

В настоящий сборник вошли статьи участников Международной научно-практической конференции «III Токтомаматовские чтения»

К.Ш. Токтомаматов атындагы
Эл аралык университеттин
ЖАРЧЫСЫ
Илимий-популярдык мезгил-мезгили
менен чыгуучу журнал

II

2022

ВЕСТНИК

МЕЖДУНАРОДНОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ К.Ш. ТОКТОМАМАТОВА
НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫЙ ПЕРИОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 1694-5913

HERALD

OF INTERNATIONAL UNIVERSITY
NAMED AFTER K. SH. TOKTOMAMATOV
POPULAR SCIENCE PERIODICAL JOURNAL

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF KYRGYZ REPUBLIC

Сапаттуу билим – келечекке айкын жол!
Качественное образование – гарантия будущего!
Qualitative education – guarantee of the future!

К.Ш.ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК
УНИВЕРСИТЕТТИН
ЖАРЧЫСЫ
илимий-популярдык мезгил-мезгили менен чыгуучу журнал

Научно-популярный периодический журнал
ВЕСТИНИК
МЕЖДУНАРОДНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ К.Ш.ТОКТОМАМАТОВА

HERALD
OF INTERNATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER
K.SH.TOKTOMAMATOV
popular science periodical journal

ISSN 1694-5913

2

Жалал-Абад, 2022

К.Ш.ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТ

*окуу-илимий-өндүрүштүк комплексинин***ЖАРЧЫСЫ***илимий-популярдык мезгил-мезгили менен чыгуучу журнал*

2022-жыл, №2

Негиздөөчү: К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университет ОИӨК. 2008-жылдан баштап басылууда.Дареги: 715613, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад ш., “Спутник” кичи району, Жеңи-Жок көчөсү, 30.Байланыш үчүн телефондор: +996(3722)50705, 51811, 52128; факс: +996(3722) 50705.Веб-сайты: www.mnu.kg; электрондук дареги: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.comБашкы редактор: С.А.Омурзаков – К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун ректору, э.и.д., профессор;Башкы редактордун орун басарлары: А.К.Кантороева – К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун I проректору, э.и.к., профессор; Т.Т.Омошев – К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун илим, эл аралык байланыштар жана инновациялык билим берүү боюнча проректору, п.и.к., профессор.Жооптуу катчы: Д.К.Сулайманова – К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун илим, аспирантура жана докторантура бөлүмүнүн башчысы, э.и.к., доцент.**Редакциялык коллегия:**

э.и.д., проф. Г.К.Кантороева
 э.и.д., проф. А.З.Зулпукаров
 э.и.д., проф. Ж.С.Джаилов
 э.и.д., проф. А.А.Арзыбаев
 э.и.д., проф. Стефан Дырка
 э.и.д., проф. А.М.Маткеримова
 э.и.д., проф. М.Ж.Абдиев
 ф-м.и.д., проф. К.О.Осмоналиев
 ф-м.и.д., проф. К.С.Алыбаев
 филол.и.д., проф. К.З.Зулпукаров

филол.и.д., проф. М.В.Пименова
 п.и.д., проф. С.С.Сакиева
 т.и.д., проф. Н.Ж.Эсенкулов
 филос.и.д., проф. К.А.Исаков
 б.и.д., проф. Б.А.Токторалиев
 м.и.к., доц. М.Р.Ниёзметов
 филол.и.к., проф. А.С.Жолдошбаев
 т.и.к., проф. Ж.А.Дуйшеев
 э.и.к., доц. Н.К.Токтомаматова
 э.и.к., доц. Чагры Эргезер

*Научно популярный периодический журнал***ВЕСТНИК***учебно-научно-производственного комплекса*

МЕЖДУНАРОДНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ К.Ш.ТОКТОМАМАТОВА

№2, 2022 год

Учредитель: УНПК Международный университет имени К.Ш.Токтомаматова. Издается с 2008 года.Адрес: 715613, Кыргызская Республика, г.Жалал-Абад ш., микрорайон “Спутник”, ул.Жеңи-Жок, 30.Контактные телефоны: +996(3722)50705, 51811, 52128; факс: +996(3722) 50705.Веб-сайт: www.mnu.kg; электронная почта: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.comГлавный редактор: С.А.Омурзаков – ректор МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, д.э.н., профессор;Заместители главного редактора: А.К.Кантороева – I проректор МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, к.э.н., профессор; Т.Т.Омошев – проректор по науке, международным связям и инновационно-образовательным технологиям МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, к.п.н., профессор.Ответственный секретарь: Д.К.Сулайманова – начальник отдела науки, аспирантуры и докторантуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, к.э.н., доцент.**Редакционная коллегия**

д.э.н., проф. Г.К.Кантороева
 д.э.н., проф. А.З.Зулпукаров
 д.э.н., проф. Ж.С.Джаилов
 д.э.н., проф. А.А.Арзыбаев
 д.э.н., проф. Стефан Дырка
 д.э.н., проф. А.М.Маткеримова
 д.э.н., проф. М.Ж.Абдиев
 д-ф-м.н., проф. К.О.Осмоналиев
 д-ф-м.н., проф. К.С.Алыбаев
 д.филол.н., проф. К.З.Зулпукаров

д.филол.н., проф. М.В.Пименова
 д.п.н., проф. С.С.Сакиева
 д.и.н., проф. Н.Ж.Эсенкулов
 д.филос.н., проф. К.А.Исаков
 д.б.н., проф. Б.А.Токторалиев
 к.м.н., доц. М.Р.Ниёзметов
 к.филол.н., проф. А.С.Жолдошбаев
 к.и.н., проф. Ж.А.Дуйшеев
 к.э.н., доц. Н.К.Токтомаматова
 к.э.н., доц. Чагры Эргезер

HERALD

education-research and industrial complex

INTERNATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER K.SH.TOKTOMAMATOV

popular science periodical journal

Founder: ERIC International university named after K.SH.Toktomamatov. Publisher 2008 year.

Address: 30 Jeni-Jok St., Jalal-Abad, 715613, Kyrgyz Republic. Tel.: +996(3722)50705, 51811, 52128;

fax: +996(3722) 50705. Web-site: www.mnu.kg; E-mail: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.com

*Профессор Токтомаматов Канторо Шарипович –
обосновал научные положения нового
перспективного направления в развитии
экономики и управления народным
хозяйством. Его главное наследие – это доброе
и благожелательное отношение к людям,
открытость и ответственность, которую
он сумел создать в университете – как его
основатель и первый ректор, и которую его
ученики в силу своих возможностей стремятся
сохранять, выражая тем самым глубокую
признательность и память
Учителю.*

БУЛАК КӨРСӨН КӨЗҮН АЧ

Дүйнөлүк ойлом менен жеринде аракеттенүү өңүтүн негиз туткан ишмердиги аны өзгөчөлөнтүп турат. Урагыс туюлган СССР ыдыраган соң билим берүүдөгү эркиндикти колдоно билип, республиканын борборуна окчун аймакта жогорку билимдин ордосун курууга бел байлайт. Калыптанган жамаат менен жаңы курамдын, орто атайын билим берүүчү окуу жай менен жогорку билим берүү мекемесин биримдикке ширетип, ынтымакта жумушка тартуу оңой эмес эле. Мына бүгүн ошол окуу жайдан бир нече ондогон миң жогорку билимге ээ болгон бүтүрүүчүлөр, жогорку билимден илимге аттанган жүздөгөн илимий адистер Жер шарынын ар кыл аймактарында өз ишмердүүлүктөрүн жүргүзүп, коом жана адамзат алдындагы вазийфаларын аткарууда.

Куш канаты менен учуп, куйругу менен конот. Жогорку окуу жайдагы профессордук-окутуучулук курам, административдик башкаруу аппараты, чарбалык кызматкерлердин коомдук-экономикалык, саясий, маданий сыяктуу кызыкчылыктарын төп келтирип, өргө шыкактап башкаруу өнөрүн да адис башкаруучу катары терең өздөштүргөнү бул инсан менен жолугушкан ар бир кишиге маалым.

Сыйга-сый... Кантөрө Токтомаматовдун илимий-педагогикалык, менеджерлик эмгеги коомчулук тарабынан жогору бааланып, төмөнкү сыйлык-наамдарга ээ болду:

-Кыргыз Республикасынын Билим берүү министрлигин “Кыргыз Республикасынын билим берүү мыктысы” төш белгиси – 1995-ж.;

-“Манас-1000” медалы – 1995-ж.;

-“Руханият” эл аралык уюмунун сыйлыгы – 2003-ж.;

-Түркия Республикасынын “Türk Dünyası” түрк тилдүү мамлекеттерди изилдөө фондунун ардак грамотасы – 2009-ж.;

-Россия Федерациясынын Москва шаарындагы Өндүрүшчүлөрдүн жана ишкерлердин, бизнес, илим жана маданият лидерлеринин эл аралык конгрессинин, о.э. Европа Бизнес Ассамблеясынын “INTELLECT OF NATION” (“Улут интеллект”) сыйлыгы – 2010-ж.;

-“Тажикстан Республикасынын керек-жарак кооперациясына 90 жыл” медалы – 2012-ж.;

-“Кара-Кулжа районунун Ардактуу жараны”, “Сузак районунун Ардактуу жараны”, “Жалал-Абад шаарынын Ардактуу жараны” наамдары – 2012-2017-жж.;

-Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик улуттук коопсуздук комитетинин “Кызматташтык үчүн” медалы – 2013-ж.;

-Кыргыз Республикасынын Кесиптик кошуундар федерациясынын кеңешинин президиумунун ардак грамотасы – 2014-ж.;

-Россия Федерациясынын Коммунисттик партиясынын Борбордук комитетинин “Улуу Жеңишке 70 жыл” – медалы – 2015-ж.;

-Түрк Республикасынын Мустафа Кемаль Ататүрк фондунун алтын медалы – 2015-ж.;

-“Эркин Тоо” гезитинин, “Жетиген” журналынын, “Кыргыз Туусу” гезитинин “Жылдын мыкты ректору” аталышындагы сыйлыктары – 2013, 2015-жж.;

-“Россиянын Элдер Достугу университетинин Ардактуу профессору” наамы – 2015-ж. ж.б.

2016-жылы “Кыргыз Республикасынын ардактуу инсандар” коомунун мүчөсү болуп, ага “Кыргыз Республикасынын Ардактуу аксакалы” наамы ыйгарылган жана “Кыргыз Республикасынын ушул эле аталыштагы ордени менен сыйланган. Ошол эле жылы бул коом тарабынан ага “Журт атасы” наамы ыйгарылат. Айтылган коомдо мүчөлүгү, берилген орден жана ардактуу наамдар Кантөрө Шариповичтин улуу инсандык касиеттерин, аброюн даана тастыкташат. Булардан сырткары, агай бир катар эл аралык уюмдардын, республикалык, жергиликтүү бийликтердин, уюм-мекемелердин, коомдук бирикмелердин, чыгармачылык уюмдарынын ардак грамоталары, дипломдору жана башка сыйлыктары менен сыйланган. Кантөрө Шарипович бир нече ирет Жалал-Абад областтык кеңештин депутаты болуп

шайланган, Жалал-Абад областтык мамлекеттик администрациясынын экономикалык кеңештеринин жана коллегияларынын мүчөсү, Кыргыз кооперативдер биримдигинин башкармалыгын мүчөсү, бир катар жогорку окуу жайларга караштуу кандидаттык жана доктордук диссертацияларды жактоо боюнча кеңештердин мүчөсү жана төрагасы болгон. Ал жүздөн ашуун илимий эмгектердин автору, алардын ичинде монографиялар, окуу китептери жана колдонмолору, илимий макалалар. Анын жетекчилигинде экономика илимдеринин эки доктору жана он кандидаты диссертацияларын ийгиликтүү жакташкан. Жогоруда айтылган агайдын сыйлыктары, наамдары, ишмердиги аны мыкты жетекчи, көрүнүктүү илимпоз, чыныгы педагог, коомдук ишмер катары сыпатташат. Өкүнүчтүүсү, агайдын 2017-жылдын 28-апрелинде кайтыш болгону. Канчалаган мыкты долбоорлор, келечектүү иштер, асыл ойлор бүтпөй кетти. Агайдын жаркын элеси ар дайым ЭАУнун профессор-окутуучуларынын, кызматкерлеринин жана студенттеринин түбөлүккө жүрөгүнүн төрүнөн орун алат. э.и.д., профессор, РМА академиги Кантөрө Шарипович Токтомаматовдун окуу жайдын өнүгүүсүнө сиңирген эмгегин эске алып, Кыргыз кооперативдер биримдигинин башкармалыгы 2017-жылдын 25-декабрындагы №5 токтому менен Жалал-Абад шаарындагы Эл аралык университетке анын ысымын ыйгарды. Мындан ары окуу жай К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университет деп аталат.

Кантөрө Шарипович Токтомаматовдун жетекчилигинде университет 2010-жылы Россия Федерациясынын Москва шаарындагы Өндүрүшчүлөрдүн жана ишкерлердин, бизнес, илим жана маданият лидерлеринин эл аралык конгрессинин, о.э. Европа Бизнес Ассамблеясынын “MILLENIUM AWARD” (“Миң жылдыктын сыйлыгы”) сыйлыгы менен сыйланган.

Даңкка жараша жүк. Мындан сырткары Кантөрө Шариповичтин дарегине Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин, Жалал-Абад областтык мамлекеттик администрациясынын, Жалал-Абад шаардык мэриясынын жана бир катар уюм-мекемелердин ардак грамоталары, алкыштары, ыраазычылык каттары жазылган.

Жигитке жетимиш өнөр... Кантөрө Токтомаматов кесиптик, илимий, коомдук ишмердиги алкагында төмөнкү уюм-мекемелердин мүчөсү болгон:

- Кыргыз Республикасынын Журналисттер союзунун;
- Кыргыз Республикасынын Жазуучулар союзунун;
- Казакстан Республикасынын Аймактык Менеджмент Академиясынын анык мүчөсү (академиги);
- Эл аралык Рыспай Абдыкадыров клубунун Ардактуу мүчөсү;
- Жалал-Абад областтык мамлекеттик администрациясынын, Жалал-Абад шаардык мэриясынын бир катар экономика, инвестиция маселелери боюнча кеңештеринин мүчөсү, кеңешчиси болгон;
- “Экономика жана ишкердик университетинин жарчысы” илимий-популярдык журналынын башкы редактору;
- Россия Федерациясынын “Альманах мировой науки” илимий журналынын редколлегиясынын мүчөсү эле.

Кантөрө Шарипович Токтомаматов көзүн ачкан булак бүгүнкү күндө оргуштаган ойлордун, талпынган таланттардын, дасыккан адистердин ордосуна айланган. Бул дараметтүү ордо сапаттуу билимге, терең билимге ээ, ыдырагыс ынтымакка ширетилген жамааты менен коом үчүн кызматын сунуштай бермекчи.

*Дүйшеев Жеңишбек Аматисакович,
Үзгүлтүксүз ачык билим берүү институтунун
директору, тарых илимдеринин кандидаты,
профессор*

*Омурзаков С.А., д.э.н., профессор
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова,
Ашымова А.С., аспирант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ ВНУТРЕННЕГО КОНТРОЛЯ И АУДИТА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Аннотация

В научной статье рассматриваются вопросы системы внутреннего контроля и аудита деятельности коммерческих организации в современных условиях. Также в статье отражены, что внутренний контроль и аудит направлены на защиту законных имущественных интересов хозяйствующих субъектов путем независимого финансового контроля, подтверждения достоверности финансовой отчетности о результатах хозяйственной деятельности и оказания сопутствующих услуг.

Ключевые слова: внутренний контроль, аудит, финансовый контроль.

АЗЫРКЫ ШАРТТА КОММЕРЦИЯЛЫК УЮМДАРДЫН ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНҮН ИЧКИ КОНТРОЛУНУН ЖАНА АУДИТИНИН СИСТЕМАСЫН ЖАКШЫРТУУ

Аннотация

Илимий макалада заманбап шарттарда коммерциялык уюмдардын ишмердүүлүгүнө ички контроль жана аудит системасы маселелери каралат. Макалада ошондой эле ички контроль жана аудит чарба жүргүзүүчү субъекттердин мыйзамдуу мүлктүк таламдарын көз карандысыз финансылык контролдоо, чарбалык иштин натыйжалары боюнча финансылык отчеттуулуктун аныктыгын тастыктоо жана аны менен байланышкан кызматтарды көрсөтүү аркылуу коргоого багытталганы чагылдырылат.

Түйүндүү сөздөр: ички контроль, аудит, финансылык контроль.

IMPROVING THE SYSTEM OF INTERNAL CONTROL AND AUDIT OF ACTIVITIES OF COMMERCIAL ORGANIZATIONS IN MODERN CONDITIONS

Annotation

The scientific article deals with the issues of the system of internal control and audit of the activities of commercial organizations in modern conditions. The article also reflects that internal control and audit are aimed at protecting the legitimate property interests of economic entities through independent financial control, confirmation of the reliability of financial statements on the results of economic activity and the provision of related services

Key words: internal control, audit, financial control.

Внутренний контроль и аудит являются сегодня неотъемлемыми элементами рыночной экономики. Это объясняется тем, что происходит формирование и развитие частной собственности, процесс использования и управления которой связан с высокой степенью риска. Переход от плановой экономики к рыночной, обусловил переориентацию внутреннего контроля и аудита на потребителей информации: от экономистов-плановиков к инвесторам, банкам, акционерам и другим заинтересованным лицам, субъектам рыночных отношений. Последствия не могли не сказаться на методологии внутреннего контроля и аудита, его теоретико-практической основе в целом. Это объясняется тем, что существенно изменились не только характер проводимых операций, но и сама сущность операций, появились новые формы внутреннего контроля и аудита, которым не было места в плановой экономике и ставят перед учеными-бухгалтерами, бухгалтерами-практиками множество нерешенных задач и вопросов. Как вести и организовать внутреннего контроля и аудита? Какую методику использовать при внутреннем контроле и аудите? Как измерить их эффективность? Эти основные и другие важные вопросы встают перед теорией и практикой внутреннего контроля и аудита деятельности коммерческих организации в современных условиях.

Внутренний контроль и аудит направлены на защиту законных имущественных интересов хозяйствующих субъектов путем независимого финансового контроля, подтверждения достоверности финансовой отчетности о результатах хозяйственной деятельности и оказания сопутствующих услуг.

Система внутреннего контроля и аудита коммерческой организации должна быть ориентирована главным образом на обеспечение следующих основных показателей эффективности функционирования в современных условиях: устойчивое положение организации на рынках (среди конкурентов), признание организации субъектами рынка и общественностью, своевременная адаптация систем производства и управления организации к постоянно меняющейся внешней среде (рыночной конъюнктуре). В рыночных условиях, характеризующихся высокой неопределенностью и нестабильностью внешней среды, эффективное управление организацией предполагает гораздо больший спектр планов, гораздо больший объем плановой, а, соответственно, и контрольной работы, чем при плановой экономике.

Целью диссертационного исследования является теоретическое обоснование и разработка методических рекомендаций по обеспечению качества внутреннего контроля и аудита.

Цель исследования предопределила постановку и решение следующих основных задач:

- исследование и систематизация научных подходов к экономической сущности внутреннего контроля и аудита и определение ее места в отечественной экономике;
- оценка особенностей рыночных и правовых регуляторов системы внутреннего контроля и аудита;
- рассмотрение зарубежного опыта развития системы внутреннего контроля и аудита, выявление ее типичных характеристик и оценка возможностей его адаптации к условиям экономики Кыргызской Республики;
- обосновать сущность и разработать концепцию внутреннего контроля и аудита;
- систематизировать и уточнить содержание методического обеспечения внутреннего контроля и аудита;
- выполнить анализ и оценку финансового состояния и деловой активности коммерческих предприятий для целей устойчивое положение коммерческой организации и для признания организации субъектами рынка и общественностью
- выработать основные направления совершенствования системы внутреннего контроля коммерческих организаций;
- разработать методики циклического подхода к проведению внутреннего контроля и аудита.

Целью диссертационного исследования является теоретическое обоснование и разработка методических рекомендаций по обеспечению качества внутреннего контроля и аудита.

Цель исследования предопределила постановку и решение следующих основных задач:

- исследование и систематизация научных подходов к экономической сущности внутреннего контроля и аудита и определение ее места в отечественной экономике;
- оценка особенностей рыночных и правовых регуляторов системы внутреннего контроля и аудита;
- рассмотрение зарубежного опыта развития системы внутреннего контроля и аудита, выявление ее типичных характеристик и оценка возможностей его адаптации к условиям экономики Кыргызской Республики;
- обосновать сущность и разработать концепцию внутреннего контроля и аудита;
- систематизировать и уточнить содержание методического обеспечения внутреннего контроля и аудита;
- выполнить анализ и оценку финансового состояния и деловой активности коммерческих предприятий для целей устойчивое положение коммерческой организации и для признания организации субъектами рынка и общественностью
- выработать основные направления совершенствования системы внутреннего контроля коммерческих организаций;
- разработать методики циклического подхода к проведению внутреннего контроля и аудита.

В статье рассмотрены теоретические аспекты организации внутреннего контроля и аудита в системе управления организацией; характерные признаки аудита как товара и

принципы эффективности, основные требования к организации системы внутреннего контроля и аудита; рыночные и государственные регуляторы развития системы внутреннего контроля и аудита в Кыргызской Республике; зарубежный опыт развития и регулирования системы внутреннего контроля и аудита; исследованы методические вопросы организации внутреннего аудита (оценки) состояния системы внутреннего контроля; анализ состояния внутреннего контроля и аудита деятельности коммерческих организаций и основные компоненты системы их качества; анализ и оценка финансового состояния и деловой активности коммерческих предприятий для целей контроля и исследования устойчивости коммерческой организации и для признания организации субъектами рынка и общественностью, а также рассмотрены основные направления совершенствования системы внутреннего контроля коммерческих организаций; вопросы разработки методики циклического подхода к проведению внутреннего контроля и аудита; проблемы разработки постулатов и стандартов внутреннего аудита коммерческих предприятий.

Аргументированы ряд существующих проблем реальной жизни, которые притормаживают развитие отечественного института аудита и тем самым снижают эффективности оказываемых услуг. Одной из важных проблем нашей реалии сложившаяся конкуренция между участниками рынка, что приводит к снижению эффективности оказываемых услуг и контролю качества. То есть в стране ощущается существование «черного» аудита. Большинство пользователей аудиторских услуг заинтересованы не за качества оказываемых услуг, а наоборот экономии своих средств. Некоторые аудиторские организации недобросовестно за меньшие деньги готовы дать положительное заключение без детального изучения, анализа достоверности финансовой отчетности. При таком раскладе снижается не только эффективность оказываемых услуг, контроль и качества, также отрицательно влияет на репутации института и наносит существенный ущерб в развитии рынка, что доказывает об существование низкого государственного контроля.

В условиях инновационного развития аудита предложено рассмотрение автоматизации аудиторского процесса и внедрения специальных программ проведения дистанционного аудита. Именно в настоящем глобальном высокотехнологическом мире дистанционный аудит обеспечивает эффективность бизнеса, повышая доверие пользователей финансовой информации. В дистанционном аудите используются инновационные методы и средства, позволяющие при наименьших затратах получение выгоды от аудита. Данный момент, по нашему убеждению, может иметь существенные преимущества, в условиях географической отдаленности аудитора и аудируемых лиц в плане сокращения расходов, связанные с перемещением аудиторов на труднодоступные места;

С учетом международного опыта применения международных стандартов аудита и контроля качества рассмотрены вопросы совершенствования процедур проведения аудита в условиях современного состояния экономики страны. Установлены, что информационное подкреплений аудиторских процедур включает следующие основные стадии: получение информации о деятельности потенциального клиента с различных источников, в том числе с помощью цифровых технологий, установление контакта с клиентом, оформление контракта и получение письма-обязательства от клиента, дистанционная проверка, предварительное ознакомление с результатами аудита и их согласование, представление профессионального мнения и письма руководству. Каждая стадия аудита сопровождается выполнением определенных специфических задач. Определенно, не бывает двух одинаковых аудитов, и, следовательно, необходимо учитывать специфику деятельности, систем учета и контроля каждого клиента на индивидуальной основе. Аудит выступает как специфическая исследовательская работа, тем не менее в общих очертаниях можно выделить следующие основные подходы:

- пообъектный подход;
- дезагрегация финансовой отчетности;
- циклический подход.

По каждому из приведенных подходов подробно описано преимущество и их недостатки к проведению аудита.

Для обеспечения практической цели совершенствования перспективы и развития аудиторско-консалтинговой деятельности нами предложено усовершенствовать методику циклического подхода к проведению аудита и разработать методику циклов хозяйственной операций, чтобы значительно сократить объема выполненных работ и устранения неполадок дезагрегация финансовой отчетности и пообъектного подхода. Разработанное нами модель комбинированного циклическо-пообъектного подхода, вариации общего плана аудита и программы проверки, применение диагностических процедур получения достаточных и соответствующих доказательств могут быть полезный как представителям профессии на практике, так и совершенствованию теории аудита с учетом инноваций в данной сфере. Аудит не может существовать вне инновационной среды цифровой экономики, а становится важнейшим его атрибутом.

Организация аудита в значительной мере зависит от способа обработки учетной информации на предприятии, которые можно разделить на три вида: документальный, механизированный (частично автоматизированный) и компьютерный (автоматизированный). В случае, когда учетная деятельность на предприятии частично автоматизирована, имеет смысл применения отдельных программных технологий компьютерного аудита (изучение программных алгоритмов, исследования базы данных учетной информации по отдельным участкам). При комплексной автоматизации учета и бизнеса должны широко применяться как компьютерные средства для автоматизации труда аудитора, а также проводиться аудит информационных систем и технологий. Компьютерные технологии аудита могут позволить провести большой объем проверки электронных операций и файлов с учетной информацией. По нашему мнению, компьютерная технология аудита могут позволить провести большой объем проверки электронных операций и файлов с учетной информацией. Поэтому, технологии могут использовать для осуществления выборки операций из ключевых электронных файлов, отсортировать операции по отдельным параметрам или проверить всю генеральную совокупность вместо выборки.

Использованная литература:

- 1 Закон Кыргызской Республики «Об аудиторской деятельности» в редакции от 30 июля 2002 года № 134
- 2 Суйц В.П. Аудит. – М.: Финансы и статистика, 2018. – 290 с.
- 3 Воронина Л.И. Основы современного бухгалтерского учета и аудита: Учеб. пособие: в 2 ч. Основы аудита. М., 1999. Ч. 2.
- 4 Арзыбаев А.А. Организация учета и документального контроля капитала в соответствии с МСФО, Бишкекский полиграфкомбинат, Бишкек, 2018, 113с.,

*Кантороева А.К., к.э.н., профессор
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Токтомаматова Н.К., к.э.н., доцент
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ФОНДОВОГО РЫНКА РЕСПУБЛИКИ ПОСРЕДСТВОМ IPO

Аннотация

В представленной статье рассматривается новая концептуальная модель внедрения на фондовый рынок IPO. Для отечественных компаний развитие акционерного финансирования посредством внедрения инновационного финансового инструмента - IPO, способствует дальнейшему успешному росту и сохранению компаний, и позволяет привлекать большие инвестиции на развитие компаний.

Ключевые слова: фондовый рынок, финансовый рынок, финансовый инструмент, биржевая сделка, первичный и вторичный рынок, IPO, акционерное общество, Кыргызская фондовая биржа.

ИРО АРКЫЛУУ РЕСПУБЛИКАНЫН ФОНДУЛУК РЫНОГУН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН КОНЦЕПТУАЛДЫК НЕГИЗДЕРИ

Аннотация

Берилген макалада IPOну фондулук рынокко киргизүүнүн жаңы концептуалдык модели талкууланат. Ата мекендик компаниялар үчүн инновациялык финансылык инструментти - IPOну киргизүү аркылуу үлүштүк каржылоону өнүктүрүү компаниялардын андан ары ийгиликтүү өсүшүнө жана сакталып калышына өбөлгө түзөт жана компаниялардын өнүгүшү үчүн ири инвестицияларды тартууга мүмкүндүк берет.

Түйүндүү сөздөр: фондулук рынок, финансы рыногу, финансылык инструмент, биржалык операция, биринчи жана экинчи рынок, IPO, акционердик коом, Кыргыз фондулук биржасы.

CONCEPTUAL FOUNDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF THE STOCK MARKET OF THE REPUBLIC THROUGH IPO

Annotation

The presented article discusses a new conceptual model for introducing IPO into the stock market. For domestic companies, the development of equity financing through the introduction of an innovative financial instrument - IPO, contributes to the further successful growth and preservation of companies, and allows attracting large investments for the development of companies.

Key words: stock market, financial market, financial instrument, exchange transaction, primary and secondary market, IPO, joint stock company, Kyrgyz Stock Exchange.

На современном этапе развития финансовых рынков во всем мире привлекает к себе внимание инновационный финансовый инструмент- IPO, то есть первая публичная продажа ценных бумаг компанией широким слоям населения на фондовой бирже), позволяющий привлекать инвестиции на развитие компаний, также необходимо понимать, что для отечественных компаний развитие акционерного финансирования способствует дальнейшему успешному росту и сохранения компаний. После проведенных исследований в сфере финансовых инноваций на рынке ценных бумаг, мы попытались выстроить концепцию внедрения IPO в Кыргызской Республике.

Анализ существующего положения и состояния развития рынка ценных бумаг показывает, что по состоянию на 1 января 2020 года профессиональную деятельность на рынке ценных бумаг Кыргызской Республики осуществляют 73 юридических лиц, которым выдано 108 лицензий по следующим видам деятельности:

**Таблица 1. Количество лицензий на осуществление профессиональной
деятельности на рынке ценных бумаг**

доля участия на рынке ценных бумаг									
Наименование	Количество ед.								
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Организаторы торговли на рынке ценных бумаг	1	2	1	1	1	1	1	2	2

Депозитарная деятельность	3	3	3	3	3	2	3	3	1
Брокерская деятельность	24	20	24	24	24	24	30	35	39
Дилерская деятельность	23	18	21	21	21	25	32	37	35
Ведение реестра владельцев ценных бумаг	11	20	20	20	20	20	20	16	19
Доверительное управление инвестиционными активами	29	14	22	22	31	8	10	11	9
Инвестиционный фонд	8	8	9	9	5	5	5	4	3
ВСЕГО							101	108	108

Вышеприведенные данные в таблице 1 свидетельствуют о том, что наибольшее количество лицензий выдано на осуществление брокерской деятельности (39), дилерской деятельности (35), деятельности по ведению реестра владельцев ценных бумаг (19), а также на другие виды профессиональной деятельности на рынке ценных бумаг Кыргызской Республики.

Таблица 2. Количество сделок на рынке ценных бумаг

Наименование	Количество ед.								
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Количество сделок	1953	2187	3325	3516	3772	3903	3137	4710	3951

Из вышеприведённой таблицы видно, что с каждым годом количество проведённых сделок имеет тенденцию роста, в 2018 году данный показатель имеет резкий взлет, связанный с выпуском акций ОАО «Шоппинг онлайн центр». В 2019 году по сравнению с базовым 2011 годом вырос на 102, 3 процента в относительном выражении, или в абсолютном выражении на 1998 единиц. Ежегодно средний темп прироста сделок составил 12,8, за исключением 2019 года.

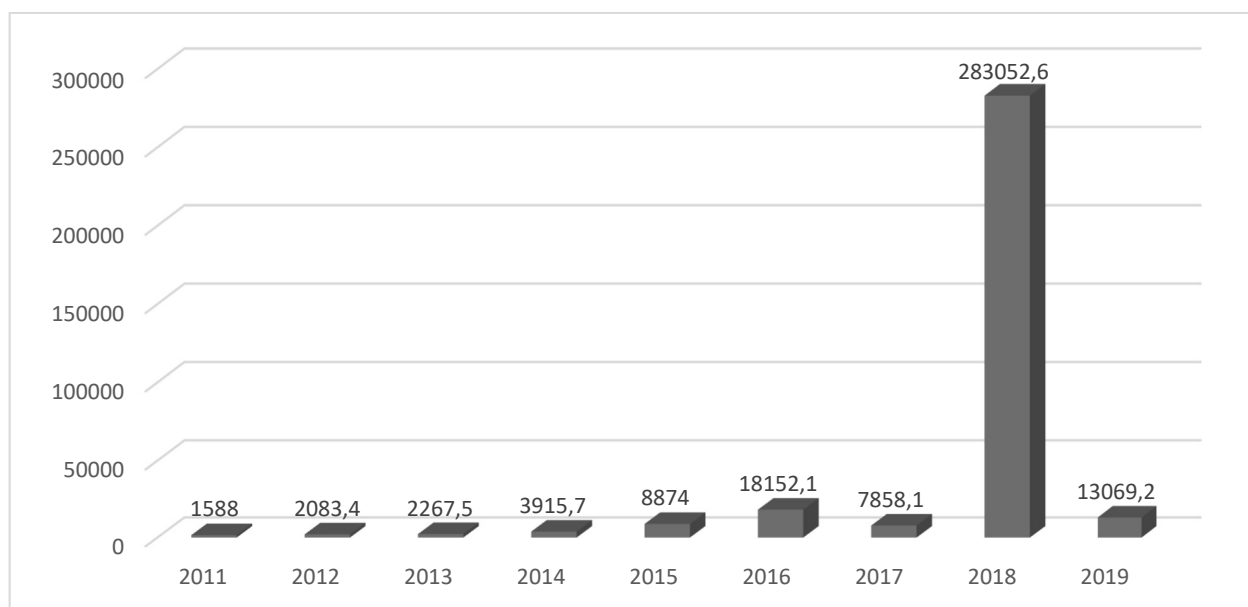

Рисунок 1. Объем торгов на рынке ценных бумаг КР, млн. сомов

Уменьшение объемов торгов за 2019 год связано с уменьшением количества и объемов заключенных сделок в 2019 году, при этом резкое увеличение объема торгов за 2018 г. связано с регистрацией учредительного выпуска акций ОАО «Шоппинг онлайн центр» на сумму уставного капитала 275 880,9 млн сомов.

Анализ биржевых сделок на первичном и вторичном рынке, свидетельствует о том, что на 31 декабря 2019 года в структуре объема торгов преобладал объем сделок, совершенных на первичном рынке.

Привлечение инвестиций является одной из основных задач фондового рынка, а без внутренних инвестиций, без внутреннего рынка капитала говорить о привлечении иностранных капиталов сложно. Однако, отечественные компании по-прежнему не спешат становиться публичными: в качестве источника финансирования многие эмитенты предпочитают обращаться за кредитом в банк, а не формировать акционерный капитал путем проведения IPO. Оба названных варианта привлечения финансирования затратны: кредит требует подготовки документации, оценки имущества и выплаты процентов, а IPO, в свою очередь, – расходов на размещение и выплату дивидендов. В то же время публичность может помочь компании снизить совокупную стоимость капитала, в том числе за счет увеличения доступа к кредитованию по более низким ставкам.

Необходимо отметить, что до 26 сентября 2020 года эмиссия акций происходила не в соответствии стандартам выпуска IPO. Но, начиная с указанной даты в Кыргызской фондовой бирже прошла церемония запуска торгов привилегированных акций ОАО "Микрофинансовая компания "Салым финанс". Это событие имеет важное значение для стимулирования экономического роста Кыргызстана. Впервые в истории республики IPO проводится согласно всем требованиям и условиям процесса. Именно поэтому данное событие является знаковым, оно определяет дальнейшее развитие рынка капитала Кыргызской Республики.

IPO (Initialpublicoffering)-первоначальное публичное предложение акций-публичная оферта компании-эмитента неограниченному кругу инвесторов, заявленная для продажи всех или части акций с осуществлением доступа к торгам фондовых бирж и/или иных организаторов торговли на рынке ценных бумаг.

Главным приоритетом реализации IPO есть изымание так называемой «прибыли учредителей», то есть прибыли, которую получают собственники обществ акционерного типа посредством разности между выручкой от продажи эмитированных акций и капиталом, реально инвестированным учредителями в акционерное общество.

Важными задачи осуществления IPO, которые коррелируют от конкретной ситуации являются:

1. Привлекать капитал в акционерное общество: осуществление IPO дает возможность предприятию иметь доступ к денежным ресурсам неизмеримо большего числа капиталовкладчиков.

2. Количество акций, которые продаются и покупается на финансовом рынке позволяет наиболее объективно оценивать стоимость акционерного общества, такие оценивание может применяться как способ оценивания работы и стимулирования руководителей компаний, или служить направлением для операций слияния и поглощения.

3. У владельцев акций предприятия есть возможность продать все акции или некоторую долю собственных акций и таким образом проводить капитализацию предстоящих доходов предприятия в будущем.

4. После осуществления IPO можно с точностью до 100 процентов сказать, что капитал акционеров будет обладать высокой ликвидностью к примеру, финансов-кредитные учреждения неизмеримо охотнее кредитуют под залоговое обеспечение акций открытых акционерных обществ, которые котируются на рынке капиталов, чем закрытых предприятий.

5. Присутствие множества фактических и потенциальных инвесторов после осуществления IPO, в сложившихся условиях развития республики, позволяет даже в некотором роде обеспечивать безопасность от неправомерных шагов со стороны государства и возможного рейдерства.

Ключом к успеху от осуществления IPO является заблаговременная подготовительная деятельность компании-эмитента, которая включает в себя оценку прогнозируемой прибыли от размещения акций, анализ нужных ресурсов для удачного исхода проекта, в этом этап еще включается подготовка всех необходимых процессов деятельности внутри компании для

перехода в перечень публичных предприятий. Осуществление подготовительных работ для успешного IPO, в принципе, должно брать начало заблаговременно до начала активного этапа предложения и осуществляется почти до даты исхода всего проекта.

- отличную инвестиционную репутацию;
- большой потенциал для роста/генерирования денежных каналов и потоков;
- прозрачную и выполнимую стратегию развития;
- компетентным и сильным управлением;
- достаточно сильной позицией среди конкурентов;
- сильную предварительную подготовку эмитента:
- аудитную отчетность по финансам за последние 3 года;
- нормативно-правовую ясную структуру собственности;
- консолидирование всех зон прибыли и денежных каналов;
- соответствующие международным стандартам принципы корпоративного управления;
- высочайшие правила подачи и раскрытия информации;
- наилучший пул организаторов-фондов в целях успешного проведения IPO;
- информационное обеспечение помощи профильным эдвайзерам (юридических консультантов, маркетологов, аудиторов и пр.);
- определённую гармонизированную структуру и разработанные показатели размещения:
- определением привлекательного временного периода для осуществления IPO;
- общим размером предложения акций;
- объемом средств, привлекаемых компанией, и объем средств, привлекаемых существующими акционерами;
- наличием и размером розничного транша;
- одобрением от регуляторов;
- входить в листинг на КФБ.

Для правильной организации процесса подготовки к IPO желательна консультация с независимыми финансовыми консультантами и КФБ.

Одним из основных критериев успешной реализации IPO выступает подбор оптимальной структуры предложения акций, но при этом структура в период активного этапа подготовительных работ может быть подкорректирована исходя из совместной работы со стейкхолдерами: с инвесторами и фондами, и исходя из изменений ситуаций на рынке ценных бумаг. К примеру, масштаб предложения, при обладании соответствующей информации, может быть скорректирован в сторону увеличения или может быть увеличен компонент привлекаемого капитала.

Приемлемый уровень предложения коррелирует от прогнозируемой оценки эмитирующего предприятия, мощности и возможности рынка поглощать объемы IPO, включая уровень нужной ликвидности, которые требуют инвесторы.

Функцией величины предложения и рассчитанной оценки компании является объем в свободном обращении акций, но не следует забывать, что данный объем должен быть не меньше десяти процентов от эмитированных акций предприятий, что нужно обычно для вхождения в листинговый список на бирже. Размещенные по итогам IPO акции могут считаться как качественные акции в обращении свободном, точно также, как и акции во владении неконтролирующих акционеров, не подпадающих под запрет на продажу акций после IPO.

Чем больше масштаб размещения и больше в свободном обращении доля акций, тем лучше и позитивно воздействуют на ликвидность, повышая скорость и объем оборачиваемости ценных бумаг, на рынке число бумаг в предложении, и в конечном результате при других одинаковых ситуациях позитивно отражаются на гудвилле компании.

Важным аспектом в структуре размещения является соотношение средств, привлекаемых в компанию, называемых первичными акциями, и акций, продаваемых текущими акционерами, - вторичных акций. Выбор данного параметра диктуется

необходимостью привлечения нового капитала в компанию и соответствует представленной стратегии развития эмитента.

Напрямую ход активного этапа подготовительных работ к IPO занимает от пяти до семи месяцев в корреляции от заблаговременной подготовки эмитента, когда как подготовительное время может занимать более чем двенадцать месяцев до даты предложения. Достаточно спланированная разработка подготовительных процессов дает возможность провести оптимизацию временных расходов управления, и, следовательно, поддерживает более комплексную связь с потенциальными вкладчиками.

Весь ход осуществления IPO можно фактически расчленить на две ключевые группы: подготовительную фазу и публичную фазу. Линией разделения выступает объявление о предстоящем размещении (Intention to Float), то есть идет подача информации о будущем размещении, которая широко освещается в средствах массовой информации, и эксперты-аналитики банков, которые занимаются организацией размещения, проводят собрания с инвесторами для освещения аналитического независимого заключения об компании-эмитенте.

В целях проведения IPO самим предприятием совместно с его юридическими и финансовыми консультантами подготавливается проспект размещения, здесь должны излагаться вся нужная информация о предприятии-эмитенте, и излагается правила операции согласно национального законодательства. Каталог является обязательным документом для прохождения листинг-процедуры на КФБ.

В пределах IPO ключевыми документами маркетингового характера выступают:

- аналитические данные экспертов, группы экспертов;
- презентационные материалы менеджеров для инвестиционного меморандума;
- роуд-шоу.

Деятельность маркетингового характера берет начало от презентации менеджерами конкретного анализа деловых процессов предприятия контрагентам экспертных подразделений банков-организаторов, независимых от кого-либо или чего-либо. После того как аналитики получили определённый обзор по компании начинают готовить собственную независимую оценку компании и оценки на сколько перспективно делать вклады в акции предприятия, с этим отчетом они далее представляют на рынке потенциальными инвесторов.

Затем как будет сделано извещение о продаже и размещении ценных бумаг следует роудшоу (работа по предсказанию) аналитиков, в границах этого мероприятия осуществляется издание (печать) и распространение обзорной деятельности экспертов-аналитиков в виде аналитической отчетной документации независимого характера.

Связи и встречи основной администрации эмитента-предприятия с будущими вкладчиками являются одним из наиболее важных стадий размещения акций среди инвесторов.

Роудшоу стартует, как только будет сделано объявление по ценовым пределам (нижняя и верхняя цена) IPO и в принципе пролонгируется до 14-15 дней. Связи и встречи личного характера руководителей компании с вкладчиками, покупателями акций ориентированы на четкий обзор на оперативную и стратегическую деятельности компании, строительство связей на доверительной основе между топ-менеджментом компании и инвесторами.

При проведении презентационных встреч управленцы компаний чаще всего представляются в лице генерального или исполнительного директоров, или по обстоятельствам другими базовыми управленцами, которые проводят серию митингов с потенциальными или фактическими акционерами и инвесторами, при таких встречах представляется инвестиционный генезис предприятия-эмитента. Одновременно с проведением роудшоу топ-менеджмента специалисты компании осуществляют учет заявлений на приобретение акций от желающих.

При окончании презентационных выставок предприятие, выпускающее акции вместе с инвесторами под надзором организаторов, формируют единую стоимость акции (цена

предложения), и параллельно среди всех инвесторов занимается размещением акций, которые сделали заявления на приобретение акций.

Это является последним действием при IPO, после данных мероприятий IPO можно считать законченным, и предприятие-эмитент считается публичным.

Использованная литература

1.Ничкасова Ю.О., Шмарловская Г.А., Садвокасова К.Ж. Привлечение инвестиций на рынке IPO эмитентами Беларуси, Казахстана и России. *Вопросы экономики*. 2019;(12):72-89.<https://doi.org/10.32609/0042-8736-2019-12-72-89>

2.Краткий курс IPO-географии// <https://dragon-capital.com/ru/media/our-comments/kratkiy-kurs-ipo-geografii/>

3.<https://fsa.gov.kg/#/activity/news/license/b928009a-9bc3-4c7c-ad38-6ddd2dd17560>

4.<https://www.kse.kg/ru/TradeResults>

*Токтомаматова Н.К., к.э.н., доцент
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Кантороева А.К., к.э.н., профессор
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

ОСОБЕННОСТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОПЕРАЦИЙ С БАНКОВСКИМИ КАРТАМИ НА РЫНКЕ

Аннотация

В представленной статье дается краткий обзор нормативно-правового поля платежной системы. Нормативно-правовая база по развитию платежной системы в Кыргызской Республике уже сложилась и есть все предпосылки, чтобы построить Национальную платежную систему

Ключевые слова: безналичные расчеты, нормативные акты, платежная система, Национальный банк Кыргызской Республики, клиринговая и гроссовая система, банковская платежная система.

РЫНОКТО БАНКТЫК КАРТАЛАР МЕНЕН ОПЕРАЦИЯЛАРДЫ УКУКТУК ЖӨНГӨ САЛУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Аннотация

Бул макалада төлөм системасынын укуктук негиздери жөнүндө кыскача маалымат берилген. Кыргыз Республикасында төлөм системасын өнүктүрүү үчүн ченемдик-укуктук база түзүлгөн жана Улуттук төлөм системасын түзүү үчүн бардык өбөлгөлөр бар.

Түйүндүү сөздөр: накталай эмес төлөмдөр, ченемдик укуктук актылар, төлөм системасы, Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы, клирингдик жана гросстук система, банктук төлөм системасы.

FEATURES OF LEGAL REGULATION OF OPERATIONS WITH BANK CARDS IN THE MARKET

Annotation

This article provides a brief overview of the legal framework of the payment system. The regulatory and legal framework for the development of the payment system in the Kyrgyz Republic has already been established and there are all prerequisites to build the National Payment System

Key words: non-cash payments, regulations, payment system, National Bank of the Kyrgyz Republic, clearing and gross system, banking payment system.

Для непосредственного рассмотрения правовых особенностей развития рынка банковских карт, связанных с системой безналичных расчетов, необходимо понимание сущности правоотношений, возникающих при осуществлении расчетно-платежных и иных операций. Важно определить объем прав и обязанностей их субъектов, объем ответственности, а также специфику объекта. В самом широком смысле объектом любого правоотношения является то, во что вступают субъекты правоотношения, то есть то, что они являются носителями взаимных прав и обязанностей.

При безналичных платежах денежные переводы от плательщика к получателю осуществляются безналичным, а не наличным переводом. Такой переход не должен быть связан только с расчетами в форме платежных поручений: он включает также аккредитив, чек, акцепт платежного требования, т.е. расчеты осуществляются через любую форму расчетов.

Поскольку движение больших сумм денег в несбалансированной экономике может создать кризисную ситуацию, перевод денежных средств из безналичной формы в наличную контролируется государством, а условия льготного хранения денег создаются искусственно и законодательно устанавливаются. в безналичной форме на счетах в кредитных организациях.

Безналичные средства очень мобильны: для оплаты (перевода) денег достаточно снять сумму долга со счета плательщика и перевести ее на счет получателя для перечисления денежного эквивалента стоимости поставок, работ, услуги таким образом. Объектом расчетных правоотношений являются деньги, уплаченные за выполненную работу, поставленную продукцию, оказанные услуги. Однако, учитывая, что характерной

особенностью безналичных расчетов является отсутствие передачи денег плательщика непосредственно получателю, возникает вопрос, что понимается под термином «безналичные» и являются ли они самостоятельным объектом. расчетные правоотношения?

Платежные системы, устанавливаемые банками для расчетно-кредитных операций, регулируются Гражданским кодексом. Он устанавливает самые общие правила кредитных и расчетных обязательств, которые не могут быть изменены другими законами и подзаконными актами. При заключении договоров в сфере кредитно-расчетных обязательств важно предоставить сторонам право строить свои отношения не только на основе законодательства и банковских правил, но и с учетом обычаев делового оборота, используемых в банковской практике.

Все отношения в платежных системах являются договорными. С учетом интересов государственного контроля над платежными системами Национальным банком Кыргызской Республики разработан и применяется «Перечень нормативных правовых актов о платежной системе», который регулирует и юридически обосновывает деятельность банков в платежной системе.

Таблица 1. Перечень основных нормативных актов по платежной системе

№	Наименование нормативного документа	Номер и дата принятия документа	Название утвержденного документа
1.	Постановление Правления НБКР	20/7 от 25 марта 1999 г.	Об основных положениях по организации платежной системы КР.
2.	Постановление Правления НБКР	47/2 от 24 июня 1999 г.	Положение о межбанковских клиринговой и grossовой системах КР.
3.	Постановление Правления НБКР	47/4 от 24 июня 1999 г.	Положение о межбанковских электронных платежных документах.
4.	Закон КР	15 от октября 1999 г.	Закон об электронных платежах.
5.	Постановление Правления НБКР	66/9 от 6 ноября 1999 г.	Инструкция по обеспечению необходимого уровня безопасности электронных платежей.
6.	Постановление Правления НБКР	66/10 от 6 ноября 1999 г.	Инструкция о порядке применения электронной цифровой подписи в платежной системе КР.
7.	Инструкция НБКР	15 февраля 2000 г.	Инструкция о порядке работы при возникновении нештатных ситуаций в SWIFT НБКР.
8.	Постановление Правления НБКР	1/14 от 24 января 2001 г.	Об инструкции «О порядке проведении платежей по межбанковской grossовой системе расчетов.
9	Постановление Правления НБКР	6/7 от 20 марта 2001 г.	Положение о Комитете по платежной системе.
10	Постановление Правления НБКР	30/9 от 15 августа 2001 г.	О техническом задании на создание узла коллективного пользования SWIFT.
11	Постановление Правительства КР и Правления НБКР	773/30/8 от 10 декабря 2001г.	О Положении безналичных расчетах в КР.
12	Постановление Правления НБКР	6/6 от 25 января 2002 г.	О Положении «Об основных требованиях к деятельности Национального процессингового центра»

13	Постановление Правления НБКР	6/7 от 25 января 2002 г.	О Положении «Об организации расчетов системы Казначейства с учреждениями банков КР»
14	Постановление Правления НБКР	6/9 от 25 января 2002 г.	О правилах заполнения унифицированной формы платежного поручения.
15	Постановление Правления НБКР	8/8 от 13 февраля 2002 г.	Рекомендации по обеспечению безопасности информационных систем в банковских учреждениях КР.
16	Постановление Правления НБКР	12/8 от 6 марта 2002 г.	Об утверждении формы мемориального ордера и «Правила заполнения формы мемориального ордера»
17	Постановление Правления НБКР	15/4 от 31 марта 2002 г.	Основные направления развития платежной системы КР на 2002 – 2005гг.
18	Постановление Правления НБКР	24/8 от 05 июня 2002г.	Положение об узле коллективного пользования SWIFT.
19	Постановление Правления НБКР	47/9 от 05 декабря 2002г.	Государственная программа мероприятия 2003-2005гг. по внедрению системы безналичных платежей и по созданию инфраструктуры, способной обеспечить эффективное проведение платежей в КР.
20	Постановление Правления НБКР	13/4 от 16 апреля 2003 г.	О внесении изменений и дополнений в «Требования к формату электронных платежных документов»
21	Постановления Правления НБКР	17/4 от 02 июня 2003 г.	Об общих требованиях (Спецификации проблемы) по основным компонентам Государственной программы мероприятий на 2003 – 2005годы по внедрению системы безналичных платежей и по созданию инфраструктуры, способной обеспечить эффективное проведение платежей в Кыргызской Республики.
22	Постановление Правления НБКР	27/10 от 03 сентября 2003г.	О государственном классификаторе платежного оборота.
23	Постановление Правления НБКР	26/5 от 23 октября 2004г.	Положении «О Банковских идентификационных кодах участников платежной системы КР»
24	Постановления Правления НБКР	3/5 от 22 февраля 2005 г.	О проекте Инструкции «О порядке нумерации банковских расчетных счетов»
25	Постановления Правления	3/6 от 22 февраля 2005 г.	О «Плане мероприятий по переходу на новые стандарты банковских идентификационных кодов и нумерации банковских счетов»

Закон о платежной системе Кыргызской Республики, являющийся второй по значимости отраслью нормативно-правового акта, относящейся к платежной системе банковских карт и в первую очередь относящейся к основному регулятору рынка банковских карт. Банки и банковское дело Кыргызской Республики.

В соответствии с Законом Кыргызской Республики "О Национальном банке Кыргызской Республики" одной из задач Национального банка Кыргызской Республики (далее - Национальный банк) является обеспечение эффективной, безопасной и надежной работы банк. платежная система.

Платежная система – это взаимосвязанная система технологий, процедур, правил, платежных инструментов и систем денежных переводов, обеспечивающих обращение денег.

Основные направления развития платежной системы на 2015-2017 годы определяют цели и задачи развития платежной системы на среднесрочную перспективу в рамках реализации государственной программы по увеличению объема просроченных платежей платежной системы Кыргызской Республики. Республики Казахстан на 2018 год на 2018-2040 годы.

Основной целью развития платежной системы в среднесрочной перспективе является обеспечение условий для достижения различных показателей наличного и безналичного обращения, увеличение доли безналичных расчетов в стране, повышение уровня банковских и платежных услуг, в том числе их эффективности и привлекательности, а также рыночной инфраструктуры за счет расширения и модернизации платежных услуг и повышения финансовой грамотности населения.

Основной задачей Национального банка в развитии платежных систем является поддержка функционирования платежных систем на высоком технологическом уровне за счет внедрения новых информационных и телекоммуникационных технологий, обеспечивающих безопасный и эффективный экономический эффект в стране.

Закон Кыргызской Республики "О платежных системах" устанавливает порядок и формы платежей и расчетов, денежных переводов на территории Кыргызской Республики (далее - Банк Кыргызстана) определяет полномочия платежной системы Кыргызской Республики.

Закон также устанавливает отношения, возникающие из платежей и расчетов по сделкам между субъектами хозяйствования Кыргызской Республики и иностранных государств, переводы денежных средств между юридическими и физическими лицами (международные/приграничные платежи и денежные переводы), а также отношения, возникающие из платежей; расчеты и денежные переводы. Переводы почтовой связью регулируются настоящим Законом и иными нормативными правовыми актами в части, не противоречащей настоящему Закону.

Согласно главе 3 статьи 7 Закона «О платежных системах» банковская платежная карта является одной из форм платежных инструментов.

Статья 13. Основная статья, регулирующая расчеты с использованием банковских платежных карт Закон «О платежных системах». Как указано в настоящей статье, Платежная карта является средством доступа ее держателя к банковскому счету для управления денежными средствами на банковском счете, открытом в банке-эмитенте в соответствии с договором между держателем карты и эмитентом.

Также основной статьей, регулирующей правовое развитие банковских карт, является статья 20 вышеуказанного закона. Она называется «Розничная платежная система банковских платежных карт». В этой статье шесть пунктов:

1.Национальная система расчетов с использованием национальных платежных карт является межбанковской системой и обеспечивает проведение платежей и расчетов с использованием национальных платежных карт через единое платежное пространство, объединяющее все или большинство банков Кыргызской Республики. Окончательные расчеты участников национальной системы расчетов с использованием национальных платежных карточек осуществляются по корреспондентским счетам участников системы, открытым в Банке Кыргызстана, а также в соответствии с договорами, заключенными между участниками системы. Национальные платежные карты должны быть приняты к обслуживанию в инфраструктуре местных и международных платежных систем Кыргызской Республики или в любом коммерческом банке Кыргызской Республики.

2.Локальная платежная система для расчетов с использованием банковских платежных карт предназначена для расчетов с использованием локальных карт, выпущенных одним (одним эмитентом) или несколькими (многоэмитентными) эмитентами на территории Кыргызской Республики.

3.Международная платежная система для расчетов с использованием банковских платежных карт предназначена для расчетов с использованием международных карт, выпущенных и обслуживаемых в соответствии с правилами международных платежных систем и требованиями ее операторов (нерезидентов Кыргызской республика). нормативные правовые акты. Система устанавливает определенные правила взаиморасчетов в иностранной валюте по платежам между участниками системы с использованием карт.

4.Работа платежных систем с использованием платежных карт (национальных, местных, международных платежных систем) на территории Кыргызской Республики должна соответствовать требованиям Банка Кыргызстана. При выборе и подключении к любой платежной системе с использованием платежных карт банк несет ответственность за соблюдение требований регламентов.

5.Расчеты с использованием карт в межбанковских системах регулируются внутренними нормативными актами банков, разработанными в соответствии с правилами системы и требованиями Банка Кыргызстана.

6.В целях ограничения рисков и защиты прав потребителей в системе должны быть предусмотрены механизмы управления рисками, такие как:

1)наличие и наличие типовых условий соглашений о порядке и правилах использования карточек в расчетах, распределении ответственности, прав и обязанностей участников системы;

2)правила и процедуры по обеспечению безопасности системы карточных расчетов для снижения риска мошенничества и несанкционированного доступа к системе.

Национальным банком, как основным правовым регулятором операций по банковским картам, разработано Положение «О банковских платежных картах в Кыргызской Республике» в соответствии со статьями 7 и 43 Закона «О Национальном банке Кыргызской Республики». Закон «О платежной системе Кыргызской Республики».

Также необходимо отметить, что Положение о банковских платежных картах в Кыргызской Республике (далее - Положение) разработано в соответствии с законами Кыргызской Республики "О Национальном банке Кыргызской Республики", "О банках и банках". . Банковское дело в Кыргызской Республике», «О платежной системе Кыргызской Республики», «Об электронных документах и электронных цифровых подписях», «О противодействии легализации доходов, полученных преступным путем, и финансированию террористической или экстремистской деятельности» и Положениях Национального банка Кыргызской Республики нормативные акты Кыргызской Республики (далее - Национальный банк). Настоящее Положение определяет порядок выпуска, эквивалентности и распространения банковских платежных карт на территории Кыргызской Республики, правила проведения операций, обработки операций с использованием банковских платежных карт, а также общие требования к системам расчетов с использованием банковских платежных карт. банковские платежные карты. Созданные или действующие в Кыргызской Республике и их участники.

Выпуск и распространение предоплаченных карт как одного из видов электронных денег регулируется Положением «Об электронных деньгах в Кыргызской Республике», утвержденным Правлением Национального банка 12 мая. 2015, 27/8.

Все отношения между участниками системы расчетов с использованием банковских платежных карт, их ответственность, права и обязанности устанавливаются соответствующими договорами или договоренностями, не предусмотренными настоящим Положением.

Изучение приведенной выше таблицы показывает, что правовая база развития платежной системы в Кыргызской Республике сформирована и имеет все предпосылки для построения Национальной платежной системы.

Использованная литература:

- 1.Бердибаева А. // Рынок платежных систем в Кыргызстане: от скретч-карт до мобильного банкинга <https://www.akchabar.kg/article/products/payment-systems/>
- 2.Концепция развития цифровых платежных технологий в Кыргызской Республике на 2020-2022 годы Постановление Правления Национального банка Кыргызской Республики от «27» марта 2020 года № 2020-П-14/17-4-(ПС)
- 3.Основные направления развития платежной системы Кыргызской Республики на 2018-2022 годы. Постановление Правления Национального банка Кыргызской Республики от 13 декабря 2017 года № 2017-П-14/51-7-(ПС)// <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/800030>
- 4.Основные направления развития платежной системы Кыргызской Республики на 2018-2022 годы. Постановление Правления Национального банка Кыргызской Республики от 13 декабря 2017 года № 2017-П-14/51-7-(ПС)// <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/800030>
- 5.Отчет о стабильности финансового сектора Кыргызской Республики. 2019 год [электронный ресурс] // <https://www.nbkr.kg/index1.jsp?item=2305&lang=RUS>
- 6.Положение о минимальных требованиях по предоставлению дистанционных банковских и платежных услуг в Кыргызской Республике Постановление Правления Национального банка Кыргызской Республики от 15 апреля 2015 года № 22/3
- 7.Постановление Правительства от 20.08. 2001 года №466 «О порядке финансирования научной, научно-технической и инновационной деятельности за счет средств республиканского бюджета»
- 8.Официальный сайт Элсом www.elsom.kg
- 9.Официальный сайт Банковского союза Кыргызстана www.ub.kg
- 10.Официальный сайт Межбанковского Процессингового Центра www.ipc.kg
- 11.Положение о банковских платежных картах в Кыргызской Республике. Постановление Правления НБКР №28/12 от 27.09.2006 г. №41/7 от 14.10. 2009 г.
- 12.Шеленков В.Г. «Учет и организация работы с пластиковыми картами в коммерческом банке//Финансы и кредит» - 2000 г. №8,9,10,12.

*Омошев Т.Т., п.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Сулайманова Д.К., э.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АЙЫЛ ЧАРБАСЫН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН НЕГИЗГИ КӨРСӨТКҮЧТӨРҮНҮН ДИНАМИКАСЫН МАКРОЭКОНОМИКАЛЫК ТАЛДОО

Аннотация

Макалада Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын өнүктүрүүнүн негизги көрсөткүчтөрүнүн динамикасын макроэкономикалык талдоо боюнча маселелер каралган. Ошондой эле айыл чарба, токой чарба жана балык уулоочулук продукциясынын дүң чыгарылышы боюнча 2016-2020-жылдарга талдоо жүргүзүлдү. Аймактар боюнча 2016-2020-жылдарга Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын өнүгүү динамикасы көрсөтүлдү. Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын экономикалык жактан өнүктүрүү сунуштары брилли.

Түйүндүү сөздөр: айыл чарба, продукция, өндүрүш, өнүктүрүү, динамика, камсыздоо.

МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ДИНАМИКИ ОСНОВНЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация

В статье рассмотрены вопросы макроэкономического анализа динамики основных показателей развития сельского хозяйства Кыргызской Республики. Также был проведен анализ валовой продукции сельского, лесного и рыбного хозяйства за 2016-2020 годы. Динамика развития сельского хозяйства Кыргызской Республики за 2016-2020 годы представлена по регионам. Были представлены предложения по экономическому развитию сельского хозяйства Кыргызской Республики.

Ключевые слова: сельское хозяйство, продукция, производство, развитие, динамика, предложение.

MACROECONOMIC ANALYSIS OF THE DYNAMICS OF THE MAIN INDICATORS OF AGRICULTURAL DEVELOPMENT IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation

The article deals with the issues of macroeconomic analysis of the dynamics of the main indicators of the development of agriculture in the Kyrgyz Republic. An analysis was also made of the gross output of agriculture, forestry and fisheries for 2016-2020. The dynamics of the development of agriculture in the Kyrgyz Republic for 2016-2020 is presented by region. Proposals for the economic development of agriculture in the Kyrgyz Republic were presented.

Key words: agriculture, products, production, development, dynamics, supply.

Айыл чарбасы жана аны менен байланышкан тармактар ички дүң продукциянын наркына инвестиция салуу, эмгекке жарамдуу калкты иш менен камсыз кылуу, улуттук экономиканын башка тармактарын туруктуу өнүктүрүү үчүн ресурстарды түзүү, талаптарды канааттандыруу аркылуу ар бир өлкө үчүн өзгөчө мааниге ээ. Өлкөнүн калкынын тамак-ашка болгон керектөөлөрүн жана бүтүндөй экономиканы өнүктүрүүдө. Кыргызстанда айыл чарбасы экономикалык ишмердик гана эмес, ошондой эле калктын кыйла бөлүгүнүн жашоо образы, өлкөнүн калкынын дээрлик үчтөн бир бөлүгү жашаган айыл аймактарынын өнүгүү мүнөзүн аныктоочу социалдык фактор болуп саналат. Бирок бул тармак акыркы он жылдыкта элет жерин экономикалык жактан өнүктүрүүнүн олуттуу фактору болуп, айыл тургундарынын турмуш деңгээлин жана сапатын жогорулатуунун шарты болбой жаткандыгын белгилей кетүү маанилүү.

Кыргыз Республикасындагы агрардык реформалар жана кайра түзүүлөр жер ресурстарын пайдаланууга жана айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатууга, кыртыштын асылдуулугуна инвестицияларды тартууга, айыл чарбасын техникалык жабдуулар менен камсыздоого жана технологиялык модернизациялоого эффективдүү таасирин тийгизген жок. Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын өнүктүрүү өндүрүштүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жана өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кыла ала турган сапаттык өзгөрүүлөрдү талап кылууда.

Кыргызстандын айыл чарбасынын экономикалык абалы агроөнөр жай өндүрүшүн өнүктүрүүгө жагымдуу болгон факторлордун таасири астында акырындык менен турукташып

жатат. Айыл чарба өндүрүшүн өнүктүрүүдө материалдык-техникалык жана социалдык-экономикалык факторлордун мааниси өсүүдө. Экономиканы башкарууда мамлекеттик жөнгө салуу менен рыноктук өзүн-өзү жөнгө салуунун айкалышын камсыз кылуучу чараларды ишке ашыруу байкалат. Реформалар тереңдеген сайын түшүнүүнү жана чечүүнү талап кылган жаңы көйгөйлөр пайда болууда. Экономиканын агрардык секторунун проблемаларын изилдөө азыркы кездеги агрардык саясаттын теориялык негиздерин чыңдоонун кечиктирилгис зарылдыгына байланыштуу өзгөчө маанилүү. Макроэкономикалык талдоолордун натыйжалары көрсөткөндөй, акыркы жылдары Кыргызстандын айыл чарба тармагы туруктуу оң динамикага жетише алган жок.

Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы ар дайым маанилүү тармактардын бири болуп келген жана болуп кала берет, бирок акыркы бир нече жылда өлкөнүн экономикасында анын мааниси төмөндөп баратат. Акыркы жылдары Кыргызстандын айыл чарба сектору туруктуу оң динамикага жетише алган жок, анткени айыл чарба продукциясын өндүрүүнү көбөйтүү тенденциясы анча байкалбайт (1-таблица). Ошондуктан агрардык маселелерди чечүү Кыргызстандын экономикасы үчүн артыкчылыктуу маселе болуп саналат.

Таблица 1. Айыл чарба, токой чарба жана балык уулоочулук продукциясынын дүн чыгарылышы (учурдагы иш жүзүндөгү баада; млн. сом)

Бардык түрдөгү чарбалар боюнча	2016	2017	2018	2019	2020
Айыл чарба, токой чарба жана балык уулоочулук продукциясынын дүн чыгарылышы	197 413,9	208 530,0	204 969,9	220 958,0	249 534,7
Айыл чарба продукциясы	192 620,4	203 234,9	199 534,1	214 845,3	242 095,3
анын ичинде:					
Өсүмдүк өстүрүүчүлүк	97 803,3	108 187,4	100 514,8	110 782,2	125 749,6
Мал чарба	94 817,1	95 047,5	99 019,3	104 063,1	116 345,7
Айыл чарба тейлөөлөрү	4 328,2	4 873,5	4 926,7	5 326,8	6 196,6
Токой чарбасы	359,5	311,9	329,0	324,2	295,4
Аңчылык	14,3	22,8	19,1	35,8	8,6
Балык уулоочулук	91,5	86,9	161,0	425,9	938,8

Булагы: Кыргыз Республикасынын статистика жылдыгы, 2021.

1-таблицадагы маалыматтар көрсөткөндөй, Айыл чарбасынын, токой чарбасынын жана балык уулоочулуктун продукцияларынын дүн чыгарылышынын көлөмү 2020-ж. жалпысынан республика боюнча 249 миллиарддан ашык сомду түздү. Ошондой эле, 2020-ж. продукциялардын физикалык көлөмүнүн индекси өткөн жылдын деңгээлине салыштырганда 101,0 пайызды түздү.

2020-жылы республиканын ички дүн продуктусундагы айыл чарбасынын, токой чарбасынын жана балык уулоочулуктун продукцияларынын кошумча дүн наркынын үлүшү 13,5 пайызды түзгөн, бул 2019-ж. караганда 1,8 пайызга көп, ал эми 2016-ж. салыштырганда 0,7 пайызга көп болгон.

Таблица 2. Аймактар боюнча 2016-2020-жылдарга Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын өнүгүү динамикасы

Аймактар	Негизги өнүгүү параметрлери	2016	2017	2018	2019	2020
Баткен областы	Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулуктун продукциясынын дүн чыгаруунун көлөмү - бардыгы кезектеги баада, млн. сом	14 443,6	14 644,6	15 700,3	15 806,1	17 799,1
	Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулуктун физикалык көлөмүнүн индекси бардыгы өткөн жылга салыштырмалуу пайыз менен	107,2	100,9	104,5	103,7	101,7

Жалал-Абад областы	Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулуктун продукциясынын дүң чыгаруунун көлөмү - бардыгы кезектеги баада, млн. сом	38 215,0	40 089,8	40 878,7	41 950,4	44 661,9
	Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулуктун физикалык көлөмүнүн индекси бардыгы өткөн жылга салыштырмалуу пайыз менен	101,5	102,9	102,0	102,6	99,5
Ыссык-Көл областы	Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулуктун продукциясынын дүң чыгаруунун көлөмү - бардыгы кезектеги баада, млн. сом	21 943,3	26 055,5	22 817,7	25 350,1	34 774,9
	Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулуктун физикалык көлөмүнүн индекси бардыгы өткөн жылга салыштырмалуу пайыз менен	102,3	102,3	104,3	103,4	102,2
Нарын областы	Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулуктун продукциясынын дүң чыгаруунун көлөмү - бардыгы кезектеги баада, млн. сом	37 473,6	39 952,9	41 266,9	41 851,7	49 208,2
	Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулуктун физикалык көлөмүнүн индекси бардыгы өткөн жылга салыштырмалуу пайыз менен	103,1	101,4	101,8	102,2	102,8
Ош областы	Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулуктун продукциясынын дүң чыгаруунун көлөмү - бардыгы кезектеги баада, млн. сом	37 473,6	39 952,9	41 266,9	41 851,7	49 208,2
	Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулуктун физикалык көлөмүнүн индекси бардыгы өткөн жылга салыштырмалуу пайыз менен	102,7	102,8	102,0	102,3	101,0
Талас областы	Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулуктун продукциясынын дүң чыгаруунун көлөмү - бардыгы кезектеги баада, млн. сом	17 812,7	19 622,2	17 405,0	20 017,7	22 201,4
	Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулуктун физикалык көлөмүнүн индекси бардыгы өткөн жылга салыштырмалуу пайыз менен	101,3	101,3	101,4	100,8	99,7
Чүй областы	Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулуктун продукциясынын дүң чыгаруунун көлөмү - бардыгы кезектеги баада, млн. сом	51 940,9	52 782,6	51 960,8	59 994,1	62 601,8
	Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулуктун физикалык көлөмүнүн индекси бардыгы өткөн жылга салыштырмалуу пайыз менен	104,4	102,9	103,2	102,9	101,1
Бишкек шаары	Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулуктун продукциясынын дүң чыгаруунун көлөмү - бардыгы кезектеги баада, млн. сом	445,5	460,6	476,3	520,9	553,3
	Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулуктун физикалык көлөмүнүн индекси бардыгы өткөн жылга салыштырмалуу пайыз менен	100,1	100,1	103,4	98,8	97,0
Ош шаары	Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулуктун продукциясынын дүң чыгаруунун көлөмү - бардыгы кезектеги баада, млн. сом	948,8	994,4	1 008,2	1 048,0	1 132,0
	Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулуктун физикалык көлөмүнүн индекси бардыгы өткөн жылга салыштырмалуу пайыз менен	100,3	103,6	102,2	102,8	99,2

Булагы: Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы, 2021.

2020-ж. айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулуктун продукцияларынын дүң чыгарылышынын жалпы көлөмүндөгү эң көп салыштырма салмак Чүй облусунун (25,2

пайыз), Ош (19,8 пайыз), Жалал-Абад (17,9 пайыз), Ысык-Көл (13,8 пайыз) жана Талас (8,9 пайыз) облустарынын чарбаларына туура келген.

Өткөн беш жылдын ичинде айыл чарба продукцияларынын дүң чыгарылышынын жалпы көлөмүндөгү мамлекеттик жана жамааттык айыл чарба ишканаларынын үлүшү өзгөргөн жок жана 2020-ж. 2 пайызга жакынын түзгөн, өткөн беш жылдын ичинде дыйкан (фермер) чарбаларынын жана жарандардын жеке көмөкчү чарбаларынын үлүшү - 95,0 пайызды түздү.

2020-жылы айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулуктун продукцияларынын дүң чыгарылышынын жалпы көлөмүндөгү өсүмдүк өстүрүүчүлүк продукцияларынын үлүшү 50,4 пайызды, мал чарбачылык - 46,6 токой чарбасы жана балык уулоочулук - 0,5 жана айыл чарба кызмат көрсөтүүлөрү - 2,5 пайызды түзгөн.

Өсүмдүк өстүрүүчүлүктүн дүң продукциялары 2020-ж. 125 749,6 млн. сомду түздү, же 2019-ж. салыштырганда 13,5 пайызга көп өндүрүлгөн, бул мөмө-жемиш өсүмдүктөрүнүн өндүрүүнүн көлөмүнүн - 41,3 пайызга, картошка - 32,7 пайызга, дан жана дан буурчак - 13,8 пайызга, бакча өсүмдүктөрү - 11,8 пайызга жана пахта - 7,2 пайызга көбөйгөнү менен байланышкан.

Жамааттык айыл чарба ишканаларындагы өсүмдүк өстүрүүчүлүк продукцияларынын (1 946,0 млн.сом) өсүүсү 2019-ж. 6,4 пайызды, дыйкан (фермер) чарбалары (93 475,4 млн.сом) - 13,9 пайызга көбөйгөн, жеке көмөкчү чарбалары (29 673,8 млн.сом) - 14,6 пайыз аз, мамлекеттик чарбаларда (654,2 млн.сом) - 14,2 пайызга көбөйгөнү байкалды.

Кыргызстандын аймагынын басымдуу бөлүгү мээлүүн кеңдиктердин климаттык зонасында, түштүк аймактары субтропиктик климаттын зонасында жайгашканы, айыл чарба өндүрүшү үчүн эң ыңгайлуу шарттар түзүлгөнү белгилүү.

Кыргызстандын 10607,2 миң га айыл чарба жерлери, кеңири табигый жайыттары жана буудай, жүгөрү, арпа, картошка, пахта жана башка кээ бир айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүү үчүн ыңгайлуу болгон ар түрдүү жаратылыш-климаттык шарттары бар. Бирок, түндүк аймактарда түшүмдүн нормалдуу бышуусу үчүн жылуулук дайыма эле жетиштүү боло бербейт.

Аба ырайынын ыңгайсыз шарттары (жаздын аягындагы жана эрте күздүн үшүк жүрүшү, жогорку температура ж.б.), айлана-чөйрөнүн булганышы жана бир катар аймактардагы ыңгайсыз мелиоративдик шарттар агроклиматтык жана жер ресурстарын толук пайдаланууну чектеген факторлор болуп саналат. Ошого карабастан, айыл чарбасын енукутуруу учун республиканын ресурстук потенциалы бир кыйла жогору экендигин, бирок бул айыл чарба секторунун эффективдүүлүгүн жогорулатуунун зарыл шарты боло албагандыгын белгилей кетүү керек.

Анализге алынган маалыматтар айыл чарбасы өткөн жылдарда республиканын экономикасына аз салым кошкондугун жана анын эффективдүүлүгүнүн төмөндүгүн көрсөтөт. Кыргызстанда 1990-жылдардын башынан бери айыл чарбасында жүргүзүлүп жаткан реформалар чарба жүргүзүүчү субъекттердин ар түрдүү формаларынын калыптанышына алып келди.

Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы – бул мамлекеттик жана жамааттык айыл чарба ишканалары, дыйкан (фермердик) ишканалар, жеке ишкерлер сыяктуу ар кандай уюштуруу формасындагы айыл, токой жана балык чарбасы чөйрөсүндө иштеген 440 миңден ашык чарба жүргүзүүчү субъектилерден турган тармак. жана жеке көмөкчү чарбалар.

Жеке ишкерлер жана дыйкан (фермердик) ишканалар башкаруунун орто жана чакан формаларынын секторун түзөт жана уюмдардын жалпы көлөмүндө алардын үлүшү жогору жана өсүү тенденциясына ээ. Белгилеп кетүүчү нерсе, чакан жер участкатору бар майда менчик ээлери кубаттуу өндүрүштүк потенциалды түзө алышпайт, айыл чарба өндүрүшүнө ири инвестицияларды тарта алышпайт жана өздөрүнүн финансылык мүмкүнчүлүктөрүнүн чектелүүлүгүнөн улам дайыма эле тиешелүү уюштуруучулук деңгээлде чарбалык иштерди жүргүзө алышпайт. Бүтүндөй өндүрүштүн эффективдүүлүгүн жогорулатууга аз таасирин тийгизет.

Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын экономикалык жактан өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрүн карап чыгуу менен, биздин оюбузча республикада төмөндөгүлөр жүргүзүлүшү керек.

- рыноктук механизмдерди, чакан жана орто чарбалардын, көмөкчү чарбалардын, фермердик жана дыйкан чарбаларынын өзүн-өзү башкаруусун жана өзүн-өзү уюштурууну жана мамлекеттик жөнгө салууну айкалыштырган агрардык комплексте башкаруунун формаларын жана механизмдерин өркүндөтүү.

- чакан өндүрүүчүлөрдү муктаждыктарына көбүрөөк ылайыктуу үрөндөр менен камсыз кыла турган жергиликтүү үрөнчүлүк ишканаларды түзүү. Ошондой эле селекцияны жана жергиликтүү үрөнчүлүктү өнүктүрүүгө түрткү берет. Бул иш-чаралардын бардыгы чакан өндүрүүчүлөрдүн керектөөлөрүнө ылайыкташкан жергиликтүү ишканаларды түзүү үчүн жаны мүмкүнчүлүктөрдү билдирет.

- аймактык дүң сатуу борборлорун куруу фермерлер өздөрүнүн ишмердүүлүгүнүн жүрүшүндө (сатуу, ташуу, сактоо, кайра иштетүү, маркетинг ж.б.) дуушар болгон көптөгөн көйгөйлөрдү чечүүгө жардам бермек.

- инновациялык технологияларды колдонуу менен курулган заманбап сактоочу жайларды түзүү өндүрүлгөн продукциянын коромжу болушун олуттуу кыскартууга, импорттун үлүшүн кыскартууга жана өлкөдө айыл чарба продукциясына баалардын өсүшүн басаңдатууга, өзгөчө сезондор аралык, ошондой эле жыл бою кыргыз фермерлеринин сапаттуу, органикалык продукциялары менен улуттук рынокту камсыз кылуу;

- мамлекеттик органдар тарабынан көзөмөлдөнгөн жана башкаруунун автоматташтырылган системалары менен интеграцияланган адистештирилген онлайн-ресурстарды түзүү, алар аркылуу керектөөчүлөр жана жеткирүүчүлөр жемиштүү өз ара аракеттене алышат;

- бюджеттик уюмдарга айыл чарба продукциясын берүү тартибин жөнгө салуучу зарыл ченемдик актыларды түзүү;

- мал чарба продукциясынын сапатына жана коопсуздугуна мамлекеттик ветеринардык-санитардык көзөмөлдү жана контролду өркүндөтүү;

- республикада азыркы талаптарга жооп берген бодо малдын жана койдун тукумун жакшыртуу үчүн селекциянын темптерин тездетүү жана генетикалык потенциалы жогору жаш малды өстүрүүгө болгон муктаждыкты толук канааттандыра ала турган асыл тукум чарбалардын тармагын түзүү;

- айыл чарба ишканаларынын инвестициялык активдүүлүгүн, анын ичинде өздүк булактардын эсебинен жогорулатуу, ошондой эле алардын финансылык туруктуулугун чыңдоо.

Колдонулган адабияттар:

1.Турдубаев С.К. Инновационные модели занятости нового типа в развитии растениеводства и животноводства. Интернет-журнал ВАК КР <http://nakkr.org:81/jurnal/>. №2, 2012 г.

2.Организация инновационного развития сельского бизнеса в регионе /Под ред. В.В. Козлова. -М.: МСХ РФ, 2018 г.

3.Ушачев И.Г. Научное обеспечение стратегии социально-экономического развития АПК России // АПК: экономика, управление. – 2017 г. – №3.

4.Сулайманова Д.К., Омошев Т.Т. Совершенствование и оптимизация продовольственной безопасности на основе животноводческой продукции. [Текст] /Сулайманова Д.К., Омошев Т.Т.// Научно-методический журнал «Наука, техника и образование». Февраль 2016, 2 (20) Москва, 2016. –С. 93-100.

5.Сулайманова Д.К. Совершенствование продовольственной безопасности на основе интеграционных процессов в агропромышленном комплексе региона.[Текст] /Сулайманова Д.К.// Проблемы науки. 2016. № 1 (2). С. 6-11.

6.Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы 2016-2020, Бишкек 2021.

7.Кыргыз Республикасынын статистика жылдыгы, 2021.

*Маткеримова А.М., э.и.д., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Ганыбаева У.Г., э.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ЭКОЛОГИЯЛЫК АУДИТ ЖАНА АНЫ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Аннотация

Бул макалада экологиялык аудит, Экологиялык аудиттин максаттары, милдеттери, негизги принциптери жана онугуу жолдору каралган. Экологиялык аудит иштин салыштырмалуу жаш түрү болуп саналганына анын өзгөчөлүктөрүн карап чыгуу үчүн көз карандысыз ведомстволук эмес финансылык контроль катары аудитордук иштин жалпы принциптерине токтолуп кетүү максатка ылайыктуулугун айкындайт.

Түйүндүү сөздөр: экологиялык аудит, аудит, аудиттик ишмердуулук, экологиялык тобокелдик, экологиялык менеджмент.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ АУДИТ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕГО РАЗВИТИЯ

Аннотация

В данной статье рассматривается экологический аудит, цели, задачи, основные принципы и пути развития экологического аудита. Тот факт, что экологический аудит является относительно молодым видом работы, обуславливает целесообразность акцентирования внимания на общих принципах проведения аудита как самостоятельного вневедомственного финансового контроля с учетом его специфики.

Ключевые слова: экологический аудит, аудит, аудиторская деятельность, экологический риск, экологический менеджмент.

ENVIRONMENTAL AUDIT AND PROSPECTS FOR ITS DEVELOPMENT

Annotation

This article discusses environmental audit, the goals, objectives, basic principles and ways of development of environmental audit. The fact that environmental audit is a relatively young type of work makes it expedient to focus on the general principles of auditing as an independent non-departmental financial control to consider its specifics.

Keywords: ecological audit, audit, audit activity, ecological risk, ecological management.

Рыноктук мамилелердин онугушунун шартында курчап турган чөйрөгө таасир тийгизүүгө байланышкан көйгөйлөр барган сайын курч болуп баратат. Атап айтканда, ага келтирилген зыянды баалоо жана зыяндын тобокелдигин баалоо маселелери жаратылыш ресурстарын пайдалануучулардын өздөрү үчүн да, контролдоочу мамлекеттик мекемелер үчүн да, жеке жана коомдук уюмдар үчүн да келип чыгат. Кыргызстанда жаңы экономикалык тартиптин пайда болушу ал үчүн экологиялык аудит сыяктуу жаңы экологиялык жана экономикалык концепцияларды киргизүү, ошондой эле мамлекеттик саясаттагы эски экономикалык инструменттердин ордун жана маанисин карап чыгуу зарылчылыгы менен мүнөздөлөт. Ал эми Батыш өлкөлөрүндө аны колдонуунун теориялык жана практикалык тажрыйбасы бар. Бул процесстин жүрүшүндө ченемдик-укуктук базанын жоктугу, методологиянын жана практиканын жетишсиздиги, бул маселелер боюнча маалыматтын, адабияттын жана изилдөөлөрдүн кескин жетишсиздиги байкалууда. Азыркы кырдаалда экологиялык тобокелдикти азайтуу үчүн, экологиялык чараларды тандоодо, ошондой эле экологиялык саясатта экономикалык инструменттерди пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн экологиялык аудиттин жүрүшүндө алынган маалыматтарды пайдалануунун мүмкүнчүлүктөрүн аныктоого арналган бул макала; өзгөчө актуалдуу болуп саналат.

Ишканаларда экологиялык аудит жүргүзүүнүн актуалдуулугу экономикалык, экологиялык жана социалдык аспектилерге ээ.

Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүү коомдун экономикалык, экологиялык жана социалдык кызыкчылыктарынын айкалышын камсыз кылууда.

Бул макаланын максаты экологиялык тобокелдикти азайтуу үчүн, экологиялык чараларды тандоодо, ошондой эле экологиялык саясатта экономикалык инструменттерди

пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн экологиялык аудиттин жүрүшүндө алынган маалыматтарды пайдалануунун мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо болуп саналат.

Экологиялык аудит иштин салыштырмалуу жаш түрү болуп саналат жана анын өзгөчөлүктөрүн карап чыгуудан мурун көз карандысыз ведомстволук эмес финансылык контроль катары аудитордук иштин жалпы принциптерине токтолуп кетүү максатка ылайыктуу.

Аудитордук иш - бухгалтердик (финансылык) отчеттуулуктун, бухгалтердик документтердин, салыктык отчеттордун жана чарба жүргүзүүчү субъекттердин башка финансылык милдеттенмелеринин жана талаптарынын ведомстволук эмес көз карандысыз текшерүүлөрдү жүргүзүү, ошондой эле башка аудитордук кызматтарды көрсөтүү боюнча аудиторлордун ишкердик иши.

Аудитордук иш Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык чарба жүргүзүүчү субъекттердин ишине финансылык контроль менен катар атайын ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдар тарабынан жүзөгө ашырылат.

Жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууну камсыз кылуу жана айлана-чөйрөнү зыяндуу таасирлерден коргоо боюнча юридикалык жактардын жана жеке ишкерлердин ишинин абалын, анын ичинде тазалоо жана технологиялык жабдуулардын абалын, алардын мыйзам талаптарына ылайык келишин текшерүү жана баалоо үчүн, мурунку жана учурдагы экологиялык маанилүү көйгөйлөрдү жана башка мыйзамдуу максаттарды аныктоо үчүн экологиялык аудит зарыл. Экологиялык аудит - курчап турган чөйрөнүн жана жаратылыш ресурстарынын абалына тике же кыйыр түрдө таасир этүүчү пландаштырылган чечимдердин экологиялык коркунучунун деңгээлин аныктоо болуп эсептелет.

Өнөр жай өндүрүшүнүн өнүгүшү ишканалардын кубаттуулугун, энергияны, ресурстарды керектөөнүн кескин өсүшүнө алып келди, бул айлана-чөйрөнү булгаган калдыктардын көлөмүнүн көбөйүшүнө алып келди. Экологияга келтирилген зыяндын олуттуулугу ишканалар үчүн юридикалык жоопкерчиликти талап кылды. Бул кошумча каржылык чыгымдарга жана жоготууларга алып келди, анткени ишканалар келтирилген зыянды төлөй баштады.

Ишканалар оз иштерин жаратылышты коргоо мыйзамдарына ылайык келтирүүгө аргасыз болушкан. Мындай иш-аракет финансылык аудитке туура келип, экологиялык аудит деп аталды. Болжол менен он беш жыл мурун, экологиялык аудит ишкананын ишине көзөмөлдү жогорулатуу үчүн ички башкаруу ыкмасы катары колдонула баштаган.

Экологиялык аудит Канадада, Улуу Британияда, Швецияда, АКШда, Голландияда жана башка өнөр жайы өнүккөн өлкөлөрдө кеңири таралган.

Ошентип, 1984-жылы АКШнын Айлана-чөйрөнү коргоо боюнча улуттук агенттиги башка агенттиктер үчүн аудиттин концепциясын иштеп чыккан, анын негизинде бир нече ондогон агенттиктер өздөрүнүн экологиялык аудит программаларын иштеп чыгышкан.

АКШда экологиялык аудит ишканада экологиялык программаны ишке ашырууда бузуучу ишкана менен Курчап турган чөйрөнү коргоо боюнча улуттук агенттиктин ортосундагы чыр-чатактар же ал экологиялык мыйзамдарды сактабаган учурда жүргүзүлө баштады. Мыйзамды кайталап бузган учурда милдеттүү түрдө текшерүү жүргүзүлөт.

Адистештирилген экологиялык аудит продукциянын коркунучтуулугун баалоо, калдыктарды азайтуу, кесиптик оорулар, өндүрүш гигиенасы, белгилүү бир жаратылыш чөйрөлөрүнүн булганышын көзөмөлдөө жана башкалар боюнча жүргүзүлөт.

Көптөгөн өлкөлөрдө 1991-жылдан бери коммерциялык банктар кредиттерди төлөбөй калуу коркунучун минималдаштыруу үчүн экологиялык аудитти колдонуп келишет. Бул кредиттик ишканалардын экологиялык мыйзамдардын талаптарын көп учурда аткарганандыгы менен шартталган, бул аларга карата тийиштүү санкцияларды, анын ичинде финансылык санкцияларды колдонуу коркунучун күчөткөн. Текшерүүлөр мындай тобокелдиктерди аныктоого мүмкүндүк берди.

АКШда аудит- мыйзамдын сакталышын көзөмөлдөөнүн куралы гана эмес, ошондой эле ишкананын экологиялык ишмердүүлүгүн стимулдаштыруунун экономикалык жана укуктук

куралы болуп калды, анткени ал алдын алуу чараларын жана чараларды иштеп чыгуу үчүн негиз болуп саналат. Экологиялык аудит ишкананын жетекчилигине тиешелүү чараларды көрүүгө мүмкүндүк берүүчү экологиялык бузууларды активдүү аныктоого багытталган.

Экологиялык бузууларды ыктыярдуу аныктоо, аларды четтетүү боюнча чараларды коруу ишкананы жакшы абалга келтирет — бул администрациянын жоопкерчилигин жана олуттуулугун корсотот жана жаза чараларын жумшартууга болот. Ыкластуулуктун жоктугу, тескерисинче, катаал санкцияларга алып келиши мүмкүн.

Системалык текшерүүлөр ишкананын жоопкерчилигин, мыйзамдарды сактоого багытталган экологиялык саясатын ишке ашырууну күбөлөндүрөт. Эгерде ишканада укук бузуу жасалганга чейин эко-аудит программасы жок болсо, бирок аны дароо кабыл алып, анын аткарылышына кепилдик берсе, анда бул күнөөсүн жана кийинки санкцияларды жеңилдетүүгө, ошондой эле айып пулдун кыскарышына алып келиши мүмкүн.

Экологиялык аудит калкка техногендик коркунучтун булагы катары тигил же бул ишкананын кооптуулук даражасы жөнүндө объективдүү маалымат алууга жардам берүү үчүн иштелип чыккан.

Текшерилип жаткан объекттин таасир этүүчү зонасында жашаган калк текшерилип жаткан ишкананы булганган жаратылыш объектилеринин коркунучунан коргоонун абалы жөнүндө маалымдалышы керек.

Аудиттин натыйжалары ишканалардын администрациясы жана ээлери тарабынан экологиялык иш-чараларды пландаштырууда, ресурстарды үнөмдөөчү технологияларды тандоодо, экологияга багытталган башкаруу системасын уюштурууда пайдаланылышы мүмкүн, бул акырындап инвестициялык жагымдуулукту жогорулатууга жардам берет.

Экологиялык аудиттин максаттары, милдеттери жана негизги принциптери:

Экологиялык аудит - ишкердик иштин бир түрү, экологияны башкаруу системасындагы жалпы аудиттин ажырагыс бөлүгү; экологиялык чөйрөдө улуттук коопсуздукту камсыз кылуунун уюштуруучулук жана башкаруучу куралы.

Экологиялык аудит экологиялык менеджменттин элементи жана жарандардын технологиялык жактан коопсуз жана экологиялык жактан таза айлана-чөйрөгө болгон экологиялык укуктарын кепилдөөчү курал катары экологиялык чөйрөдө улуттук коопсуздукту камсыз кылуунун уюштуруу-башкаруу механизми катары каралат.

Текшерүүнүн жүрүшүндө финансылык отчеттуулуктун абалы, төлөм жана эсептешүү документтери, салык режиминин сакталышы ж.б. каралат.

Экологиялык аудиттин зарылдыгы мыйзамдардын талаптары менен аныкталат, атап айтканда:

- ишканаларды жайгаштыруу, куруу, ишке киргизүү, эксплуатациялоо, модернизациялоо, реконструкциялоо, консервациялоо, утилдештирүү учурунда айлана-чөйрөнү коргоо боюнча;

- иштин ар кандай түрлөрүндө калкты жана аймакты табигый жана техногендик мүнөздөгү өзгөчө кырдаалдардан коргоо боюнча;

- атом энергиясын пайдаланууда, коргонуу ишин жүзөгө ашырууда коопсуздук жөнүндө;

- финансылык отчеттуулукта, төлөм жана эсептешүү операцияларын жүргүзүүдө, салыктарды төлөөдө ж.б.

Экологиялык аудит төмөнкү иш-чараларды текшерүүнү камтыйт:

- мыйзамдарга жана компаниянын ички талаптарына ылайык экологиялык стандарттарды ишке ашыруу;

- ишкананын экологиялык тазалык деңгээлин аныктоо (эгерде компаниянын айлана-чөйрөнү коргоо жаатында расмий түрдө кабыл алынган пландары же программалары жок болсо жүргүзүлөт);

- айлана-чөйрөнү башкаруу системасынын иштеши;

- экологиялык сертификат алуу;

- финансылык милдеттенмелерди аткаруу жана карыздарды төлөө, компанияларды бириктирүүдө жана кошулууда тобокелдиктердин деңгээлин аныктоонун тууралыгы;

-экологиялык декларацияны жана компаниянын экологиялык иш-чаралары боюнча отчетторун түзүү.

Экологиялык аудит – бул объективдүү идентификациялоонун жана маалыматты баалоонун комплекстүү, документтештирилген текшерүү процесси, экологияны коргоо боюнча конкреттүү иш-чаралардын, иш-чаралардын текшерүү критерийлерине шайкештигин аныктоо жана бул процесстин жүрүшүндө алынган натыйжалар жөнүндө керектөөчүгө маалымдоо. Экологиялык аудит боюнча ISO эл аралык стандарттары экологиялык аудиттин принциптери, экологиялык менеджмент системаларына аудит жүргүзүүнүн тартиби жана экологиялык аудит боюнча адистерге квалификациялык талаптар боюнча көрсөтмө материалдарды камтыйт.

Экологиялык аудиттин негизги принциптери:

-аны ишке ашырууда экологиялык аудиторлордун текшерилип жаткан чарбакер субъектке, экологиялык аудитордук уюмдардын ээлерине жана жетекчилерине жана үчүнчү жактарга карата объективдүүлүгү жана көз карандысыздыгы;

-экологиялык аудиторлордун курчап турган чөйрөнү коргоо, жаратылышты пайдалануу маселелери боюнча кесипкөйлүгү жана компетенттүүлүгү жана изилденип жаткан чарбакер субъекттин өзгөчөлүктөрү;

-чарба жүргүзүүчү субъект тарабынан берилген маалыматтардын аныктыгы жана толуктугу;

-аны ишке ашыруу боюнча иштерди пландаштыруу;

-комплектүүлүк (айлана-чөйрөгө тийгизген таасиринин бардык аспектилерин камтуу);

-текшерүүнүн натыйжасында алынган маалыматтардын купуялуулугу;

-жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн натыйжалары үчүн экоаудиторлордун жоопкерчилиги.

Экологиялык аудит төмөнкүдөй жүргүзүлөт:

-мамлекеттик жана муниципалдык ишканаларды менчиктештирүү процессинде;

-банкроттук процессинин жүрүшүндө;

-милдеттүү экологиялык камсыздандырууну жүргүзүүдө;

-инвестициялык долбоорлорду жана программаларды даярдоодо;

-инвестициялык шарттарда каралганда.

Экологиялык аудиттин милдеттери болуп төмөнкүлөр саналат:

-ишкананын экологиялык стратегиясын жана саясатын негиздөө;

-ишкананын жаратылышты коргоо ишин пландаштырууда артыкчылыктарды аныктоо, аны ишке ашыруунун кошумча мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо;

-чарба жүргүзүүчү субъект тарабынан экологиялык мыйзамдардын сакталышын текшерүү;

-чарба жүргүзүүчү субъекттин айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин жөнгө салуунун натыйжалуулугун жогорулатуу;

-айлана-чөйрөнүн булганышы менен байланышкан өзгөчө кырдаалдардын коркунучун азайтуу.

Экологиялык аудиттин негизги түрлөрү:

Курчап турган чөйрөгө антропогендик таасир этүү жолдорунун өтө көп түрдүүлүгүнөн улам ата мекендик жана эл аралык практикада экологиялык аудиттин бир катар түрлөрү калыптанган, алардын ар бири белгилүү бир максаттарга жетүү үчүн багытталган. Алардын айрымдарын атайлы:

-Ишкананын чарбалык ишинин экологиялык мыйзамдарга ылайык келишин аныктоо (комплаенс-аудит);

-башкаруунун натыйжалуулугун, калыптанган ички башкаруу системасынын жана корпоративдик саясаттын шайкештигин баалоо, ишкананын ишмердүүлүгү менен байланышкан экологиялык тобокелдиктин даражасын аныктоо (башкаруу аудити);

-Продукцияларды өндүрүүдө колдонулган чийки заттын, материалдардын жана жабдуулардын экологиялык коопсуздугун баалоо; кошумча ресурстарды үнөмдөөчү

альтернативдүү технологияларды аныктоо, алар өндүрүлгөн товарлардын же кызмат көрсөтүүлөрдүн өздүк наркын төмөндөтүүгө көмөктөшөт (камсыздоо аудити);

-булгануудан мурда келтирилген экономикалык зыянды, ошондой эле ишкананын же аларда жайгашкан объектилери бар жер участкаларын менчиктештирүү наркын ишке ашырууда потенциалдуу экологиялык жоопкерчиликти баалоо (кыймылсыз мүлк аудити);

-өндүрүш калдыктарынын тобокелдигин аларды кайра иштетүү, кайра иштетүү, жайгаштыруу жана утилдештирүү аркылуу баалоо (калдыктарды башкаруу аудити);

-оптимальдуу экологиялык кырдаалды түзүү максатында ар кандай объектилер үчүн аймакты сарамжалдуу пайдаланууну баалоо (аймактык аудит);

-Энергияны керектөөнү жана аны азайтуунун мүмкүн болгон жолдорун баалоо (энергияны үнөмдөө аудити);

-Мүмкүн болгон техногендик авариялардын, технологиялык бузулуулардын, табигый кырсыктардын ж.б. натыйжасында зыяндын тобокелдигин жана көлөмүн баалоо экологиялык камсыздандырууну негиздөө жана ишке ашыруу (камсыздандыруу экологиялык аудит);

-Ишкананы реконструкциялоого, кеңейтүүгө, профилин өзгөртүүгө, жабууга инвестициялоодо иштин экологиялык аспектилери үчүн зарыл болгон чыгымдарды баалоо (инвестициялык экологиялык аудит);

-Жана башкалар.

Экологиялык аудиттин жол-жобосу текшерилүүчү объекттин ал үчүн белгиленген экологиялык аудиттин критерийлерине ылайык келүүсүнө баа берүү мүмкүнчүлүгүн камсыз кылууга тийиш. Экологиялык аудитти жүргүзүү тартиби башкарууда жана аткарууда мүмкүн болушунча жөнөкөй жана жеткиликтүү болууга тийиш.

Азыркы учурда ири компаниялар жана банктар ири көлөмдөгү жана узак мөөнөттүү инвестицияларды ишке ашырууда, кредиттерди жана өнөр жай ишканаларын кеңейтүүгө, модернизациялоого, приватташтырууга жана башка кайра уюштурууга байланышкан ушул сыяктуу тобокелдүү операцияларды жүргүзүүдө чарбалык өнөктөштөрдөн экологиялык аудит жүргүзүүнү талап кылышат.

Колдонулган адабияттар:

1.Закон Кыргызской Республики от 16 июня 1999 года № 54 «Об экологической экспертизе» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 04.05.2015 г.)

2.Закон Кыргызской Республики «О внесении изменений в Закон Кыргызской Республики "Об охране окружающей среды"» (2014)

3.Арустамов Э. А. Экологические основы природопользования: учебник / Э. А. Арустамов, Н. В. Баркалова, И. В. Левакова.-Изд. 3-е, перераб. и доп..-М.: Дашков и К, 2006.-320 с.;

4.Еремин В.Г. Экологические основы природопользования: Учеб. пособие для сред. спец. учеб. заведений / В.Г. Еремин, В.В. Сафронов, А.Г. Схиртладзе, Г.А. Харламов; Под ред. Ю.М. Соломенцева.-М.: Высш. шк., 2002.-253 с.

5.Ерофеев Б.В. Об экологических правоотношениях. В сборнике Правовые проблемы охраны окружающей среды. Под ред. Желвакова Э.Н. – М.: «Юридический бюллетень предпринимателя», 1998 г.-202 с.

6.Основы экологического аудита: Учеб. пособие / Под общ. ред. А.Т. Никитина, С.А. Степанова.-М.: МНЭПУ, 2001.-392 с.;

*Маткеримова А.М., э.и.д., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Сартбаева Г.П., э.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Курбаналы уулу М., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЭТ ӨНДҮРҮҮНҮН АБАЛЫ ЖАНА АЛАРДЫ ЖАКШЫРТУУ ЖОЛДОРУ

Аннотация

“Азык-түлүк коопсуздугу жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы Кыргыз Республикасынын азык-түлүк коопсуздугун камсыздоо жаатындагы негизги багыттарды белгилейт.

Макалада тамак-аш продуктуларынын импортун жана экспортун башкаруу жана өлкөдө тамак-аш продуктуларынын болушу: ата мекендик азык-түлүк импорттоочуларга каршы экспорттоочу өлкөлөрдө продуктулук проблемалар курчуган убакта продуктуларды ташып чыгууга тыюу салуу практикасы; ички рынокко зыян келтирүү менен Кыргыз Республикасынан тамак-аштын эң баалуу продуктуларын - эт жана эт азыктарынын бүгүнкү күндөгү абалы жана аларды жакшыртуу жолдору чагылдырылган.

Түйүндүү сөздөр: азык-түлүк коопсуздугу, эт жана эт азыктары, баалуу продуктулар.

СОСТОЯНИЕ МЯСНОГО ПРОИЗВОДСТВА В КЫРГЫЗСТАНЕ И ПУТИ ИХ УЛУЧШЕНИЯ

Аннотация

Закон Кыргызской Республики «О продовольственной безопасности» устанавливает основные направления в сфере продовольственной безопасности Кыргызской Республики.

В статье рассматривается управление импортом и экспортом продовольствия и наличие продовольственных товаров в стране: практика запрета вывоза продовольственных товаров в период обострения продовольственных проблем в странах-экспортерах против отечественных импортеров; Современное состояние наиболее ценных продуктов питания из Кыргызской Республики - мяса и мясопродуктов и пути их улучшения в ущерб внутреннему рынку.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, мясо и мясопродукты, ценные продукты.

THE STATE OF MEAT PRODUCTION IN KYRGYZSTAN AND WAYS TO IMPROVE THEM

Annotation

The Law of the Kyrgyz Republic "On Food Security" establishes the main directions in the field of food security of the Kyrgyz Republic.

The article discusses the management of food imports and exports and the availability of food products in the country: the practice of banning the export of food products at a time when food problems are acute in exporting countries against domestic importers; The current state of the most valuable food products from the Kyrgyz Republic - meat and meat products, and ways to improve them, to the detriment of the domestic market.

Key words: food security, meat and meat products, valuable products

Азык-түлүк коопсуздугу өлкөнүн улуттук коопсуздугун камсыздоонун башкы багыттарынын бири жана анын мамлекеттүүлүгүн жана азык-түлүк көз карандысыздыгын сактоонун фактору болуп саналат. “Азык-түлүк коопсуздугу жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы Кыргыз Республикасынын азык-түлүк коопсуздугун камсыздоо жаатындагы негизги багыттарды белгилейт.

Буга чейин азык-түлүк коопсуздугу жана тамактануу маселелери Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2015-жылдын 4-сентябрындагы № 618 токтому менен бекитилген 2015-2017-жылдарга Кыргыз Республикасында тамак-аш жана азык-түлүк коопсуздугунун программасында жана аны ишке ашыруу боюнча Иш-чаралар планында чагылдырылган жана алардын алкагында ишке ашырылган. Эң акыркы Кыргыз Өкмөтүнүн 2019-жылдын 27-июнда №320 токтомунда 2019-2023-жылдары азык-түлүк коопсуздугунун программасында каралган.

Тамак-аш продуктуларынын импортун жана экспортун башкаруу жана өлкөдө тамак-аш продуктуларынын болушу: ата мекендик азык-түлүк импорттоочуларга каршы экспорттоочу өлкөлөрдө продуктулук проблемалар курчуган убакта продуктуларды ташып чыгууга тыюу салуу практикасы; ички рынокко зыян келтирүү менен Кыргыз Республикасынан тамак-аштын эң баалуу продуктуларын - эт жана эт азыктарын, балыкты экспорттоо тенденциясынын жаралышы; өздүк өндүрүшкө зыян келтирүү менен төмөнкү баада тамак-аштын импорттук продуктулардын ташылып келишине тийиштүү контролдун жоктугу саналат

Борбор Азиянын көптөгөн өлкөлөрүндөй эле Кыргызстанда эт тармагы приоритеттүү тармак болуп саналат. Республикада мал чарбасы айыл калкынын кирешесинин жана тиричилигинин негизги булагы болуп саналат жана өлкөнүн айыл чарба ИДПсында анын үлүшү 45,6% түзөт. Ошол эле учурда республикада эт азыктарын өндүрүү боюнча 26 ишкана жана 287ден ашык жеке ишкерлер иштейт. Заводдор эт азыктарын ар кандай формада чыгарышат: жаңы, муздатылган, тондурулган, кургатылган, ышталган, консерваланган эт жана бардык түрдөгү тамак-аш азыктары, эт деликатестери, колбаса. Продукцияны экспорттоо перспективасы бар окшойт. Бирок бугунку кундун призмасы менен карасак, елкенун эт енер жайы женунде эц сонун тыянактарды чыгарууга болот. Буга төмөнкү себептер түрткү берет:

- Кыргызстан өзүн эт менен камсыздай албайт;
- Өлкө экспортко караганда этти 3 эсе көп импорттойт;
- Кыргызстанда этти өнөр жайлык кайра иштетүү жетиштүү деңгээлде өнүккөн эмес.

Макалада ушул суроолордун баарына жооп бергенге аракет кылабыз, анын ичинде эттин кымбатташынын себептери, кыргызстандыктардын эт азыктарын керектөө маданияты тууралуу суроолорду талдап, ошондой эле бренд түзүү темасын карап чыгабыз. ата мекендик этти, аны экспорттоо мүмкүнчүлүктөрүн, ошондой эле тармакты өнүктүрүү боюнча сунушталып жаткан чаралар.

Кыргызстандын эт базарындагы абал

2020-жыл пандемия, саясий толкундоо, парламенттик шайлоонун жыйынтыгын жокко чыгаруу менен гана эмес, социалдык маанилүү көйгөйлөр менен да белгиленди. Ошентип, чуулгандуу маселелердин бири эт өндүрүү, анын ичинде эттин баасы боюнча болду. Бул азык-түлүк социалдык маанилүү азык-түлүктөрдүн тизмесине киргизилген, бирок ага карабастан жыл башынан бери эттин баасы 20%дан ашык кымбаттады.

Эгерде республика боюнча январь айында козу этинин орточо баасы килограммына 305,9 сомду (болжол менен 3,5 АКШ доллары) түзсө, өткөн айда (октябрда) 380,6 сомду (дээрлик 4,5 доллар), ал эми ноябрда 390,6 сомду (бир айда өсүү) түзгөн. 2,6%, жыл башынан бери 27,7% түздү.

Эгерде республика боюнча январь айында уй этинин орточо баасы 326,3 сомду (3,84 АКШ доллары) түзсө, өткөн айда (октябрда) 384,4 сомду (4,53 АКШ доллары), ал эми ноябрда 403, 8 сомду (4,75 АКШ доллары) түзгөн. айга салыштырмалуу 4,9%, жыл башына карата 23,8% өскөн.

КР Монополияга каршы жөнгө салуу мамлекеттик агенттиги билдиргендей, Кыргызстанда эттин баасынын көтөрүлүшү Казакстандын тирүү салмактагы этти экспорттоого чектөөчү коргоо чараларын киргизгенине байланыштуу.

Коңшу республикада тирүү бодо малды сыртка чыгарууга тыюу салууга ири көлөмдөгү тирүү бодо мал экспорттолгондугу себеп болгон. 2019-жылы 150 миңге жакын мал экспорттолсо, анын ичинен Өзбекстанга 121,6 миң баш мал экспорттолгон. 2019-жылы 264 миң баш кой экспорттолгон – анын 200 миңден ашыгы Өзбекстанга да экспорттолгон. Казакстанга 50-60 миң баш мал алып келүүдө.

Башкача айтканда, мораторийдин негизги себеби Өзбекстанга бодо малды ташуу көлөмүнүн жарылуучу өсүшү болуп саналат, ал өткөн жылы төрт эсеге көбөйгөн - 2018-жылдагы 39 миңден 2019-жылы 156 миң башка чейин. Айтмакчы, бул Казакстанда эттин баасынын бир топ жогорулашынын факторлорунун бири болуп калды.

Өзбекстан өз кезегинде мал чарбачылыгын жандандыруу программасын кабыл алган. Ага ылайык, фермерлер мал сатып алуу үчүн арзан насыя алышат, бул аларга казакстандык

бодо малдын бордоп семиртүү деңгээлине жараша 1 кг тирүүлөй салмагы үчүн 800дөн 950 теңгеге чейин (1,90-2,25 доллар) сунуштоого мүмкүндүк берет. Казакстандын эт комбинаттары 100 теңгеге (0,24 доллар) арзан сунушташкан.

Экинчиден, тыюуну Казакстан чийки затты эмес, кайра иштетилген продукцияны экспорттоо максатында киргизген. Тыюу 2020-жылдын ноябрь айына чейин күчүндө болот. Казакстанда кайра иштетүү иштеп, айыл чарба өндүрүүчүлөрү борго байланган букаларды сатсын деген маселе бар.

Казакстан киргизген тыюуга байланыштуу Кыргызстанга Өзбекстан менен Тажикстандан ири мүйүздүү малдар сатыла баштады.

Ошону менен бирге, Улуттук статистикалык комитеттин маалыматы боюнча, калктын жыл сайын азык-түлүк сатып алууга сарптаган чыгашаларынын жалпы көлөмүндө акыркы 5 жылда эт жана эт азыктарын сатып алууга кеткен чыгашалардын үлүшү көбөйгөн.

1-таблица-Кыргыз Республикасындагы эт өндүрүү (тонна менен)

	2017	2018	2019	2020	2021
Кыргыз Республикасы	216.6	221.3	226.2	230.4	235
Баткен областы	14.2	15.3	17	17.6	17
Джалал-Абад областы	32.9	34.5	35.3	38	38.6
Ысык-Көл областы	28.8	28.8	30	30.9	32.5
Нарын областы	24.1	25.7	28	30.4	31.2
Ош областы	44.4	43.1	44.3	46.9	47.8
Талас областы	12.4	12.5	12.6	13.1	13.7
Чуй областы	58.6	59.9	58	52.6	52.9
Бишкек ш.	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1
Ош ш.	0.8	0.8	0.9	0.9	0.9

Таблицадагы маалыматка карасак эт өндүрүү Ош, Жалал-Абад жана Нарын областтарында көп өндүрүлөт.

Кыргызстандагы жайыт ресурстарынын көптүгүнөн улам айыл калкынын тиричилигинде мал чарбачылыгы басымдуулук кылат жана өлкөнүн айыл чарба дүң продукциясынын 48,1% түзөт. Айыл чарба багытындагы 55,2% жердин 43%ын жайыттар түзөт, анын дээрлик жарымы жайкы, 30% жазгы-күзгү жана 25% кышкы жайыт. Мал чарбасы Нарын, Ысык-Көл жана Ош облустарынын тоолуу аймактарында топтолуп, негизинен эт, сүт өндүрүүгө колдонулат.

2-таблица - Кыргыз Республикасындагы адамдын башына эт өндүрүү (кг. менен)

	2017	2018	2019	2020	2021
Кыргыз Республикасы	35.27	35.37	35.40	36.06	35,41
Баткен областы	28,2	29.79	32.37	32.76	31.01
Джалал-Абад областы	28.15	28.98	29.07	30.67	30.62
Ысык-Көл областы	60.40	59.63	61.25	62.29	64.75
Нарын областы	84.86	90.56	97.56	104.97	106.81
Ош областы	34.48	32.80	33.01	34.28	34.34
Талас областы	48.59	48.26	47.81	48.99	50.55
Чуй областы	64.73	64.99	61.63	54.80	54.26
Бишкек ш.	0,2	0,2	0,09	0,09	0,09
Ош ш.	2.83	2.77	3.00	2.88	2.79

Чүй облусунун Жайыл, Москва, Сокулук жана Ысык-Ата райондору, Нарын облусунун Нарын району, Жалал-Абад облусунун Сузак району, Ош облусунун Карасуу, Ноокат жана Өзгөн райондору, Баткен облусунун Кадамжай району сыяктуу он район, эт ендуруунун эц жогорку темптерине ээ — жылына 11 миң тоннадан ашык эт же республика боюнча жалпы эт ендуруунун 61 процентин тузет. влкенун кепчулук райондорунда ездерунун керектеесу учун керектееден ашык эт ендурулет.

Эгерде конкреттүү сандарды айта турган болсок, 2020-жылдын 9 айында Кыргызстан дүйнөнүн 10 өлкөсүнө 496,7 миң долларга 224,6 тонна эт азыктарын экспорттогон. Ошол эле учурда Бириккен Араб Эмираттары бүгүнкү күндө кыргыз этинин күйөрманы болуп саналат – өлкөгө 264,4 миң долларга козу жана эчкинин этин импорттогон. Азырынча бул эң чоңу. Эттин бул түрү Иран, Кувейт жана Өзбекстанга да экспорттолот.

Эт азыктарынын ичинен тондурулган уй эти да чоң суроо-талапка ээ – 84 тонна 168 миң долларды түзүп, Индияга экспорттолот.

Жалпысынан статистикага кайрыла турган болсок, акыркы 2 жылда эт азыктарын экспорттоодо бир аз азайып, бирок нарктык мааниде өсүш байкалганын айтууга болот. Алсак, 2018-жылы 3,9 миллион долларга 1 миң 559,4 тонна эт экспорттосо, 2019-жылы бул көрсөткүч 4 миллион 524,2 миң долларга 1 миң 341,2 тоннага төмөндөгөн.

Эт азыктарын импорттоого келсек, жалпысынан акыркы маалыматтар боюнча 2020-жылдын январь-сентябрь айларында Кыргызстанга 1,6 миллион долларга 1778,7 тонна продукция импорттолгон. Экспорттон алда канча көп. Ошол эле маалда белгилүү болгондой, өлкөгө эң көп чочко этин импорттогон – 1 миллион долларга 547,2 тоннаны Россия менен Казакстандан.

Дагы бир бирдей популярдуу эт продуктусу жаңы же муздатылган уйдун эти болду – 181,1 тонна 512,4 миң долларга. Негизги импорттоочу өлкө - Беларусь.

Жалпысынан акыркы 2 жылда Кыргызстан эт азыктарын импорттоону кыскартты. Алсак, 2018-жылы бул көрсөткүч 3,7 миллион долларга 1140,8 тоннаны түзсө, 2019-жылга карата көрсөткүч 1,8 миллион долларга 606,5 тоннага төмөндөгөн. Чоң потенциал, бирок мүмкүнчүлүктөр аз. Кыргызстандагы эт азыктарын өнүктүрүү боюнча ишмердүүлүк менен алектенген ишкерлердин айтуусу боюнча, биздин өлкөнүн экспорттоодо потенциалы абдан чоң. Мисалы, Ирландияда 7,5 миллион бодо мал бар, бирок ошол эле учурда аларда 2,5 миллион гектар жайыт бар. Бизде 9,5 миллион гектар жайыт, 1,8 миллион баш бодо мал бар. Башкача айтканда, бизде 4,5 эсеге көп мүмкүнчүлүк бар, ал эми малдын көлөмүн 10 эсеге чейин көбөйтүүгө болот.

Анын айтымында, өлкөдө жыл сайын 400 миң тоннага жакын тирүү эт өндүрүлөт жана ИДПнын түзүмүндө айыл чарбасынын үлүшүн бир гана эт продуктусу боюнча көбөйтүүгө болот.

2012-жылы бизге Катар мамлекетинен өкүлдөр келип, эт жеткирүү сунушу менен келишкен. Бир эле жеткирип берсек, жылына 1 миллиард долларга продукция сатып алышат. Салыштыруу үчүн айта кетсек, ИДПнын түзүмүндө айыл чарбасы 900 миллион долларды түзөт. Ошого жараша сандар өзү айтып турат. Кыргызстандан эт сатып алган бир гана мамлекет биздин өлкөнүн ИДПсын көтөрө алат. Бирок биз Катардан тышкары дүйнөнүн 18 өлкөсүнөн эт азыктарын экспорттойбуз, бирок аз көлөмдө. Талап бар, бирок ошонун үстүндө иштешибиз керек.

Жыйынтыктап айтканда, эксперттердин пикири боюнча, Кыргызстанда эт тармагын өнүктүрүү үчүн төмөнкү кадамдарды бөлүп көрсөк болот.

1-кадам. Бодо малга жана майда мүйүздүү малга импорттук КНСТИ жокко чыгаруу, бул 12%

2-кадам. Ири жана майда малды бордоп семиртүү маданиятын өнүктүрүү.

3-кадам. Малды бордоп семиртүү боюнча пайыздык ченди төмөндөтүү үчүн кредиттик портфелге өзгөртүүлөрдү киргизүүгө банктарды милдеттендирилсин.

4-кадам. Этти экспорттоону баштапкы эмес, акыркы кайра иштетүүгө өткөрүү.

5-кадам. Асыл тукум чарбаны өнүктүрүү.

Колдонулган адабияттар:

1.Кыргыз Өкмөтүнүн 2019-жылдын 27июнда №320 токтому 2019-2023-жылдары азык-түлүк коопсуздугунун программасы;

2.Кыргыз Республикасынын экспортун онуктуруу боюнча Кыргыз Республикасынын Окмөтүнүн 2015-2017-жылдарга карата планы жонундо» 2015-жылдын 31-марты № 174 [Текст]: КР окмотунун токтому.-[Электрондук ресурс] -Мүмкүнчүлүк режими.- www.sas-civillaw.org

3.Закиров, А.З. Кыргызстандын азык-тулук коопсуздугу [Текст] / А.З.Закиров. –Бишкек, 2014.-436 б.

4.Крутиков В.К. Региональный рынок мяса: конкурентоспособность предприятий и продукции. [Текст] / В.К.Крутиков, М.В.Якунина. -М.: Ноосфера, 2011. -160 с.

5.Тургунбаева Г.А. Вопросы развития конкурентоспособности пищевой перерабатывающей промышленности (на материалах АПК КР) [Текст] / Г.А.Тургунбаева // Автореф. дисс. к.э.н. – Бишкек, 2002. – 24 с.

Рузметов Б.Р., д.э.н., профессор

Дусчанов Б.А., д.м.н., профессор

Бобожонова О., доцент

Бахтиярова Ш., соискатель

Ургенчский филиал Ташкентской Медицинской Академии

Республики Узбекистан

ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ РЕГИОНА

Аннотация

В статье рассматриваются эколого-экономические аспекты повышения конкурентоспособности региона. На примере Хорезмской области Республика Узбекистан создана электронная платформа смарт центра экологии.

Ключевые слова: Регион, конкурентоспособность, экология, конкурентные преимущества, инновация, инфраструктура, производственный потенциал.

ECOLOGICAL AND ECONOMIC ASPECTS OF INCREASING THE COMPETITIVENESS OF THE REGION

Annotation

The article discusses the Ecological and economic aspects of increasing the competitiveness of the region. On the example of the Khorezm region of the Republic of Uzbekistan, an electronic platform for the smart center of ecology was created

Key words: Region, competitiveness, ecology, competitive advantages, innovation, infrastructure, production potential.

Экологическая и экономическая сущность региональной конкурентоспособности заключается в способности произвести качественные товары и услуги с высокими потребительскими свойствами по конкурентоспособным ценам и удержанием этого преимущества в течении долгого периода[1].

Исследованиями авторов разработана усовершенствованная модель региональной конкурентоспособности на основе структурного анализа проявляемого на мего-, макро-, мезо- и микроуровнях синергетического эффекта эколого-экономических аспектов конкурентоспособности и раскрываются научно-теоретические аспекты методологии обоснования критериев оценки с учетом зарубежного опыта.

Эффективность стратегии развития национальной экономики в большой степени зависит от устойчивости ее составляющих, а именно от эколого-экономической конкурентоспособности регионов.

По мнению М.Портера, изучавшего основы региональной конкурентоспособности, «глобальная конкурентоспособность страны определяется наличием ресурсов, ведущих отраслей (локомативов) и уровнем конкуренции в них, территориальной концентрацией производства и развитостью инфраструктуры, объемом и качеством спроса и самое главное от степени взаимосвязи между этими составляющими»[2].

Регион представляет собой комплексное территориальное образование с сходящими природно-географическими, едиными социально-экономическими, материально-техническими и логистическими аспектами под единой системой административного управления. При этом эколого-экономические конкурентные отношения проявляются на четырех (микро, мезо, макро и мего) уровнях (рис.1).

На микроуровне конкурируют конкретные виды продукции, конкретные предприятия и виды производств. На мезоуровне в конкурентную борьбу между собой вступают регионы, отрасли, корпоративные объединения предприятий и фирм с горизонтальными хозяйственными связями и кластерами. На макроуровне между собой конкурируют производственные комплексы, интегрированные по межотраслевой производственной цепочке. А на мегоуровне конкуренция происходит между странами.

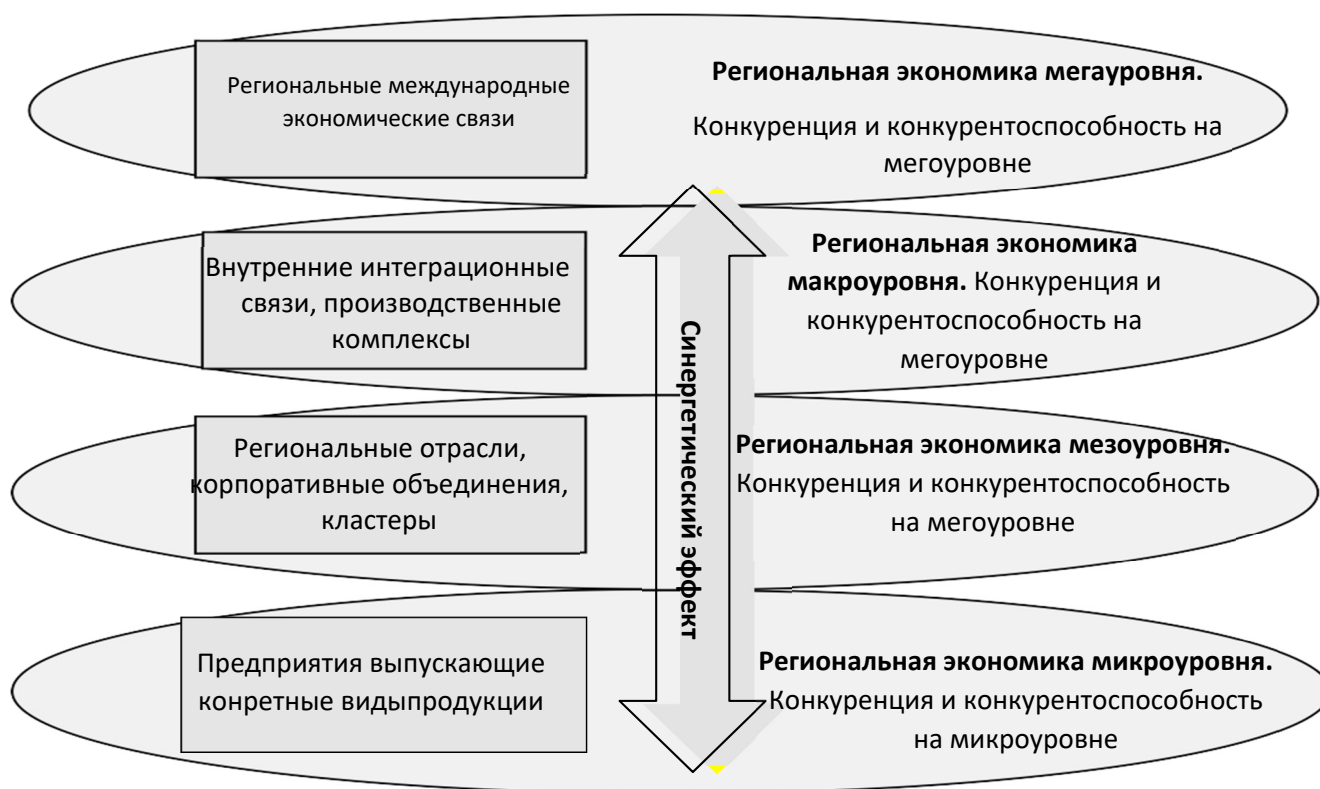

Рисунок 1. Концептуальная модель взаимосвязи конкуренции в региональной эколого-экономической системе

Эколого-экономическая конкуренция на региональном уровне имеет свои особенности, в которых четко просматриваются горизонтальные и вертикальные связи между субъектами разного уровня. Такие отношения иногда принимают форму жесткой конкуренции, а в некоторых случаях принимают форму сотрудничества и партнерства, а также способствуют формированию межотраслевых региональных кластеров[3].

С учетом наличия эколого-экономических конкурентных преимуществ и факторов региональной конкурентоспособности была разработана модель ромба М. Портера (рис.2).

Экологическая и экономическая конкурентоспособность региона исследовалась с помощью четырех взаимосвязанных факторов, детерминантов, которые образуют ромб конкурентных преимуществ М. Портера. Первый детерминант-экологическая ситуация и условия в эколого-экономической системе, в определенной степени, формируются за счет квалифицированных кадров, научных знаний и технологий, а также, экологической информации, рыночной инфраструктуры и инвестиционного климата. Второй детерминант - это экологический и экономический (внутренний и внешний) спрос. Именно, наличие такого детерминанта обеспечивает первоначальный стимул для инвестиций и инноваций, необходимых для ведения успешной конкурентной борьбы на рынке. В качестве третьего детерминанта, определяющий конкурентоспособность региона выступает наличие ядра основных и поддерживающих друг друга отраслей. Региональная конкурентоспособность напрямую связана с кластерами, как формой вертикальной и горизонтальной интеграции производственных субъектов.

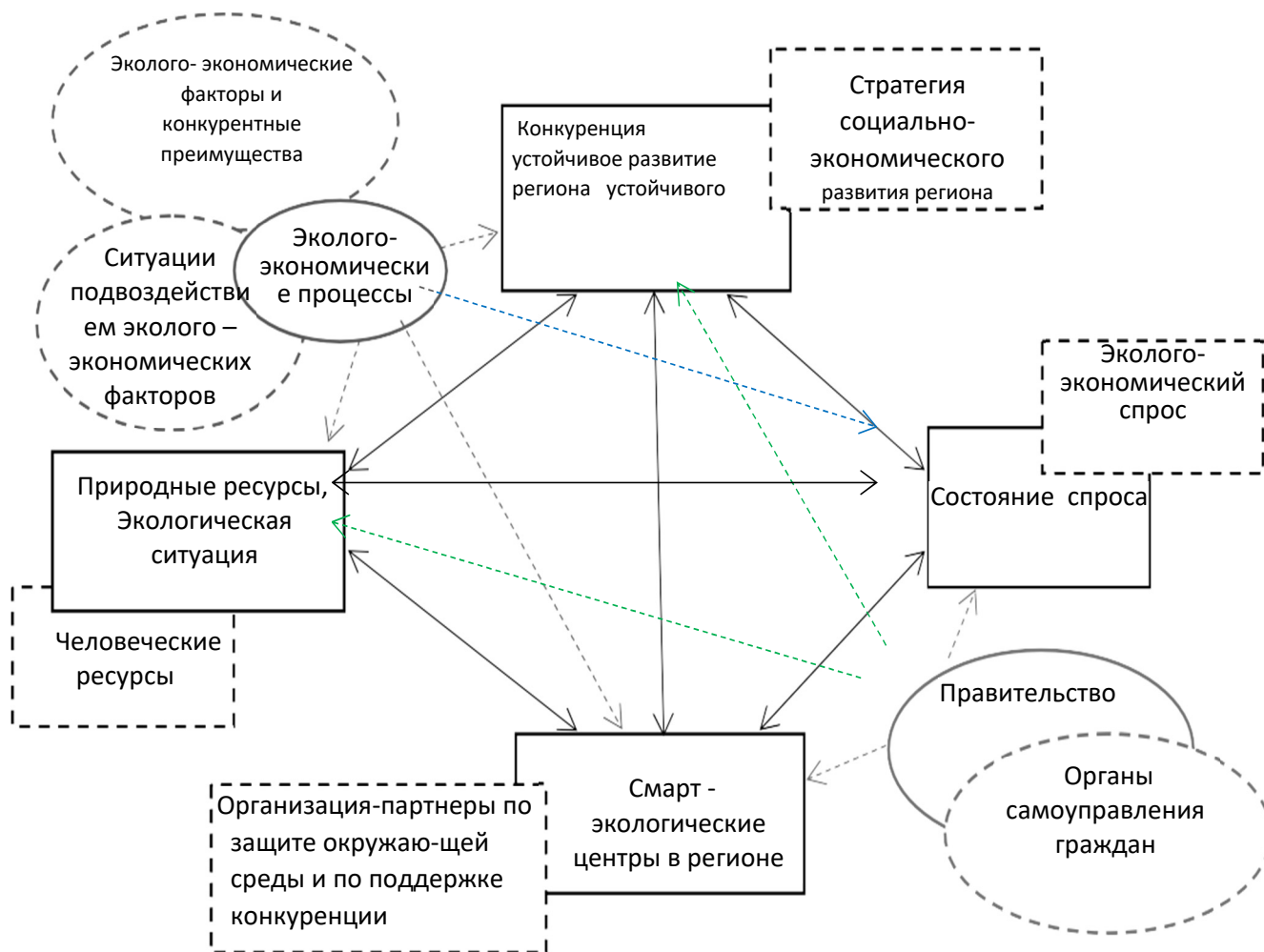

Рисунок 2. Модель-ромб эколого-экономических конкурентных преимуществ региона (создана на основе ромба конкурентных преимуществ в М.Портера)

Четвертым определяющим фактором является стратегия эколого-экономического развития региона. Система организации и эффективного управления играет решающую роль в повышении экологической и экономической конкурентоспособности социально-экономических систем.

Только экологически ориентированные стратегии социально-экономического развития, которые не приводят к ухудшению состояния окружающей среды и природных систем приводят к повышению благосостояния.

Основная задача экологически ориентированной стратегии социально-экономического развития - не допустить ухудшения окружающей среды в контексте роста населения и уровня жизни, а также сформировать системное представление об экологической и экономической конкурентоспособности в области региональной экономики[4]. Эколого-экономический аспект конкурентоспособности оценивается на основе качественных и количественных показателей социально-экономического развития региона. Нами разработан механизм связи и взаимодействия со структурой эколого-экономической системы региона и его региональной конкурентоспособностью, (рис.3).

Рисунок 3. Эколого-экономическая система и механизм ее взаимосвязи с региональной конкурентоспособностью

Согласно исследованию, наиболее важными методическими аспектами оценки конкурентоспособности региона являются следующие:

конкурентоспособность региона оценивается путем определения его позиции в национальной экономике по каждой группе показателей;

показатели, используемые для дифференциации регионов по уровню конкурентоспособности, не должны зависеть от размера регионов и количества проживающих в них людей. Следовательно, эти показатели должны иметь относительную величину;

должна быть предусмотрена возможность как положительной, так и отрицательной оценки показателей.

Исследованиями определены показатели сравнительной оценки конкурентоспособности регионов, включающие в себе набор показателей описывающих базовые факторы, факторы эффективности и факторы инноваций. Базовые факторы включают в себе финансовые, природные и человеческие ресурсы. Факторы эффективности соответственно отражают эффективность использования ресурсов. Наконец, инновационные факторы отражают уровень развития «экономики знаний» и степень внедрения современных технологий.

Конкурентные преимущества, как основные факторы повышения региональной конкурентоспособности выявлены в следующих направлениях: демографическая ситуация и рынок труда; местные природные ресурсы и защита окружающей среды; внешнеэкономическая деятельность; инновационной-инвестиционная деятельность;

развитость инфраструктуры; институциональные изменения и местный бюджет[5]. Для разработки стратегии развития региона использовались SWOT-анализ конкретных аспектов социально-экономической ситуации, анализ формирования ключевых «точек роста» и межотраслевых кластеров, а также анализ конкурентоспособности региона (таблица.1).

Таблица 1. SWOT-анализ социально-экономического развития Хорезмской области на основе эколого-экономических факторов

I. S- сильные стороны:	II. W- слабые стороны:
– наличие привлекательных для международного туризма объектов историко-культурного наследия; – переизбыток трудовых ресурсов; – высокий образовательный уровень кадров; – наличие сельскохозяйственного сырья для расширения промышленной переработки; – развитая ирригационная инфраструктура и высокая культура земледелия;	– сложная экологическая ситуация; – высокий уровень засоления орошаемых земель и водоемов; – невысокая инновационная и инвестиционная активность. – неглубокая переработка сельскохозяйственной продукции; – сокращение международного туризма из-за пандемии COVID.
III. O - возможности:	IV. T- угрозы:
– формирование кластеров по развитию международного туризма; – внедрение технологий глубокой переработки сельскохозяйственного сырья; – подключение к глобальным транспортным коридорам «север-юг» и «один пояс – один путь»; – развитие ремесленничества и народных промыслов; – приоритетное внимание международных экологических организаций.	– нехватка водных ресурсов; – деградация орошаемых земель в результате засоления почв; – рост заболеваемости населения из-за ухудшения качества питьевой воды; – уровень занятости; – износ основных фондов и связанное с этим технологическое отставание;

По результатам анализа, на основе эколого-экономических факторов было обоснована возможность определения приоритетных направлений повышения конкурентоспособности региона, а также разработка комплексных программ социально-экономического развития региона.

Формирование цифровой и инновационной экономики в регионе приведет к увеличению цепочки добавленной стоимости во всех секторах экономики, расширению производства конкурентоспособной инновационной продукции и снижению зависимости факторов окружающей среды. Это будет достигнуто за счет взаимодействия науки, малого инновационного предпринимательства и промышленности. Инновационная система образования региона как эффективный инструмент будет выполнять ведущую роль в организации такого взаимодействия.

В результате исследования была разработана модель смарт центров экологии (СЦЭ) и ее электронная платформа, которая предоставляет информационно-коммуникационные и консалтинговые услуги в области экологических бизнес-процессов, в улучшении экологической ситуации в регионе, в повышении экологической грамотности, в создании конкурентоспособных, экологически чистых предприятий, в повышении конкурентоспособности региона.

В модели СЦЭ, информационное обеспечение экологических процессов интегрировано в единую информационную компьютерную платформу, что расширяет возможности формирования и использования информационных потоков.

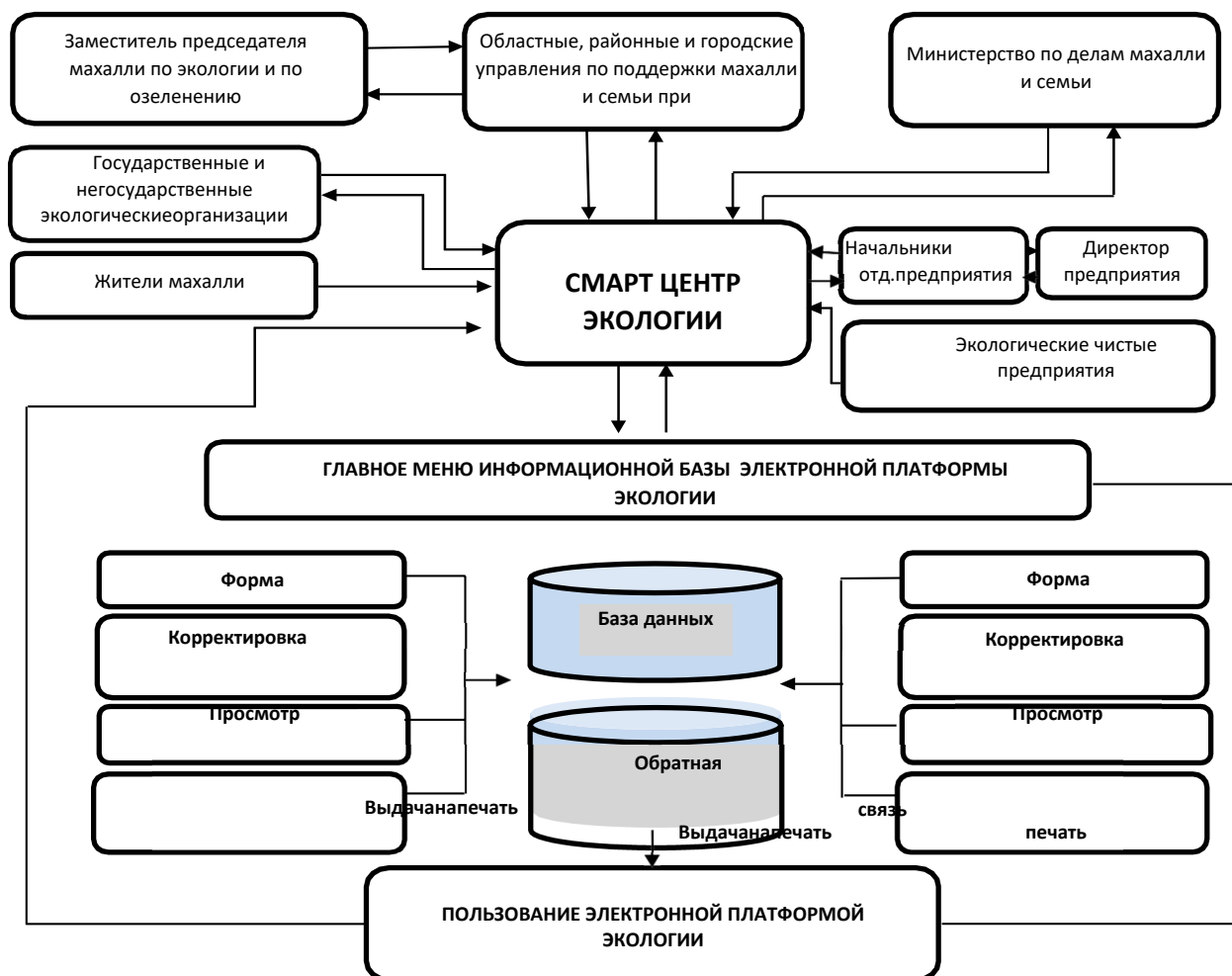

Рисунок 4. Системная модель электронной платформы в Смарт-центрах экологии

В результате активности данной системы будет обеспечена основанная на экологических и экономических факторах конкурентоспособность региона, создание за счет рационального использования природно-ресурсного потенциала региона экологически чистых территорий по производству конкурентоспособной продукции.

Использованная литература:

1. Рузметов Б. Региональная экономика. Ташкент, «Фан», 2002 г.
2. Портер М. Конкуренция/ пер. с англ.: Уч. пос. – М.: Вильямс, 2000. – 495с.
3. Межотраслевые кластеры и их влияние на рост конкурентоспособности региональной экономики. Коллективная монография. Тошкент, «LESSONPRESS». 2017г.
4. Стратегия социально-экономического развития Хорезмской области. Тошкент. IFMR, 2015г.
5. Региональные программы комплексного развития и повышения конкурентоспособности региона в условиях углубления либерализации экономики, коллективная монография. Ургенч, 2016 г.

*Кузнецов В.П., д.э.н, профессор
НГПУ имени Козьмы Минина
Бакулина Н.А., студент,
НГПУ имени Козьмы Минина*

СУЩНОСТЬ КАДРОВОЙ ПОЛИТИКИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Аннотация

Отечественные структуры управления кадрами в организациях с жестко установленными и назначенными функциями подразделений и закрепленными обязанностями работников, направленные на «спокойную» среду, становятся неактуальными. Сегодня необходимы гибкие, способные приспособиться структуры, которые не противятся динамике внешней среды, а вписываются и изменяются вместе с ней. Взамен изживших себя кадровых служб необходимы департаменты управления человеческими ресурсами с инновационным подходом и более детальным изучением работы.

Система развития кадровой политики на предприятии, ее структура, целевые взаимосвязи, изменения в динамике, политика в отношении человеческих ресурсов, а также технологии, приемы и методы управления человеческими ресурсами являются объектом кадровой политики. Поэтому данная тема очень актуальна на сегодняшний день.

Ключевые слова: кадровая политика, персонал, руководство, предприятие, компания.

THE ESSENCE OF THE PERSONNEL POLICY OF THE ENTERPRISE

Annotation

Domestic personnel management structures in organizations with rigidly established and assigned functions of departments and assigned duties of employees, aimed at a "calm" environment, become irrelevant. What is needed today are flexible, adaptable structures that do not oppose the dynamics of the external environment, but fit in and change with it. Instead of obsolete human resources departments, human resource management departments with an innovative approach and a more detailed study of work are needed.

The system for the development of personnel policy at the enterprise, its structure, target relationships, changes in dynamics, human resource policy, as well as technologies, techniques and methods of human resource management are the object of personnel policy. Therefore, this topic is very relevant today.

Keywords: personnel policy, personnel, management, enterprise, company.

Под термином кадровая политика предприятия чаще всего понимают направление работы в отношении персонала. Система методов и принципов по разработке и реализации целей и задач, которые направлены на укрепление и повышение кадрового потенциала и на организацию компетентного, высококвалифицированного и сплочённого коллектива, который своевременно может реагировать на постоянно меняющиеся условия рынка в соответствии со стратегией предприятия [3].

Правильная и эффективная работа предприятия в разной степени зависит от многих факторов. Например, количество конкурентов, близость поставщиков и т.д. Таким важнейшим фактором является персонал и политика по его управлению. Без людей невозможна любая работа в организации, даже в самой автоматизированной.

Человеческий ресурс – это самый главный производственный фактор на предприятии и из этого следует, что им необходимо грамотно распоряжаться.

Вначале определим понятие персонал – под персоналом понимается совокупность всех человеческих ресурсов, которым обладает организация.

Сторонники данного определения рассматривают категорию персонал с позицией его сущностного анализа.

Второго подхода придерживаются авторы, ориентированные на рассмотрение практических вопросов управления.

По мнению Егорова Е.В. персонал – представляет собой личный состав, организации, предприятия или часть этого состава, представляющая собой группу по профессиональным или иным признакам [4].

Приведённые определения не противоречат друг другу, но рассматривают один объект с различных позиций. Попытку их обобщения предприняли учёные Государственного университета управления [2].

Согласно предложенному ими определению, персонал представляет собой личный состав организации, работающий по найму и обладающий определёнными признаками: квалификацией, компетенциями, способностями, установками

Термин кадровая политика можно толковать в широком и узком смысле. Это можно представить в таблице 1.

Таблица 1. Толкования термина кадровая политика

В широком смысле	В узком смысле
Система правил и норм, которые должны быть осознаны и определенным образом сформулированы. Все мероприятия по работе с кадрами – заранее планируются и согласовываются с общим пониманием целей и задач организации.	Набор конкретных правил, пожеланий и ограничений во взаимоотношениях людей и организации.

На рисунке 1 рассмотрены подходы разных учёных к определению «кадровая политика» [1].

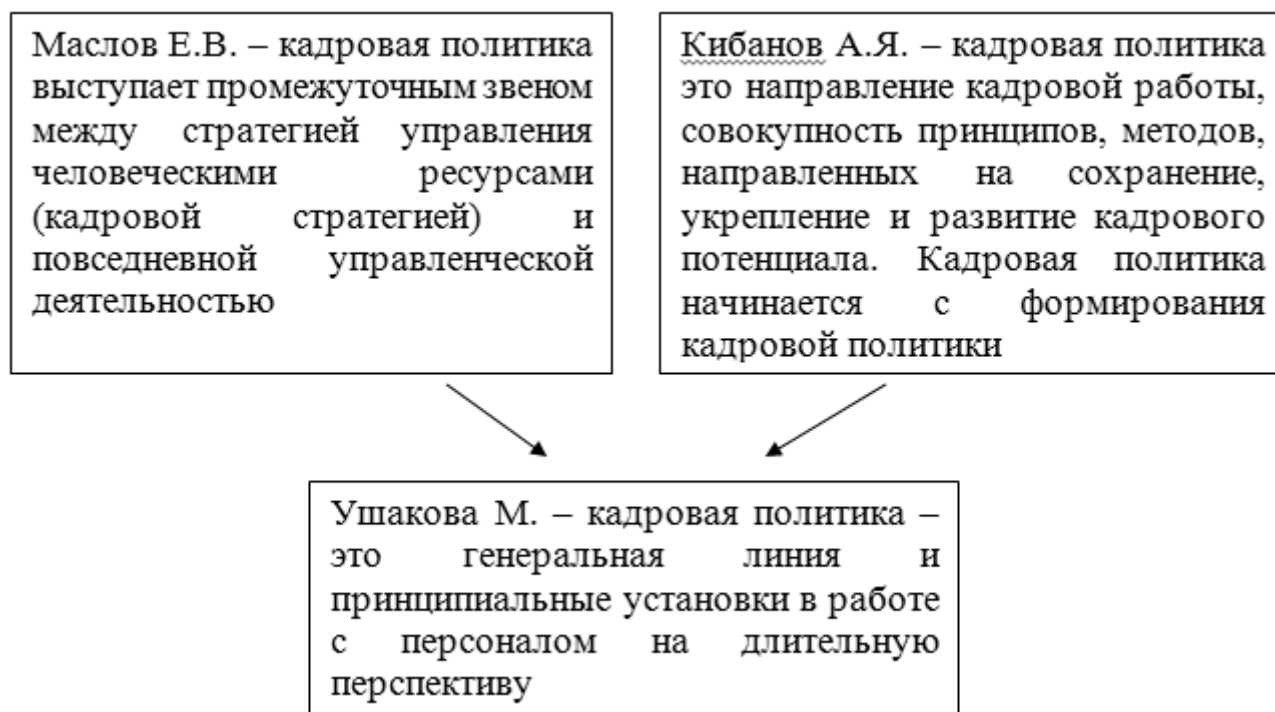

Рисунок 1 – Подходы к термину «кадровая политика»

В кадровой политике существует ряд критериев, которые следует соблюдать, чтобы она была эффективной, а именно:

1. Тесная связь со стратегией развития организации, так как она представляет собой кадровое обеспечение данной стратегии.
2. Гибкость, то есть ей следует быть одновременно и динамичной и стабильной.
3. Должен обеспечиваться индивидуальный подход к персоналу.
4. Экономическая обоснованность, то есть исходить из действительных финансовых возможностей.
5. Создание наиболее благоприятных условий для работников.

Направления кадровой политики указаны на рисунке 2.

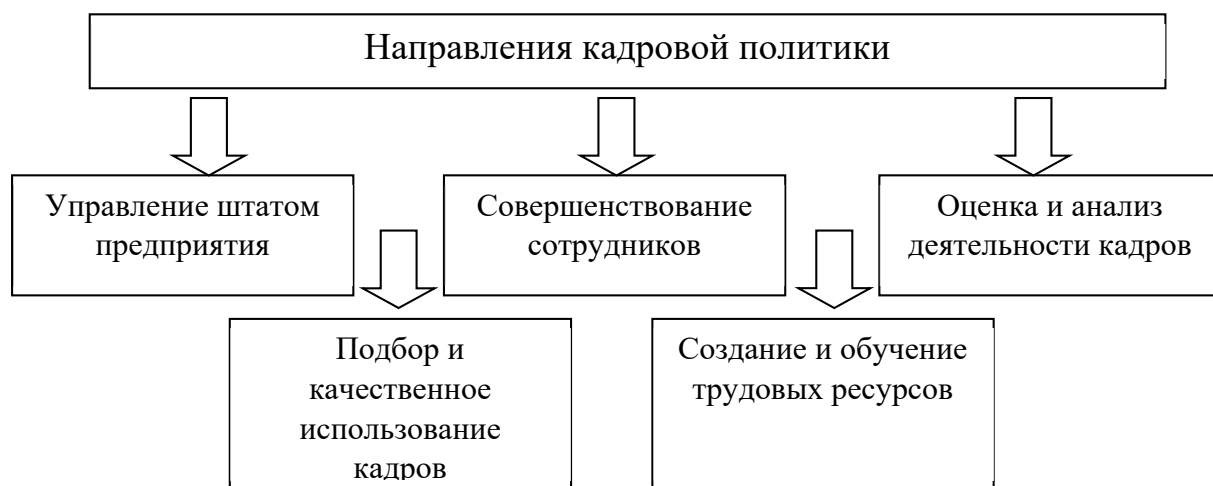

Рисунок 2 – Направления кадровой политики

В качестве главного объекта кадровой политики выступает персонал или по-другому кадры и их подготовка, обучение, стимулирование к качественному производству и т.д. Множество целей и задач кадровой политики можно посмотреть на рисунке 3.

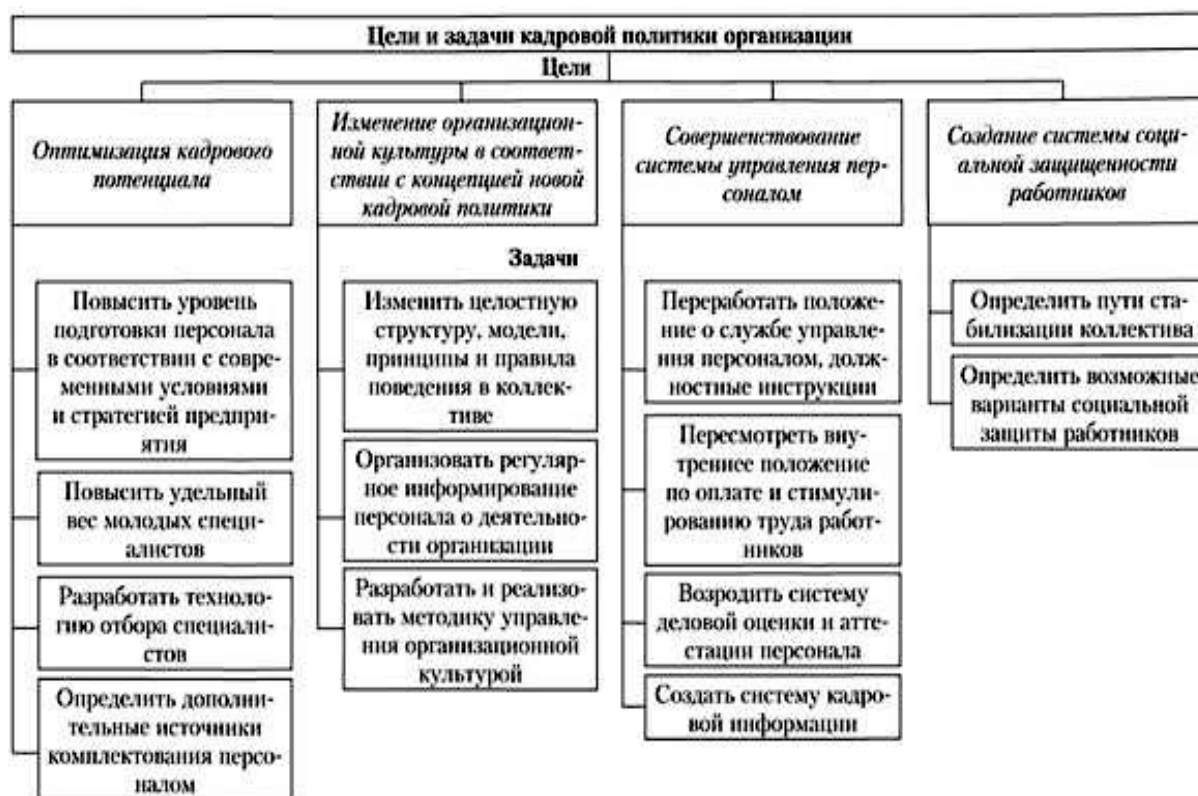

Рисунок 3 – Цели и задачи кадровой политики предприятия

Для осуществления кадровой политики также используют так называемые инструменты. Инструментами реализации кадровой политики являются:

1. перманентная работа с кадрами;
2. грамотное руководство сотрудниками;
3. принятие мер по их развитию, повышению уровня профессионализма;
4. приложение усилий к разрешению трудностей социального характера;
5. поощрение и мотивирование;

6. кадровое планирование.

Впоследствии использования этих инструментов меняется функционирование работников, увеличивается производительность их труда, оптимизируется строение коллектива.

Стадии выработки кадрового управления:

1.Осуществление оценки положения дел и проработка прогнозов эволюции компании. Установление стратегических целей корпорации.

2.Установление фундаментальных правил кадрового менеджмента, назначение основных приоритетов и отработка решающих моментов.

3.Бюрократическое подтверждение политики компании, касающейся кадров предприятия.

4.Стадия ведения пропаганды. Основание и поддержание работоспособности системы кадровой коммуникации. Извещение работников о принятой кадровой политике и анализ мнения коллектива.

5.Отбор материальных ресурсов, предназначенных для осуществления избранного вида стратегии — разработка закономерностей в распределении средств, поддержание действенной системы мотивации трудящихся.

6.Формирование расписания корпоративных мероприятий: создание плана потребности в кадрах, прогнозирование числа кадров, создание структур и штатов, назначение, подготовка резервов, перемещение. Анализ роли перечисленных мероприятий.

7.Выполнение задуманных мероприятий: повышение уровня квалификации, набор новых работников, специальная подготовка и т.д.

На рисунке 4 указаны аспекты формирования кадровой политики.

Существуют различные классификации кадровой политики, рассмотрим 2 из них:

-В зависимости от масштаба мероприятий

-От степени закрытости

Первая категория может быть связана со степенью осознания тех установок и норм, которые лежат в основании кадровых мероприятий, и связанным с ним уровнем непосредственного влияния аппарата управления на ситуацию с кадрами.

На этом основании представляется возможным определить следующие виды кадровой политики, которые видно на рисунке 5.

Рисунок 4 – Некоторые аспекты формирования кадровой политики

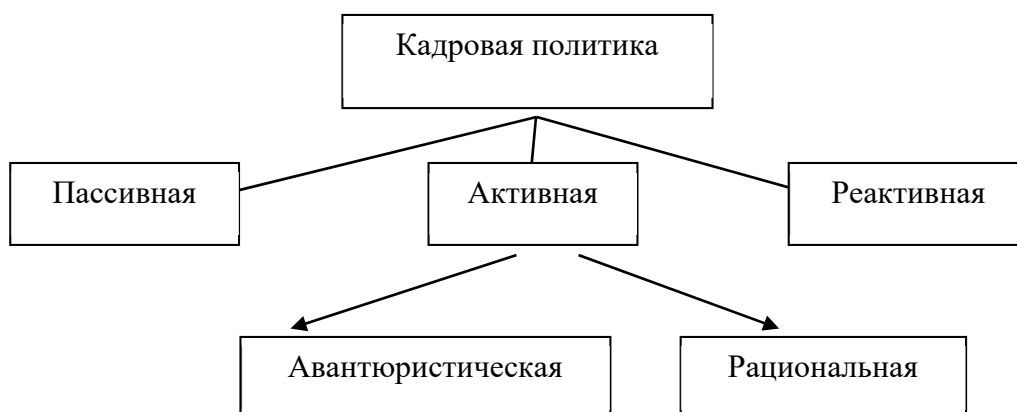

Рисунок 5 – Виды кадровой политики

Кадровую политику можно назвать активной, если в руках у руководства есть рычаги влияния на ситуацию и планируемый прогноз. Отдел по работе с кадрами полностью контролирует ситуацию, может чётко сформировать возможности выхода из негативной обстановки и выполняет регулирующие мероприятия [3].

В авантюристической политике руководство не видит перед собой достойного прогноза ситуации, но всячески старается найти пути выхода из неё. Отдел кадров не имеет ресурсов для качественного прогноза кадровой ситуации и отслеживания штата. Тем не менее, он пытается корректировать действия в соответствии с выбранной стратегией, что зачастую происходит стихийно, так как не было продумано заранее. Зачастую спланированные мероприятия эффективно выполняют свою роль, но случайные изменения факторов, не включённых в анализ, способны сильно повлиять на ситуацию.

В рационалистической политике у руководства присутствуют качественные прогнозные планы, как на краткосрочный период, так и на средне- и долгосрочный. Важной частью планирования является программа кадрового управления со способами её осуществления.

Сам факт пассивной политики в отношении кадров на первый взгляд выглядит неразумно, но такая практика вполне распространена. У руководства в такой политике отсутствует чёткая и последовательная стратегия в отношении персонала, оно действует стихийно и экстренно в кризисный момент, пытаясь устранить следствие проблемы, но не её причину.

Полной противоположностью пассивной политике является реактивная. Такая политика рассчитана как на оперативное реагирование в отношении проблемы, так и на прогнозирования на различную длительность. Ещё важнейшей чертой является не стихийное реагирование на последствия проблемы, а попытки докопаться до её сути и искоренения на начальном этапе зарождения.

Другая классификация заключается в степени открытости для внешней среды и на направленность политики в отношении кадров. Выделим типы по данной классификации:

-Закрытая кадровая политика.

-Открытая кадровая политика.

При закрытой кадровой политике компания рассматривает персонал на долгосрочную перспективу, замены происходят крайне редко и только на низких должностях. Новый работник проходит путь снизу-вверх. Создаётся постоянный коллектив, со своей философией, ценностями, традициями и корпоративным духом. Опытные работники учат новичков, адаптация проходит за редким исключением хорошо, на главную роль выходит опыт, а не квалификация. Зачастую такая политика выстраивается в условиях, когда на рынке труда очень низкое предложение и нужно держаться за постоянный коллектив.

В открытой кадровой политике ситуация во многом обратная. Тут уже важен не столько личный опыт работника, сколько уровень его квалификации, важна быстрая адаптация и

мгновенный результат. Не нужно проходить путь снизу-вверх, как в открытой политике, работник может быть назначен на высокую должность сразу, если имеет должный уровень квалификации. Такая политика выстраивается в условиях крайне высокой конкуренции на рынке, при которой работники попросту могут перекупаться между организациями, а также в условиях с высоким предложением на рынке труда.

Повышение эффективности кадровой политики организации осуществляется через соответствующие структурные и функциональные подразделения и службы, реализуется с помощью разрабатываемых в рамках политики кадров мероприятий и рекомендаций. Данные предложения могут быть направлены на развитие трудового потенциала, его наращивание и рост в профессиональном плане, в чем организация в большей степени должна иметь заинтересованность. К ним можно отнести увеличение капиталовложений и вливаний в рабочую силу, адаптацию и стабилизацию коллектива, влияние на развитие и рост персонала. Можно обходиться существующим уровнем и все действия направить на рациональное и разумное использование потенциала за счет создания благоприятных условий раскрытия способностей и возможностей работников в достижении высокой производительности и качества труда и тем самым получить эффект и отдачу от средств, которые ранее были вложены в человеческие ресурсы, обеспечив окупаемость данных затрат.

Использованная литература:

- 1.Андряшина Н.С., Романовская Е.В., Анисимова А.Е., Закунова Е.Д. Исследование проблем конкурентоспособности предприятия// Московский экономический журнал. 2020. № 12. С. 63.
- 2.Кузнецов В.П., Фадеев Ю.А. Прогнозирование безопасности труда рабочих с учетом факторов проведения регулярного обучения и аттестации // В сборнике: Безопасность жизнедеятельности предприятий в промышленно развитых регионах. Материалы VIII Международной научно-практической конференции. Отв. редактор В.Ю. Блюменштейн. 2017. С. 192-195.
- 3.Менеджмент организации: Учебное пособие / З.П. Румянцева [и др.]. – М.: ИНФРА-М, 2018. – 432 с.
- 4.Овчинникова Т.И. Исследование функционального и деятельностного инструментов персонал-стратегии // Кадры предприятия. 2017. № 6. С. 20-28.
- 5.Руткаускас Т.К., Журухин Г.И. Экономика предприятия: учебник / Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2014, 9 с.

*Кочкорбаева М. Д., к.э.н., доцент
КЭУ имени М.Рыскулбекова
Бердибекова Р.Б., студентка 4 курса
КЭУ имени М.Рыскулбекова*

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ РОЛЬ ТУРИСТСКОЙ ОТРАСЛИ: ДО И В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ COVID – 19

Аннотация

В статье рассмотрено влияние пандемии COVID – 19 на развитие туристского сектора мировой экономики и на развитие туризма в Кыргызской Республике. Проведён анализ состояния туристской отрасли Кыргызской Республики до и в период пандемии, рассмотрены и проанализированы изменения, которые произошли в период пандемии COVID – 19. Выявлены современные проблемы туризма, связанные с кризисом. Даны некоторые рекомендации, направленные на решение этих проблем.

Ключевые слова: туристская отрасль, пандемия, безработица, доля туризма в ВВП, экономическая роль, организованный туризм, неорганизованный туризм, сельский туризм, лечебно-оздоровительный туризм, горные виды туризма.

ТУРИСТИК ИНСТРИЯНЫН ЭКОНОМИКАЛЫК РОЛУ: КОВИД-19 ПАНДЕМИЯСЫНЫН АЛДЫНДА ЖАНА УЧУРУНДА

Аннотация

Макалада COVID-19 пандемиясынын дүйнөлүк экономиканын туризм секторунун өнүгүшүнө жана Кыргыз Республикасындагы туризмдин өнүгүшүнө тийгизген таасири каралат. Кыргыз Республикасынын туризм тармагынын пандемияга чейинки жана анын мезгилиндеги абалына талдоо жүргүзүлүп, COVID-19 пандемиясынын учурунда болгон өзгөрүүлөр каралып, талдоого алынды, кризис менен байланышкан заманбап туризм көйгөйлөрү аныкталды. Бул көйгөйлөрдү чечүүгө багытталган кээ бир сунуштар берилген.

Түйүндүү сөздөр: туризм индустриясы, пандемия, жумушсуздук, ИДПдагы туризмдин үлүшү, экономикалык ролу, уюшулган туризм, уюштурулбаган туризм, айыл туризми, ден соолукту чыңдоо туризми, тоо туризми.

THE ECONOMIC ROLE OF THE TOURISM INDUSTRY: BEFORE AND DURING THE COVID-19 PANDEMIC

Annotation

The authors of this article researched the impact of the COVID-19 pandemic on the development of the tourism sector of the world economy and on the development of tourism in the Kyrgyz Republic. They analyzed the tourism industry of the Kyrgyz Republic before the pandemic, and they also reviewed and analyzed the changes that occurred during the COVID-19 pandemic. The authors focused on the problems of tourism associated with the crisis and recommended some ways to solve these problems.

Key words: tourism industry, pandemic, unemployment, share of tourism in GDP, economic role, organized tourism, unorganized tourism, rural tourism, health tourism, mountain tourism.

Пандемия COVID – 19 оказала значительное влияние на многие сектора экономики, в том числе и на туризм, который очень сильно реагирует на экзогенные факторы, такие как политическая ситуация, кризисные явления, эпидемии разных болезней в отдельных странах и регионах, пандемия и т.д. Следует отметить, что «пандемия является одним из спутников человечества с давних времён, несмотря на развитие медицинской и фармакологической науки. В качестве причин возникновения пандемий называются разные обстоятельства: саркальные (нарушение божественных законов), бытовые (антисанитарные условия), цивилизационные (технократическое вмешательство человечества в окружающую среду), демографические (перенаселение земного шара) и др.» [1, С. 323-327].

Какой бы ни была причина пандемии COVID – 19, она сыграла весьма негативную роль в истории человеческой цивилизации, оказав разрушающее влияние на все сферы экономики в мировом масштабе. Больше всех пострадала индустрия туризма, которая до пандемии COVID – 19 была одним из ведущих секторов мировой экономики. В секторе туризма работал каждый десятый человек. Туризм обеспечивал доходами сотни миллионов людей во всём

мире. Только за первые пять месяцев 2020 г. число международных туристов сократилось на 50%, доходы от международного туризма снизились примерно на 320 млрд. долл. США, под угрозой оказались 120 млн. рабочих мест непосредственно в секторе туризма. Кризис стал серьезным потрясением для развитых стран, а для развивающихся стран он стал чрезвычайной ситуацией [2].

В числе развивающихся стран в большой степени от пандемии COVID – 19 пострадала Кыргызская Республика. Кризис отразился на всех секторах, в особенности на туризме, который рассматривается как приоритетная отрасль экономики страны, и не без основания. Страна обладает высоким туристским потенциалом и имеет отличные возможности для того, чтобы получать хорошие доходы от развития туристской отрасли. Более 3/4 территории страны – горы, из них 70% - высокие горы (пик Победы, пик Ленина, пик Хан-Тенгри др.). В республике имеется 28 природных парков, ботанических садов и заповедников, 6% всей территории – особо охраняемые природные заповедники. В целях развития международного туризма в стране могут быть использованы 160 разновидностей горных и равнинных ландшафтов и 22 экосистемы. Республика богата горными озёрами (1923 озера). Туристов из ближнего зарубежья, в основном из Казахстана, России, Узбекистана привлекает озеро Иссык-Куль – одно из самых больших высокогорных озер мира. Более 40 тыс. рек, главными источниками воды в которых – талая вода с ледников, также представляют собой важный туристский ресурс. Для туристов из дальнего зарубежья интересны культура, традиции, обычаи, национальные игры древнего народа – кыргызов. В список всемирного наследия ЮНЕСКО включены: Сулайман-Тоо, Трилогия эпоса «Манас», «Юрта», «Шырдак», «Ала кийиз» и многое другое. Кыргызская Республика включена в число 200 приоритетных экологических регионов планеты [3, С.5].

Имеющийся туристский потенциал страны с первых дней независимости Кыргызской Республики использовался поверхностно. Наша страна не получала от развития туризма тех доходов, которые могла бы получать при более полном использовании возможностей развития как внутреннего, так и международного туризма. Нужно заметить, что природных ресурсов туристского назначения в Кыргызской Республике больше, чем в других странах Центральной Азии. Наша республика могла бы получать высокие доходы за счёт привлечения туристов как из стран ближнего, так и дальнего зарубежья, увеличения продолжительности их пребывания в стране. К сожалению, такого не произошло. Как считают зарубежные специалисты, Кыргызстан использует свой туристский потенциал лишь на 15 % [там же, С.14], чем и объясняется низкий вклад туризма в экономику страны. Это подтверждено результатами анализа вклада туризма в ВВП Кыргызской Республики в период с 1997 по 2016 гг. (Рис. 1).

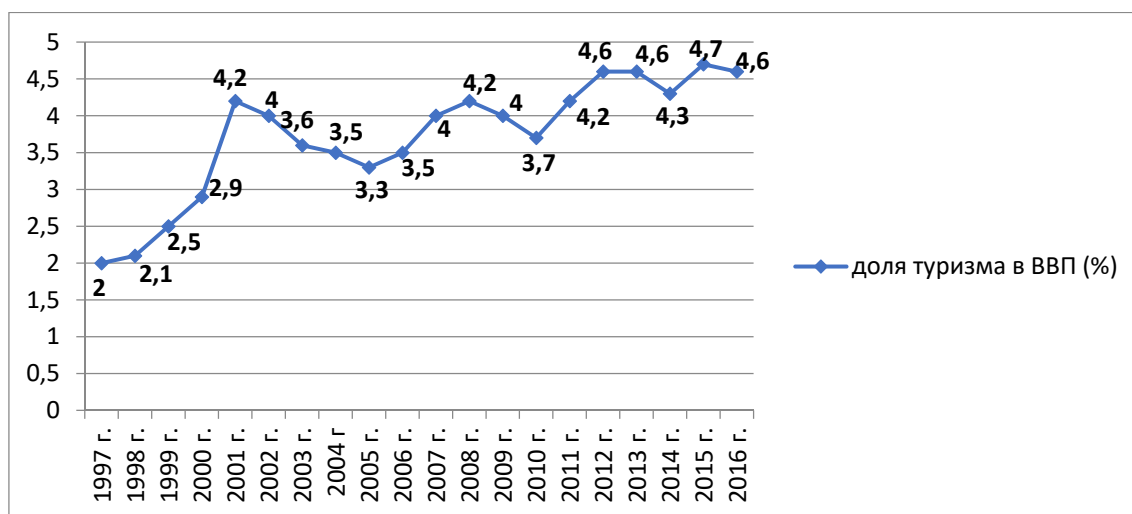

Рис. 1. Изменение доли туристской отрасли в ВВП Кыргызской Республики в период с 1997 по 2016 гг. [4]

Как отражено на рис. 1, за несколько лет до объявления туристской отрасли приоритетной, её вклад в ВВП республики повысился значительно. «Самые высокие темпы роста доли туристской отрасли в ВВП Кыргызской Республики имели место в 1997-2001 гг. На основе приведённых данных, рассчитан среднегодовой темп прироста доли туризма в этом периоде.

$$r = 0,1 + 0,5 (1,3 - 0,1) = 0,7 \% \quad (1)$$

Если бы достигнутый среднегодовой темп прироста сохранился, то при прочих равных условиях, к 2017 г. доля туризма в ВВП Кыргызстана могла составить 15,4%» [4]. Далее в течение длительного периода (2002 – 2016 гг.) туризм развивался медленно, а показатель экономического участия туризма в республике колебался в диапазоне от 4% до 4,6 %. Рис 1. отражает значительное снижение показателя в 2005 и 2010 гг., что ярко демонстрирует зависимость туризма от политической ситуации в стране. В этом периоде наша страна находилась в группе стран со слабой экономической ролью туризма согласно классификации Всемирного банка, которая принята и используется Всемирной туристской организацией для оценки экономической роли туризма в национальной экономике. Согласно данной методологии в странах, где доля туризма в ВВП менее 5%, туризм играет слабую экономическую роль. Умеренной считается экономическая роль туризма в странах, где его доля в ВВП страны составляет 5-25%.

За несколько лет, предшествующих пандемии COVID – 19, туристский сектор экономики Кыргызской Республики стал развиваться более динамично: вклад в ВВП увеличился с 4,6% в 2016 г. до 5,1% в 2019 г. [5]. И всё же в суммарном выражении доходы от туризма были сравнительно низкими. Во многих развитых туристских странах с долей туризма в ВВП страны 5-6%, суммарный показатель доходов от туристской деятельности в долларах США значительно выше, чем в Кыргызстане.

Справедливости ради нужно отметить, что в 2016 -2019 гг., то есть до пандемии COVID – 19, в Кыргызстане со стороны государства были предприняты меры, направленные на поддержку и развитие туристской отрасли республики, которые дали плодотворные результаты. Следует подчеркнуть важную роль Всемирных игр кочевников (ВИК) в развитии туризма Кыргызстана, в формировании позитивного имиджа республики как туристской страны, популяризации спортивных игр древних кочевых народов, в том числе кыргызов. Всемирные игры кочевников способствовали тому, что весь мир услышал о Кыргызстане и узнал об Иссык-Куле. «Анализ миссии ВИК и аналогичных этноспортивных Игр показал, что уникальность Игр изначально определялась её миссией – содействие сохранению этнокультуры народов мира через возрождение, сохранение и развитие видов этноспорта народов мира... Миссия ВИК, несмотря на своё название, не ограничивалась видами этноспорта киргизов или кочевых народов. В то время как миссии других этноспортивных игр современности ограничиваются национально-страновыми или региональными видами этноспорта и двигательной культуры. К ним относятся Национальный праздник Наадам в Монголии, Ёрдынские игры в России, Фестиваль турецких национальных видов спортивной борьбы, Игры коренных народов Америки и др.... Позитивной стороной Всемирных игр кочевников было то, что (авт.) туристам и зрителям предоставлялась возможность принять участие в простейших народных подвижных играх, что позволяло усилить визуально-эмоциональное восприятие Игр, так сказать, соприкоснуться с удивительным миром древней культуры. Программа «Nomad Fest» была представлена ежевечерними концертами в номинациях «этнохит», «этнотанцы», выставками-продажами этноприкладного творчества» [6]. В Кыргызстане трижды были проведены Всемирные игры кочевников, четвёртый раз ВИК должен был проведён в Турции. К сожалению, из-за пандемии COVID – 19 дальнейшее развитие ВИК, уже ставших всемирно известными, было приостановлено. Это одно из наиболее негативных влияний COVID – 19 на развитие международного туризма, так как эти игры собирали огромное число туристов с разных уголков планеты, транслировались по всему миру и способствовали популяризации этнокультуры кочевых народов, вызывая интерес не

только к этноспорту, но и другим элементам культуры всех древних кочевых народов, включая кыргызов.

Влияние пандемии COVID – 19 на туризм в Кыргызстане можно охарактеризовать как крайне негативное. По данным Национального статистического комитета в 2020 году приток туристов упал на 74% в сравнении с 2019 годом. Доля туризма в ВВП страны в 2020 г. составила всего лишь 2,9 % [7, С. 16]. В 2021 году приток туристов в Кыргызскую Республику был значительно меньше, чем в 2019 году. Мы предполагаем, что в ближайшие несколько лет туризм будет развиваться в Кыргызстане значительно медленнее, чем в периоде до пандемии. Между тем, до пандемии строились достаточно оптимистичные прогнозы, согласно которым в 2023 г. доля туризма в ВВП Кыргызской Республики должна была составить 7 % (табл. 1)

Таблица 1. Прогнозные показатели развития туризма Кыргызской Республики

Задача	Индикатор
Улучшить систему государственного органа и создать благоприятную законодательную среду для развития туризма	Доля сферы туристской деятельности в ВВП к 2023 году должна составлять 7,0%
	Инвестиции в основной капитал в сфере туризма к 2023 году должны быть увеличены до 40,0 млрд. долл.
Упростить процедуру въезда иностранных граждан в Кыргызскую Республику для туристских целей	Экспорт туристских услуг (доходы от приема иностранных граждан) должен составить в 2023 году 508,0 млн. долл.
Повысить узнаваемость Кыргызстана как страны туризма на основных традиционных и потенциальных туристских рынках	Количество граждан, прибывших из стран дальнего и ближнего зарубежья, попадающих под классификацию Всемирной туристской организации (ЮНВТО) к 2023 году должно составить 6,0 млн. чел.
Повысить имидж Кыргызстана как страны туризма	В рейтинге Всемирного экономического форума по развитию туризма, Кыргызстан должен занять 70 место.

Источник: Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Институт статистических исследований и повышения квалификации. АНАЛИТИЧЕСКАЯ ЗАПИСКА. Динамика и перспективы развития туризма в Кыргызской Республике и совершенствование методики сбора и расчета показателей в сфере туризма. - БИШКЕК – 2020, С. 7

Как видно из приведённых в табл. 1 данных, в 2023 г. ожидалось принять 6 млн. туристов. Однако, пандемия COVID – 19 внесла свои коррективы: число международных туристов стало резко уменьшаться, начиная с 2020 г. В этих условиях, нашей республике необходимо «активно развивать такие виды и направления туризма, которые обслуживают меньшее число туристов, но приносят большие доходы, например, горнолыжный туризм. Развивать джайлоо-туризм, основанный на принципе “Меньшее число туристов – больший объём доходов за счёт отличного сервиса”. Основной акцент нужно делать на высоком качестве и высоком уровне организации туров, разнообразии ассортимента предлагаемых платных услуг, уникальности продукта, эффективных формах рекламы с целью увеличения числа иностранных туристов, в большей степени из стран дальнего зарубежья, а также уменьшения доли неорганизованного туризма» [8].

На наш взгляд, в нынешних условиях, когда из-за пандемии COVID – 19 международные потоки туристов значительно сократились, в Кыргызстане необходимо уделить особое внимание развитию внутреннего организованного туризма. Следует учесть, что неорганизованный туризм оказывает негативное влияние на окружающую среду, способствует возникновению конфликтов между туристами и местными жителями туристских территорий. Анализ соотношения удельного веса организованного и неорганизованного туризма в Кыргызстане за пятилетний период показал, что доля последнего в общем объёме туризма сравнительно высока (табл. 2).

Таблица 2. Изменение доли неорганизованного туризма в период с 2016 по 2020 гг.

Годы	Удельный вес, в %		Изменение доли неорганизованного туризма по сравнению с предыдущим годом, «+», «-» в %
	Организованный туризм	Неорганизованный туризм	
2016	49,3	50,7	-
2017	52,8	47,1	-3,6
2018	54,3	45,7	-1,4
2019	45,5	54,5	+8,8
2020	54,9	45,1	- 9,4

Таблица составлена авторами. Источник данных: Национальный статистический комитет КР. Туризм в Кыргызстане. 2016- 2020,-Бишкек, 2021. С. 15

Данные табл.2 отражают значительный рост неорганизованного туризма в 2019 г. по сравнению с 2018 г. (+8,8%). Это был год, когда доля туризма в ВВП Кыргызстана была самой высокой (5,1%) за всю историю независимости страны. Увеличение доли неорганизованного туризма можно объяснить тем, что внутренний туризм имел массовый характер в предшествующем пандемии году. Вместе с тем, в 2019 г. увеличилось и число организованных туристов, как внутренних, так и иностранных, в особенности из ближнего зарубежья. Неорганизованный туризм приносит мало пользы и много вреда. Такие туристы не получают инструкцию о том, как вести себя на природе. В результате возникают пожары, уничтожается флора и фауна. А в 2020 г. удельный вес неорганизованного туризма уменьшился на 9,4%. Такая ситуация, на наш взгляд, сложилась из-за того, что Кыргызстан мало посетили иностранных туристов из дальнего зарубежья, которые чаще всего сами организуют своё путешествие по нашей стране. Экономические проблемы, возникшие из-за пандемии COVID – 19, уменьшили число внутренних туристов, многие из которых также предпочитают неорганизованный туризм.

Таким образом, пандемия COVID – 19, на наш взгляд, была причиной ряда негативных последствий для туризма в мире и в Кыргызстане. К ним можно отнести следующие:

1.Значительно уменьшилось число рабочих мест и, соответственно, снизились доходы домохозяйств и покупательная способность населения. В результате сильно уменьшился спрос на услуги организованного туризма.

2.Снизилась доля туризма в ВВП республики с 5,1% в 2019 г. до 2,9% в 2020 г.

3.Было приостановлено дальнейшее развитие Всемирных игр кочевников, отлично стартовавших в Кыргызской Республике.

4.До сегодняшнего дня туристская отрасль не восстановилась полностью и несет убытки от последствий пандемии COVID-19.

Государство и туристские фирмы разрабатывают новые механизмы и пути развития туризма в республике. Проводятся тренинги для работников в сфере туризма по вопросам выживания в условиях кризиса, организуются конкурсы туристских бизнес-проектов, проводятся научно-практические конференции, на которых обсуждаются проблемы влияния COVID-19 на туристский сектор Кыргызстана и рекомендуются пути решения этих проблем.

По мнению Генерального секретаря ООН Антонио Гутерриша для восстановления туристской индустрии необходимо:

- Смягчение социально-экономических последствий кризиса.
- Повышение устойчивости к потрясениям по всей цепочке создания стоимости в сфере туризма.
- Максимальное использование технологий в секторе туризма.
- Содействие обеспечению устойчивости и «зеленого» роста [2].

Мы считаем, что все эти меры необходимы и для Кыргызстана для того, чтобы вывести туристскую отрасль страны из кризисного состояния. Особое внимание нужно уделить устойчивому развитию туризма.

Для восстановления туристской отрасли Кыргызской Республики, на наш взгляд, необходимо:

1. Активно развивать внутренний туризм с акцентом на сельском туризме.

2. Провести углубленные исследования рынка потребителей из стран ближнего и дальнего зарубежья. Изучить их запросы и предпочтения с учётом влияния пандемии COVID-19. Проанализировать возможности развития лечебно-оздоровительного туризма в горных условиях, горных видов туризма на основе принципов устойчивого туризма.

3. Акцентировать внимание на привлечении туристов из дальнего зарубежья, предлагать услуги организованного туризма в широком ассортименте с обеспечением высокого качества в соответствии с ценами.

4. Государству необходимо предпринять меры для того, чтобы Всемирные игры кочевников продолжили свое развитие в периоде после выхода из жестких условий пандемии COVID-19.

Использованная литература:

1. Газнюк Л.М. Феномен пандемии: культурно-антропологические смыслы // Большая Евразия: Развитие, безопасность, сотрудничество. Ежегодник / РАН ИНИОН. Отд. Науч. Сотрудничества; Отв. ред. В.И. Герасимов. – М., 2021. – Вып.4. ч. 1.

2. Антониу Гутерриш, Крайне важно восстановить сектор туризма. <https://www.un.org/ru/coronavirus/it-imperative-we-rebuild-tourism-sector>. (Дата обращения: 19.09.2020)

3. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Институт статистических исследований и повышения квалификации. АНАЛИТИЧЕСКАЯ ЗАПИСКА. Динамика и перспективы развития туризма в Кыргызской Республике и совершенствование методики сбора и расчета показателей в сфере туризма. - БИШКЕК – 2020

4. Кочкорбаева М.Д. Экономическая роль туризма. «Вестник КЭУ». № 1 (43), 2018

5. Национальный статистический комитет КР. Туризм в Кыргызстане. 2015-2019, Бишкек, 2020

6. Мамбеталиев К.У. Уникальность всемирных игр кочевников // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. - Тамбов: Грамота, 2017. № 12 (86)% в 5-ти ч. Ч.2. www.gramota.net/materials/3/2017/12-2/31/html

7. Национальный статистический комитет КР. Туризм в Кыргызстане. 2016-2020,- Бишкек, 2021

8. Кочкорбаева М.Д. Устойчивый туризм: сущность и необходимость развития в регионах Кыргызстана // Научный журнал “Реформа”, №3, 2019. С. 60-69

*Кочкорбаева М.Д., к.э.н., доцент
КЭУ имени М.Рыскулбекова
Юматова Э. К., студентка 4 курса
КЭУ имени М.Рыскулбекова*

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ COVID-19

Аннотация

Статья посвящена проблеме устойчивого развития туризма. Рассмотрены принципы устойчивого туризма, изучено влияние пандемии COVID-19 на устойчивость туризма. Особое внимание уделено изучению роли государства в восстановлении туристской отрасли, которая больше всех секторов пострадала от кризиса. Приведены рекомендации известных экономистов по восстановлению экономики, сформулированы собственные рекомендации по выходу туризма из кризисного состояния и касающиеся направлений развития туризма в пост-пандемийном периоде.

Ключевые слова: устойчивый туризм, экономические цели, социальные цели, экологические цели, пандемия COVID-19, принципы устойчивости, “зелёная экономика”, лечебно-оздоровительный туризм.

КОВИД-19 ПАНДЕМИЯСЫНЫН ШАРТЫНДА ТУРИЗМДИ ТУРУКТУУ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

Аннотация

Макалa туризмди туруктуу өнүктүрүү проблемасына арналган. Туруктуу туризмдин принциптери каралып, COVID-19 пандемиясынын туризмдин туруктуулугуна тийгизген таасири изилденген. Кризистен эң көп жапа чеккен туризм тармагын калыбына келтирүүдөгү мамлекеттин ролун изилдөөгө өзгөчө көңүл бурулууда. Белгилүү экономисттердин экономиканы калыбына келтирүү боюнча сунуштары берилип, туризмди кризистик абалдан чыгаруу жана пандемиядан кийинки мезгилде туризмди өнүктүрүү багыттары боюнча өздөрүнүн сунуштары иштелип чыккан.

Түйүндүү сөздөр: туруктуу туризм, экономикалык максаттар, социалдык максаттар, экологиялык максаттар, COVID-19 пандемиясы, туруктуулук принциптери, жашыл экономика, ден соолук туризми.

SOME ISSUES OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF TOURISM IN THE CONDITIONS OF THE PANDEMIC COVID-19

Annotation

The authors of this article researched the problem of sustainable development of tourism in Kyrgyzstan. They considered the COVID-19 pandemic as the main factor that negatively affected the sustainability of tourism in the republic. The authors studied the role of the government in restoring the tourism industry of the republic, which suffered the most from the crisis. The authors recommended some ways to restore tourism, and also offered recommendations regarding promising directions for the development of tourism in the post-pandemic period.

Key words: sustainable tourism, economic goals, social goals, environmental goals, COVID-19 pandemic, sustainability principles, green economy, health tourism.

Вопросы устойчивого развития туризма находятся в центре внимания общественности, специалистов, учёных, начиная со второй половины прошлого века и по сегодняшний день. Всемирная туристская организация определяет устойчивое развитие туризма как туризм, «который в полной мере учитывает настоящие и последующие экономические, социальные и экологические воздействия, удовлетворяя потребности посетителей, промышленности, окружающей среды и принимающих общин» [1]. Исходя из этого определения можно заключить, что устойчивое развитие туризма ставит перед обществом и отдельными предпринимателями в сфере туризма сложные цели, достижение которых требует согласованной деятельности государства, групп людей и каждого человека.

«Триединое благополучие (экономическое, социальное, экологическое) - это конечная цель устойчивого развития... В мире мало стран, где туризм развивается устойчиво, так как реализация принципов устойчивости - сложно решаемая практическая задача. Вместе с тем, почти все страны мира декларируют своё стремление к устойчивому состоянию» [2].

До пандемии COVID-19 многие вопросы, связанные с устойчивым развитием туризма, решались очень медленно и сложно, актуальность их из года в год усиливалась в связи с тем, что большинство проблем экономического, социального и экологического характера не только не решались годами, но и по истечении времени становились ещё более острыми. Сегодня условия, в которых приходится решать задачи устойчивого развития туризма, стали ещё более сложными из-за пандемии.

В начале 2020 г. Всемирная организация здравоохранения объявила пандемию Covid - 19. Решение задач устойчивого развития усложнилось в связи с тем, что большинство стран ввели такие ограничительные меры, как режим изоляции и необходимость социальной дистанции, запретили проведение массовых мероприятий, закрыли границы. Всё это, в первую очередь, сильно отразилось на развитии туризма и его устойчивости, потому что на туризм огромное влияние оказывают внешние факторы, среди которых пандемия оказалась самым сильным воздействующим фактором.

Согласно данным, опубликованным Всемирным советом по туризму и путешествиям (WTTC) из-за ограничений на поездки количество международных туристских прибытий в мире в 2020 г. сократилось на 74% по сравнению с 2019 г. Это означает возвращение туризма к уровню 30-летней давности. В суммарном выражении снижение доходов было колоссальным. Спад в международном туризме привёл к экономическим потерям в размере 2 трлн. долларов США (2% мирового ВВП) [3].

Кыргызская Республика, как и другие развивающиеся страны, столкнулась с существенными потерями в основных секторах экономики – туризме, торговле, потребительских услугах и строительстве. Эксперт Совета по развитию бизнеса и инвестициям при Правительстве Кыргызской Республики, Азамат Акинеев, в своём выступлении на конференции в апреле 2020 года в Центре политико-правовых исследований отмечал, что «уже в январе 2020 года многие отели сообщали, что клиентов почти нет. С февраля они вообще закрылись». Доходы турагенств тоже упали, они отправили своих сотрудников в отпуск без содержания. Эти факты свидетельствуют о том, что туризм в Кыргызстане столкнулся с огромными проблемами, которые очень снизили возможности устойчивого развития туризма.

Согласно данным Департамента туризма при Министерстве культуры, информации, спорта и молодёжной политики Кыргызской Республики деятельность туристского бизнеса в этот период снизилась на 80-90%. Пострадали, как минимум, 100 тыс. официально зарегистрированных и связанных с туризмом предприятий [4].

Согласно проведённому исследованию в апреле и октябре 2020 г. в рамках проекта Международной финансовой корпорации (IFC) по оценке влияния коронавируса на сектор туризма Кыргызстана, 19 % опрошенных туристских компаний полностью приостановили свою работу и планировали открыться в 2021 г., 52% начали частично работать с июня, 11% начали полностью работать с июня, и лишь 18% предприятий не закрывались. К концу туристского сезона 2020 г. 16% предпринимателей ответили, что могут содержать свой бизнес в течении 3-х месяцев, 44% - до полугода, 24% - от полугода и более, а 16% респондентов заявили о своём банкротстве. Кроме того, как показал опрос, только 48% респондентов смогли сохранить свой персонал, тогда как остальным 52% пришлось уволить от 20% до 80% своих сотрудников [там же].

Таким образом, последствия COVID-19 для туризма в Кыргызстане сказываются на росте безработицы и, соответственно, повышении уровня бедности местных жителей туристских территорий. Данные табл.1 показывают, что в 2020 г. наблюдается уменьшение не только среднесписочной численности работников сферы туризма, но и размера среднемесячной номинальной заработной платы работающих в сфере туризма.

Таблица 1.Изменение среднесписочной численности работников и среднемесячной номинальной заработной платы, работающих в сфере туризма Кыргызской Республики в 2019 -2020 гг. [5, С.22-23]

№	Показатель	2019 г.	2020 г.	2020 г в % к 2019 г.
1.	Среднесписочная численность работников сферы туризма, чел.	8931	7212	80,8
2.	Среднемесячная номинальная заработная плата работающих в сфере туризма, сомов:	11242	10375	93,3
	- гостиницы	17550	15563	88,7
	- туристские агентства	9420	7859	83,4
	-санаторно-курортные учреждения	10421	8772	84,2

Таблица составлена авторами.

Табл. 1 показывает, что среднесписочная численность работников сферы туризма Кыргызской Республики в результате кризиса уменьшилась на 19,2%, а среднемесячная номинальная заработной плата работающих в сфере туризма уменьшилась на 6, 7% в 2020 г. по сравнению с предыдущим годом. Из табл. 1, мы видим, что больше всех пострадали работники туристских агентств – их среднемесячная номинальная заработной платы снизилась на 16,6%. При этом, сумма среднемесячной номинальной заработной платы работников туристских агентств самая низкая (7859 сомов) Среднемесячная номинальная заработной платы работников санаторно-курортных учреждений уменьшилась на 15,8%, а работников гостиничного сектора – на 11,3%. Как видим, снижение среднемесячной номинальной заработной платы во всех анализируемых предприятиях было значительным.

Подводя итоги проведенного анализа, следует отметить, что в период пандемии COVID-19 члены многих домохозяйств, которые работали в туристской отрасли, остались без работы, а у тех, кто работал, номинальная заработная плата уменьшилась. А если учесть инфляцию, то реальная заработная плата снизилась значительно больше. Кроме этого, следует учесть уменьшение или вовсе отсутствие дополнительных источников дохода от туризма в семьях, проживающих в туристских территориях.

Потеря источника доходов местными домохозяйствами создает опасность для биоразнообразия в охраняемых и других природоохранных территориях, в которых по большей части и осуществляется туризм, связанный с природой. Не имея иных возможностей, люди чрезмерно эксплуатируют природные ресурсы либо для собственного потребления, либо в целях получения дохода. Это свидетельствует о том, что нарушаются основные принципы устойчивого развития туризма.

Сегодня мы видим, что заметно замедлился прогресс в достижении целей в области устойчивого развития. Туризм непосредственно упоминается в следующих целях: ЦУР 8 «Достойная работа и экономический рост», ЦУР 12 «Ответственное потребление и производство». Из-за пандемии уменьшилась численность и доходы работников и юридических лиц в сфере туризма и смежных отраслей. Оборот розничной торговли упал почти вдвое или на 12,5 млн. сомов [6].

В такой сложной ситуации предприниматели нуждаются в поддержке государства. К вопросу о поддержке субъектов экономической деятельности в сфере туризма в условиях пандемии Covid-19 в разных странах государство подходило по-разному. Рассмотрим опыт Японии, где пандемия COVID-19 больно ударила по туризму в стране не только из-за снижения привычного турпотока, но и из-за отмены Олимпиады в Токио. Правительство Японии в период туристского сезона в 2020 г. ввело специальные ваучеры для туристов на

сумму 185 долларов (20 тысяч иен или 12857 сомов (*авт.*) в день. Эти субсидии, покрывая до половины суточных расходов, способствовали увеличению числа иностранных туристов, поддерживая спрос на туристские услуги предприятий страны. Чтобы получить субсидии, путешествующему нужно было забронировать отель (сюда относятся и традиционные гостиницы *рёкан*) напрямую или с помощью японских туристских агентств. Чеки принимались в кафе, ресторанах и магазинах. Траты на перелет с их помощью не покрывались. Всего на программу было выделено 1,35 триллиона иен (12,5 млрд. долл. США) [7].

В Кыргызстане также предпринимались определённые меры, направленные на поддержку бизнеса, в том числе и в сфере туризма. Постановлением Правительства Кыргызской Республики от 09 июня 2020 года № 315. была разработана Государственная программа финансирования субъектов предпринимательства. Программа была нацелена на поддержку предприятий, в том числе работающих в сфере туризма, путём обеспечения льготными кредитными средствами, а также рефинансирование кредитов в случае положительной кредитной истории до марта 2020 года. В рамках реализации Программы одному субъекту предпринимательства могли быть выделены кредитные средства не более 30 млн. сомов.

Таким образом, пандемия Covid-19 оказала негативное влияние на туристскую отрасль в целом и, в тоже время, это возможность трансформирования взаимоотношений туризма с экономикой, природой и климатом. Восстановление туристской деятельности открывает перспективы для проведения преобразований с акцентом на то, чтобы регулировать воздействие пандемии на посещаемые туристами направления и формировать у населения и работающих в этой сфере компаний более высокий потенциал противодействия посредством осуществления инноваций, цифровизации, обеспечения устойчивости и налаживания партнерских связей.

Сегодня стало очевидным то, что экономика, которая была до пандемии несостоятельна, так как она была основана на интенсивном потреблении ресурсов. Сегодня чётко прослеживаются кардинальные изменения в моделях поведения на всех уровнях, включая домохозяйства, предприятия, отрасли, страны и даже регионы. Всё это диктует необходимость использования новых стратегий развития, разработанных с учётом принципов устойчивости.

Пандемии Covid-19 создала уникальную ситуацию для человеческой цивилизации, в которой имеют место возможности акцентирования внимания на устойчивое или «зеленое» развитие. Новая экономика должна быть «зеленой» - это:

- низкоуглеродная экономика, ведущая к снижению выбросов парниковых газов на единицу ВВП;
- ресурсоэффективная экономика, способная производить больше, потребляя меньше ресурсов;
- инклюзивная экономика, создающая новые возможности для людей, как в части занятости, так и в части позитивного самовыражения, учитывающая интересы местных сообществ;
- инвестирующая в природный капитал экономика, позволяющая снижать негативное воздействие на окружающую среду, восстанавливать экосистемы и биоразнообразие, выстраивать более гармоничные отношения между человеком и дикой природой;
- экономика, в которой государство должно учитывать степень экологических рисков и не субсидировать отрасли, наносящие наибольший вред окружающей среде [8].

Влияние туризма на окружающую среду менее негативно по сравнению с другими секторами экономики. Туризм больше других отраслей заинтересован в сохранении природной среды. И сегодня туристская отрасль находится в очень сложной, практически критической ситуации. Сотрудничество и последовательность мер Департамента туризма при Министерстве культуры, информации, молодёжной политики и спорта, Кыргызской ассоциации туроператоров (КАТО), ассоциации Туризма Основанного на Сообществах (КАТОС) по регулированию путешествий на двустороннем, региональном и международном уровнях – это средство, которое позволит безопасно восстановить туризм. Сюда входят

укрепление безопасности для путешественников и обеспечение безопасных трансграничных путешествий, а также формирование новых более жизнеспособных туристских направлений, в том числе и внутри страны.

Как было отмечено выше, устойчивое развитие туризма включает в себя не только социальный и экологический компоненты, но и экономическую составляющую. В этой связи, нами проведён анализ изменения экономических индикаторов туристской деятельности в республике за последние 5 лет (табл. 2).

Таблица 2. **Экономические индикаторы туристской деятельности в Кыргызской Республике в 2016-2020 гг. [5, С. 22]**

Показатели	По годам					Изм. в % 2020 г. к 2019 г.
	2016	2017	2018	2019	2020	
Валовая добавленная стоимость в сфере туризма, млн. сомов	21673,8	26323,1	28720,5	31622,2	17079,3	54,1
Инвестиции в основной капитал в сферу туризма, млн. сомов	17452,6	22795,1	25757,4	27184,2	13653,9	50,2
Экспорт туристских услуг, млн. долл. США	415,6	418,2	453,4	613,1	120,4	19,6
Импорт туристских услуг, млн. долл. США	437,3	345,8	275,5	379,8	78,7	20,7

Таблица составлена авторами.

Из табл.2 видно, что все экономические показатели сферы туризма, кроме импорта туристских услуг в 2017 г., до пандемии Covid-19 в анализируемом периоде из года в год повышались. Однако в 2020 г. все экономические индикаторы намного снизились по сравнению с 2019 г. Валовая добавленная стоимость в сфере туризма уменьшилась в год объявления пандемии в 1,85 раза, инвестиции в основной капитал в сферу туризма сократились почти в 2 раза, экспорт туристских услуг уменьшился более чем в 5 раз, а импорт туристских услуг – почти в 5 раз. При этом туризм в Кыргызской Республике остаётся экспортоориентированным. Мы видим положительное сальдо торгового баланса в 2018 – 2020 гг.

Основной вывод по результатам проведённого анализа следующий: туристская отрасль Кыргызской Республики находится в очень плохом состоянии и нуждается в поддержке со стороны государства.

В этих условиях Правительство Кыргызской Республики должно более комплексно подходить к вопросу восстановления туризма, привлекая все уровни правительства, частный сектор и гражданское общество к работе над практически ориентированным и выполнимым планом по оживлению туристского сектора. Необходимо пересмотреть Программу развития сферы туризма на 2019-2023 гг. и внести корректировки в приложенный к ней план мероприятий, с учётом изменений в мире в результате пандемии COVID-19. Нужно также пересмотреть направления и виды туризма, которые следует развивать с учётом сложившихся условий.

На наш взгляд, сейчас нужно делать акцент на развитии внутреннего туризма, необходимо стимулировать развитие круглогодичного туризма для того, чтобы разгрузить поток туристов в период летнего сезона.

Согласно данным опубликованным Национальным статистическим комитетом Кыргызской Республики в 2020 г число пересечений (прибытий) границы нашей страны иностранными гражданами составило 2 млн. чел. Структура прибытий по сравнению с 2016 г. значительно ухудшилась. Если 5 лет назад Россияне составляли 11,3%, то в 2020 г. их

удельный вес в общем числе прибытий составил всего лишь 6,5%. Удельный вес казахстанцев уменьшился с 66,8% до 24,7%. Россияне и казахстанцы, как показывает практика, приезжают в Кыргызстан как туристы, многие из них отдыхают на Иссык-Куле. А среди граждан Узбекистана, удельный вес которых увеличился в этом периоде с 9,0 % до 63,5 % [5, С. 17], очень мало лиц, которые посещают Кыргызстан в туристских целях.

Мы считаем, что нет необходимости доводить потоки иностранных посетителей до слишком больших размеров. Нужно предпринимать меры для того, чтобы Кыргызстан посещали меньшее число иностранных туристов, которые оставались в стране дольше и оставляли больше денег. Известно, что COVID-19 – это лёгочное заболевание. А такие заболевания излечиваются экологически чистым горным воздухом. Иностранного туриста может приехать в горные территории, пройти профилактику или получить лечение и одновременно ознакомиться с культурой, традициями, обычаями, национальными играми древнего народа – кыргызов.

Примечательно то, что «международное издание Lonely Planet внесло Кыргызстан в десятку стран, привлекательных для туризма. Журнал Lonely Planet - одно из авторитетнейших изданий в мире. Они озвучили причины, по которым Кыргызстан оказался в числе лидеров. В 2018 году в Интернет- пространстве о нашей республике было опубликовано множество материалов. Причем не просто новости, а различные мнения, инициативы, пожелания и интересные видеоролики, фотографии. И главным новостным поводом стали III Всемирные игры кочевников» [9].

На наш взгляд, преимущество нашей страны заключается ещё и в том, что большую территорию республики занимают горы. Следовательно, государству нужно поддерживать предприятия, которые будут предлагать иностранным туристам услуги профилактического и лечебно – оздоровительного туризма. При этом, необходимо расширять ассортимент предлагаемых услуг и повышать их качество. Необходима хорошо продуманная и ориентированная на конкретные потребительские сегменты ценовая политика.

Резюмируя всё вышеизложенное, следует заключить, что наступило время для больших перемен, потому что кризис – это не столько потери, сколько – новые возможности для развития и прогресса.

Использованная литература:

- 1.Всемирная туристская организация. <http://www.greentourism.eu/en/Post/Name/SustainableTourism>
- 2.Кочкорбаева М.Д. Туризм как система и её устойчивость // Научный журнал “Реформа”, №4, 2020
- 3.Отчёт Всемирного совета по туризму и путешествиям (WTTC) 2021 год <https://wttc.org/Portals/0/Documents/Reports/2021/WTTC%20Methodology%20Report%202021.pdf?ver=2021-06-03-165822-823>
- 4.Сайт Департамента туризма при Министерстве культуры информации и туризма Кыргызской Республики - <https://tourism.gov.kg/2021/01/04>
- 5.Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Туризм в Кыргызстане. 2016-2020. Статсборник. – Бишкек. 2021
- 6.Отчёт «COVID-19 в КР: оценка взаимодействия на социально-экономическую ситуацию и уязвимость и ответные меры политики» –
- 7.ООН и АБР, август 2020 г. https://kyrgyzstan.un.org/sites/default/files/2020-08/UNDP-ADB%2520SEIA_11%2520August%25202020%2520Rus.pdf
- 8.<https://news.mail.ru/economics/41959675/?frommail=1>
- 9.Бабенко М. Почему бизнес должен стать «зеленым» после кризиса? <https://trends.rbc.ru/trends/green/5ed4eb2f9a79474666e97e93>
- 10.Бакыт Орунбеков . Что мешает, а что помогает развитию туризма в Кыргызстане? https://rus.azattyk.org/a/kyrgyzstan_tourism_discussion/29568448.html

*Атаканов Б.К., к.э.н., доцент,
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Намазов Д.А., магистрант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА БИЗНЕС-МОДЕЛЬ КОМПАНИЙ

Аннотация

В последнее десятилетие наблюдается новая тенденция. Информационные технологии влияют практически на все слои и технологии общества – коммуникации, производство, управление, анализ, прогнозы, образование, здравоохранение, социальную и медицинскую безопасность. Эта статья посвящена основам и инструментам цифровой трансформации, тенденциям в бизнесе, производству в рамках этой новой парадигмы.

Ключевые слова: Управление Организационными Изменениями, Цифровые Технологии, Аналитика Данных, Облачные вычисления, Мобильные Технологии.

КОМПАНИЯЛАРДЫН БИЗНЕС-МОДЕЛИНЕ САНАРИПТИК ТЕХНОЛОГИЯНЫН ТААСИРИ

Аннотация

Акыркы он жылдыкта жаңы тенденция байкалууда. Маалыматтык технологиялар коомдун дээрлик бардык катмарларына жана технологияларына таасир этет-байланыш, өндүрүш, башкаруу, талдоо, божомолдоо, билим берүү, саламаттыкты сактоо, социалдык жана медициналык коопсуздук. Бул макалада санариптик трансформациянын негиздери жана куралдары, бизнес тенденциялары, ушул жаңы парадигманын алкагындагы өндүрүш жөнүндө сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: уюштуруу өзгөрүүлөрүн башкаруу, санарип, маалымат аналитикасы, Булуттагы эсептөө, мобилдик технология.

THE IMPACT OF DIGITAL TECHNOLOGIES ON THE BUSINESS MODEL OF COMPANIES

Annotation

A new trend has been observed in the last decade. Information technologies affect almost all layers and technologies of society – communications, production, management, analysis, forecasts, education, healthcare, social and medical security. This article is devoted to the basics and tools of digital transformation, business trends, production within this new paradigm.

Key words: Organizational Change Management, Digital Technology, Data Analytics, Cloud Computing, Mobile Technology.

Цифровая эпоха - это вызов для компаний. Изменилось то, как компании взаимодействуют со своими клиентами, поменяв процессы и бизнес-модели. С развитием цифровых технологий классическая система ведения бизнеса была нарушена, и многим компаниям приходится реагировать на цифровизацию. Цифровая трансформация привносит инновации не только в процесс доставки продукции. Компании пытаются перестроить бизнес-подход на гибкий, используя новую инновационную бизнес-модель. Цифровая трансформация радикально меняет то, как мы живем, работаем и относимся друг к другу. По своим масштабам сложности цифровая революция не имеет аналогов в нашей истории.

Цифровая трансформация - это применение технологий для создания новых бизнес-моделей, процессов, программного обеспечения и систем, что приводит к увеличению прибыли, увеличению конкурентных преимуществ и повышению эффективности. Предприятия достигают этого за счет преобразования процессов и бизнес-моделей, повышения эффективности рабочей силы и инноваций, а также персонализации клиентского опыта.

Цифровая трансформация как часть так называемой «Индустрии 4.0» характеризуется следующими принципами:

- Гибкость: Динамичные бизнес-процессы в сетях;

- Сокращение времени выполнения: большие объемы данных, контекст, улучшенные возможности принятия решений;
- Настройка – настройка для клиентов с точки зрения планирования, конфигурации, заказа, проектирования и производства;
- Более эффективные процессы и услуги в результате оценки больших объемов данных;
- Гибкая и адаптируемая организация вместо формально разделенной организации работы.

Цифровая трансформация использует следующие технологии: облачные, мобильные, социальные, анализ больших данных, интернет вещей (и промышленный интернет вещей), когнитивная наука. Это требует стратегического и поэтапного подхода. Технологическая интеграция элементов цифровой трансформации использует синергетический эффект взаимодействия между ними. Технологии больших данных, облачных, мобильных и социальных сетей являются важнейшими частями цифровой инфраструктуры компаний. Эти компании более эффективны, имеют более высокие доходы и более высокую рыночную оценку, чем конкуренты. Более трети предприятий не выживут в ближайшие 10 лет, единственные, кто выживет, превратят свои компании в цифровые, технические версии самих себя, и многие из них попытаются, потерпят неудачу. Хороший бизнес-ответ заключается в том, чтобы управлять цифровыми изменениями поэтапно, внедряя новые стратегии по одной за раз медленно, но продуктивно. Цифровые технологии - социальные, мобильные, аналитические и облачные - оказывают влияние на организации и большинство сфер человеческой деятельности. Организациям необходимо интегрировать эти цифровые технологии и их возможности для преобразования процессов, привлечения талантов и внедрения, новых бизнес моделей, чтобы конкурировать и добиться успехов в цифровом мире. Организационные изменения происходят, когда компания совершает переход от своего текущего состояния к некоторому желаемому будущему состоянию. Управление организационными изменениями - это процесс планирования и осуществления изменений в организациях таким образом, чтобы свести к минимуму сопротивление сотрудников и затрат для реорганизации при одновременной максимизации эффективности усилий по изменению.

Цифровая трансформация бизнеса - это интеграция новых цифровых технологий во все сферы бизнеса, ведущая к фундаментальным изменениям в том, как работают предприятия и как они приносят пользу клиентам. Это также культурное изменение, которое требует от организаций постоянного оспаривания статус-кво, экспериментов и привыкания к неудачам. Бизнес может перейти к цифровой трансформации по нескольким причинам. В условиях пандемии способность организации быстро адаптироваться к сбоям в цепочке поставок, вовремя реагировать на давление рынка и быстро меняющиеся ожидания клиентов стала критически важной. В эти времена неопределенности во время пандемии для бизнеса важнее проявлять гибкость и быть готовым к неожиданным деловым обстоятельствам. Компании полностью переосмысливают и меняют свои бизнес модели. Многие ведущие компании удваивают цифровую трансформацию своих бизнес процессов. Гибкость бизнес моделей, управления и сотрудников, разработанные во время кризиса, имеют решающее значение для стабилизации экономических показателей организаций. Построение стабильной бизнес-модели, на которую не влияют подобные кризисные ситуации, - это подход к поддержанию бизнеса и его расширению. Разрабатываются проекты по оцифровке и интеграции целых цепочек создания стоимости – от разработки продукта, поставки запчастей и производства до логистики и послепродажного обслуживания. Такой подход позволяет продавцам на онлайн торговой платформе выполнять персонализированные заказы в течение нескольких дней, используя излишки доступных продуктов. Во время кризиса период от производства до поставки сократился с нескольких месяцев до двух недель. В прошлом только крупные и хорошо капитализированные компании приступали к автоматизации бизнеса. Развитие технологий и бизнес-моделей в настоящее время позволяет малым или начинающим компаниям пользоваться теми же преимуществами цифровой трансформации и быть успешными. Расходы на цифровую трансформацию методов ведения бизнеса, продуктов и

управления продолжают уверенными темпами, несмотря на проблемы, связанные с пандемией, соответственно глобальные расходы на технологии и услуги цифровой трансформации будут так же расти. При цифровой трансформации недостаточно использовать как можно больше технологий. Основная стратегия - это движение, и она должна иметь четкое видение развития компании, а затем быть подкреплена неограниченными возможностями ИТ-технологий. Успешная цифровая трансформация идет рука об руку с реинжинирингом и оптимизацией бизнес-процессов наиболее подходящим для стратегии способом. Цифровая трансформация бизнеса кажется разной для разных компаний, и трудно дать стратегию, которая была бы применима для всех. Термины "цифровизация" и "цифровая трансформация" часто используются как синонимы. Многие компании по-прежнему стремятся не к реальной трансформации своей бизнес-модели, а лишь к цифровизации существующих процессов, которые не соответствуют текущей бизнес-ситуации и недостаточно гибко адаптируются. Настоящая цифровая трансформация происходит тогда, когда есть желание повысить эффективность, и изменения в процессах инициируются на структурном уровне компании. Стратегическое управление обеспечивает общее руководство предприятием и включает определение целей организации, разработку политики и планов для достижения этих целей, а затем выделение ресурсов для реализации планов. Без необходимой стратегии слишком многие компании сосредоточены на технологиях, а не на клиентах. Необходимо, чтобы организационные изменения, технологии и интеграция данных рассматривались в равной степени для достижения успешной цифровой трансформации бизнеса. Успешные организации должны использовать стратегию, культуру и лидерство, чтобы использовать потенциал цифровой трансформации бизнеса. Целью цифровой стратегии организации являются: улучшение качества обслуживания клиентов, повышение эффективности, совершенствование инноваций, совершенствование процесса принятия решений, преобразование бизнеса. В этом случае, организация является инновационной по сравнению со своими конкурентами, а руководство будет обладать достаточными навыками и опытом для руководства цифровой стратегией. Исследования деловой практики показали, что предприятия с успешным бизнесом, основанным на цифровых технологиях, имеют четкую стратегию, нацеленность руководства компаний на изменения, мотивация и вовлечение сотрудников в процесс и сосредоточение внимания на изменениях потребностей и интересов клиентов.

Одним из подходов к изучению цифровой трансформации является группировка изменений в трех областях: потребительское поведение, бизнес-процессы и бизнес-модели. Трансформация потребительского опыта при использовании продуктов и услуг организации выражается в углубленном изучении сегментов рынка и их поведения в маркетинговом пространстве, поведении потребителей и их лояльности, интерактивном общении в процессе продаж с клиентами и нахождении «цифровых точек» контакта между организацией и клиентами.

Трансформация бизнес-процессов организации охватывает автоматизацию процессов исследований и разработок производства и дистрибуции. Цифровые технологии также позволяют людям работать на разных уровнях в различных функциональных областях. Увеличение дистанционной работы на дому у сотрудников, принятие решений на основе реальных данных о взаимоотношениях с клиентами помогает ускорить принятие решений, по наличию продукции в различных производственных подразделениях. Трансформация бизнес-модели реализуется через цифровые модификации бизнеса, нового цифрового бизнеса и цифровой глобализации. Эти процессы происходят путем добавления цифрового контента к существующим продуктам и услугам, внедрения новых цифровых решений.

Быстрые изменения в цифровой среде влекут за собой сокращение сроков стратегического планирования и сокращение до ежегодного планирования, тщательную обработку экстраполяции существующих данных, осознание необходимости постоянных изменений, децентрализованное управление и т.д. Оцифрованная компания может принять новую стратегию, связанную с изменением ИТ-рынка, повышением требований к ИТ-специалистам и развитием новых секторов бизнеса. Рост компании требует оптимизации и

совершенствования внутренних процессов, внедрения коммуникаций и прозрачности, а также сосредоточения внимания на новых стратегиях развития персонала. Отзывы сотрудников очень важны и имеют большой вес при внедрении инноваций и изменениях в бизнес-моделях.

Стратегические инструменты бизнеса для решения всех проблем и экономических последствий пандемии во всем мире связаны со стратегическим бизнес-мышлением во времена кризиса. Бизнес-стратегия во время пандемии включает в себя гибкость и устойчивость. Сосредоточение внимания на устойчивости является важным подходом. Текущие операционные и финансовые проблемы, с которыми сталкиваются многие компании, являются стресс-тестом на гибкость для их бизнес-моделей. Лидеры, чьи компании смогли сочетать гибкость с вниманием к людям, технологиям и своим клиентам, могут добиться большей прибыльности и ожидать более высоких показателей в будущем. Гибкость - это главное преимущество компаний, которые успешно справляются с текущей ситуацией, и опять же это обеспечит им наилучшие стартовые позиции после ее окончания. Компании меняют способ управления ростом своего бизнеса, гораздо больше полагаясь на фрилансеров, субподрядчиков и поставщиков, чем на штатных сотрудников. Управление сочетанием удаленных и внештатных работников требует новых навыков от менеджеров, ответственных за человеческие ресурсы. Аналитики характеризуют гибкость компании, как обладание балансом и способностью переключать свое внимание, приоритеты и ресурсы, чтобы реагировать на меняющиеся обстоятельства. Большая гибкость приводит к большей устойчивости в будущем. Наиболее гибкие частные предприятия не только лучше справляются с нынешней ситуацией, в том числе с пандемией, адаптируясь к рыночной среде. Они также трансформируют свой бизнес, уделяя особое внимание устойчивому развитию с помощью технологий и активно внедряя инновации. Это помогает им выйти из пандемии еще сильнее. Стратегические приоритеты, такие как формирование гибких команд для работы над конкретными проектами, использование данных в режиме реального времени для принятия ключевых решений и создание междисциплинарных групп. Анализ всех данных приводит к однозначному выводу о том, что устойчивое развитие, подкрепленное гибкими стратегиями, является правильным путем, который может вывести отрасли из постпандемического кризиса.

Цифровая трансформация сложнее, чем простая автоматизация процессов – она трансформирует сами процессы, бизнес-модели и ожидания клиентов. Благодаря комплексным цифровым связям между системами, людьми, местами и объектами цифровые предприятия создают ценность и приносят доход. Сегодня каждая компания может разработать стратегию и использовать цифровые технологии для создания прибыльной позиции как для своего бизнеса, так и для своей отрасли. Потенциал, который раскрывается благодаря цифровой трансформации, является следующим шагом в развитии глобальной и национальной экономики. Новые явления также используются для обеспечения обмена сообщениями между компаниями и внешними сторонами – поставщиками, дистрибьюторами и клиентами. Это сложнее, чем простой обмен сообщениями или приказами. Это позволяет изучать и анализировать текущую ситуацию на рынке и запросы клиентов, а также выявлять тенденции будущих изменений, чтобы адаптировать и координировать усилия компаний с прогнозируемым состоянием рынка, потребностями клиентов и технологиями. Цифровая трансформация запускает применение конкретных новых цифровых технологий. На сцену выходят новые компьютерные технологии с глубоким научным происхождением: Большие данные, Анализ и принятие решений на основе методов искусственного интеллекта, самообучающиеся подходы и алгоритмы и многое другое.

С точки зрения ИТ-технологий (аппаратного обеспечения, программного обеспечения, сетей) это приводит к централизации оборудования и приложений в Облачных центрах обработки данных, что открывает совершенно новые возможности для корпораций с точки зрения доступности, эффективности. Это увеличивает спрос на специализированное оборудование, такое как машины с базами данных, которые объединяют аппаратные компоненты в единое целое, что ускоряет обработку и упрощает обслуживание. Интеграция

всех этих технологий преобразует общество, которое будет жить в полностью изменившемся мире. Производство товаров, ведение бизнеса, руководство организациями движется в направлении интенсивного использования новых технологий и поддержки прикладных ИТ-методов (программного обеспечения, оборудования, процессов) и расширения цифровых каналов связи. Этот новый мир, сформированный в результате цифровой трансформации, чрезвычайно многокомпонентен и сложен – нам необходимо постоянно анализировать, оценивать и развивать его, чтобы обеспечить стабильность и мощь наших общества.

Использованная литература:

- 1.BCG, (2016). Девять технологий трансформируют Промышленное производство. Бостонская консалтинговая группа
- 2.Всемирный экономический форум (январь 2016 года). Будущее рабочих мест. Стратегия в области занятости, навыков и трудовых ресурсов для Четвертой промышленной революции.
- 3.Швертнер К. и Златева П. и Велев Д. (июнь 2018 г.). Цифровые технологии Индустрии 4.0 в борьбе со стихийными бедствиями. Материалы конференции 2-й Международной конференции по электронной коммерции, электронному бизнесу и электронному правительству (ICEEG 2018),
- 4.Политехнический университет Гонконга, Индекс цитирования материалов конференции (ISI Web of Science), Цифровая библиотека ACM, ISBN: 978-1-4503-6490-4, стр.95-99, doi>10.1145/3234781.3234798
- 5.Использование предприятиями анализа больших данных в государствах - членах ЕС.
- 6."Делойта". (Июнь 2016 года). Индустрия 4.0 и производственные экосистемы. Исследуя мир взаимосвязанных предприятий, Издательство Университета Делойта.

Мамытов Т.Т., э.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

БУХГАЛТЕР ЖАНА АУДИТОРДУН ИШИНДЕ КАРЖЫЛЫК ТАЛДООНУН РОЛУ

Аннотация

Азыркы өнүгүү этабында эсеп жана аудит финансылык анализдин ролун күчөтүү менен мүнөздөлөт. Негизинен талдоо бухгалтердик эсептин жана аудиттин сапатын жогорулатуунун жолу болуп саналат. Бухгалтердик эсеп жана аудитте аналитикалык ишмердүүлүктүн ролу тынымсыз өсүүдө жана андан ары изилдөөнү талап кылат. Ушуга байланыштуу бухгалтердик эсеп жана аудитте финансылык анализди колдонуу, ошондой эле бухгалтердик эсептин жана аудиттин ишмердигинин анализин колдонуунун жолдорун карап чыгуу зарыл.

Түйүндүү сөздөр: бухгалтердик эсеп, аудит, каржы, отчеттуулук, рынок, финансылык отчеттуулук, финансылык анализ.

РОЛЬ ФИНАНСОВОГО АНАЛИЗА В РАБОТЕ БУХГАЛТЕРА И АУДИТОРА

Аннотация

На современном этапе развития для учета аудита характерно усиление роли финансового анализа. Прежде всего анализ является способом улучшения качества учета и аудита. Роль аналитической деятельности в учете и аудите постоянно увеличивается, что требует дальнейшего исследования данного вопроса. В связи с этим необходимым является применение финансового анализа при учете и аудита, а также рассмотрение путей применения анализа бухгалтерской и аудиторской деятельности.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, аудит, финансы, отчетность, рынок, финансовая отчетность, финансовый анализ.

THE ROLE OF FINANCIAL ANALYSIS IN THE WORK OF THE ACCOUNTANT AND AUDITOR

Annotation

At the present stage of development, accounting for audit is characterized by the strengthening of the role of financial analysis. First of all, analysis is a way to improve the quality of accounting and auditing. The role of analytical activity in accounting and audit is constantly increasing, which requires further study of this issue. In this regard, it is necessary to use financial analysis in accounting and auditing, as well as considering ways to apply the analysis of accounting and auditing activities.

Key words: accounting, audit, finance, reporting, market, financial reporting, financial analysis.

Талдоо (анализ) - курчап турган чындыкты таанып билүүнүн негизги ыкмаларынын бири. Каржылык талдоо - бул ишкананын каржылык механизмдин, анын операциялык жана инвестициялык ишмердүүлүгү үчүн каржылык ресурстарды түзүү жана пайдалануу процесстерин түшүнүү ыкмасы. Каржылык талдоонун натыйжасы ишкананын каржылык бакубаттуулугуна, анын мүлкүнүн абалына, баланстын активдери менен пассивдерине, бардык капиталдын жана анын активдүү бөлүктөрүнүн жүгүртүү темпине, пайдаланылган каражаттардын рентабелдүүлүгүнө баа берүү болуп саналат.

Салттуу түрдө бухгалтердик эсептин негизги функциясы контролдук функция болуп саналат. Ошол эле учурда бухгалтердик эсептин алкагында түзүлгөн бай маалымат базасы, анын мазмуну боюнча олуттуу ийкемдүүлүк аналитикалык эсептөөлөр үчүн жакшы мүмкүнчүлүктөрдү түзүп берери ар дайым ачык болуп келген, бул рынок мамилелеринин өнүгүшүнө жараша өзгөчө актуалдуу болуп саналат. Бухгалтердик эсептин аналитикалык компоненти бара-бара чоң мааниге ээ болуп жатканы кокусунан эмес. Кыргыз Республикасында, бүгүнкү күнгө чейин, каржылык талдоо маанисин түшүнүү үчүн эки негизги ыкмалар бар.

Биринчисине ылайык, каржылык талдоо кеңири мааниде түшүнүлөт жана каржылык башкаруу системасына кирген аналитикалык иштин бардык бөлүмдөрүн камтыйт, б.а. айлана-чөйрөнүн, анын ичинде капитал рыногунун контекстинде чарба жүргүзүүчү субъекттин каржысын башкарууга байланыштуу.

Экинчи ыкма каржылык отчеттуулукту талдоо менен чектелет. Мазмуну боюнча каржылык талдоо колдо болгон каржылык маалыматты идентификациялоодон, системалаштыруудан жана аналитикалык иштетүүдөн турган процесс катары көрсөтүлүшү мүмкүн, анын натыйжасы колдонуучуга башкаруучулук чечимдерди кабыл алуу үчүн расмий негиз катары кызмат кыла турган сунуштарды берүү болуп саналат.

Каржылык анализдин негизги өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөрдү камтыйт:

– ишкананын мүлкүнүн жана финансылык абалынын жалпы мүнөздөмөсүн берүү;

– баалоонун артыкчылыктүүлүгү:

(а) төлөө жөндөмдүүлүгү;

(б) каржылык туруктуулук;

(в) кирешелүүлүк.

– тактикалык жана стратегиялык чечимдерди маалыматтык камсыздоо;

– каалаган колдонуучулардын анализинин натыйжаларына жетүү;

– эсептөө жана аналитикалык процедуралардын курамын жана мазмунун унификациялоо мүмкүнчүлүгү;

– критерийлер системасында акча эсептегичтин үстөмдүгү;

– талдоолордун натыйжаларынын ишенимдүүлүгүнүн жана текшерилишинин жогорку деңгээли (ачык отчеттук маалыматтардын ишенимдүүлүгүнүн чегинде).

Каржылык багыттагы талдоо, жалпысынан аналитикалык эсептөөлөрдүн белгилүү бир бөлүгү катары, көптөгөн кызыкдар тараптар анын натыйжаларын колдонсо дагы, адистердин тар тобунун прерогативи болуп саналат.

Шарттуулуктун белгилүү бир даражасы менен, мындай талдоо жүргүзүүгө түздөн-түз жана профессионалдык жактан мажбур болгон адамдардын төрт категориясын бөлүүгө болот: булар бухгалтерлер, каржылык менеджерлер, аудиторлор жана каржылык аналитиктер.

Төмөндө алардын ишинин тиешелүү бөлүмдөрүнүн өзгөчөлүктөрүнүн кыскача баяндамасы келтирилген:

Биздин өлкөдө практикалык экономикада талдоо алгач бухгалтердик эсеп менен тыгыз байланышта болгон. Бул байланыштын логикасы айкын көрүнүп турат: бир жагынан бухгалтердик эсеп бөлүмүндө ишкананын активдерин жана милдеттенмелерин баалоодо ар дайым маалыматтар бар.

Демек, өз эрки менен же эркистен бухгалтерлер жок дегенде эң эле элементардык аналитикалык эсептөөлөрдү жүргүзүүгө аргасыз болушат. Башка жагынан алганда, бухгалтердик эсеп техникасы билбегендер үчүн анча түшүнүктүү эмес, ошондуктан, санариптик материалдын көптүгүнө карабастан, ишеним грамотасын колдонуучу кандайдыр бир аналитикалык топторду түзүүгө (же бул жөнүндө бухгалтерден суроого) аргасыз болот жана көрсөткүчтөрдү эсептөөдө принциби, кош жазуу системасы тарабынан каралбаган, бирок ишкананын мүлктүк жана каржылык абалы жөнүндө корутунду чыгаруу үчүн абдан пайдалуу.

Талдоо менен бухгалтердик эсептин ортосундагы байланыштын дагы бир себеби бухгалтердик эсеп салттуу түрдө бүтүндөй ишкананын, анын бөлүмдөрүнүн, жеке адамдардын жана операциялардын ишин көзөмөлдөө функциясын ишке ашыруу менен байланышкан. Кандайдыр бир контроль жок дегенде кээ бир көрсөткүчтөрдү, алынган натыйжаларды, көрүлгөн иш-аракеттерди салыштырууну талап кылгандыктан, сөзсүз түрдө эң эле элементардык аналитикалык эсептөөлөрдү жүргүзүү зарыл болуп калат.

Рыноктук экономикада бухгалтердик эсептин маалыматтары чындыгында маалыматтын бирден-бир ишенимдүү булагы болуп, бухгалтерлердин ишинде (анын ичинде катардагы) аналитикалык процедуралардын мааниси кыйла жогорулайт.

Буга мисал катары төмөнкүлөрдү белгилесе болот:

Биринчиден, маанисинин кескин жогорулашы жана кандайдыр бир мааниде башкаруу эсебинин өз алдынча бөлүмгө бөлүнүшү байкалат.

Экинчиден, бухгалтердин иши уламдан-улам өзгөрүп баратат, анткени техникалык, процедуралык иш-аракеттер компьютерге которулуп, көбүрөөк интеллектуалдык иш-аракеттерге, атап айтканда, башкаруу чечимдерин оптималдаштырууга убакыт бошоп жатат.

Үчүнчүдөн, бизнестин интернационализациясы жана каржы рынокторунун ролунун күчөшү бухгалтердик эсепти жөнгө салуунун жалпы кабыл алынган принциптеринин системасына олуттуу өзгөртүүлөрдү киргизүү зарылчылыгына алып келет - сөз, биринчи кезекте, бухгалтердик эсептин эл аралык стандарттарынын ролун күчөтүү жөнүндө болуп жатат.

Төртүнчүдөн, дүйнөнүн көп өлкөлөрүндө барган сайын таанылып жаткан жоопкерчилик борборлору тарабынан эсепке алуу жана контролдоо дагы бир топ чоң көлөмдөгү аналитикалык иштерди, анын ичинде бухгалтерлерден да карайт. Обьективдүүлүк үчүн ата мекендик бухгалтерлер аналитикалык процедураларга карата белгилүү бир аллергия менен мүнөздөлөөрүн моюнга алуу керек. Бул өзгөчөлүк кандайдыр бир принципиалдуу жаңы эмес, көптөгөн окумуштуулардын аракеттери менен XIX-XX кылымдын аягы - XX кылымдын башында бухгалтердик эсептин теориясын түзгөн. Бухгалтерлердин жана финансисттердин аналитикалык даярдыгын, атап айтканда, аларды даярдоонун типтүү программаларына коммерциялык жана финансылык эсептөөлөр боюнча курсту киргизүү аркылуу күчөтүү зарылдыгын белгиледи. Бул ата мекендик бухгалтердик кесиптин эң мыкты салтынан жакынкы жылдарда баш тартууга туура келет; муну бизнес практикасы талап кылат жана буга кесипкөй бухгалтерлерди даярдоо системасынын өзгөрүшү көмөктөшөт.

Каржы менеджеринин кесиби ата мекендик практикада салыштырмалуу рынок экономикасынын элементтерин киргизүүгө байланыштуу жакында эле пайда болгон. Каржы менеджери бул ишканада финансылык менеджмент боюнча адис катары белгилүү даражада шарттуулугу менен төрт бөлүккө топтоштурулган маселелердин кеңири спектри үчүн жооптуу:

(а) иш-аракеттерди пландаштыруу жана аналитикалык камсыздоо;

(б) инвестициялык чечимдердин негиздемеси;

(в) каржылоонун айрым булактарын тартуунун максатка ылайыктуулугун издөө жана аналитикалык негиздөө;

(г) учурдагы каржылык ишмердүүлүктү башкаруу.

Каржылык менеджердин ишинин аталган бөлүмдөрүнүн (багыттарынын) ар бири, албетте, аналитикалык иш-аракеттердин кыйла чоң комплексин билдирет. Каржылык менеджерлер чечкен жана шартсыз аналитикалык негиздөөлөрдү талап кылган милдеттердин айрымдарын гана санап чыгалы. Ишкананын ишин пландаштыруунун жана аналитикалык камсыздоонун алкагында пландар системасы түзүлөт жана капитал рыногунда каржылык туруктуулукту талдоо жүргүзүлөт. Атап айтканда, бул жерде аналитикалык негиздеме: ишкананын стратегиялык жана каржылык пландарын, ошондой эле анын ишинин айрым багыттары боюнча бизнес-пландарды; ишкананын активдери жана аларды финансылонун булактары; ишкананын жетишилген экономикалык потенциалын сактоо жана анын ишмердүүлүгүн кеңейтүү үчүн зарыл болгон ресурстардын өлчөмү жана курамы; кошумча каржылоо булактары; каржылык ресурстарды пайдалануунун абалына жана натыйжалуулугуна каржылык жана башкаруучулук контролдун системалары.

Экинчи багыт узак мөөнөттүү жана кыска мөөнөттүү инвестициялык чечимдерди талдоо жана баалоону карайт: каржылык ресурстарды ресурстардын башка түрлөрүнө (материалдык, эмгектик, акчалай) которуунун оптималдуулугу; негизги капиталга инвестициялардын максатка ылайыктуулугу жана натыйжалуулугу, алардын курамы жана түзүмү; оптималдуу жүгүртүү капиталы (жалпысынан жана түрү боюнча); каржылык салымдардын натыйжалуулугу.

Үчүнчү багыт деталдуу аналитикалык баа берүүнү камтыйт: талап кылынган каржылык ресурстардын көлөмү; аларды берүүнүн формалары (узак мөөнөттүү же кыска мөөнөттүү кредит, накталай акча); каржылык ресурстарды мобилизациялоо ыкмалары; камсыз кылуунун даражасы жана убактысы (каржылык ресурстардын болушу келишимдин шарттары менен

аныкталышы мүмкүн; каржы керектүү өлчөмдө жана керектүү убакта болушу керек); ресурстардын бул түрүн тартуу менен байланышкан чыгымдар (пайыздык чендер, каражаттардын бул булагын камсыз кылуунун башка расмий жана формалдуу эмес шарттары); бул каражаттардын булагы менен байланышкан тобокелдик (мисалы, ишкананын абалына караганда, каражаттардын булагы катары менчик ээлеринин капиталы банктык мөөнөттүү кредитке караганда бир топ азыраак кооптуу).

Төртүнчү багыттын алкагында талдоо жана негиздөө жүргүзүлөт: кредиторлор менен мамилелердин саясаты (берилген жеңилдикти пайдалануу керекпи, чийки заттын жана материалдардын кайсы партиясы эң оптималдуу, кайсы жеткирүү схемасы эң аз тобокелдикти ж.б.); карызкорлор менен мамилелердин саясаты (кайсы келишимди, убактысы жана мазмуну боюнча бул кардар менен түзүү максатка ылайыктуу, кайсы эсептешүү системасын тандоо, жеңилдик берүү ж.б.); учурдагы ишмердикти кредиттөө үчүн банк тутумунун институттары менен мамилелердин натыйжалуулугу; жүгүртүүдөгү активдердин айрым түрлөрү боюнча камсыздандыруу резервдеринин көлөмү. Тандалган багыттардын чегинде чечимдерди кабыл алуу ликвиддүүлүктүн, финансылык туруктуулуктун жана кирешелүүлүктүн талаптарынын ортосундагы компромиссти эске алуу менен альтернативдүү чечимдерди талдоонун натыйжасында ишке ашырылат.

Эртеби-кечпи, ар бир ишкана жана ар бир ишкер өзүнүн иш чөйрөсүндө аудитордук операцияларды жүргүзүү зарылдыгына туш болот. Бирок аудит деген эмне экенин баары эле биле бербейт. Бизге белгилүү болгондой Англия аудиттин мекени болуп эсептелет, мында 13-14-кылымда аудиттин негизги принциптери: чынчылдык, компетенттүүлүк, көрөгөчтүк пайда болгон. Аудитордук контроль дүйнөлүк практикада кеңири колдонулат. 2002-жылдын 20-июлундагы № 134 "Аудитордук иш жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамында жазылгандай, Аудитор - бул ыйгарым укуктуу орган тарабынан белгиленген квалификациялык талаптарга жооп берген жана аудитордун квалификациялык сертификаты бар жеке жак. Аудиторлор өздөрүнүн кесиптик ишинин мезгилинде мамлекеттик кызматта болууга жана илимий, педагогикалык жана башка чыгармачылык иштен тышкары, башка акы төлөнүүчү иш менен алектенүүгө укугу жок. Ал мамлекеттин, ишканалардын администрациясынын жана алардын ээлеринин бухгалтердик эсептин жана отчеттуулуктун ишенимдүүлүгүнө өз ара кызыкчылыгына негизделет.

Пландуу, борборлоштурулган экономиканын шарттарында мамлекетте өз алдынча каржылык көзөмөлдүн зарылдыгы жок болгон. Рынок шартында ал толугу менен ишканалардын финансы-чарбалык ишиндеги бузууларды жана кыянаттыктарды, отчеттуулуктагы каталарды жана мыйзамдан четтеп кетүүлөрдү табууга, күнөөлүүлөрдү жазалоого багытталган ведомстволук жана ведомстволук эмес контролдун системасы менен алмаштырылды. Рыноктук мамилелердин өнүгүшү ишканалардын ишмердүүлүгүндөгү жаңы маселелерди жөнгө салуучу көп сандагы жаңы ченемдик документтерди кабыл алууну талап кылат: бухгалтердик эсеп жана отчеттуулук; салык салуу жана продукциянын өздүк наркын тузуунун тартиби ж.б. Ушуга байланыштуу биринчи бузуулар (кээде атайылап эмес) ишкананын чарбалык иш-аракетине байланыштуу нормативдик документтердин талаптарын сактоодо пайда болгон. Кээ бир мыйзам актыларын туура колдонууда ишканаларга жардам керсетуу милдети жүктөлгөн органдардын саны аз жана ашыкча иштегендиктен мындай ишке даяр эмес. Ушуга байланыштуу ишканалардын ишине контролдук кылуунун жаңы формасын тузуу зарыл, ал бухгалтердик эсепти уюштуруу жана жургузуу, салыктарды туура эсептоо, укуктук позиция жана кызмат керсетуунун башка түрлөрү боюнча консультацияларды камтыган ж.б. Менчик ээлери жана баарыдан мурда коллективдуу менчик ээлери, ошондой эле кредиторлор ишкананын бардык кеп сандаган, көбүнчө өтө татаал операцияларынын мыйзамдуу жана эсептерде туура чагылдырылганын өз алдынча текшерүү мүмкүнчүлүгүнөн ажыратылган. Анткени эреже катары, алар эсептерге, тиешелүү тажрыйбага ээ эмес, ошондуктан аудиторлордун кызматына муктаж. Ишканалардын ишинин натыйжалары жана алардын мыйзамдарга ылайык келиши жөнүндө маалыматтарды өз алдынча тастыктоо экономика жана салык салуу жаатындагы чечимдерди кабыл алуу мамлекет үчүн зарыл.

Аудит системасында аудитордук жол-жоболордун бир түрүн билдирген аналитикалык жол-жоболор өз мааниси боюнча текшерилип жаткан чарба жүргүзүүчү субъекттин каржылык-чарбалык натыйжалуулугунун көрсөткүчтөрүнүн ортосундагы байланыштарды аныктоодон, талдоодон жана баалоодон турат. Бул жол-жоболор көп максаттуу мүнөзгө ээ, бирок алардын негизги максаты - потенциалдуу тобокелдик чөйрөсүн аныктоочу жана аудитордун өзгөчө көңүлүн бурууну талап кылган адаттан тыш же туура эмес чагылдырылган чарбалык иштин натыйжаларынын бар же жок экендигин аныктоо. Аналитикалык процедураларды жүргүзүүнүн негизги максаты белгилүү бир мааниде көмөкчү же конкреттештирүүчү мүнөздөгү бир катар максаттуу орнотуулар менен толукталат. Алардын арасында:

- чарба жүргүзүүчү субъекттин ишин изилдөө;
- чарба жүргүзүүчү субъекттин финансылык абалына жана анын ишинин үзгүлтүксүздүгүнүн келечегине баа берүү;
- каржылык отчеттуулукту бурмалоо фактыларын аныктоо;
- деталдуу аудитордук процедуралардын санын кыскартуу;
- пайда болгон суроолорго жооп алуу үчүн тестирлөө менен камсыз кылуу.

Аналитикалык процедуралардын мааниси жана мазмуну көптөгөн факторлордон көз каранды жана, атап айтканда, аудитордук компания менен кардардын (потенциалдуу же иш жүзүндөгү) мамилеси кайсы этапта экендигине, аудитордук компания кардарга кызмат көрсөтүүнүн кандай түрүн көрсөтүүсүнөн көз каранды. түзүлгөн келишим. Албетте, потенциалдуу аналитиктердин чөйрөсү адамдардын каралып жаткан категориялары менен түгөнбөйт. Бул мезгил-мезгили менен каржылык жактан багытталган аналитикалык эсептөөлөрдү жүргүзүүгө мажбур болгон жактар (жеке жана юридикалык жактар): инвесторлор, ресурстардын ар кандай түрлөрүн берүүчүлөр, кредиторлор, мамлекеттик органдардын өкүлдөрү, жарандар ж.б. талдоо тиешелүү кырдаалдын өзгөчөлүгү менен аныкталат жана оңой формулировкака ээ болушу мүмкүн. Мисалы, эч бир жеткирүүчү өз продукциясын берүү жөнүндө келишимди кокусунан түзбөй турганы айдан ачык - келишимдик мамилелердин аткарылышынын алдында ар дайым келечектеги контрагенттин мүлктүк жана каржылык абалынын кандайдыр бир анализи жүргүзүлөт. Албетте, анализдин тереңдиги олуттуу түрдө ар кандай болушу мүмкүн: эң жөнөкөйдөн, өз алдынча ишке ашырылган жана, мисалы, контрагенттин акыркы жылдык отчету менен таанышуудан, өтө деталдуу жана жүргүзүлгөнгө чейин, атап айтканда, кесипкөй адистерди тартуу.

Ошентип, каржылык талдоо бухгалтердик эсеп жана аудитте зор роль ойнойт, чарба жүргүзүүчү субъекттин андан ары өнүгүшүнө, анын заманбап рыноктук экономикадагы ордуна олуттуу таасирин тийгизет.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Брейли Р., Майерс С. Принципы корпоративных финансов – М.: ЗАО "Олимп-Бизнес", 2008
- 2.Вахрушина М.А. Анализ финансовой отчетности: Учебник / Под ред. М.А. Вахрушиной, Н.С. Пласковой. - М.: Вузовский учебник, 2017
- 3.Ковалев В.В. Финансовый менеджмент: теория и практика. – М.: Проспект, 2014
- 4.Основные направления анализа финансового состояния и пути его совершенствования. Моисеева И.М., Челмакина Л.А. Системное управление. 2013 № 2
- 5.Савицкая Г. В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: учебник. - М.: ИНФРА-М, 2016

Кадыров Т.А., э.и.к., доцент
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ
Пулатова Г.Т., э.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ИННОВАЦИЯЛЫК ИШМЕРДИК АБАЛЫ ЖАНА ӨНҮГҮҮСҮ

Аннотация

Бул макалада авторлор Кыргызстандагы инновациялык ишмердүүлүктүн учурдагы абалын жана өнүгүүсүн карап чыгышкан. инновациянын конкреттүү өбөлгөлөрү ар кандай болушу мүмкүн: технологиялык процессти өркүндөтүү, ресурстарды үнөмдөө, экологиялык талаптар, прогрессивдүү технологиялык чечимдердин жетишсиздиги. Иш жүзүндө бардык ишканаларда технологиялык инновациялардын максаты продукциянын сапатын жогорулатуу, анын өздүк наркын төмөндөтүү, чыгарылуучу продукциянын ассортименти жана ассортименти кеңейтүү аркылуу атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатуу болгон. Белгилей кетчү нерсе, техникалык инновациялар, б.а. жаңы жабдууларды ишке киргизүү, көбүнчө же жаңы продукцияны чыгарууга өтүү менен шартталган, же мурдатан чыгарылган продукциянын сапатын түп-тамырынан бери жакшыртуу зарылчылыгы менен шартталган.

Көбүнчө жаңы продукцияны иштеп чыгуу уюштуруучулук жана башкаруучулук инновациялар менен коштолот. Алар ишканалары башкаруунун бардык деңгээлдеринде жаңы белумдерду, белумдерду жана кызматтарды уюштуруу менен мүнөздөлөт. Көпчүлүк ишканалардын маркетинг бөлүмдөрү бар. Уюштуруу жана башкаруу инновациялары башкаруу структурасын өзгөртүүдөн тышкары, натыйжалуулукту жогорулатууга жана өндүрүштү жана персоналды башкаруу ыкмаларын өркүндөтүүгө багытталган башка иш-чараларды камтыйт. Башкаруу инновациялары катары авторлор социалдык-эмгек чөйрөсүндөгү инновацияларды өнүктүрүүнү карашат (иш менен камсыз кылуунун жана контракттардын жаңы формаларын, жаңы эмгек акы системаларын колдонуу).

Түйүндүү сөздөр: инвестиция, инновация, баалоо, экономика, бухгалтердик эсеп, талдоо, экономикалык натыйжалуулук.

СОСТОЯНИЕ И РАЗВИТИЕ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация

В данной статье авторы рассмотрели существующее состояние и развитие инновационной деятельности в Кыргызстане. конкретные предпосылки инноваций могут быть различными: совершенствование технологического процесса, экономия ресурсов, экологические требования, недоступность передовых технологических решений. Практически на всех предприятиях целью технологических нововведений было повышение конкурентоспособности за счет улучшения качества продукции, снижения ее себестоимости, расширения номенклатуры и ассортимента выпускаемых изделий. Примечательно, что технические инновации, т.е. введение в эксплуатацию нового оборудования, чаще всего обусловлены либо переходом к выпуску новой продукции, либо необходимостью радикального повышения качества уже выпускаемых изделий.

Нередко освоение новой продукции сопровождается организационно-управленческими инновациями. Они характеризуются организацией новых отделов, подразделений и служб на всех уровнях руководства предприятием. На большинстве предприятий создаются отделы маркетинга. Помимо изменения структуры управления организационно-управленческие инновации включают и другие мероприятия, целью которых является повышение эффективности и совершенствование методов управления производством и персоналом. В качестве управленческих нововведений авторы рассматривают развитие инновации в социально-трудовой сфере (применение новых форм найма и контрактов, новых систем оплаты труда).

Ключевые слова: инвестиции, инновация, оценка, экономика, учет, анализ, экономическая эффективность.

STATE AND DEVELOPMENT OF INNOVATIVE ACTIVITIES OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation

In this article, the authors reviewed the current state and development of innovation activity in Kyrgyzstan. The specific prerequisites for innovation may be different: the improvement of the technological process, the saving of resources, the environmental requirements, the unavailability of advanced technological solutions. In almost all enterprises, the goal of technological innovations was to increase competitiveness by improving product quality, reducing its cost, expanding the range and range of products. It is noteworthy that technical innovations, i.e. the introduction into

operation of new equipment, most often due to either the transition to the release of new products, or the need for a radical improvement in the quality of already manufactured products.

Often, the development of new products is accompanied by organizational and managerial innovations. They are characterized by the organization of new departments, divisions and services at all levels of enterprise management. Most businesses create marketing departments. In addition to changing the management structure, organizational and managerial innovations include other activities whose goal is to increase the efficiency and improve production management and personnel management. The authors consider the development of innovations in the social and labor sphere (the use of new forms of employment and contracts, new wage systems) as managerial innovations.

Keywords: investments, innovation, assessment, economy, account, analysis, cost efficiency.

Белгилүү болгондой, заманбап дүйнөдө өнүгүүнүн үч модели бар: инновациялык, технологиялык жана чийки зат. Инновациялык моделдин алкагында жаңы билимдерди (ноу-хау) алуу максаты коюлган. Ошондуктан акыркы продукт уникалдуу жана кымбат. Бирок бул жол фундаменталдык илимди өнүктүрүү үчүн чоң чыгымдарды талап кылат жана аны көп өлкөлөр ишке ашыра албайт. Технологиялык модель тезирээк кайтарым алууга мүмкүндүк берет, анткени даяр “чет элдик” фундаменталдуу иштеп чыгуулар колдонулат жана акча жаңы прогрессивдүү процесстерге жана продукцияларга жумшалат. Ошол эле учурда технологиялык модель, демек, белгилүү бир улуттук экономиканын өнүгүшү башка өлкөлөрдүн ноу-хаусуна көз каранды.

Сырьёунун моделинде сырьёну экспорттоого басым жасалат, бул, албетте, экономикалык стагнацияга жана калктын жакырчылыгына алып келет.

Инновациялык өндүрүшкө өтүү материалдык өндүрүштүн өзүн да, өндүрүштү илимий-техникалык чечимдер менен камсыз кылган илимди да өзгөртөт. Өндүрүш менен илим бирдиктүү бүтүндүн эки учуру катары бирге аракеттенип, өзгөчө белгилерге, конкреттүү коомдук формаларга ээ болуп, бири-бирине таасир этет.

Экономикалык категориялар өндүрүштүк мамилелердин айрым аспектилеринин маңызын билдирет. Бирок өндүрүштүк мамилелер өндүргүч күчтөрдүн өнүгүшүнүн натыйжасы жана коомдук формасы болуп саналат.

Илимий информацияны өндүрүштүк ресурска айландыруу, өндүрүштүн жана продукциянын илимий интенсивдүүлүгү, өндүрүштүн илимий-техникалык деңгээли так экономикалык категориялар болуп саналат. Бул категориялар илимий кызматкерлер менен өндүрүштө түздөн-түз иштеген жумушчулардын ортосундагы мамилелерди чагылдырат.

Инновацияларды кайра чыгаруунун үзгүлтүксүздүгү учурдун курамдык бөлүгү катары өндүрүштү илимий жактан даярдоонун үзгүлтүксүздүгүн билдирет. Илимдин өнүгүшү өндүрүштүн өнүгүүсүнөн озуп кетиши керек. Демек, илимий даярдыктын жүрүшүндө кеңейтилген көбөйтүүнүн темпи бүтүндөй кайра өндүрүүнүн ылдамдыгынан жогору болушу керек. Өндүрүштүк убакыт түшүнүгүндө өндүрүш убактысынын салттуу түшүнүгүнө изилдөө жана иштеп чыгуу убактысы кошулат.

Аны түздөн-түз өндүргүч күчкө айландыруунун натыйжасында өндүрүштү илимий жактан даярдоо процессинде иштеген илимий кызматкерлердин эмгеги өндүрүмдүү мүнөзгө ээ болот.

Илимий изилдөөлөрдөн баштап инновацияларды коммерциялаштыруу, андан кийин иштеп чыгуу, долбоорлоо, каржылоо, өндүрүү, маркетинг жана бөлүштүрүү этаптарынан өтүү дүйнөнүн бардык өлкөлөрүн автоматтык түрдө технологиялык жүгүртүүгө тарткан процесс деп болжолдонгон. Ошону менен бирге илимий изилдөөлөрдүн натыйжаларын рынокко чыгаруу процессине катышкан көптөгөн уюмдардын жана ишканалардын ортосунда байланыштарды орнотууга тийиштүү көңүл бурулган эмес. Ушуга байланыштуу инновацияларды статистикада колдонулуучу техникалык жана технологиялык инновациялар катары тар чечмелөө менен чектелбеш керек, бирок инновациялардын үч негизги түрүн бөлүп көрсөтүү зарыл: продукциялык, техникалык-технологиялык жана уюштуруучулук-башкаруучулук.

Продукциянын инновациялары инновациянын эң кеңири таралган түрү болуп саналат жана дээрлик бардык ишканаларда бар. Ошол эле учурда алардын мүнөзү ишканадан ишканага жараша айырмаланат. Кээ бирөөлөр үчүн бул ассортименттин толук өзгөрүшү же

салттуу профилдин чегинен чыккан ассортименттин олуттуу кеңейиши, башкалары үчүн - керектөөчүлөрдүн керектөөлөрүн эске алуу менен продукциянын керектөө сапаттарын жогорулатуу.

Бул ишканалар үчүн техникалык жана технологиялык инновациялардын негизги мотиви рыноктун суроо-талаптарын канааттандыра ала турган жаңы продукцияларды чыгаруу болуп саналат. Белгилей кетсек, учурда Кыргыз Республикасында атаандаштыкка жөндөмдүү товарларды чыгарууда бир топ кемчиликтер бар. Эгерде тармак дүйнөлүк экспорттун 2,5-3,0% кем эмесин түзсө, жалпы кабыл алынган стандарттар боюнча атаандаштыкка жөндөмдүү деп эсептелет. 2021-жылы Кыргызстандын дүйнөлүк экспорттогу үлүшү товарлардын топтору боюнча төмөндөгүдөй бөлүштүрүлдү: айыл чарба продукциясы - 0,01%, кайра иштетүү продукциясы - 0,002%, электр энергиясы - 0,01%, кийим өндүрүшү - 0,01%, пайдалуу кендер - 0,01%. Мындай төмөн темпте дүйнөлүк соодага катышуудан түшкөн пайда табигый түрдө анча деле болбойт. Ошондуктан дүйнөлүк соодага кирешелүү катышуу үчүн биз биринчи кезекте экспортко багытталган өндүрүштөрдү түзүү жана бекемдөө жөнүндө кам көрүшүбүз керек.

Ошону менен бирге инновациянын конкреттүү өбөлгөлөрү ар кандай болушу мүмкүн: технологиялык процессти өркүндөтүү, ресурстарды үнөмдөө, экологиялык талаптар, прогрессивдүү технологиялык чечимдердин жеткиликтүү эместиги. Иш жүзүндө бардык ишканаларда технологиялык инновациялардын максаты продукциянын сапатын жогорулатуу, анын өздүк наркын төмөндөтүү, чыгарылуучу продукциянын ассортиментин жана ассортиментин кеңейтүү аркылуу атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатуу болгон. Белгилей кетчү нерсе, техникалык инновациялар, б.а. жаңы жабдууларды ишке киргизүү, көбүнчө же жаңы продукцияны чыгарууга өтүү менен шартталган, же мурдатан чыгарылган продукциянын сапатын түп-тамырынан бери жакшыртуу зарылчылыгы менен шартталган.

Көбүнчө жаңы продукцияны иштеп чыгуу уюштуруучулук жана башкаруучулук инновациялар менен коштолот. Алар ишканаланы башкаруунун бардык деңгээлдеринде жаңы бөлүмдөрдү, бөлүмдөрдү жана кызматтарды уюштуруу менен мүнөздөлөт. Көпчүлүк ишканалардын маркетинг бөлүмдөрү бар. Уюштуруу жана башкаруу инновациялары башкаруу структурасын өзгөртүүдөн тышкары, натыйжалуулукту жогорулатууга жана өндүрүштү жана персоналды башкаруу ыкмаларын өркүндөтүүгө багытталган башка иш-чараларды камтыйт. Социалдык-эмгек чөйрөсүндөгү инновацияларды (эмгектин жана контракттын жаңы формаларын колдонуу, эмгек акы төлөөнүн жаңы системалары) да башкаруу инновациялары катары каралышы мүмкүн.

Рынок экономикасынын шартында инновацияларды ишке ашыруунун натыйжасын аныктоо чоң мааниге ээ.

Инновациялык долбоор тандалып алынгандан кийин кийинки этап – инновацияларды колдонуу башталат.

Кабыл алынган мөөнөттүн узактыгы төмөнкү факторлордон көз каранды:

- инновациялык мезгилдин узактыгы;
- инновация объектинин кызмат мөөнөтү;
- баштапкы маалыматтын макулдук даражасы;
- инвесторлордун талаптары.

Жогоруда белгиленгендей, эффективдүүлүктү баалоонун жалпы принциби эффекттин (натыйжалардын) жана чыгымдардын жыйындысы болуп саналат.

Натыйжа/нарк катышы физикалык жана акчалай түрдө да көрсөтүлүшү мүмкүн, ал эми бул көрсөтүү ыкмалары менен эффективдүү көрсөткүч бир эле жагдай үчүн ар кандай болушу мүмкүн. Бирок, эң негизгиси, так түшүнүү керек: өндүрүштө натыйжалуулук ар дайым мамиле болуп саналат.

Жалпысынан алганда, экономикалык эффектти аныктоо жана инновацияларды ишке ашыруунун эң артыкчылыктуу варианттарын тандоо маселеси, бир жагынан, аларды пайдалануудан алынган акыркы натыйжаларды иштеп чыгууга, өндүрүүгө жана ишке киргизүүгө кеткен чыгымдардан ашып кетүүнү талап кылат, ал эми экинчи жагынан, бул

учурда алынган натыйжаларды башка ушул сыяктуу технологияларды колдонуунун натыйжалары менен салыштыруу. инновация варианттарын ыйгаруу. Тез баа берүүнүн жана вариантты туура тандоонун зарылдыгы өзгөчө тездетилген амортизацияны колдонгон фирмаларда кескин түрдө пайда болот, мында иштеп жаткан машиналарды жана жабдууларды жаңыларына алмаштыруу убактысы бир топ кыскарат.

«Инновация» түшүнүгү динамикага кирген, аны кабыл алган жана колдонгон уюштуруу системасы үчүн жаңы болгон прогрессивдүү инновацияны билдирет. "Инновация" (англ. innovation) сөзү "innovation" деген сөзгө мааниси боюнча окшош; өнүгүүгө салым кошкон инновацияларды түзүү, жайылтуу, колдонуунун өнүгүп жаткан татаал процесси катары каралат. Жана инновациянын эффективдүүлүгүн жогорулатуу.

Инновация – илимий изилдөөнүн же ачылган ачылыштын натыйжасында өндүрүшкө киргизилген, мурунку аналогунан сапаттык жактан айырмаланган объект.

Ар кандай теория предметтин, объекттин жана максатка жетүү каражаттарынын маанилүү белгилерин белгилүү формаларды жана методдорду колдонуу аркылуу ачууга негизделген.

Бүгүнкү күндө инновациялык процесстердин теориясы бир топ жакшы иштелип чыккан. Жалпысынан анын жоболору теориялардын жана концепциялардын төмөндөгү кеңейтилген блоктору менен көрсөтүлүшү мүмкүн:

- инновациялык өнүгүүнүн циклдүүлүгү жана бирдей эместиги, узун толкундар, инновациялардын кластерлери жана классификациясы;
- экономикалык өсүш менен илимий-техникалык процесстин өз ара аракеттенүүсү;
- илимий-техникалык прогресстин натыйжалуулугун,
- инновациялардын диффузиясы, инновациялардын мультипликатору;
- технологиялык системалар жана технологиялык түзүмдөр;
- технологиялык болжолдоо;
- технология менен рыноктун өз ара аракеттенүүсү, технология рыногу, технологиялык рента, технологиялык маркетинг, технологиялык квази-рента;
- инновациялык ишкердик, адам факторун башкаруу;
- мамлекеттик инновациялык саясат, инновацияларды башкаруунун уюштуруу-экономикалык механизми;
- атаандаштык стратегияларын жана атаандаштыкты өнүктүрүүнүн этаптарын калыптандыруу; инновациялык стратегияларды калыптандыруу.

Инновациялык өнүгүү теориясы негизделген булактар төмөнкүлөргө байланыштуу түшүнүктөрдүн төмөнкү топтору менен көрсөтүлөт: инновациялык өнүгүү концепцияларын аныктоо, инновациялардын классификациясы; инновациялык өнүгүү үчүн ресурстарды бөлүштүрүү, инновациянын финансылык булактарын калыптандыруу; инновациялар менен экономикалык кырдаалдын өз ара байланышы, экономикалык циклдин этаптары; технологиялык система жана технологиялык структуралар жөнүндө түшүнүктөрдү калыптандыруу; атаандаштык стратегияларын түзүү жана атаандаштыкка жөндөмдүү өнүгүүнүн этаптарын аныктоо.

Колдонулган адабияттар:

1. Шумпетер Й. Теория экономического развития. М.: Прогресс, 1983; Schumpeter I. Business Cycle. A. Theoretical, Historical and Statistical Analysis of Capitalist Process. New York, MacGraw – Hill, 1939

2. Арзыбаев А.А. и др. Международные стандарты финансовой отчетности. Бишкек 2016 г. Изд. Макспринт 320 стр.

3. Ш.М. Мусакожоев. Инновационный потенциал. Концепция развития инновац. деят. Кыргызской Республики. = Экономика и статистика Б.2005, №4

*Жороева А.М., э.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ГЛОБАЛДАШТЫРУУ ДООРУНДА МЕНЕДЖЕРДИН ЖАҢЫ РОЛУ

Аннотация

Бул макалада автор глобалдык экономикада менеджерлердин ролуна, таасирине жана абалына ой жүгүрткөн. Компанияны башкаруу үчүн жалданган менеджерлер, каржы рыногунда, өндүрүш рыногунда, эмгек рыногунда кызыкдар менчик ээлери жана катышуучулары тарабынан чоң кысымга жана атаандаштыкка дуушар болот. Ири атаандаштык шартында, менеджерлер ар дайым кирешени көбөйтүү боюнча узак мөөнөттүү принципти бекем кармагандан сырткары, фирманы өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүү жөнүндө да кам көрүүгө тийиш. Дүйнөлүк рынокто отурукташуу үчүн тиешелүү экономикалык күчтүн колдоосу гана эмес, жогорку квалификациялык даражада болуу да зарыл. Бирок, маанилүү ролду жогоруда айтылгандар боюнча "убакыт – акчага барабар" принциби ойноп, убакыт фактору көп нерсеге таасирин тийгизүүсүн тастыктайт.

Түйүндүү сөздөр: глобалдаштыруу, менеджер, жеке менчик ишканалар, корпорация, дүйнөлүк рынок, инновациялоо, экономикалык экспансия.

НОВАЯ РОЛЬ МЕНЕДЖЕРА В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация

В этой статье автор размышляет о роли, влиянии и положении менеджеров в глобальной экономике. Менеджеры, нанятые для управления компанией, сталкиваются с большим давлением и конкуренцией со стороны заинтересованных владельцев и участников финансового рынка, рынка производства, рынка труда. В условиях большой конкуренции менеджеры всегда должны не только придерживаться долгосрочного принципа увеличения прибыли, но и заботиться о создании условий для развития фирмы. Для того чтобы утвердиться на мировом рынке, необходима не только поддержка соответствующей экономической силы, но и наличие высокой квалификационной степени. Однако важную роль в вышесказанном играет принцип "время равно деньгам", подтверждающий, что фактор времени влияет на многие вещи.

Ключевые слова: глобализация, менеджер, частные предприятия, корпорации, мировой рынок, инновации, экономическая экспансия.

THE NEW ROLE OF THE MANAGER IN THE ERA OF GLOBALIZATION

Annotation

In this article, the author reflects on the role, influence and position of managers in the global economy. Managers hired to manage a company face a lot of pressure and competition from interested owners and participants of the financial market, the production market, and the labor market. In conditions of great competition, managers should always not only adhere to the long-term principle of increasing profits, but also take care of creating conditions for the development of the company. In order to establish itself on the world market, it is necessary not only to support the relevant economic force, but also to have a high qualification degree. However, the principle of "time equals money" plays an important role in the above, confirming that the time factor affects many things.

Keywords: globalization, manager, private enterprises, corporations, world market, innovation, economic expansion.

Акыркы жылдары дүйнөдө ири өзгөрүүлөр болуп өттү. Ал жагдай өлкөнүн ички турмушуна гана эмес, дүйнөлүк деңгээлде таасирин тийгизди. Өзгөрүүлөрдүн темпи жогорулаганы жогорулаган. Модала айланды "жердештирүү" процесси "глобалдаштырууга" сөссүз түрдө өсүп олтуруп, дүйнө өзгөрүүсүнүн курамдык бөлүгү гана болуп калды. Бирок, глобалдаштыруу процесси акыркы убакта өзгөчө тездешип, дээрлик бардык көзөмөлдөн чыгып кетүүсү да анык. Татаалдашкан, ошол эле учурда тез өзгөрүп жаткан реалдуулук, иш-аракет кылууга тоскоол кылып жатат. Туура чечимдерди кабыл алуудагы кыйынчылыктар ар бир дүйнөлүк экономиканын адам затына жана коомго тийгизген таасири өтө кичине болуп жатат. Дээрлик көпчүлүк өлкөлөр экономикалык жана социалдык маселелерди жогорку деңгээлде чечүүнүн жаңы ыкмаларын изилдөө менен алектенип жатышат. Либералдык капитализмдин системасы жана анын таасири, кескин түрдө экономикалык өзгөрүүлөр орто өнүгүү жолундагы мамлекеттерге социалдык абалды чечүүдө коркунучтуу абалды жаратууда. Бул багыттагы маселелерди чечүүдө өлкөлөр үчүн билим берүү системасынын жүргүзгөн иш

чаралары сапатсыз экенин далилдеп, коомдун экономикалык аң сезиминин төмөн деңгээлинде болуусу коркунучтуу абал экенин көрүп жатабыз.

Мындай абалдын себептери дүйнөлүк деңгээлде ой жүгүртүүгө аралаша албай жаткандыгы, көпчүлүк адамдар мурдагыдай эле автократиялык көз караш менен жашоодо.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жана кичи, орто жана чоң ишканалардын менеджерлеринин арасында тез байууну көздөп бирок, базар оюндарын эрежелерин сактоо, экономикалык теориянын тарыхындагы мисалдары эске алуу менен, ишканалардын экономикалык чарбасын башкаруу, уюштуруу, пландаштуруу, ишке ашыруу иш чаралары дүйнөлүк базар экономикасынын деңгээлине алып чыгууга кудурети же билим деңгээли жетпей тургандай. Мындай абал көп учурда төмөнкү дооматтар менен коштолгон: "алар бериши керек; алар жардам бериш керек, маселерди чечүүгө" анын үстүнө "алар" дегенде Мамлекетти түшүндүрүп, мында өкмөттүн терең ойлонуштурулган экономикалык саясатынын, ошондой эле барган сайын талап кылынган рынокто атаандаштыкка кудуреттүүлүгүнүн төмөндөөсүн терең баалоого компетенттүү адистердин мүмкүнчүлүктөрүнүн чектелүүкөндигинен кабар берет. Ишканалардын ар дайым жанылануу жолу менен иш алып баруусу, эң башкысы чарбалык ишмердүүлүктү терең талдоо, финансылык жана экономикалык динамиканы өзгөрүүсүнө ыкчам мамиле жасоо, тобокелдикти башкаруу, кадимки адат катары жургузүүлүсү керек. Ошону менен бирге, бул адат эки декларация катары гана калбастан, рынок шарттарына жараша, алгылыктуу иш-аракеттер болушу керек. Ушундай жагдайларда менеджер кандай багытты көздөөсү керек? Алар глобалдык атаандаштык шартында рынокту туруктуу кармаоо учун, мүмкүнчүлүктөрү кандай?

Глобалдаштыруунун маңызын түшүнүү үчүн дүйнөнүн кылымдар жана миң жылдык абалын талдап көргөндө, эч кандай оптимизмге шыктандырбоосун моюнга алуу керек. Азыркы дүйнө бири-бирине беш түрдүү социалдык-экономикалык процесстердин катар жүрүшү аркылуу тең салмактуулук бузулган учурда турат. Жаңы шарттарды башкалардан тезирээк үйрөнгөн адамдар гана башынан жеңил өткөрүүгө мүмкүнчүлүгү бар. Ал эми кабыл албагандардын тагдыры өкүнүчтүү абалда калууда.

Беш социалдык-экономикалык процесстерге төмөнкүлөр кирет:

- коммунизмдин кулашы,
- интеллектуалдык потенциалдарга таянган технологиялардын үстөмдүгү,
- дүйнөдөгү кескин түрдөгү демографиялык өзгөрүүлөр,
- глобалдык экономиканын түптөлүшү,
- дүйнөлүк экономикалык лидердин жоктугу.

Ушул беш процесстин таасиринен улам пайда болго кесепеттердин себебинен азыркы дүйнөлүк экономикада "жер титирөө" жана "вулкан жарылуу" болуп жатат. [2, 18]

Биринчи процесстин татаалдыгы, дүйнө жүзү боюнча калктын 1/3 ал эми бүткүл планетанын 1/4 коммунизм кулагандан кийин капиталисттик дүйнөгө айласыз дуушар болуусунда. Экинчи процесстин мааниси салттык дүйнө экономиканын географиялык байланыштарынын ажыроосунан класстык бөлүнүү жана бөлүмдөрдүн пайда болуусу. Экономикалык үстөмдүк кылган күчтөрдүн белгиси интеллектуалдык дараметти эркин жана каалаган мейкиндикте таркатып жана чогулта алуусунда. Үчүнчү процесс бир нече принципалдуу чектер менен мүнөздөлөт. Дүйнөлүк калктын саны өсүп, улам жер которгону үчүн анын жашы улуу болууда. Жакыр өлкөлөрдө калктын кескин көбөйүшү бай өлкөлөргө миллиондогон адамдардын көчүүсүнүнө түрткүлөйт жана ал жердеги квалификациясы жок жумуш күчтүн кереги жок болгондугуна алып келет. Кийинки процесс конкреттелген улуттук экономиканын жоголуусу менен мүнөздөлүп, глобалдык корпорациялар менен улуттук өкмөттөрдүн кызыкчылыктарынын шайкеш эместиги өсүп, көнүмүш түрдө "өз шайлоочуларынын" жыргалчылыгын, токчулугун гана ойлоо көз караштары да азайууда. Андан сырткары, кээ бир өлкөлөр, региондук соода блоктор ачылып, глобалдык экономиканын элементтери бири-бири менен тыгыз байлануу учурлары көбөйгөн үчүн, кыйрап жатат.

XXI кылымдын коомуна "глобалдык экономика" эмнени сунуш кыла алат? 1995-жылдын сентябрь айынын аягында Сан-Францискодо болуп өткөн "глобалдык мээ трестинин" катышуучуларынын пикири боюнча, XXI кылымда иштөөчү модель "бир нече цифра жана 20 га 80 же tittytainment түшүнүгүндө доор сүрүүсү айтылганын белгилеп кетсек болот. Бул модель алдыңкы жүз жылдыкта дүйнөлүк экономиканын азыркы деңгээлинде болуусун камсыз кылуу үчүн популяциянын 20% эмгекке жарамдуу болуусу зарыл экени айтылган. Калктын бештен бири, өндүрүш жана адистештирилген кызмат көрсөтүүлөр үчүн кызмат кылган үлүшкө кирип, ал эми эмгекке жарамдуу адамдардын 80% ы жумушсуз калуу тагдыры күтүлгөнүн эске алышкан. Збигнев Бжезинскийдин сунуш кылынган tittytainment түшүнүгү популярдуулукка ээ болуп, "оюн - зооктун жана тамак аштын жетиштүү абалынын аралашмасы" дегенди түшүндүрүп ал аркылуу жумушсузду фрустрация абалында калтырып аларды башкара билүү күчүн тасмалаган. Биздин реалдуулукта - эмгекке жарамдуусуна карабастан жөлөк пулга жашап, телевизиондук пультадан "операторуна" салыштырылган адамды билдирет.

Көптөгөн жаңы маселелер акыркы бешинчи процеске да тийиштүү. Дүйнөлүк Соода системасынын эрежелерин күчтүү өлкөлөр орноткон. (XIX кылымда Улуу Британия, XX кылымда Америка Кошмо Штаттары). Бирок, АКШ үстөмдүгү менен орнотулган бир жактуу дүйнө аяктап, көп полярдык дүйнө (улуттук деңгээлде жана мамлекет деңгээлде) башталды. Мындай дүйнө үчүн экономикалык оюндун эрежелери иштелип чыга элек. Аудиовизуалдык жакындык жана синхрондук, маданий тилектештикке алып келбеши "бай түндүк" менен "кедей түштүктүн" мисалы айгинелеп турат.

Жогоруда саналып өткөн жалпы дүйнөлүк процесстер технологиянын жана идеологиянын аралашмасын түзүп, бир гана социалдык чөйрөдө жүзөгө ашырылат. Бул эки күчтөрдүн ичиндеги өзгөрүүлөр жана өз ара кыймылдары айрым процесстердин бири-бирине жыйылысууна алып келет. Ири социалдык системалар идеология (ишенимдүүлүк) жана технологиялар бири-бири менен байланышта болгондо гана иш алып бара алат. Муну цивилизациянын тарыхы тастыктап турат. Эгерде идеология менен технология бир багытта болбосо, социалдык чөйрөлөр өз гравитациясын жоготуп, жогоруда көрсөтүлгөн процесстердин татаал көйгөйлөрү чыга баштайт. Келишпестиктер көбөйүп, экономикалык "жер титирөөлөр" мурунку тартипте бузат. Буга чейинки, кирешелерди жана байлыкты бөлүштүрүү экономикалык системаны кайра курууга мажбур болот. Экономикалык жоготууларга дуушар болгондор вулкандын лавасындай социалдык жактан ыргытылып, диний фундаментализмге айланат. Экономикалык тең салмактуулуктун бузулушу Мексика экономикасын басандатат. Кытайдын экономикасы өсүп жатса, Япониянын экономикасы төмөндөйт. Дүйнөлүк экономиканын өсүүсү азайууда. Америкалыктардын реалдуу эмгек акысы азайып жатат. Европа өзүнүн жаштарын жумуш орун менен камсыз кыла албай жатат. Мурдагы, ийгиликтерди жараткан Экономикалык стратегиялар (орто класстын керектөөчүлөрүн канааттандыруу максатындагы - динозаврлардын тагдырын күтүп жаткандай) натыйжасыз болууда.

Абдан туруктуу бирок эски коомдук системалар жаңы шарттарга көнөөрдөн алдын, адатта, жеңилүү этабынан өтүүсү зарыл. Утулуу этабынан өтмөй сайын көпчүлүк акылдар бир калыпта ордуна жылбай кала берет. Жеңилүү процесси, элдердин жаңы жолдорду ойлоп чыгууга түрткү берет. Демек, тарыхка ылайык, глобалдашуу кризис менен башталышы керек. Бирок анын коомдук - экономикалык кесепеттери өтө кымбат болот.

Глобалдаштыруу жөнүндө айта турган болсок, азыркы учурда бул жашоону экономикалаштыруу жана америкалашуу эске түшөт. Азыркы заманбап шарттарга "убакыт - акча" деген ураан ылайык келет, себеби дал ошол түшүнүк экономиканын тез өзгөрүп турган негизги ресурсу жана чектегичи болуп саналып, коомдук турмуштун башка параметрлерин дагы алдын-ала аныктайт. Азыр, автор белгилегендей дүйнөдөгү элдерди "глобалдаштырууну аңы", идеология, поп-маданият же эл аралык уюмдар, ал тургай, экология эмес, элди электрондук синхрондоштуруу, дүйнөнү курчап турган каржылык банктар, камсыздандыруу коомдору жана инвестициялык фонддор бириктирет. АКШнын коомдук жашоосунун

тармактары - америкалык жашоо моделин популярдаштырып, башка моделдеги жашоо образдары көмүскөдө калууда. Мартин жана Шуман боюнча дүйнөлүк маданияттын бул зор ийгилиги "дисней колонизациясы" деп аталып, альтернативалардын атаандашы болуп саналат: булар, кыйынчылык аркылуу жеңилдикке, татаал жол аркылуу жөнөкөйлүккө, ылдам аркылуу жайчылыкка. Ар бир жуптун биринчи түшүнүгү жөнөкөйлөтүлгөн маданият үлгүсү менен байланышкан, экинчиси, "биздин кайдыгерлик, жана көңүлсүздүгүбүзгө" барабар. Мисалы, Дисней, макдоналдс жана MTV - жеңил, тез жана жөнөкөй элестерди таркатса. Жагымдуу жана көксөө сезимин ойготкон "америкалык көңүл ачуучу оюн - зооктор" - азыркы жашоонун идеалдуу эркиндигин, чыгармачылыктын оригиналдуулугун жана жеке мүмкүнчүлүктөрдүн бүтүндөй тизмегинин эталону кылып көрсөтөт.

Глобалдаштырууну түшүндүрүүдө көптөгөн адабий түшүндүрмөлөр бар. Бизге эң жакыны: глобалдаштыруу - "көлдөр жана деңиздер, региондор жана улуттар экономикалары бир глобалдуу чарба океанында болуусу зарыл". Бул олуттуу глобалдык рынокто менеджердин ролу аябай чоң.

Ишканалардын чектелген аймактык же болбосо эл аралык рынокто финансылык-чарбалык жолун тандоо маселеси көптөгөн талдоолорду талап кылып, көйгөйлөрдү жаратат. Алгач эле глобалдуу атаандаштык басымы аз бирок жергиликтүү атаандаштардын курч, түздөн-түз кысымы пайда болуп, ар тараптан өнүккөн квалификациялуу лидердин ролун ойноо мүмкүнчүлүктөрү бар. Ал эми экинчи учурда, жүрүп жаткан глобалдуу атаандаштык жана аны менен байланышкан заманбап иш жүргүзүү моделдер, жана кымбат технологиялардын зарылчылыгы бирдиктүү рынокто (дүйнөлүк) лидерлик кылуу абдан татаал болуп эсептелет. Салыштырмалуу жөнөкөй финансылык жана технологиялык потенциалга ээ, анча белгилүү эмес кыргызстандык ишканалар күчтүү лидерлерди издегенге мажбур болушат.

Сөзсүз түрдө өзгөрүү. Айтылган көйгөйлөр арасында, а түгүл мыкты компаниялар арасында да эки учур кездешет: айланадагы өзгөрүүлөргө көз жүгүртпөө жана жаңы шарттарга техникалык-уюштурууну жогорку деңгээлде өркүндөтпөө. Жаңы рыноктун шарттарына кайдыгер мамиле жасоонун терс натыйжасы IBM, Coca-Cola жана Walt Disney сыяктуу ири компанияларга да тийиши мүмкүн. Андан сырткары, микроэкономиканын окуу китебинде атаандаштык жана кызматташуунун негизги ролу рынок жагдайларына адаптация болуу гана эмес, ошондой эле атаандаштардын жүрүм-турум же кадамдарын талдоо экендигин айтылган. Мунун артынан, экономикалык теория жана экономикалык билим берүү проблемалары пайда болот. Бул тема боюнча токтоонун кажети жок себеби ал көрүнүштү атайын тагыраак изилдөө зарыл, бирок экономист жана менеджерлер бүгүнкү күндөгү коомдук жана экономикалык процесстердин мүнөзү тууралуу терең жана кенен билим алуусу абзел. Глобалдык экономика "глобалдык билим алууну" талап кылып, анын негизинде илимди жөн гана окуп жаттоодон сырткары, бүтүндөй проблемалуу тармактарга көз жүгүртүп аны талдоо аркылуу уюштуруу зарыл. Ошол эле учурда окутуу программаларын глобалдык мүнөздө өзгөртүп, иштеп чыгуу муктаждыгы келип чыгат.

Акционердик коомдо менеджерлердин позициясы. Кеп мүлктү бөлүштүрүү жана башкаруудагы алардын орду жөнүндө айткыбыз келип жатат. Компаниясын башкаруу үчүн менчик ээлери тарабынан жалданган менеджерлер, менчик ээлери жана анын катышуучуларынын каржы рыногунда максималдуу киреше табуу жоопкерчилигинен сырткары, локалдык кысымга жана ири атаандаштыкка дуушар болушат. Атаандаштык шарттарда, менеджерлердин көпчүлүк учурда, фирманын туруктуу өнүктүрүү милдеттери, узак мөөнөткө фирманын кирешесин гана көбөйтүү максатына өтүп кетет. Менчик ээлери жана анын катышуучулары улам чоң кысым кылуу мисалдары да жок эмес. Менеджерлер эмгек рыногундагы басым, алардын иш-аракет эркиндигин чектеп, менчик ээлеринин жеке максаттарын гана ишке ашыруу – бул рыноктун өнүгүүсүндөгү чоң бир терс факторлордун бири болуп эсептелет. Мындай жагдайлар глобалдаштыруу жолунда жогоруда көрсөтүлгөн факторлордун таасири аябай чоң жана жаңы тез алмашып турган шарттарда компанияны башкаруу кыйынчылыктарын алып келет. Менин оюмча, глобалдаштыруунун маңызы жана мүнөзү жөнүндө ой жүгүртүүнүн жүрүшүндө пайда болгон рефлексия, бириктирүү

процесстери болуп жаткан учурда, чарба жүргүзүү татаалдыгы буга чейинки болуп көрбөгөн даражада жогорулап, күнүмдүк, ал тургай илимий тажрыйбанын алкагынан да ашып чыгуусу жөнүндөгү тыянака алып келет. Дүйнөлүк рынокко чыгуу жолу тиешелүү экономикалык күчтүн колдоосу аркылуу гана коштолбостон, жогорку квалификациянын болуусу да шарт. Башкача айтканда, бул учурда, жогоруда айтылган "убакыт – акчага барабар" түшүнүгү чоң мааниге ээ.

Колдонулган адабияттар:

1. Стефан, Dyrka Новый менеджмент для экономики постсоциалистических стран в условиях глобализации TERRA ECONOMICUS. 2008. Т. 6. № 4. С. 31-35., 23-02-2009

2. Мировая экономика и международные экономические отношения: современное состояние, проблемы и основные тенденции развития : учебное пособие / Е. Д. Фролова [Текст]; под общ. ред. Е. Д. Фроловой, С. А. Лукьянова. — Екатеринбург: УрФУ, 2019. — 184 с.

3. Martin H.-P., Schumann H. Die Globalisierungsfalle (2006; Пол. Мейн. Глобалдаштыруу торлору. Бардачка, 2009).

4. Sollicitudo Rei Socialis (Забота о социальных вещах) — седьмая по счёту энциклика Папы римского Иоанна Павла II, опубликованная 30 декабря 1987 года.

*Ажиматова Н.М., э.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

РЕГИОНДОРДУ ӨНҮКТҮРҮҮДӨ ИНВЕСТИЦИЯНЫН РОЛУ

Аннотация

Статистикалык маалыматтарды талдоонун жана авторитеттүү окумуштуулардын ушул маселе боюнча ой-пикирлеринин негизинде автор чакан жана орто бизнеске инвестиция агымын тартуунун негизги көйгөйлөрүн изилдеп, баяндап берет. Инвестициялык жагымдуулугу жана инвестициялык ишмердүүлүктү өнүктүрүүнүн мүмкүн болгон келечеги жөнүндө маалыматтар келтирилген. Аткаруу бийлигин, жалпы эле инвесторлорго болгон мамилени реформалоо боюнча сунуштар берилди.

Финансылык инвестор ири стартап инвестицияларын талап кылган жана узак мөөнөткө киреше алып келүүчү долбоорлорго кызыкдар эмес. Компаниянын ишин толугу менен көзөмөлгө алууну көздөгөн стратегиялык инвестор дагы бар. Мындай адамдар акциялар пакетин сатып алышат жана өз долбоорунун жашоосуна активдүү катышышат. Кызматташуунун мындай формасы ар бир ишкерге жакпайт. Баштапкы инвестор өнүгүп жаткан долбоорго инвестиция салат. Ал келечектүү долбоорго акча салып, андан кийин аны белгилүү бир деңгээлге жеткирип, өз үлүшүн сатат. Чет элдик инвестиция өзгөчө оор деп эсептелет.

Түйүндүү сөздөр: Инвестиция, кичи бизнес, экономика, инвестор жана коом.

РОЛЬ ИНВЕСТИЦИЙ В РЕГИОНАЛЬНОМ РАЗВИТИИ

Аннотация

На основе анализа статистических данных и мнений авторитетных ученых по поводу данного вопроса авторам изучены и описаны основные проблемы привлечения инвестиционных потоков в малый и средний бизнес. Приведены данные инвестиционной привлекательности и возможные перспективы развития инвестиционной деятельности. Даны рекомендации по поводу реформирования как исполнительной власти, в общем, так и отношения к инвесторам в частности.

Финансового инвестора не интересуют проекты, которые требуют больших стартовых вложений и предполагают доход в долгосрочной перспективе. Есть еще стратегический инвестор, который стремится получить полный контроль над деятельностью компании. Такие люди очень часто покупают контрольный пакет акций и активно участвуют в жизни своего проекта. Далеко не каждому предпринимателю такая форма сотрудничества будет по душе. В развивающийся проект вкладывает деньги стартап-инвестор. Он вкладывает деньги в перспективный проект, затем доводит его до какого-то уровня и продает свою долю. Особенно сложными считаются иностранные инвестиции.

Ключевые слова: Инвестиция, малый бизнес, экономика, инвестор и общества.

THE ROLE OF INVESTMENT IN REGIONAL DEVELOPMENT

Annotation

Based on the analysis of statistical data and opinions of authoritative scientists on this issue, the authors studied and described the main problems of attracting investment flows to the small and medium business of Jalal-Abad. The data of investment attractiveness of the city of Jalal-Abad and possible prospects of development of investment activity are given. Recommendations are given regarding the reform of both the executive power, in general, and the attitude towards investors in particular.

A financial investor is not interested in projects that require large start-up investments and imply long-term income. There is also a strategic investor who seeks to gain complete control over the company's activities. Such people very often buy a controlling stake and actively participate in the life of their project. Not every entrepreneur will like this form of cooperation. A startup investor invests in a developing project. He invests in a promising project, then brings it to a certain level and sells his share. Foreign investment is considered particularly difficult.

Key words: Investment, small business, economy, investor and society.

Акыркы жылдары Кыргызстандын экономикасы олуттуу социалдык-экономикалык толкундоолор менен мүнөздөлгөн өтө чоң өзгөрүү абалында болду. Эл чарбасынын продукциясынын көлөмү катастрофалык түрдө кыскарды. Көптөгөн тармактар жана бүтүндөй тармактар иш жүзүндө токтоп калды, башкалардын тагдыры да тынчсызданууну жаратууда. Бүгүнкү күндө инвестициялык активдүүлүктү жогорулатуу боюнча натыйжалуу чараларды көрбөй туруп, эл чарбасынын ишин олуттуу жакшыртууга жетишүү мүмкүн эместиги ачык-айкын болуп калды.

Жалал-Абад шаарындагы кичи жана орто бизнес да шаардын экономикасын колдоонун пайдубалын түзөт.

Бардык продукциянын, жумуштардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн 60%дан ашыгы шаардын эмгекке жарамдуу ар бир экинчи тургуну иштеген кичи жана орто бизнес тарабынан өндүрүлөт жана көрсөтүлөт.

Чакан жана орто бизнестин алдында бир катар көйгөйлөр бар, бул биринчи кезекте баштапкы капиталдын жетишсиздиги же жүгүртүү каражаттарынын жетишсиздиги. Бул тартыштыкты банк кредиттери менен толтуруу чындыгында реалдуу эмес иш, анткени аларга болгон пайыздар бизнести андан да чоң чуңкурка түртүшү мүмкүн.

Андан чыгуунун жалгыз жолу – инвестиция тартуу. Инвестициялар - пайда алуу максатында капиталды жайгаштыруу. Инвестициялар заманбап экономиканын ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Кредиттерден инвестициялар инвестор (кредитор) үчүн тобокелдик даражасы боюнча айырмаланат – кредит жана пайыздар долбоордун рентабелдүүлүгүнө карабастан, макулдашылган мөөнөттө кайтарылууга тийиш, инвестициялар (инвестицияланган капитал) кайтарылып берилет. Долбоор рентабелдүү эмес болсо, инвестиция толугу менен же жарым-жартылай жоголуп кетиши мүмкүн.

Белгилүү бир аймакта бизнес жүргүзүү үчүн шарттар инвестициянын көлөмүнө чоң таасирин тийгизет. Бул шарттар инвестициялык климат деп да аталат. Жагымдуу инвестициялык климаттын эң маанилүү көрсөткүчтөрү болуп менчик укуктарын урматтоонун кепилдиктери, ошондой эле бизнес чөйрөсүнүн алдын ала билинүүчүлүгү жана туруктуулугу саналат.

Бирок бул жерде дагы чет элдик инвесторлор өз каражаттарын биздин бизнесмендерге ишенип бергиси келбеген айрым тоскоолдуктар бар, анын ичинде мыйзамдардын жана мамлекеттик жөнгө салуунун туруксуздугу, коррупция, чет өлкөлүк инвестор менен иштөөгө оң, инвесторлор, сот системасына ишенбөөчүлүк абийирдүү мамиленин жоктугу өкүндүрөт.

Инвестицияларды тартуу үчүн ишкана төмөнкүлөргө милдеттүү деп эсептелет:

1.Келечекке карата иш-чаралардын жакшы иштелип чыккан жана узак мөөнөттүү планына ээ болуу. Инвесторлор алардын салымдары келечекте пайда алып келерин билгиси келет.

2.Коомчулукта жакшы кадыр-баркка ээ болуу. Көмүскө ишканага инвестиция салуу менен инвесторлор пайдасыз калуу коркунучуна туш болушат, ошондуктан алар ишеним туудурган ишканаларды гана тандашат.

3.Ачык, башкача айтканда, айкын иш жүргүзүү.

4.Ишкана жайгашкан өлкөдө жүргүзүлүп жаткан ички саясаттан көп нерсе көз каранды. Инвесторлор депозиттери үчүн эң туруктуу өлкөлөрдү тандашат.

Жалал-Абад облусунун инвестиция тартууга мүмкүнчүлүгү чоң. Инвесторлор өздөрүнүн коркунучуна жана тобокелдигине карабастан, чакан жана орто бизнеске каражат берүүнү улантууда.

Инвесторлордун акчасы корголгонуна кепилдик берээри түшүнүктүү. Инвесторлордун тилектеринин бири – соттун ачык-айкын адилеттүү болушу. Бул каалоону ишке ашыруу үчүн мыйзамдарды реформалоо жана соттордун жүрүм-турумунун принциптерин иштеп чыгуу зарыл. Инвесторлор керек болсо өз укуктарын коргой аларын билиши маанилүү. Чет элдик инвестицияны коргоо чет элдик акча агымын тартууда жана шаардын экономикасын өнүктүрүүдө негизги маселе болуп саналат.

Инвесторлорду келишимдердин шарттарын сактоо механизминин жоктугу да тынчсыздандырат. Алар оюндун бирдей шарттары бүткүл инвестициялык мезгил бою сакталышын каалашат - бардык катышуучулар үчүн бирдей болот. Бир эле шарттарда бизнеске кирүүгө батынган адамдар аз жана ошол эле учурда алар чыкканда алар башкача болорун жана инвесторлордун пайдасына эмес экенин түшүнүшөт.

Үч бурчтуктагы мамиле: мамлекет – инвесторлор, инвестициялык объектилер бири-бири менен тыгыз байланышта жүрүшү керек, анткени ар бири өз тарабында тобокелчиликти

тартат. Бул үч тарап бири-бири менен тыгыз байланышта жана алардын тыгыз жана натыйжалуу өз ара аракеттенүүсү гана оң натыйжа бере алат.

Чыныгы жыйынтыкка жетүү үчүн сөздөн ишке өтүш керек деген тыянак чыгарсак болот. Натыйжалуу реформаларды жүргүзүү жана коррупцияны жоюу – инвестиция тартуунун жана шаарда жагымдуу инвестициялык климатты түзүүнүн түз жолу.

Биздин өлкөдө бизнес тармагы секирик менен өнүгүп жатат. Бул да кокусунан эмес, алардын ишине болгон кызыгуу калктын аң-сезимин эбак эле ээлеп келген. Бирок, көптөгөн баштапкы капиталдын жоктугу менен токтоп турат. Биздин жаңы макалада биз оор банк кредиттери үчүн акча чогултуунун бир нече альтернативдүү жолдорун карап чыгабыз.

Сиз өз бизнесиңизди жакында ачканыңыз же келечектеги долбоор үчүн бизнес-планыңыз барбы, бул маанилүү эмес. Биринчиден, жеке каржылык мүмкүнчүлүктөрүн талдоо. Бул кеңеш, өзгөчө, эгер сиз долбоор баштаган болсоңуз, өзгөчө актуалдуу. Керектүү сумманы эсептеп, сырттан капиталды тартпай туруп, мындай суммага жардам бере алабы же жокпу, ойлонуп көрүңүз. Балким, көп пайда алып келбеген жана ишкананын балансында жөн эле “илип” турган бизнестин каалаган мүлкүн ишке ашырууга болот. Акчаң жана мүлкүң гана болгондон кийин эч кимге эч нерсе карыз болбой турганыңды унутпа. Мындай вариантты алып салгандан кийин, сиз бизнесиңизге инвестиция салууга даяр инвесторлорду издей баштасаңыз болот.

Көбүнчө инвестор издөө көптөгөн достордон, тааныштардан, туугандардан жана башкалардан башталат. Бир жагынан бул ыкманын өзүнүн логикасы бар. Бул адамдардын баары сизди да, сиздин мүмкүнчүлүктөрүңүздү да жакшы билишет. Алар сенин күчүңө ишенсе, сөзсүз түрдө бизнеске инвестиция салат. Бирок, ийгиликтүү болсо, мындай инвесторлорду бизнес өнөктөш катары кабыл алууга туура келет. Бул дайыма эле жакшы чечим боло бербейт.

Чакан бизнестин ачуу жана андан ары өнүктүрүү татаал жана жооптуу процесс. Эгерде карыздык каражаттарды тартуу зарыл болсо, алар көбүнчө банктык кредиттин жардамы менен тартылат, бирок финансылык институтка мүмкүн болгон олуттуу карыздык милдеттенмелердин негизинде капиталды тартуунун башка ыкмаларын колдонуу жакшы. Менин макаламада айтылгандар ачык тизме болуп саналат, сиз башка кызыктуу чечимдерди таба аласыз.

Жеке инвестор үчүн инвестициянын эң популярдуу жана кеңири таралган түрлөрүнүн бири бул бизнес инвестициясы. Бул бизнестен киреше алуу үчүн капиталды инвестициялоо. Бир караганда, бул баары жөнөкөй жана түшүнүктүү болуп сезилиши мүмкүн, бирок бизнес-инвестициялардын ар кандай түрлөрү бар жана алар инвестициялык процесстин ар кандай мүнөздөмөлөрүнүн негизинде классификацияланышы мүмкүн болгондуктан, сиз билбеген көп жагдайлар бар. Бизнес инвестицияларынын түрлөрү Менчик укугу боюнча алар өз бизнесине жана башка бирөөнүн бизнесине инвестицияларды айырмалайт. Эгерде сизде баштапкы капитал, тажрыйба, керектүү билим жана каалоо болсо, өзүңүздүн бизнесиңизге инвестиция салсаңыз болот. Киреше алуунун бул ыкмасы көптөгөн активдүү инвесторлор үчүн абдан жагымдуу.

Бирок, жогорку тобокелдиктерди белгилей кетүү керек, анткени инвестициялар күтүүсүз, материалдык жана моралдык чыгымдар, билимге болгон максималдуу талаптар, ошондой эле ири баштапкы инвестициялардын зарылдыгы.

Жөнөкөй инвестициялык вариант башка бирөөнүн бизнесине инвестиция салуу болуп эсептелет. Бул учурда, сиз жөн гана долбоорду ишке ашыруу жана алдыга жылдыруу кам көрө турган тажрыйбалуу адиске акча бере алат. Инвестициялардын көлөмү боюнча бизнестин толук жана жарым-жартылай (үлүштүк катышуу) каржылоо болот. Биринчи учурда инвестор 100% каржылык жүктү көтөрөт. Көпчүлүк учурларда, мындай каржылоо өз бизнеси үчүн колдонулат. Көпчүлүк учурларда, мындай каржылоо өз бизнеси үчүн колдонулат. Экинчи учурда, салымдар жаңы түзүлгөн компаниянын кичинекей гана капиталы болуп саналат. Инвестициялык стадияга ылайык, иштеп жаткан бизнеске инвестиция, өзүнүн кардар базасына ээ жана белгилүү бир киреше алып келе турган, үгүттөөчү долбоорго акча

инвестицияланганда жана стартаптарга инвестициялар, башкача айтканда, баштапкы этапта долбоорлорду илгерилетүү болуп айырмаланат. аларды өнүктүрүү боюнча (азырынча тартылган капиталдын жардамы менен ишке ашырылып жаткан идея гана бар).

Негизги көңүл өнүгүүгө бурулушу керек. Кандай гана бизнес болбосун ассортиментин көбөйтүүгө жана кеңейтүүгө багытталышы керек.

Эгерде инвестор компаниянын келечегин көрсө, ал сөзсүз түрдө ага керектүү сумманы салат. Долбоор капиталдын кескин жетишсиздигинин шартында да өнүгүп кетиши мүмкүн, анын натыйжалуулугун сактап калуу үчүн бардыгын жасоо керек. Максаттуулугу абдан маанилүү. Инвестицияларды тартуу үчүн көптөгөн ишкерлер инвесторго долбоордун келечегин өжөрлүк менен далилдей башташат, натыйжада алар көбүнчө баш тартышат. Мунун негизги себеби – өжөрлүк жана инвестордун келечектүү делген долбоорго терс мамилесинин себептерин түшүнүүнү каалабагандыгы. Инвестицияларды тартуу үчүн, ийгиликсиздиктин себебин түшүнүүгө жана аны жок кылууга аракет кылыңыз.

Баштапкы этапта эмнегедир көптөр инвестиция тартуунун башка мүмкүнчүлүктөрүн унутуп коюшат, мисалы, насыя алуу, өздүк капиталды пайдалануу, өнөктөш долбоорлордун мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу жана башкалар. Эгерде ишкер жеке капиталын тобокелге салууну каалабаса, анда инвестор буга макул боло албайт. Кененирээк темада ишкананы жоюунун тартиби, презентацияны кантип коргоо керек, эт сатуучу цехти кантип ачуу керек, келишимди кантип түзүү керек, жоголгон пайданы кантип эсептөө керек, идиш-аяктын баасын кантип эсептөө керек, маанилүү кадам болуп саналат.

Финансылык инвестордун милдети – инвестициялоо жана туруктуу пассивдүү киреше алуу. Эреже катары, ал үчүн ишкер эмне менен алектенип жатканы такыр маанилүү эмес, негизгиси - туруктуу киреше жана өсүү болуп эсептелет. Финансылык инвестор ири башталгыч инвестицияларды талап кылган жана узак мөөнөттүү киреше алып келе турган долбоорлорго кызыкпайт. Компаниянын ишмердүүлүгүн толук көзөмөлдөөгө умтулган стратегиялык инвестор да бар. Мындай адамдар көбүнчө акциялардын контролдук пакетин сатып алышат жана алардын долбоорунун жашоосуна активдүү катышышат. Кызматташтыктын мындай формасы ар бир ишкерге жага бербейт.

Стартап инвестор өнүгүп жаткан долбоорго инвестиция салат. Келечектүү долбоорго инвестиция салып, анан аны белгилүү бир деңгээлге жеткирип, өзүнүн үлүшүн сатат. Чет элдик инвестиция өзгөчө оор деп эсептелет. Батыш инвесторлорунан каражат алуу үчүн көптөгөн ишкерлер дароо башка мамлекеттерге кайрылышат. Бирок иш жүзүндө баары оңой эмес.

Батыш инвесторлору өтө сейрек стартап жана өтө кооптуу долбоорлорго инвестиция салууга батынышат. Бул жагынан ири компаниялар бактылуураак, анткени алар жакшы жүгүртүүгө ээ жана рынокто белгилүү.

Бул салымдар банкроттук жардам эмес экенин түшүнүү керек. Инвестор ага киреше алып келе турган өнүгүп келе жаткан компанияны издеп жатат. Банкротко учурашы мүмкүн болгон долбоорго инвестиция салуу тобокелчилигине аз эле адамдар барышат. Бизнеске инвестиция тартуу үчүн колуңузда бардык керектүү документтер болушу керек. Бир идея жетишсиз болот, инвестор бизнести “сан менен” көрүшү керек. Бизнеске инвестициялоонун артыкчылыктары жана кемчиликтери Бизнеске инвестициялоонун негизги артыкчылыктарын сиз инвестициялай турган бизнестин түрлөрүнүн жана чөйрөлөрүнүн эбегейсиз көп түрдүүлүгү деп атоого болот, андан тышкары, сиз аз өлчөмдө да инвестициялай аласыз.

Капиталды инвестициялоонун бул ыкмасы эң кеңири таралган болуп эсептелет, анткени ал баарына түшүнүктүү жана жеткиликтүү. Инвестиция үчүн жеке инвестор өзү эң жакшы билген ишмердүүлүк багытын тандай алат. Бизнеске инвестициялоонун дагы бир артыкчылыгы - чексиз киреше, ал айына 100% болушу мүмкүн жана бизнес канчалык өнүксө, ошончолук анын кирешелүүлүгү ошончолук жогору болот.

Бирок, инвестициянын бул түрү кыйла кооптуу, анткени инвестицияланган капиталдын толук же жарым-жартылай жоготуу мүмкүнчүлүгү ар дайым бар, жана көбүнчө инвестордон көз каранды болбогон себептерден улам. Бизнестин көптөгөн түрлөрү мыйзамдардан жана

мамлекеттик кызматкерлердин, көзөмөлдөөчү органдардын аракеттеринен өтө көз каранды, алар кандайдыр бир себептер менен аны жаап салышы же ал тургай тартып алышы мүмкүн. Тилекке каршы, биздин өлкөдө бул кемчилик абдан олуттуу. Эгерде бизнес пландаштырылгандай өнүкпөсө, анда инвестиция жоголуп кетиши мүмкүн. Бул сценарий да мүмкүн экенин унутпаш керек. Капитал үчүн бизнеске инвестициялоодо өнөктөштөр менен пикир келишпестиктер келип чыгышы мүмкүн, алар инвесторлордун бирин бизнестен кууп чыгышы мүмкүн, бул кирешенин жоголушуна алып келет. Бизнеси инвестициялоонун дагы бир кемчилиги - бул рыноктук инфраструктурага өтө көз каранды болгон кирешенин туруксуздугу.

Кээ бир шарттарда бизнестин бир түрү абдан кирешелүү болсо, башкаларында рентабелсиз болуп, бир абалдан экинчи мамлекетке оңой эле агып кетиши мүмкүн. Ошондуктан, сиз дайыма учурдагы рыноктук шарттарга ылайыкташууга туура келет. Кээде бизнеске салымдар алдын ала инвестицияларды талап кылат, үзгүлтүксүз же күтүүсүз, жана алардын жоктугу капиталдын толук жоготууга жана жоготууга алып келиши мүмкүн. Ошондой эле салымдардын бул түрү белгилүү бир мезгил өткөндөн кийин гана киреше алып келиши мүмкүн экенин белгилей кетүү керек, кээде кыйла узак. Балким, бизнеске инвестициялоонун эң маанилүү кемчилиги - бул өтө чоң тобокелдиктер. Ошол эле учурда жеке инвестор өзүнүн капиталынын белгилүү бир бөлүгүн бизнеске сала алат, бул инвестицияларды бизнестин ар кандай формаларына диверсификациялоо эң жакшы.

Сизде болгон акчанын баарын инвестиция кылууга тыйуу салынат. Бул бизнеске инвестициялоонун эң актуалдуу артыкчылыктары жана кемчиликтери. Сиз өзүңүзгө тыянак чыгара аласыз, сиз бизнеске инвестициялоо керекпи же жок болсо, анда эмне, кандай жол менен жана капиталдын кандай үлүшүн чечишиңиз керек болот.

Колдонулган адабияттар:

1.Мамасыдыков А.А. Кыргыз Республикасынын инновациялык экономикасы: теория, практика жана маалыматтык камсыздоо. Мамасыдыков А.А. // Монография. Эд. Бийиктик. - Бишкек, 2011-С.351.

2.Инвестициялык ишмердүүлүк: Окуу китеби / Ред. Г.П.Подшиваленко жана М.В.Киселева. - М.: ЮНИТИ, 2015

4. Экономикалык теория. Экономиканы өзгөртүү: Окуу китеби / Ред. Николаева И.П. - М.: ЮНИТИ, 2004.

5. Экономикалык теория: Окуу китеби / Ред. Мусакожоева. - Б :, 2011.

6. Сатат Жалал-Абад облусуна берилди

7.Экономикалык китепкана - <http://economy-lib.com/problemny-razvitiya-innovatsionnoy-konkurentosposobnoy-ekonomiki-i-ee-uchetno-informatsionnoe-obespechenie#ixzz5IrrqkULPG>

8. www.economy.gov.ru

9. www.minfin.ru

*Акбулаева Т.Н., доцент
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Хамрабаев А.А., к.э.н., профессор
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

СОХРАНЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО РАВНОВЕСИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ ДЛЯ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Аннотация

Научно-технический прогресс обернулся человечеству не только благом, но и негативными последствиями: загрязнением атмосферы, почвы, рек, морей и океанов, лесов и полей, ведущим к отравлению и гибели живых и растительных организмов, и, в конечном счете, - ухудшению здоровья и наследственности людей, появлению новых смертоносных болезней. На наших глазах происходит истощение природных ресурсов, от которых зависит благополучие наших детей, внуков и последующих поколений, падает плодородие почв. В этих условиях становится бессмысленными все социальные программы, направленные на улучшение материального и культурного благосостояния людей. Без решения экологической проблемы невозможно подъем национальной экономики.

Ключевые слова: экономика, экология, природа, болезни, молодость, зрелость, проблемы, качества, инвестиции, растениеводство, лесное хозяйство.

КЫРГЫЗСТАНДА УЛУТТУК ЭКОНОМИКАНЫ ӨНУКТҮРҮҮҮҮЧҮН ЭКОЛОГИЯЛЫК БАЛАНСТЫ САКТОО

Аннотация

Илимий-техникалык прогресс адамзат үчүн жакшылык гана болбостон, терс кесепеттерге да айланды: атмосферанын, топурактын, дарыялардын, деңиздердин жана океандардын, токойлордун жана талаалардын булганышы, тирүү жана өсүмдүк организмдеринин ууланышына жана өлүшүнө, ошондой эле, акыр-аягы, адамдардын ден соолугунун жана тукум куучулуктун начарлашы, жаңы өлүмгө алып келүүчү оорулардын пайда болушу. Балдарыбыздын, неберелерибиздин жана кийинки муундарыбыздын бакубаттуулугу көз каранды болгон жаратылыш ресурстарынын түгөнүп баратканына, кыртыштын асылдуулугу төмөндөп баратканына күбө болуудабыз. Мына ушундай шарттарда адамдардын материалдык жана маданий жыргалчылыгын жогорулатууга багытталган бардык социалдык программалар маанисин жоготот. Экологиялык проблеманы чечпей туруп, эл чарбасын көтөрүү мүмкүн эмес.

Түйүндүү сөздөр: экономика, экология, жаратылыш, оорулар, жаштар, жетилгендик, көйгөйлөр, сапаттар, инвестициялар, өсүмдүк өстүрүүчүлүк, токой чарбасы.

MAINTAINING ECOLOGICAL BALANCE IN KYRGYZSTAN FOR THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY

Annotation

Scientific and technological progress has turned out to be not only a boon for mankind, but also negative consequences: pollution of the atmosphere, soil, rivers, seas and oceans, forests and fields, leading to poisoning and death of living and plant organisms, and, ultimately, deterioration of health and the heredity of people, the emergence of new deadly diseases. We are witnessing the depletion of natural resources on which the well-being of our children, grandchildren and subsequent generations depends, soil fertility is declining. Under these conditions, all social programs aimed at improving the material and cultural well-being of people become meaningless. Without solving the environmental problem, it is impossible to raise the national economy.

Key words: economics, ecology, nature, diseases, youth, maturity, problems, qualities, investments, crop production, forestry.

За последние годы в экономической, политической жизни Кыргызстана произошли большие изменения. А главное Кыргызстан с приобретением суверенитета начал свое развитие как молодое демократическое государство, стремящиеся построить справедливое, свободное общество с ритмичной экономикой. В условиях нового хозяйствования осуществляется целый комплекс мер направленных на улучшение, совершенствование работ коммерческих структур, свободных предпринимателей, которые дают как положительные, так и отрицательные результаты.

Одной из глобальных задач в новых условиях хозяйствования является- рациональное использование и охрана природных, растительных богатств Кыргызстана, бережливое их

использование. Природа не прощает ошибок. Мы всегда должны помнить, что компенсационные возможности растительного и животного мира не безграничны. Поэтому предотвращение и устранение разрушения природы, разумное использование ее богатств становится одной из глобальных проблем современности, делом всех и каждого. Сегодня уже недостаточно принятия очередных, пусть даже самых мудрых решений, словесных деклараций и благих пожеланий. Разрушение природной среды стало сегодня всепланетной бедой, грозящей перерасти в экологическую катастрофу, и воспроизводству природных ресурсов, гибель цивилизации. Нужны каждодневные решительные и конкретные практические меры по защите, сохранению и воспроизводству природных ресурсов, объединение усилий в этом деле всех людей нашей планеты. В решение общенародной задачи улучшения экологической ситуации должны внести свой вклад не только государственные органы, но и предприниматели, руководители промышленных и других предприятий, вообще все граждане Кыргызстана.

Деятельность сотен тысяч торговых, промышленных, транспортных, строительных, сельскохозяйственных, заготовительных, охотничье-промысловых и других предприятий страны связана с непосредственным воздействием на окружающую среду, использованием и воспроизводством природных ресурсов, благополучием и здоровьем человека. Из года в год расширяется сеть этих предприятий, увеличивается объёмы их деятельности, повышается уровень технической оснащённости, усложняются технологические процессы, что диктует необходимость усиления внимания к вопросам обеспечения экологически чистого, ресурсосберегающего, малоотходного и безотходного не истощающегося природопользования.

Кыргызстан – страна гор, аграрная республика с уникальными географическими, природными, климатическими условиями. Основная масса населения страны занята сельским хозяйством. Например, только в Джалал-Абадской области есть такие возможности для развития экономики Кыргызстана. По географическому расположению и по климатическим условиям Жалал-Абадская область имеет благоприятные инвестиционные возможности по всем направлениям. Инвесторам выгодно вкладывать инвестиции в сельское хозяйство так как в Жалал-Абадской области можно выращивать и перерабатывать почти все виды экологически чистых плодов, ягод. Во многих фермерских хозяйствах фермеры-предприниматели занимаются выращиванием овощей и бахчевых культур. Многие фермеры-предприниматели экспортируют свой урожай в Россию преодолевая существующие трудности, связанные с упаковкой, транспортировкой, хранением и т.д. Из опыта отечественных фермеров-предпринимателей можно выделить следующие отрицательные факторы, которые влияют в худшую сторону на бизнес в экспорте овощей и фруктов:

1. Отправление в дорогу без каких - либо сопровождающих документов, из – за чего в дороге их могут задержать официальные лица;
2. Испорченные средства передвижения, отсутствие рефрижератора;
3. Неправильная упаковка фруктов;
4. Неправильный выбор времени и места продажи. Если они придут в конечный пункт на выходные, то это может задержать передачу их продукции покупателю или же на базаре будет мало покупателей;
5. Для тех, кто желает продать свои продукты на базаре очень важны и климатические условия, дождливая погода задержит продажу;

Криминальные элементы. Таможенные барьеры и пр.

Несмотря на эти и другие отрицательные факторы наши отечественные предприниматели на свой риск все же занимаются экспортом овощей и фруктов. Хочется вдохновить всех тех, кто занимается этим бизнесом так как каждая тонна экспортированных овощей или фруктов – это помощь стране, это дает возможность увеличить наше благополучие и поднять национальную экономику страны. Возделываемые в области экологически чистые бахчевые культуры, виноград, фрукты и овощи можно не только экспортировать в другие страны, есть возможность в организации предприятий по переработке овощей и фруктов,

которые в области имеются в достаточных количествах. Даже мини цеха по переработке сельскохозяйственных культур могли бы не только удлинить сроки хранения товаров, но и обеспечить население города большим ассортиментом консервированных продуктов.

Лестное хозяйство Жалал-Абадской области представлено уникальными реликтовыми ореховыми лесами. Лесная отрасль области может поставлять орех, дикорастущие горные плоды, лечебные травы, горный мед, высококачественную ореховую древесину, а также товары народного потребления из ореховой древесины (мебель, посуда, сувениры).

В Кыргызстане есть реальные возможности использовать все полезные свойства дикорастущей флоры. Это экологически выгодная деятельность. Охрана и воспроизводства дикорастущей флоры, проведение лесохозяйственных мероприятий сохранит экологическую чистоту природы страны.

Такое большое народнохозяйственное значение дикорастущих плодов, ягод, грибов, орехов, лекарственно-технического сырья определяется их пищевыми, вкусовыми, ароматическими и целебными свойствами.

В составе дикорастущих, содержится углеводы, жиры, белки, витамины, ферменты, ароматические, минеральные и многие другие необходимые живому организму вещества, а по содержанию органических кислот, витаминов-дикорастущие часто превосходят культурные ягоды, содержащиеся в дикорастущих красящиеся вещества, используются в качестве безвредных пищевых красителей. Антисептические бактерицидные свойства дикорастущих, оказывают благотворное действие на организм человека в укреплении защитных свойств. Наличие эфирных масел и фитонцидов способствует увеличению стойкости пищевых продуктов.

Дикорастущие заросли грецкого ореха в Кыргызстане являются единственными в мире естественными массивами. Основные массивы ореха сосредоточены в южной части Кыргызстана в Жалал-Абадской области, где он растет на высоте 1100-1200м. эти уникальные леса, занимавшие более 640 тыс.га. представляют исключительную ценность в организации заготовок грецких орехов.

Грецкий орех имеет высокую пищевую ценность: 1кг. Ореха – дает свыше 8000-8500ккал. В ядре ореха содержится 55-68 %жира, а в тонко скорлупных до 74% и более18% белка, имеются углеводы, дубильные, красящие, ароматические, пектиновые и другие полезные вещества. В незрелых орехах содержится свыше 3000мг\% витамина С, а в зрелых 85мг/%.

По существующей легенде даже legionеры Александра Македонского лакомились нашими орехами во время походов. Орехи потребляются населением в свежем виде, а также используется в кондитерской, консервной,

Маслобойной промышленности. По качеству ореховое масло не уступает лучшим прованским (оливковым) маслам. Ореховое дерево является ценнейшим сырьём для изготовления мебели.

Но не только грецкими орехами богаты наши леса. Растут и плодоносят не менее ценные ореховые плоды: как миндаль, фисташка. Кроме того, на территории нашей Республики произрастает более3,5 тысячи видов лекарственных растений, использование которых сейчас придают исключительное значение.

Лекарственные растения помогают успешно бороться с нервными, кожными, почечными и многими другими заболеваниями. Растительно-техническое сырье используется в промышленности: металлургической, строительной и пищевой промышленности находит широкое применение мыльный корень.

Весьма актуальным является создание фармацевтической промышленности, используя лекарственные травы, а также выпуск парфюмерных ингредиентов из орехового, персикового, миндального, абрикосового масел. В горной зоне в окрестностях реки Кугарт, произрастает таран, который используется для дубления кож.

Грибы, шиповник, различное лекарственно-техническое сырье и многое другое используется и пользуется большим спросом на внутреннем и внешнем рынке.

Перспективным является создание производств по переработке древесных отходов, получаемых лесхозами области при санитарных рубках, т.е. изготовление древесных плит (ДСП, ДВП и.т.д.).

Перечень отраслей народного хозяйства где используют дикорастущее растительное сырье, можно было бы продолжить. От уровня организации и состояния заготовок дикорастущего растительного сырья в какой-то мере зависит производство самой разнообразной продукции. Надо только уметь рачительно использовать эти природные богатства, богатство народа, а не собственность новоиспеченных, недобросовестных предпринимателей, которые ради своей выгоды заключают контракты с негативными для страны последствиями. Разумное использование природных горных, лесных богатств даст возможность сохранить весь животный мир, обитающий в этих массивах.

А для этого необходимо предусматривать ещё на стадии проектирования как больших, так и малых хозяйственных объектов экологическую экспертизу и оснащение их современными и надежными очистными устройствами. Безотлагательно надо оснащать этими устройствами действующие предприятия для предупреждения загрязнения воздушного бассейна, водоемов и почвы, создавать на них замкнутые водооборотные системы, осуществлять мероприятия по сбору и переработке промышленных отходов, вторичного сырья, шире внедрять безотходные технологические процессы. В сельской местности не должно быть промышленных, заготовительно-перерабатывающих, звероводческих, животноводческих и других предприятий без очистных сооружений.

Капитальные вложения необходимо направлять в первую очередь на реконструкцию, техническое перевооружение и обеспечение экологической безопасности тех объектов, которые создают хотя бы малейшую угрозу окружающей среде.

Мы не должны мириться с фактами, когда на свалках, в печах и кострах уничтожаются отходы незавершенного производства, ценное сельскохозяйственное и промышленное сырье, деревянная и картонная тара, в результате чего наносится огромный материальный и моральный ущерб обществу и одновременно ухудшается экологическая обстановка.

В наших силах безотлагательно навести порядок в деле заготовок дикорастущих даров природы и лекарственно-технического сырья, рационального использования охотничье-промысловых ресурсов, строго соблюдать нормы объема заготовок с единицы площади, обеспечивающие их естественное само производство, оберегать лесные богатства от пожаров. Мы постоянно должны помнить, что компенсационные возможности растительного и животного мира не безграничны.

Необходимо создать на предприятиях торговли, массового питания, заготовок и переработки сельхозпродуктов и сырья такие санитарно-гигиенические условия, которые полностью исключили бы распространение болезнетворных бактерий, инфекций.

Руководители предприятий, предприниматели и другие физические и юридические лица должны поставить надежный заслон проникновению на потребительский рынок недоброкачественных, отравленных пестицидами, нитритами, радионуклидами и гормонами продовольственных товаров.

Важнейшая задача-организация экологического всеобуча, которым должны быть охвачены все работники организации и предприятия, повышение их экологической культуры, природоохранительное просвещение всех заинтересованных лиц. От уровня экологического сознания работников организации и предприятия во многом будет зависеть эффективность проводимой в нашей стране политики в области охраны природы.

Но и этих энергичных усилий будет недостаточно, если в нашей системе, в смежных отраслях агропромышленного комплекса не будет осуществлена организационная перестройка управления отраслями деятельности на научной основе, наведен должный порядок, поднята на высокий уровень трудовая и производственная дисциплина на каждом рабочем месте, на каждом предприятий в организации.

Мы все граждане Кыргызстана совместными усилиями должны внести значительный вклад в оздоровление экологической ситуации в стране, в регионах нашей хозяйственной деятельности и проживания.

Природные богатства, которыми располагает Суверенная Республика Кыргызстан нужно сберечь для будущих поколений, для развития национальной экономики.

Использованная литература:

1.Токтомаматов К.Ш. «Современные аспекты социально-экономического развития Кыргызской Республики». 2002г.

2.Кудабаев З.И. «Становление свободной экономики и проблемы сокращения бедности в Кыргызской Республике».2004г.

3.Токсобаева Б.А. «Управление качеством продукции в формировании конкурентоспособной национальной экономики Кыргызской Республики».Алмата ,2005г.

4.Камчибеков Т.К. «Закономерности развития и становления предпринимательства в Кыргызской Республике».2001г.

5.Мусакожоев Ш.М. «Закономерности роста эффективности основных фондов сельского хозяйства» Ленинград «Основы инновационной экономики». Бишкек 2005г.

Сыдыкова Г.С., доцент
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова

СОСТОЯНИЕ МЕДИЦИНСКОГО СТРАХОВАНИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ

Аннотация

В статье рассматриваются становление и развитие медицинского страхования в Кыргызской Республике, анализированы юридические аспекты медицинского страхования. Сопоставлены преимущества и недостатки обязательного и добровольного медицинского страхования.

Ключевые слова: обязательное медицинское страхование, программа государственных гарантий, фонд обязательного медицинского страхования.

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ МЕДИЦИНАЛЫК КАМСЫЗДАНДЫРУУНУН АБАЛЫ

Аннотация

Макалада Кыргыз Республикасында медициналык камсыздандыруунун калыптанышы жана өнүгүшү талкууланат, медициналык камсыздандыруунун укуктук аспекти талданат. Милдеттүү жана ыктыярдуу медициналык камсыздандыруунун артыкчылыктары менен кемчиликтери салыштырылат.

Түйүндүү сөздөр: милдеттүү медициналык камсыздандыруу, мамлекеттик кепилдиктер программасы, милдеттүү медициналык камсыздандыруу фонду.

STATE OF MEDICAL INSURANCE IN KYRGYZSTAN

Annotation

The article discusses the formation and development of health insurance in the Kyrgyz Republic, analyzes the legal aspects of health insurance. The advantages and disadvantages of compulsory and voluntary medical insurance are compared.

Key words: compulsory health insurance, program of state guarantees, fund of compulsory health insurance.

Медицинское страхование - форма социальной защиты интересов населения в охране здоровья, имеющее своей целью гарантировать гражданам при возникновении страхового случая получение медицинской помощи за счет накопленных средств и финансировать профилактические мероприятия. Объектом страхования является риск по покрытию затрат на оказание медицинской помощи при возникновении страхового случая [6]. Как форма социальной защиты населения, медицинское страхование в условиях платной медицины выступает в качестве инструмента для покрытия расходов на медицинскую помощь, а при бесплатной медицине является дополнительным источником финансирования медицинских затрат.

В странах с развитым платным здравоохранением медицинское страхование широко распространено, и преследует цель обеспечения максимальной доступности медицинских услуг для широкого круга населения и по возможности, полной компенсации расходов страхователей.

По общемировым стандартам медицинское страхование покрывает две группы рисков, возникающих в связи с заболеванием:

- 1) затраты на медицинские услуги по восстановлению здоровья, реабилитации и уходу;
- 2) потерю трудового дохода, вызванного с невозможностью осуществления профессиональной деятельности, как во время заболевания, так и после него при наступлении инвалидности.

Эксперты Всемирной организации здравоохранения выделяют ряд причин перехода к страховой медицине, основными из которых являются: недостаточное финансирование здравоохранения; увеличение обращаемости населения за бесплатной медицинской помощью (до 60%); возрастание объема и стоимости медицинских услуг параллельно росту числа врачей; дефицит квалифицированной медицинской помощи; расцвет «теневой» экономики в медицине; сверхцентрализация и монополизация финансирования и управления здравоохранением.

Введение в Кыргызстане медицинского страхования было связано в первую очередь, с недостаточностью финансирования здравоохранения, когда расходы на здравоохранение в 1997 году составили 1,9% по отношению к ВВП. Также этому способствовал рост теневой экономики в медицине.

Первым правовым документом, регулирующим правила медицинского страхования в Кыргызстане, является Закон от 3 июля 1992 г. «О медицинском страховании граждан в Республике Кыргызстан». Основной целью введения медицинского страхования являлось создание дополнительных источников финансирования лечебно-профилактических учреждений, защита прав пациентов и обеспечение права свободного выбора врача и медучреждения. Однако реализация закона долго не осуществлялась, хотя на протяжении нескольких лет проводилась работа по созданию условий для его внедрения. В январе 1996 г. Парламент принял решение о введении обязательного медицинского страхования с 1 января 1997 г. поэтапно, по мере готовности регионов.

14 января 1997 г. было принято постановление Правительства Кыргызской Республики «О вопросах введения обязательного медицинского страхования в Кыргызской Республике». Этим постановлением были определены следующие источники финансирования системы обязательного медицинского страхования:

- страховые взносы работодателей на обязательное медицинское страхование в размере двух процентов от фонда оплаты труда (дохода);
- взносы обязательного медицинского страхования за пенсионеров, безработных в размере 1,5 расчетных показателей в год, уплачиваемые из средств республиканского бюджета[2].

Итак, с 1997 года было введено обязательное медицинское страхование, которое позволило частично поддержать учреждения здравоохранения, предотвратить обвальное падение уровня финансирования медицинских учреждений.

ОМС использовалось как инструмент при проведении реформы в области здравоохранения, отрабатывались новые для республики прогрессивные методы финансирования учреждений здравоохранения.

В 1999 – 2000 годах доля средств ОМС увеличилась, системой ОМС был охвачен широкий круг населения и учреждений здравоохранения. В условиях развития ОМС постатейный метод бюджетного финансирования, используемый при бесплатной медицине, стал не соответствовать новой системе оплаты медицинских услуг по ОМС, когда финансирование должно осуществляться по конечному результату. Возник вопрос о необходимости перехода к единым правилам оплаты за медицинские услуги.

В соответствии с Законом «О медицинском страховании граждан в КР» медицинское страхование может проводиться в добровольной и обязательной форме. Обоим формам свойственны свои преимущества и недостатки. В то же время обязательное медицинское страхование имеет существенное преимущество — оно обеспечивает регулярность накопления денежных средств, создавая тем самым возможность планировать медицинскую помощь.

В Кыргызстане медицинское страхование осуществляется в следующих видах:

- базовое государственное медицинское страхование;
- обязательное медицинское страхование;
- добровольное добровольное медицинское страхование.

Базовое государственное медицинское страхование основываясь на принципе предоставления гражданам в Кыргызской Республике равных прав на медицинские и профилактические услуги, направлено на гарантированное обеспечение граждан качественной медицинской и профилактической помощью в рамках Программы государственных гарантий обеспечения граждан в Кыргызской Республике медико-санитарной помощью. Программой государственных гарантий определены: категории лиц, имеющих право на бесплатное получение медико-санитарной помощи; размеры сооплат больными, получающими стационарное лечение; перечень и объем лекарственных средств, предоставляемых бесплатно или на льготной основе пациентам, страдающим определенными видами болезней (бронхиальная астма, туберкулез, сахарный диабет и др.)

Обязательное медицинское страхование призвано обеспечить застрахованных граждан качественной медицинской и профилактической помощью в рамках программы обязательного медицинского страхования. Оно состоит из базовой и дополнительной программ обязательного страхования. По дополнительной программе застрахованным лицам предоставляется возможность получения дополнительного объема медицинских услуг, лекарственных средств в соответствии с оплатой, внесенной застрахованным, в фонд обязательного медицинского страхования.

Для обязательного медицинского страхования характерно то, что внесение страхового взноса страхователями осуществляется в установленных законом размерах и в установленное время, а уровень страхового обеспечения одинаков для всех.

По условиям обязательного страхования работодатели должны отчислять от своих доходов страховые вклады, которые формируют страховой фонд. Первоначально, в 1992 г., величина взносов работодателей на обязательное медицинское страхование в КР была установлена в размере 6% от фонда оплаты труда. Такой размер страхового взноса наряду с другими обязательными платежами, только увеличивал нагрузку обязательств для предприятий, что способствовал активному использованию предпринимателями «двойной» бухгалтерии. В конечном итоге государство не получало ожидаемого дохода от страхователей ОМС. Внедрение системы ОМС привело к снижению величины страхового взноса, и установлению страховых взносов от работодателей (в том числе от бюджетных организаций) за работающие контингенты в размере двух процентов от фонда оплаты труда.

Из средств фондов ОМС происходит возмещение необходимого минимального уровня затрат на лечение застрахованных работников в случае их нетрудоспособности.

Обязательное медицинское страхование охватывает практически все население и удовлетворяет основные первоочередные проблемы, но оно не может охватить весь объем рисков. Поэтому неудовлетворенный страховой интерес реализуется организацией добровольного медицинского страхования.

Добровольное медицинское страхование по классификации отраслей страхования относится к личному страхованию. В добровольном медицинском страховании источниками финансирования является средства страхового фонда, формируемого из личных доходов граждан, прибыли работодателей.

Добровольное медицинское страхование основано на принципе страховой эквивалентности, т.е. по договору добровольного медицинского страхования, застрахованный получает те виды медицинских услуг и в тех размерах, за которые была уплачена страховая премия. Как правило, отношения между страховщиком и страхователем регулируется договором добровольного медицинского страхования.

Добровольное медицинское страхование появляется и успешно развивается в условиях, когда возникает необходимость полной или частичной оплаты медицинских услуг. Если медицинская помощь оказывается бесплатно и полностью финансируется государством, то потребность в дополнительном медицинском страховании отсутствует [7].

В Кыргызстане личное медицинское страхование на добровольной основе получает постепенное развитие, о чем свидетельствует величина поступлений страховых взносов (таблица 1).

Таблица 1. Динамика добровольного личного медицинского страхования (млн. сом)

	2016	2017	2018	2019	2020
Страховая сумма	135687,8	231025,3	102825,1	123919,5	52230,5
Поступление страховых взносов	91,3	129,0	158,3	178,8	151,3
Страховые выплаты	31,0	30,0	48,3	67,7	69,3

Источник: Национальный статистический комитет: Финансы предприятий 2016-2020

В 2020 году количество заключенных договоров по данному виду страхования составило 50514, что на 27484 единиц меньше чем в 2019 году. Этому послужило введение карантинных мер во время пандемии COVID-19, которое привело к снижению объема доходов во всех сферах хозяйственной деятельности, тем самым ограничивая их финансовые возможности.

Как мы видим из таблицы поступление страховых премий в течение анализируемого периода имело тенденцию роста. Это свидетельствует о росте числа страхователей, о повышении их ответственности перед страховщиками, и наконец, о повышении культуры страхователей. Несмотря на то, что страховая сумма уменьшилась в 2,3 раза по сравнению с 2019 годом, страховые платежи поступили всего на 15,1% меньше.

Доля страховых выплат в общей сумме поступивших страховых взносов составили в 2018 году 30,5%, в 2019 – 37,8%, в 2020 – 45,8%. Рост выплаты страхового обеспечения по добровольному медицинскому страхованию говорит о росте спроса на данный вид страхования, о повышении социально-экономического значения добровольного медицинского страхования в обществе.

В течение 2020г. зарегистрировано 7,4 тыс. страховых случаев, из которых 78 процентов пришлось на добровольное личное страхование. Объем страховых выплат составил 174,3 млн. сомов, увеличившись по сравнению с предыдущим годом на 4 процента. В общей сумме страховых выплат 42,3 процента пришлось на добровольное имущественное страхование и около 27,8 процента - на личное медицинское страхование [5].

Последствия пандемии COVID-19 показали важность реформирования сферы здравоохранения, а также обнажили все ее недостатки: начиная от нехватки стационаров и врачей до бюджетирования системы в целом. При этом, в числе приоритетных вопросов стал пункт получения бесплатной медицинской помощи и льготных цен на лекарственные средства. В связи с этим вопрос базового государственного и обязательного медицинского страхования стал еще более актуальным.

Необходимо усилить работу, повысить ответственность Фонда обязательного медицинского страхования. В Законе «О медицинском страховании граждан в КР» ответственность страхователей (работодателей, индивидуальных предпринимателей, крестьянских хозяйств) и органа, уполномоченного осуществлять сбор взносов на обязательное медицинское страхование (Соцфонда), четко определена, а вот ответственность ФОМС ограничивается тем, что его ответственность определяется гражданским законодательством КР. Поэтому работу по улучшению системы обязательного медицинского страхования нужно начинать с приведения в порядок положений, отдельных статей в нормативно-правовых документах.

Еще одна острая проблема - это проблема достоверности информации о поступлении и расходовании государственных средств системы ОМС. Хотя одним из основных принципов обязательного медицинского страхования является гласность в отношении исполнения бюджета обязательного медицинского страхования перед плательщиками взносов, на деле данный принцип, можно сказать, не соблюдается. Информацию об исполнении бюджета ФОМС найти очень трудно, на официальном сайте фонда нет такого отчета.

По данным, полученных из источников в интернете, бюджет Фонда обязательного медицинского страхования на 2021 год утвержден в сумме 15433850,5 тыс. сомов. На одном из выступлений на телевидении первый заместитель председателя фонда обязательного медицинского страхования (ФОМС) при Министерстве здравоохранения и социального

развития давала информацию о том, что по состоянию на 11 августа 2021 года в бюджет фонда обязательного медицинского страхования (ФОМС) поступило 8 млрд 678 млн 700 сомов, и доходная часть бюджета ФОМС исполнена на 95% от плана. Отсюда возникает вопрос: Чья информация достоверна? Если верить бюджету фонда, то 95% от суммы дохода должна быть сумма 14662157,5 тыс. сомов. Если считать, что информация заместителя председателя достоверна, то сумма дохода, заложенная в бюджет, должна быть 9134737,5 тыс. сомов.

В действующих нормативных документах, регулирующих вопросы медицинского страхования в КР, функции государственных органов по контролю за поступлением средств, формированием и использованием доходов ФОМС должным образом не определены. Вместо этого в новых редакциях Положений о ФОМС решался вопрос передачи данного фонда то Правительству КР, то Министерству здравоохранения, т.е. два раза фонд был передан Правительству, и второй раз переходит Министерству здравоохранения. От того, при каком ведомстве осуществляет свою деятельность ФОМС, ничего не изменится, нужно чтобы он работал эффективно, четко выполняя свои функции и задачи.

Таким образом, проводимая в Кыргызстане реформа здравоохранения, введение обязательного медицинского страхования предполагает структурную, инвестиционную перестройку отрасли, направленную на повышение экономической и клинической эффективности ее функционирования, улучшения качества оказания медицинской помощи и обеспечение конституционных прав населения КР на гарантированный государством объем медицинской помощи.

Министерство здравоохранения и социальной защиты КР должно перестать быть основным поставщиком медицинских услуг, оно должно в полной мере выполнять функции разработки политики, установления стандартов качества оказания услуг, регулирования, мониторинга, оценки и контроля.

Использованная литература:

- 1.Закон «О медицинском страховании граждан в Республике Кыргызстан» от 3 июля 1992 г.
- 2.Постановление Правительства КР «О вопросах введения обязательного медицинского страхования в КР» от 14.01.1997 г.
- 3.Положение О фонде обязательного медицинского страхования, от 21.09.1999
- 4.Правила обязательного медицинского страхования граждан в Кыргызской Республике от 9.03.2000. № 121
- 5.Национальный статистический комитет /Финансы предприятия в Кыргызской Республике 2016-2020 гг.
- 6.Шахов.В.В. Страхование: Учебник. М.: ЮНИТИ, 2009, стр.294
- 7.<http://www.webmedinfo.ru>

*Капарова Г.Т., доцент
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Нурбекова А.Н., преподаватель
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Камчибекова А.Р., магистрант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

ВНЕБЮДЖЕТНЫЕ ФОНДЫ И ИХ РОЛЬ В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ КР

Аннотация

Внебюджетные фонд, ориентированность на социально-экономические реформы. Внебюджетные средства их распределение, финансирование на социальные потребности людей. «Принцип домино» в период пандемии. Применение и использование внебюджетных средств с помощью методов исследования: аналитический, графический, статистический. Пути по решению проблем в формировании и использовании средств внебюджетных фондов.

Ключевые слова: внебюджетные фонды, средства внебюджетных фондов, жесткие антикризисные меры, влияние пандемии, распределение средств, механизм пенсионной системы, недостатки ОМС

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ЭКОНОМИКСЫНЫН ӨНУГҮҮДӨГҮ БЮДЖЕТТЕН ТЫШКАРКЫ ФОНДДОР ЖАНА АЛАРДЫН СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК РОЛУ

Аннотация

Бюджеттен тышкаркы фонд, социалдык-экономикалык реформаларга басым жасоо. Аларды белуштуруу учун бюджеттен тышкаркы фонддор, адамдардын социалдык керектеелерун финансылоо. Пандемия учурунда Домино принциби. Изилдөө ыкмаларын колдонуу менен бюджеттен тышкаркы каражаттарды колдонуу жана пайдалануу: аналитикалык, графикалык, статистикалык. Бюджеттен тышкаркы фонддорду түзүү жана пайдалануу маселелерин чечүү жолдору.

Түйүндүү сөздөр: бюджеттен тышкаркы фонддор, бюджеттен тышкаркы фонддор, кризиске каршы катуу чаралар, пандемиянын таасири, каражаттарды бөлүштүрүү, пенсиялык системанын механизми, милдеттүү медициналык камсыздандыруунун кемчиликтери.

INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY OF THE REGIONS OF THE KYRGYZ REPUBLIC, A WAY TO INCREASE ECONOMIC POTENTIAL

Annotation

Extra-budgetary fund, focus on socio-economic reforms. Extra-budgetary funds for their distribution, financing for the social needs of people. Domino principle during the pandemic. Application and use of extrabudgetary funds using research methods: analytical, graphic, statistical. Ways to solve problems in the formation and use of extrabudgetary funds.

Key words: off-budget funds, extra-budgetary funds, strict anti-crisis measures, impact of the pandemic, distribution of funds, mechanism of the pension system, shortcomings of compulsory medical insurance

Внебюджетные фонды характеризуются одним из звеньев в общенациональных финансах и соединены с государственной собственностью. Не существует отчётливой типологии внебюджетных фондов, как правило, они имеют социальную, экономическую, экологическую, благотворительную и другую ориентированность. Социально-экономические реформы, проводимые в республиках с переходной экономикой, запрашивают существенных финансовых ресурсов и их концентрации на общегосударственном уровне, поскольку рекомендуемые меры по искоренению кризиса в экономике отвечают всеобщим социально-экономическим, межотраслевым и межтерриториальным интересам.

В настоящее время мировая экономика переживает не лучшие времена. Вирус COVID-19, появившийся в декабре 2019 года в одной из провинций Китая, за короткое время, в марте 2020 года, приобрел статус пандемии, которая распространяется на все континенты и страны мира.

Жесткие антикризисные меры, принятые правительствами (карантин, длинные выходные, работа на расстоянии, сокращение рабочего времени) для дальнейшего нераспространения вируса в стране, приводят к сокращению производства и где-то к его полному прекращению.

Экономики стран в современном мире настолько тесно взаимосвязаны, что волна спада, которая началась в одной из развитых стран мира, достигает остальной части государства всего за пару дней, иногда за несколько часов. Падение производства, снижение цен на нефть, снижение или повышение курса одной из ведущих стран, снижение спроса и неоправданное увеличение предложения на мировом рынке, состояние фондовых рынков, инфляция - мгновенно влияет на большинство экономик. «Принцип домино» начинает действовать.

В этой ситуации основной задачей правительств является как-то ослабить и минимизировать влияние внешних факторов. Кто-то начинает обеспечивать прямое регулирование экономики страны, привлекая имеющиеся резервы, а некоторые правительства, наоборот, выпускают так называемое «свободное плавание». Это зависит от того, насколько экономика готова к внешним факторам. В конечном итоге все принимаемые меры так или иначе влияют на состояние всего населения. В то же время одной из главных задач государства является обеспечение социальной защиты всех слоев населения. Таким образом, основной причиной создания внебюджетных фондов является необходимость выделения чрезвычайно важных для общества расходов и предоставления им независимых источников дохода.

Внебюджетные фонды выполняют функции распределения и контроля. Функция распределения выражается в перераспределении через внебюджетные фонды части национального дохода в пользу социальных слоев населения. Функция контроля проявляется в информировании общества об отклонениях в производственных или социальных процессах. Материальным источником внебюджетных средств во всех странах является национальный доход, и преобладающая часть средств создается в процессе его перераспределения. В этом смысле внебюджетные средства являются финансовой категорией и частью системы государственных финансов. В то же время внебюджетные фонды имеют ряд особенностей, в частности:

- проекты бюджетов государственных внебюджетных фондов представляются одновременно с проектами соответствующих бюджетов на следующий финансовый год и плановый период;

- бюджеты государственных внебюджетных фондов рассматриваются и утверждаются в виде законов одновременно с принятием федерального закона о федеральном бюджете на очередной финансовый год и плановый период;

- внебюджетные средства имеют строго целевую направленность. Их расходование может осуществляться исключительно в целях, определенных законодательством Кыргызской Республики, в соответствии с бюджетами фондов.

- доходы государственных внебюджетных фондов формируются за счет обязательных взносов, а также добровольных взносов физических и юридических лиц;

- страховые взносы в фонды и отношения, возникающие при их уплате, носят налоговый характер. Сборы устанавливаются государством и являются обязательными;

- финансовые средства фондов находятся в государственной собственности.

Они не включены в бюджеты, а также в другие фонды и не подлежат изъятию ни для каких целей, прямо не предусмотренных законом;

- расходование средств из внебюджетных фондов осуществляется по распоряжению правительства или специально уполномоченного органа (правления фонда).

Формирование внебюджетных фондов министерств, государственных комитетов, административно-хозяйственных ведомств, общегосударственных спецкомиссий и иных центральных органов распорядительной власти, местных государственных администраций, органов местного самоуправления воспрещается, за исключением Социального фонда Кыргызской Республики, Фонда медицинского страхования Кыргызской Республики, а также

внебюджетных фондов, формируемых за счет добровольных приношений и взносов, и платежей.

Актуальность статьи обусловлена тем, что в настоящее время как никогда возрастает миссия целевых фондов как основных инструментов социально-финансовой и экономической помощи населению, а финансовые общественные отношения выдвигаются в исследованиях, разрабатывающих в ходе деятельности государственных внебюджетных фондов как субъектов финансово-экономических правоотношений. За счет внебюджетных средств половина национального дохода распределяется в интересах определенных социально-культурных слоев населения.

С усилением централизованного государства начался этап стандартизации специальных фондов. На основе объединения различных фондов был организован государственный бюджет. В текущих требованиях, наряду с бюджетом, вновь возрастает значение внебюджетных фондов. Актуальной задачей считается анализ направлений и результатов деятельности внебюджетных фондов. Его концепция в настоящее время актуальна в связи с регулярным дефицитом бюджета страны и необходимостью адресного решения социальных проблем, финансируемых за счет этих средств. Так как плательщиками взносов и платежей во внебюджетные фонды являются юридические и физические лица.

Механизм формирования, распределения и использования внебюджетных средств напрямую связан со всеми экономическими, политическими, социальными и другими тенденциями в обществе. Поэтому при совершенствовании системы внебюджетных фондов необходимо учитывать внешние факторы, так как все «жизненно важные» отрасли тесно связаны друг с другом и изменения к лучшему в одних приводят к негативным последствиям в других. Осмотрев и изучив работу внебюджетных фондов, проявляется их несовершенство и нестабильность, что вызывает большое недовольство со стороны налогоплательщиков. Потому что в любом случае ждешь от государства какой-то отличной отдачи, хочешь почувствовать, что оно заботится о жизни граждан, стремится сделать жизнь граждан не хуже, чем в наиболее экономически и социально развитых странах, а на самом деле в Кыргызстане все выглядит совсем иначе, и каждый старается жить, рассчитывая только на себя.

В статье неоднократно отмечалось, что внебюджетные фонды, в соответствии с последним положением в стране, необходимы для проведения реформ, это связано с различными трудностями, как в их формировании, использовании их средств, правовом регулировании их деятельности и другие факторы, непосредственно связанные с ними. Далее мы попытались выявить основные трудности фондов и предложить направления их реформирования. Как уже было сказано, пенсионная система нуждается в трансформации в силу ряда факторов. Прежде всего, в пенсионной системе наблюдается финансово-экономический дисбаланс, так как объем средств, необходимых для выплаты пенсий, не обеспечивается за счет отчисления страховых взносов. Средняя пенсия близка к прожиточному минимуму, а минимум не составляет и половины. Одной из самых больших проблем в этой сфере была задержка выплаты пенсий. Несовершенным можно считать и сам механизм пенсионной системы.

Также к недостаткам действующей системы ОМС можно отнести следующее:

Во-первых, обособленность источников финансирования программы - бюджетных средств и ОМС - приводит к копированию структур, обеспечивающих это выделение.

Во-вторых, отсутствие контроля. Контроль возложен на орган управления здравоохранением, то есть, по сути, на собственника - чиновника, компетентного в непрозрачности системы, самостоятельного контроля общества нет. Поскольку во главу угла реформы здравоохранения поставлена проблема повышения качества медицинской помощи, вопрос о наличии контролера этого качества, который не будет находиться во взаимозависимости ни от государственного органа, принимающего административно-территориальную программу государственных преференций и правила формирования здравоохранения своей подчиненности или у поставщика медицинских услуг. Таким контролером может быть медицинская страховая организация, которая уже имеет кадры,

капитал, информационный потенциал и необходимую инфраструктуру. И, в-третьих, мы видим явное и тотальное снижение доступности медицинской помощи, увеличение объема платных услуг и увеличение количества жалоб на вымогательство со стороны медицинского персонала. При этом в сознание пациентов внедряется порочная идея о том, что качественная медицинская помощь может быть исключительно платной. При этом внеплановые приемы у врача предлагаются за дополнительную плату, унижая самооценку бедных сограждан, не имеющих для этого вложений. Такая имущественная дискриминация не принимается во внимание должностными лицами здравоохранения.

Также в своей статье она обозначила актуальность преобразования системы социальных внебюджетных фондов Кыргызской Республики, изучила связанные с ними основные трудности и наметила пути их решения, так как совершенствование этой системы приведет к благоприятной ситуации внутри республики и повышение престижа республики на мировой арене. Процесс создания, распределения и использования внебюджетных фондов напрямую связан со всеми экономическими, политическими, социальными и другими тенденциями в обществе. Поэтому при совершенствовании системы внебюджетных фондов необходимо учитывать внешние факторы, так как все «жизненно важные» отрасли тесно связаны друг с другом и изменения к лучшему в одних приводят к негативным последствиям в других.

Рассмотрев и проанализировав работу внебюджетных фондов, можно увидеть их несовершенство и неустойчивость, что вызывает массу нареканий со стороны налогоплательщиков. Потому что в любом случае ждешь от государства какой-то хорошей отдачи, хочешь чувствовать, что оно заинтересовано в жизни граждан, стремиться сделать жизнь граждан не хуже, чем в наиболее экономически и социально развитых странах.

Использованная литература:

- 1.Токтомаматов К. Ш. Общая экономическая теория: Учебник: Бишкек - 2011
2. Закиров А. З. Региональная экономика Кыргызстана: Учебник: Бишкек - 2012
- 3.Кожошев А.О. Государственное регулирование бюджетных отношений.Б.2018
- 4.«О финансово-экономических основах местного самоуправления» - 2003 г.

*Сариева Н.Т., ст. преподаватель
МНУ имени К.Ш. Токтомаматова
Ашырбеков С.Р., преподаватель
МНУ имени К.Ш. Токтомаматова*

ВНЕДРЕНИЕ ИННОВАЦИЙ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЙ СЕКТОР ДЖАЛАЛ-АБАДСКОЙ ОБЛАСТИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация

В статье рассмотрены проблемы развития сельского хозяйства в Джалал-Абадской области, экономическое состояние региона на примере села Ырыс Сузакского района, а также предложены пути совершенствования сельского хозяйства в Джалал-Абадской области.

Ключевые слова: сельское хозяйство, инновации, Джалал-Абадская область, село Ырыс, сельскохозяйственный дрон, новые технологии, миграция, безработица.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАЛАЛ-АБАД ОБЛАСТЫНЫН АЙЫЛ ЧАРБА СЕКТОРУНА ИННОВАЦИЯЛАРДЫ КИРГИЗҮҮ

Аннотация

Макалада Жалал-Абад облусунун айыл чарбасын өнүктүрүү көйгөйлөрү, Сузак районундагы Ырыс айылынын мисалында райондун экономикалык абалы каралып, Жалал-Абад облусунун айыл чарбасын көтөрүү жолдору да сунушталат.

Түйүндүү сөздөр: айыл чарба, инновациялар, Жалал-Абад облусу, Ырыс айылы, айыл чарба дрондору, жаңы технологиялар, миграция, жумушсуздук.

INTRODUCING INNOVATIONS TO THE AGRICULTURAL SECTOR OF JALAL-ABAD REGION OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation

The article deals with the problems of agricultural development in the Jalal-Abad region, the economic state of the region on the example of the village of Yrys in the Suzak region, and also suggests ways to improve agriculture in the Jalal-Abad region.

Key words: agriculture, innovations, Jalal-Abad region, Yrys village, agricultural drone, new technologies, migration, unemployment.

Кыргызстан – это аграрная страна. В основном сельским хозяйством в стране заняты жители южной части страны. По данным Нацстаткома КР в Джалал-Абадской области в сельском хозяйстве, лесном хозяйстве и рыболовстве заняты 103592 человека, из них 82% - мужчины, женщины - 18%. К сожалению, аграрный сектор модернизируется медленно, а темпы роста недостаточны для сокращения бедности и обеспечения продовольственной безопасности страны. С каждым годом доля сельского хозяйства в экономике снижается. Так, с 2014 по 2017 года она снизилась на 3,0%. Одной из основной причины является слабая техническая вооруженность. Парк сельскохозяйственных технологий уменьшается: не хватает тракторов, комбайнеров, с помощью которых фермеры должны возделывать землю, собрать урожай. А сам процесс выращивания производится по собственному опыту, которые не дает получить необходимый доход.

Для развития сельского хозяйства в Джалал-Абадской области необходимы инвестиционные вложения и обучение населения новым технологиям выращивания сельскохозяйственных культур.

По данным Нацстаткома на 1 января 2021 года по Джалал-Абадской области зарегистрировано 150496 тысяч хозяйствующих субъектов, по сравнению аналогичной датой предыдущего года их число возросло на 2,2%. Наибольшая количество субъектов (73% из общего числа) осуществляют свою деятельность в сфере сельского хозяйства, лесного хозяйства и рыболовства.

Из общего числа зарегистрированных хозяйствующих субъектов юридические лица 13,5 тыс. составляют, из них осуществляющие свою деятельность в сфере сельского

хозяйства – 18,9%. Доля физических лиц из общего числа зарегистрированных (55,2 тыс. хозяйствующих субъектов) составило 46,9%. В структуре хозяйствующих субъектов преобладают крестьянские (фермерские) хозяйства, их количество достигло 82,1 тыс. хозяйствующих субъектов.

Таблица 1. Количество хозяйствующих субъектов в сфере сельского хозяйства (юридические лица) по формам собственности (на 1 января 2021 года)

Наименование	Всего	в том числе по формам собственности		
Всего	13544	государственная	муниципальная	частная
Сельское хозяйство, лесное хозяйство и рыболовство	2563	66	41	2456

Источник: Месячная публикация. Социально-экономическое положение Джалал-Абадской области. 2020: Джалал-Абадское областное управление государственной статистики.

Валовой выпуск продукции сельского хозяйства, охоты, лесного хозяйства и рыболовства в 2020 г. в текущих ценах составил 43 904,0 млн. сомов.

Индексы физического объема продукции сельского хозяйства, лесного хозяйства и рыболовства в Джалал-Абадской области в процентах к предыдущему году составил 99,5 %.

Одними из причин проблемы развития сельского хозяйства являются: отсутствие логистических центров (продажи часто осуществляются стихийно), фермеры не могут полностью удовлетворить спрос потребителей из-за нехватки новых технологий выращивания культур.

В качестве исследования проблемы сельского хозяйства рассмотрим село Ырыс, находящийся Сузакском сельском административном округе, расположенное к югу от г.Джалал-Абад, административного центра Джалал-Абадской области.

Климат округа летом жаркий и сухой, температура – выше +30⁰ С. Зима длится долго, выпадает большое количество осадков. Зимой температура достигает до -30⁰ С. Климат подходит для выращивания сельскохозяйственных культур, таких как помидоры, огурцы, плодовые деревья, ягоды.

Площадь села составляет 12675 га. Протяженность – 5 км. Расстояние от г.Жалал-Абад – 10 км. Численность населения – 43405 человек. В селе проживают 22291 мужчины и 21114 женщин. Многие заняты сельским хозяйством, но большинство жителей уезжают на заработки в другие страны. Преобладает внутреннее миграционное убывание (убыло/прибыло – 105/62 человека).

По данным Паспорта сельской управы в сельском округе имеется 12 фермерских хозяйств, субъекты сельского хозяйства – 51 единиц, частных субъектов хозяйствования – 2589 ед. Общий доход, полученный субъектами сельского хозяйства составило – 1647816 сом. В селе выращивают пшеницу, ячмень, кукурузу, хлопок, масляные растения, картошку, зелень, овощи и фрукты, рис и виноград.

Администрацией села было выделено около 7 соток земли каждой семье для собственного пользования. Многие занимаются выращиванием растений на продажу.

Реализация выращенной продукции производится самим населением через продажи на центральном рынке в городе, а также продажей оптовикам, которые приезжают и забирают продукцию сами. Как принято в кыргызских селах, фермеры продают свою продукцию на проезжей дороге, где проезжие водители или их пассажиры покупают сельхоз продукцию по низкой цене. Село Ырыс близко находится к городу Джалал-Абад (10 км), поэтому транспортные расходы не высоки.

Кроме этого в селе имеется завод ОсОО «Мира» по производству варенья и консервации овощей и фруктов. Завод подписал имеет соглашение о сотрудничестве с сельской управой. По соглашению каждый сезон фермеры обеспечивают завод сырьем, а именно яблоками, огурцами, помидорами и др. На данный момент объем сырья, получаемый

из с.Ырыс не может достаточно удовлетворить потребности в сырье, поэтому заводу приходится обращаться к селам из других районов, где лучше налажены производство и логистика поставок.

Низкая эффективность использования земель фермерами с. Ырыс состоит в нехватке сельхоз оборудования, транспорта и трудоспособного населения. Население вынуждено уезжать на подработку из-за безработицы.

Население оснащено устаревшей сельхоз техникой. Приведем пример с распылением химикатами растений. Опыление лекарствами производят вручную, что увеличивает время работы, тем самым продлевает срок сбора урожая. Фермеры нанимают рабочих, которые производят распыление несколько раз в год.

На основе рассмотрения вопросов развития сельского хозяйства в регионе выявлены следующие проблемы:

- в большинстве селах Джалал-Абадской области согласно отчетам Нацстаткома имеется устаревшая техника;
- имеются трудности в реализации продукции, нет налаженной логистики, каждый продает свою продукцию как может;
- слабая поддержка со стороны государства;
- имеются большие расходы на опыление химикатами;
- большинство трудоспособного населения из-за отсутствия работы уезжает на работу за границу;

Для решения этих проблем требуются инвестиционные вложения и обучение фермеров новым технологиям по выращиванию сельхоз продукции. По сравнению с Сузакским районом фермеры Базар-Коргонского района начали получать положительный результат, применив в сельском хозяйстве беспилотные аппараты, такие как сельскохозяйственные дроны.

На данный момент во всем мире развивается внедрение сельхоз машин, дронов и гаджетов с встроенными программами, которые могут сканировать, вести мониторинг за растениями, состоянием земли, помогают рационально использовать химикаты для лучшего роста растений.

В многих регионах Кыргызстана уже долгое время используются для распыления и мониторинга полей сельскохозяйственные дроны. Например, на территории Ак-Турпакского айыл окмоту Кадамжайского района Баткенской области проводят обработку рисовых полей с помощью таких дронов. Химическая обработка полей охватывает порядка 3000 гектаров рисовых полей - работу проводят с целью профилактики распространения насекомых и защиты от вредоносных растений.

Раньше фермеры самостоятельно обрабатывали земельные наделы, росло все больше сорных растений, из-за которых страдали посевы. Покупаемые в аптеках лекарственные препараты перестали давать ожидаемый эффект. Поэтому решением местной администрации при поддержке Министерства промышленности, сельского хозяйства и мелиорации в 2019 году были приобретены сельскохозяйственные дроны, или агродроны. Работа этого летательного аппарата похожа на тип самолетов из легкой авиации, которые используются для сельскохозяйственных целей.

Управляют летательным аппаратом специалисты. Стоимость услуг по обработке полей составило в 2019 году около 1500 сомов за гектар. Уже в первый год использования были получены положительные результаты. Фермеры смогли увеличить урожайность без прямого контактирования с вредными химическими препаратами.

Также в Кыргызстане работает сеть магазинов сельскохозяйственных товаров и услуг «Бай Дыйкан». В одну из услуг входит распыление полей с помощью дронов и консультирование. На данный момент их услугами пользуются фермеры регионов северной части страны, в Джалал-Абадской области дронами пользуются фермеры Базар-Коргонского района.

В ближайшие годы рынок сельскохозяйственных беспилотников будет только расти. По данным анализа российского рынка беспилотников спрос может вырасти до 38%. К такому росту приведет изменение климата и рост численности населения.

Использование дронов является инновационным, т.к. он может заменить человеческий труд и увеличить урожайность с помощью специальных встроенных программных обеспечений для мониторинга сельхоз угодий и выращивания сельхоз культур.

К функции сельскохозяйственных дронов относятся:

1. Мониторинг земельных участков и посевов.
2. Поиск сорняков и точечная обработка растений.
3. Контроль общего состояния урожая.
4. Контроль состояния здоровья растений.

Используя дроны, фермеры могут повысить урожайность, максимально сократить время на распыление, применить новые методы в выращивании сельхоз культур. Дроны позволяют рационально использовать водные ресурсы, эффективно планировать выращивание, учитывая климатические изменения, улучшать качество почвы и др. В функции дрона также входит сбор многочисленных данных о растениях для использования в планировании посевов.

В будущем возможно увеличение использования инноваций в сельском хозяйстве Кыргызской Республики.

В настоящее время для нашей местности можно использовать четыре основных способов применения сельскохозяйственных дронов:

1. Анализ грунта и поля.

Анализ проводится для своевременного диагностирования наличия проблем, связанных с составом почвы, уровнем питательных веществ или мёртвыми зонами. Данные, полученные с анализа, можно использовать для составления и планирования схем посадок и выращивания культур. Текущий контроль с помощью такого анализа позволит рационально использовать водные ресурсы и проводить мониторинг за ростом культур, соотношения питательных веществ.

2. Посадка семян.

Этот способ подобен распылению химикатами. Посадка семян дронами может обеспечить рациональное использование семян, при посадке не требуются специальные работники, минимизируется время посадки. В следствие этого, многие расходы на посадку сокращаются.

3. Опрыскивание посевов и точечное опрыскивание.

Опрыскивание химикатами растений – основная функция сельскохозяйственного дрона. Такое опрыскивание также может сократить затраченное время, устранить участие работников в опрыскивании, которые рискуют здоровьем, работая с химикатами. Дроны могут функционировать автономно, их можно запрограммировать для полета по одному графику. Они могут бороться с болезнями растений точно, т.е. запомнив местоположение больных растений, смогут множество раз возвращаться по запрограммированному маршруту на место и производить распыление химикатами, обходя здоровые участки сельхоз угодий. Такая функция также поможет сократить расходы на распыление.

4. Мониторинг и организация оросительных работ.

Дроны оснащены тепловизионными камерами и способны диагностировать проблемы с поливом. Благодаря этому можно улучшить дренажную систему.

Таблица 2. Сравнительный анализ распыления химикатами ручным способом и сельскохозяйственным дроном

Показатели	Распыление ручным способом	Распыление сельскохозяйственным дроном
1. Потраченные часы на 1 га земли.	2 дня	10 минут
2. Среднегодовая численность работников, занятых в переработке, человек.	2-5	1

3. Стоимость распыления в день	От 1000 до 2000 сом	От 2000 до 3000 сом
4. Эффективность распыления	- Неравномерное распыление растений - Низкая урожайность	- Точечное распыление химикатов - экономия времени - возможность мониторинга - высокая урожайность - возможность оптимально использовать водные ресурсы и химикаты

Из таблицы видно, что использование сельскохозяйственного дрона намного эффективнее ручного способа распыления. Такое распыление увеличивает урожайность, сокращает время, затраченное на распыление, помогает рационально использовать водные ресурсы и химикаты, тем самым сократить расходы на них. Благодаря таким инновационным технологиям, фермеры смогут сократить расходы и время на обработку растений и максимально извлечь прибыль от сельского хозяйства.

Использованная литература:

- 1.Месячная публикация. Социально-экономическое положение Джалал-Абадской области. 2020: Джалал-Абадское областное управление государственной статистики.
- 2.Паспорт сельской управы. Ырыс айыл окмоту. 2020.
- 3.FOR.kg. [Электронный ресурс] / новостной портал – режим доступа: <https://www.for.kg/news-566610-ru.html> (Дата обращения 10.10.2021).

*Абсаматова Г.Н., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

АЗЫРКЫ УЧУРДА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН РЕГИОНДОРУНУН ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ ЖАНА КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Аннотация

В условиях плановой экономики государственная статистика доступна только государственным органам, но в период радикальных политических и экономических изменений, или перехода к рынку качественно изменился экономический и социальный контекст, живущий и обрабатывающий статистическую информацию. Сегодня властям нужна статистика власти, политики, ученые, журналисты, предприниматели.

Ключевые слова: миграция, процесс, рабочая сила, трудоспособное население, безработица, занятость, регионы.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПРОБЛЕМЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация

Пландуу экономиканын мезгилинде мамлекеттик статистикалык маалымат мамлекеттик башкаруу органдарына гана, ал эми радикалдуу мезгилде саясий жана экономикалык өзгөрүүлөр, же рынокко өтүү менен, экономикалык жана социалдык контекст сапаттык жактан өзгөрдү, жылы статистикалык информацияны жашап жана иштеп чыгуучу.

Түйүндүү сөздөр: миграция, жараян, эмгек күчү, эмгекке жарамдуу калк, жумушсуздук, жумуштуулук, аймактар.

MODERN TRENDS AND PROBLEMS OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REGIONS OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation

In a planned economy, state statistics are available only to state bodies, but during the period of radical political and economic changes, or the transition to a market economy, the economic and social context that lives and processes statistical information has qualitatively changed. Today, the authorities need statistics of power, politicians, scientists, journalists, entrepreneurs.

Key words: migration, process, labor force, able-bodied population, unemployment, employment, regions.

2018-2022-жылдарга Кыргыз Республикасынын Регионалдык саясатынын ушул Концепциясы (мындан ары - Концепция) орто чөйрө үчүн конкреттүү региондорду жана калктуу конуштарды өнүктүрүүнүн деталдуу программаларын даярдоонун базалык түзүмүн түзүү максатында иштелип чыккан. жана узак мөөнөттүү.

Концептуалдык мамиленин болушу бизнеске, инвесторлорго белгилүү бир аймакта ар кандай тармактарды, ишмердүүлүк чөйрөлөрүн жана инфраструктураны өнүктүрүү боюнча жетекчиликке жана түшүнүккө ээ болууга мүмкүндүк берет.

Регионалдык саясаттын негизги максаты - колдоо аймактарын, анын ичинде өнүктүрүү борборлорун жана тиешелүү айыл өкмөттөрүн өнүктүрүүгө багытталган колдоо аркылуу калктын бакубаттуулугун жана жашоо сапатын жогорулатуу үчүн республиканын аймактарынын тездетилген социалдык-экономикалык өнүгүүсүн камсыз кылуу. аймактар.

Региондорду өнүктүрүүнүн көп факторлуулугун эске алуу менен функционалдык чөйрөлөр менен байланышкан чакан максаттар аныкталган.

Социалдык субмаксаттар калктын жашоосу үчүн жагымдуу шарттарды түзүүгө жана бакубаттуулугун жогорулатууга, демографиялык - дени сак адамдардын репродукциясын кеңейтүүгө, экономикалык - калктын жашоо деңгээлин жогорулатууга жана анын мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашырууга, экологиялык - туруктуулукка багытталган. жана айлана-чөйрөнү кайра өндүрүү, маданий - региондордо жашоонун маданий формаларынын көп түрдүүлүгүн кеңейтүүдө.

Негизги максатка жетүү үчүн төмөнкү негизги милдеттерди чечүү зарыл:

-аймактык ресурстардын негизги түрлөрүн кайра өндүрүү: табигый, адамдык, инфраструктуралык, маданий, чарбалык;

-бирдиктүү экономикалык рынокту түзүү, азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу, бирдиктүү инфраструктураны колдоо, мамлекеттик жана муниципалдык кызматтарды көрсөтүү аркылуу региондорду интеграциялоо;

-өнүктүрүү борборлору бар колдоочу аймактарды түзүү жана алар үчүн инвестициялык жагымдуулукту жана жалпы бизнес климатты жогорулатуу үчүн зарыл шарттарды түзүү;

-региондорду адистештирүү, экономикалык атаандаштыкка жөндөмдүү кластерлерди түзүү, инвестициялык долбоорлорду, анын ичинде мамлекеттик-жеке өнөктөштүктүн (мындан ары - МЖӨ) алкагында ишке ашыруу аркылуу өнүктүрүүгө дем берүү механизмдерин киргизүү;

-келечектеги өнүгүүнү калыптандыруу, аны ишке ашыруу, өнүктүрүү булактарын жана механизмдерин издөө мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү максатында региондордо потенциалды жогорулатуу;

-башкаруунун ар бир объектисин өнүктүрүүгө жекече мамилелерди калыптандыруу;

-келечектеги өнүгүүнү калыптандыруу, аны ишке ашыруу, өнүктүрүү булактарын жана механизмдерин издөө мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү максатында региондордо потенциалды жогорулатуу;

-башкаруунун ар бир объектисин өнүктүрүүгө жекече мамилелерди калыптандыруу;

-региондордо жана аймактарда улуттук коопсуздукту камсыз кылуу механизмдерин интеграциялоо (аскердик, экономикалык, өзгөчө кырдаалдарда коопсуздук, экологиялык, маалыматтык жана коопсуздуктун башка түрлөрү).

Республиканын эгемендүүлүк жылдарында башкарууну децентралдаштырууга жана региондорду чыңдоого багытталган жүргүзүлүп жаткан саясатка карабастан, өлкөнүн экономикалык жана саясий борборуна бардык ресурстардын, анын ичинде финансылык жана адамдык ресурстардын топтолушуна алып келген процесстер жүрдү.

Калктын жарымынан көбү республиканын түштүгүндө жашайт, ал эми түштүк облустарынын жана Ош шаарынын республиканын экономикасына кошкон салымы өлкөнүн ИДПсынын 30 пайызынан азын түзөт. Республиканын түштүгү экономикалык жактан эң начар өнүккөн аймак бойдон калууда.

Өлкөнүн ИДПсынын 60 пайызга жакыны республиканын түндүгүндө өндүрүлөт. Бардык өнөр жай Бишкек шаарында, Чүй, Жалал-Абад жана Ысык-Көл облустарында топтолгон, бул башка региондордун экономикасын алсыз жана Чүй облусунун жана Бишкек шаарынын экономикасына көз каранды кылып турат.

2020-жылдагы региондордун социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн жыйынтыгы боюнча республиканын өнөр жай өндүрүшүнүн жалпы көлөмүндө эң чоң үлүштү Чүй облусу (39,1%), Ысык-Көл облусу (24,4%), Бишкек шаары (18% жана Жалал-Көл.Абад облусу (10,2%). Бир аз үлүш Баткен облусуна (2,8%), Ош облусуна (2,2%), Нарын облусуна (1,0%), Ош шаарына (1,9%), Талас облусуна (0,5%) туура келет.

Республиканын экономикасын мамлекеттик жөнгө салуунун негизги инструменттери аймактарды өнүктүрүүгө багытталган эмес. Жергиликтүү бюджеттердин өз алдынча чогултулган кирешелеринин туруктуу төмөндөө тенденциясы байкалууда, алардын көлөмү республикалык бюджеттен алынган трансферттерден аз болуп калды. Аймактардын “борбордун” бөлүштүрүү саясатына көз карандылыгы күч алууда. Мамлекеттик бюджеттин салыктык кирешелеринин олуттуу бөлүгүн Бишкек шаары камсыздайт.

Региондорду өнүктүрүүдөгү болгон айырмачылык мамлекеттик саясатка ар кандай мамилени талап кылат.

Акыркы жыйырма жылдын маалыматтарын талдоо республикада региондорду өнүктүрүүгө натыйжалуу консолидацияланган жана комплекстүү мамиле жок экендигин, калктын социалдык турмушун өнүктүрүү жана жакшыртуу милдеттери жер-жерлерде натыйжасыз чечилип жаткандыгын көрсөтүп турат.

Региондорду өнүктүрүүнү башкаруунун натыйжасыздыгы.

Мамлекеттик саясатта республиканын социалдык-экономикалык өнүгүшүнө тармактык жана долбоордук мамилелер үстөмдүк кылат. Тармактык жана региондук өнүктүрүү стратегияларын талдоо реалдуу финансылык мүмкүнчүлүктөрдүн жоктугунда региондорду өнүктүрүүгө салттуу мамиле күтүлгөн натыйжаларга алып келбей турганын көрсөттү.

Экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун инструменти болуп саналган ресурстарды бюджеттер аралык кайра бөлүштүрүү механизми аймактарды өнүктүрүүгө көмөк көрсөтпөйт.

Административдик-территориялык түзүлүштүн калыптанган системасы өлкөдө жана коомдо калыптанып жаткан жаңы мамилелерге толук ылайык келбейт. Децентралдаштыруунун бир нече жолу жасалган аракеттери мамлекеттик деңгээлдеги аймактык көйгөйлөрдү жоюуга алып келди.

Аймактарды өнүктүрүү өкмөттүн, жергиликтүү коомчулуктун, ишкердиктин жана жарандык коомдун биргелешкен күч-аракети аркылуу максаттуу максаттарга жетишүүнү камтыйт. Бирок, өз ара кызматташуу ишке ашкан жок.

Аймактарды мамлекеттик колдоо артта калгандарды колдоого жана теңдештирүүгө ресурстарды бөлүүгө негизделген. Мындай мамиле аймактардын өзүн-өзү өнүктүрүүгө болгон кызыгуусунун төмөндөшүнө алып келди. Башкаруу-нун бардык деңгээлдери-нин ортосунда белунген функцияларды жана полномочиелерди карап чыгуу зарыл.

Жаңы көз карашты эске алуу менен аймактарды өнүктүрүүнү жөнгө салуучу ченемдик укуктук базаны өркүндөтүү зарыл.

Региондор туш болгон негизги көйгөйлөр жергиликтүү жана улуттук деңгээлдеги тиешелүү аракеттерди талап кылган конкреттүү аймактык өлчөмгө ээ.

Инфраструктуранын деградациясы.

Кыргыз экономикасынын стратегиялык тармагы болгон айыл чарбасын өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл буруу керек. Бул чөйрөдөгү көйгөйлөр айыл чарба жерлерин сугат суу менен камсыздоонун жоктугунда, ирригациялык системаларды куруу жана реабилитациялоо боюнча аймактык долбоорлордун жоктугунда. Иштеп жаткан ирригациялык системаларды күтүүнү жана суу ресурстарын сактоону каржылоо жетишсиз.

Аймактын экономикасын өнүктүрүүгө олуттуу тоскоолдук болуп транспорттук инфраструктуранын жоктугу саналат. Бул жаатта учурдагы аймактык жана стратегиялык маанидеги автомобиль жолдорун курууга жана реабилитациялоого багытталган долбоорлорду ишке ашырууга каражат бөлүү маселесин чечүү зарыл.

Аймактарда бизнести өнүктүрүү үчүн кредиттер боюнча пайыздык чендерди төмөндөтүү жана аймактарда банк тармагын кеңейтүү боюнча бир катар маселелерди чечүү зарыл. Айыл калкынын продуктыларга/кызматтарга жеткиликтүүлүгү үчүн мамлекеттик үлүшү бар банктар («РСК Банк», «Айыл Банк» ачык акционердик коомдору), ири айылдардын борборлорунда ачуу маселесин кароо зарыл. перифериялык түзүлүштөрдү (банкоматтар, терминалдар ж.б.) орнотуу менен аймактар, сактык кассалар.

Чакан жана орто бизнести өнүктүрүү көйгөйлөрү.

Базар экономикасы жеке секторго негизделген, анда чакан жана орто ишканалар маанилүү роль ойнойт. Кыргызстанда кичи жана орто бизнести өнүктүрүү мамлекеттик колдоого муктаж. Чакан жана орто бизнестин салымы ИДПнын 40 пайыздан ашыгын түзөт. Ошондуктан, өз бизнесин ачуу жана ишкердикти өнүктүрүү үчүн жагымдуу баштапкы шарттарды түзүү зарыл.

Ишкердик чөйрөнүн азыркы түзүмү чакан жана орто ишканалар негизинен соода жана тейлөө тармагында, ал эми азыраак деңгээлде өндүрүштө иштеп жатканын көрсөтүп турат. Мындай өнүгүү жолу экономиканын көтөрүлүшүнө шарт түзбөй, өлкөнүн жаратылыш, эмгек, интеллектуалдык жана башка ресурстарын сарамжалдуу эмес пайдаланууга алып келет. Өнөр жай жана кайра иштетүү ишканаларын түзүү үчүн шарттарды түзүү керек.

Чакан жана орто бизнес үчүн эң аялуу жер - бул алардын продукциясынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү. Республикада заманбап технологиялар жок, бул чыгарылып жаткан продукциянын сапатынан жана баасынан көрүнүп турат.

Азырынча бизнести өнүктүрүүдө көптөгөн тоскоолдуктар бар. Иштин лицензиялануучу түрлөрүнүн саны 98ге чейин кыскартылды. Ишкердик ишмердүүлүктү жөнгө салуучу ченемдик укуктук актылардагы ашыкча тоскоолдуктарды жана кайталануучу функцияларды, ички карама-каршылыктарды азайтуу боюнча ченем жаратуу ишин улантуу зарыл.

Мамлекеттик-жеке өнөктөштүктү өнүктүрүү көйгөйлөрү.

Практика көрсөткөндөй, инвесторлор социалдык мүнөздөгү долбоорлорго эмес, экономикалык долбоорлорго артыкчылык беришет. Ошондуктан стратегиялык маанидеги экономиканын бир катар тармактарын мамлекеттик ишканалар (энергетика, темир жол ж.б.) тейлөөгө жана бюджеттик каражаттардын эсебинен каржылоого туура келет.

Аймактарды өнүктүрүүнүн жолун тандоо

Түзүмдүк жана функционалдык схеманы эске алуу менен бул Концепция "региондорду өнүктүрүү борборлорун" жана шаар агломерацияларын жана ага чектеш көмөкчү аймактарды калыптандырууга жана экономикалык өнүктүрүүгө багытталат. Бул дагы мамлекеттин ресурстук мүмкүнчүлүктөрүнүн чектелүүлүгүнөн келип чыгат жана каражаттарды артыкчылыктуу багыттарга топтоштурууну талап кылат. Буга байланыштуу регионалдык саясаттын стимулдаштыруучу түрү тандалат.

Бардык аймактык объектилерге карата мамлекеттик саясатты калыптандыруу зарыл. Бирок, алардын ар бири жеке мамилени талап кылат. Ошол эле учурда биринчилик жана артыкчылык «Өнүгүү борборлорун жана колдоочу аймактарды» өнүктүрүүдө калуусу керек.

Колдонулган адабияттар:

1.Кадыркулова Ж.К. Трудовая миграция в Кыргызстане // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2018. – 2. – С. 186-189.

2.Эргешбаев У.Ж. и др. Современная внешняя трудовая миграция населения Кыргызстана. <http://ciberleninka.ru>

3.Эргешбаев У.Ж. Миграция населения Киргизской Республики в Россию: социальноэкономические последствия // Регион: Экономика и Социология. — 2010. — № 2. - С. 156-165.

4.Элебаева А. Миграционная политика Кыргызской Республики в современных условиях. Центральная Азия и Кавказ. Том 16, Выпуск 4. 2013.

5.<http://kaktus.media>. 28 августа 2018.

Калбаева Р.Д., преподаватель
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Насер кызы Ж. магистрант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова

ДИАГНОСТИКА ОБОСНОВАНИЕ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА

Аннотация

Данной статье рассматривается, что эффективного функционирования малого бизнеса необходимо соприкоснуться научно обоснованным выбором стратегических ориентиров, которые в свою очередь позволят многовероятным успехом реализовать ресурсный потенциал.

В условиях жесткой конкурентной борьбы и быстро меняющейся ситуации предприятия должны не только концентрировать внимание на внутреннем состоянии дел, но и вырабатывать долгосрочную стратегию поведения, которая позволяла бы им следить за изменениями, происходящими в их окружении.

Ключевые слова: малый бизнес, развитие, стратегия, диагностика.

DIAGNOSTICS RATIONALE FOR SMALL BUSINESS DEVELOPMENT STRATEGY

Annotation

This article discusses that the effective functioning of a small business must be in contact with a scientifically based choice of strategic guidelines, which in turn will allow the resource potential to be realized with a highly probable success.

In a highly competitive and rapidly changing environment, enterprises must not only focus on the internal state of affairs, but also develop a long-term strategy of behavior that would allow them to follow the changes taking place in their environment.

Key words: small business, development, strategy, diagnostics.

КИЧИ БИЗНЕСТИ ӨНҮКТҮРҮҮ СТРАТЕГИЯСЫНЫН ДИАГНОСТИКАСЫНЫН НЕГИЗИ

Аннотация

Бул макалада чакан бизнестин эффективдүү иштеши илимий жактан негизделген стратегиялык нускамаларды тандоо менен байланышта болушу керек, бул өз кезегинде ресурстук потенциалды жогорку ыктымалдуу ийгилик менен ишке ашырууга мүмкүндүк берет.

Атаандаштык күчтүү жана тез өзгөрүп жаткан чөйрөдө ишканалар ички абалына гана көңүл бурбастан, ошондой эле алардын айлана-чөйрөсүндө болуп жаткан өзгөрүүлөргө байкоо жүргүзүүгө мүмкүндүк берген жүрүм-турумдун узак мөөнөттүү стратегиясын иштеп чыгышы керек.

Түйүндүү сөздөр: чакан бизнес, өнүктүрүү, стратегия, диагностика.

Ускорение изменений в окружающей среде, появление новых запросов потребителей, актуализация возможностей бизнеса, открываемых достижениями науки и техники, развитие информационных сетей, доступность современных технологий, повышение роли человеческих ресурсов, а также ряд других факторов привели к резкому возрастанию значения стратегического развития.

К моментальному росту значения стратегического развития повлияли следующие факторы:

- Появление новых запросов у потребителей
- Актуализация возможностей бизнеса
- Развитие информационных сетей
- Повышение роли человеческих ресурсов
- Доступность современных технологий а также другие факторы.

В работах зарубежных и отечественных авторов представлено основательное рассмотрение широкого круга вопросов формирования, оценки и выбора стратегии, однако в целом развитие экономической науки в этом направлении логично признать фрагментарным в виду слабого уровня систематизации накопленных знаний.

Представляет собой набор правил, которыми руководствуется организация при принятии управленческих решений, чтобы обеспечить осуществление миссии и достижение

хозяйственных целей организации. С позиции менеджмента стратегия рассматривается как долгосрочное качественно определенное направление развития организации.

В самом общем виде стратегия определяется как «план, описывающий направленное на достижение целей организации распределение ресурсов и ее порядок действий во внешней среде»

Попытаемся предложить авторское определение понятию «стратегия», учитывая при этом указанные характеристики: «стратегия – это сформулированный образ желаемого состояния системы в длительной перспективе, пути и средств его достижения с учетом складывающихся условий функционирования данной системы». Стратегия распадается на множество конкурентоспособных действий и подходов к бизнесу, от которых зависит успешное управление организацией.

Эффективность стратегии развития бизнеса обеспечивает долгосрочное развитие предприятия, достойную реализацию потенциала команды в рамках постоянно изменяющейся деловой среды и при нестабильности экономических и политических условий. Наличие стратегии развития, а также постоянное осуществление именно стратегического управления бизнесом можно считать важнейшим требованием для сегодняшнего бизнеса .

Стратегия развития компании – это комплекс основных направлений развития, системы ориентиров для принятия управленческих решений и плана действий, направленный на достижение целей организации в долгосрочной перспективе .

Практика показывает, что организации, осуществляющие комплексное стратегическое планирование своей деятельности, работают более успешно и получают прибыль значительно выше средней по отрасли.

Наиболее распространенные, проверенные практикой и хорошо предоставленные в литературе стратегии развития бизнеса чаще всего называются основными, или эталонными. Эти стратегии, показывают четыре основных подхода к увеличению роста фирмы, и в большинстве случаев связаны с важным изменением внутреннего состояния одного или нескольких элементов: продукты, рынки, отрасли, становление фирмы внутри какой-либо отрасли, технологии. Все эти элементы могут преобладать в различных состояниях, таких как, существующее состояние или новое, недавно измененное состояние.

Стратегического менеджмента в практике базируется на четырех фундаментальных стратегиях (каждая из них эффективна при определенных условиях и состоянии среды, все остальные являются их модификацией):

- стратегия ограниченного роста;
- стратегия роста;
- стратегия сокращения;
- комбинированная стратегия.

Существует множество видов стратегии и на рисунке 1. представлены самые основные.

Объектом исследования для малого бизнеса выбрали сферы услуг отвечающих на автосервисной и автокузовной работы.

С увеличением числа населения объективно, что и увеличивается транспорты на городах, а увеличение транспортных средств повышает спрос ещё на вид услуг как «автокузовные» и «автосервисные» работы. Уход за транспортным средством является ювелирной и кропотливой работой и по частности мало истинных ювелиров своего дела. Попытаемся провести анализ и разработать методы стратегического развития малого бизнеса на примере автокузовного предприятия ОсОО «Дизель Центр».

ОсОО «Дизель Центр» является одной из нескольких организаций, которые осуществляют качественный ремонт, замен масел, полную компьютерную диагностику дизельного двигателя при помощи использования последних (современных) оборудований диагностику топливной аппаратуры транспортных средств, при использовании оригинальных ресурсов от Bosh, Delphi для следующих видов автотранспортов:

- КАМАЗ,
- ГАЗ,
- ПАЗ,
- УАЗ,
- ЯМЗ,
- МАЗ,
- МТЗ,
- ЮМЗ,
- Mercedes и Renault.

Проведя тщательный анализ макро среды можно увидеть, что основными конкурентами ОсОО «Дизель Центр» являются такие автосервисы, как: ООО «СТО ВАЗ», ОсОО «Правый руль», ОсОО «Автомир».

Таблица 1. Показатели рентабельности ООО «Дизель Центр» в процентном выражении.

Показатель	2018 год	2019 год	2020 год
Рентабельность продаж	7,33	7,64	7,57
Общая рентабельность	7,52	7,94	7,85
Рентабельность основной деятельности	10,11	10,32	10,02

В 2020 год оказался менее благоприятным, нежели чем аналогичный год, так как все показатели рентабельности снизились. Снижение рентабельности продаж, говорит о снижении прогрессивности коммерческой деятельности предприятия. Этому поспособствовал мировой кризис из-за пандемии и повышение цен на все виды услуг. Уход за транспортными средствами стало дорогим удовольствием для большей части населения.

Однако нельзя забывать про рост выручки от реализации продукции, работ и услуг на 1 013 тыс. сом по сравнению с 2018 годом и составила 11 998 тыс. сом. Увеличение на 2 042 тыс. сом. себестоимости привел к укорочению ВП (валовой прибыли) на 1 029 тыс. сом. Реальный доход в 2020 году на 159,2 тыс.сом. снизился в сравнении с 2018 годом и составила 1 534 тыс. сом. Если смотреть полное финансовое положение организации, то он находится в достаточно неплохом положении, не смотря на снижение нескольких не малозначимых показателей, и имеет положительную динамику результатов хозяйственной деятельности.

В таблице 2. представлены финансовые результаты предприятия.

Таблица 2. Финансовые результаты ООО «Дизель Центр»

Наименование	Сумма, тыс. сом			Структура, %			Изменение	
	2018 год	2019 год	2020 год	2018 год	2019 год	2020 год	абс.изм.	отн.изм.
Себестоимость	8 986	10 269	11 028	81,80	90,96	91,91	2 042	10,11
Выручка	10 985	11 289	11 998	100	100	100	1 013	0

Коммерческие расходы	56	53	16	0,51	0,46	0,13	-40	-0,37
Валовая прибыль	1 999	1 020	970	18,19	9,03	8,08	-1 029	-10,11
Проценты к уплате	0	0	0	0	0	0	0	0
Управленческие расходы	1 472	1 552	1 710	13,40	13,74	14,25	238	0,85
Прочие расходы	174	134	70	1,58	1,18	0,58	-104	-1,00
Прочие доходы	3 291	2 118	2 743	29,95	18,76	22,86	-548	-7,09
Чистая прибыль	1 693	1 119	1 534	15,41	9,91	12,78	-159	-2,62
Налог на прибыль	423	280	383	3,85	2,47	3,19	-40	-0,65

Как можно наглядно увидеть из таблицы 2. в 2020 году выручка от реализации продукции по сравнению с 2018 годом увеличилась на 1 013 тыс. сом и составила 11 998 тыс. сом. Однако рост себестоимости на 2 042 тыс. сом привел к сокращению ВП (Валовой прибыли) на 1 029 тыс. сом.

Реальный доход в 2020 году сократился по сравнению с 2018 годом на 159,2 тыс. сом и на данный момент составляет 1 534 тыс. сом.

Основной задачей ООО «Дизель Центр» является цели достижение многолетнего стажа, а также цели роста и диверсификации.

Основными целями деятельности предприятия должны являться:

- расширить ассортимент услуг;
- увеличить темпы роста прибыли;
- рост конкурентоспособности предприятия;
- повысить качество обслуживания.

Сфера деятельности, которая осуществляется руководством ООО «Дизель Центр» должна быть оптимальной для 2021-2022 года, то есть минимальный уровень затрат для повышения прогресса и увеличения прибыли предприятия, используя тем самым закон Паретто 20% усилий и 80% дохода.

Маркетинговые цели – за счет расширения сферы услуг автокузовного предприятия увеличить уровень дохода на 20%.

- соблюдение бюджета (допустимое отклонение не должно превышать 5%).
- увеличение доли рынка;
- Критерии успешного:
- увеличение объема продаж;
- увеличение числа клиентов;

В связи с тем фактом что последние годы в Кыргызстане наблюдается рост доходности населения в регионах, что в свою очередь повышает развитие автомобильного рынка тем самым увеличивая количество автомобилей на дорогах города, что в свою очередь способствует развитию автосервисного бизнеса в стране.

По сведения нацстаткома аварийность как в Кыргызстане, так и за рубежом во основном определяется уровнем транспортизации. В связи нежеланием страховать населения основная ответственность за ДТП лежит на водителях (80 %), 15% это пешеходы и только 5% это проблемы на дорогах, то есть неисправность автомобилей. Данная аналитика конечно же создает благоприятные условия для кузовных работ в стране.

Чтобы повысить уровень доходности в 2022 году необходимо открыть еще одну точку в городе Жалал-Абад. Проведем анализ и составим прогноз для ОсОО «Дизель Центр».

Для открытия ещё одной точки в городе потребуется новое оборудование.

Таблица 3. расходы на покупку оборудования

Оборудование	Стоимость, сом
Комплект спецоснастки	110 000
Стенд для правки кузовов СИБ (Серия: «Эксперт 2000-2»)	329 900
Домкрат гидравлический	3 100
Сварочный автомат	25 000
Набор ручного инструмента (3 шт.)	30 000
Итого	498 000

Поставку оборудования будет осуществлять ООО «КыргТехника». Эта фирма (поставщик) находится в городе Бишкек и является одним из крупнейших поставщиков в стране.

Произведем расчет величины единовременных издержек (капитальных вложений).

Первоначальные расходы представим в таблице 4.

Таблица 4 – Единовременные затраты, связанные с реализацией

Показатель	Значение показателя, в сомах.
Подготовка помещения (электропроводка, освещение, вентиляция, монтаж оборудования) (ориентировочно).	40 000
Покупка оборудования	498 000
Всего (ориентировочно)	538 000

К постоянным затратам отнесем следующие: амортизационные оборудования и коммунальные платежи.

Ежемесячно на амортизационные оборудования будут отчисляться 2500 сом, а на коммунальные затраты 5000 сом итого 7500 сомов ежемесячно будут отчисляться на постоянные расходы.

Переменные расходы:

Заработная плата производственного персонала (с отчислениями) – 33430 с.

Материальные затраты – 7000 сом

Прочие расходы – 3000 сом

Итого 43430 сом

При анализе расчета суммарных расходов необходимо добавить нижеследующие допущения:

-закладывается постепенный рост заработной платы на 8 % ежегодно начиная с 2022 года

-закладывается увеличение коммунальных услуг на 15% (электроэнергия) ежегодно начиная 2022 года.

$FBR = 8 \times 21 = 168$ н/ч в месяц. Месячный фонд времени одного слесаря при нормированной работе на 8 часов (21 день)

Как показывает практика любая стабильно функционирующая организация начинает приносить от 52% до 76% дохода.

Составляя прогноз объема реализации, обязательно учесть возможный спрос. Для расчетов примем коэффициент загрузки K_z :

Коэффициент загрузки 0,55; Низкий спрос – загрузка 55 %, Средний спрос – загрузка 70 %, коэффициент загрузки 0,70; Высокий спрос – загрузка 100 %, коэффициент загрузки 1,00.

Для отечественного (СНГ) автопрома средняя стоимость одного часа составляет 6000 сом, для иностранных транспортных средств (импортного) 750. В расчете укажем среднюю цену 675 сомов – цена за одного - часа. После как учли все цены можно составить прогноз объема реализации услуг в денежном эквиваленте (в зависимости от загрузки).

Таблица 4. объем реализации услуг

Уровень спроса	Коэффициент загрузки	Количество нормо-часов в месяц	Стоимость в нормо-часа, сом.	Объем реализации услуг, сом./месяц	Объем реализации услуг, сом./год
Высокий спрос	1,00	168	675	113400	1 360 800
Средний спрос	0,70	168	675	79380	952 560
Низкий спрос	0,55	168	675	62370	748 440

Производственному персоналу заработную плату запланируем в 40% от дохода с участка.

Для расчета произведем следующие допущения:

-21 рабочий день в месяц предполагает шестидневную работу в неделю. Предполагаемый объем реализации услуг в натуральном выражении составит:

$$0,6 \times 21 = 13 \text{ услуг.}$$

-стабильно работающий участок сможет предоставить свои услуги 3-4 автомобилям в неделю (за один рабочий день, данный показатель составит 0,6 автомобиля);

Далее проведем расчет эффективности предложенных мероприятий.

Для оценки эффективности внедрения проекта необходимо рассчитать следующие показатели:

- денежные потоки,
- срок окупаемости проекта,
- дисконтируемый доход и др.

Напомним, что проект признается эффективным, если обеспечивается возврат исходной суммы инвестиций (требуемая доходность для инвесторов, предоставивших капитал).

Таблица 6. денежные потоки инвестиционного проекта на второй точке ОсОО «Дизель Центр»

	Денежные потоки/год	2020 Год	2021 год	2022 год	2023 год	2024 год	2025 год	2025 год
Инвестиционная деятельность								
1	Затраты на приобретение оборудования	-498,00						
2	Затраты подготовительного периода	-40,00						
3	Денежный поток от инвестиционной деятельности (1+2)	-538,00						
Операционная деятельность								
4	Поступления от продажи услуг	374,22	952	1361	1361	1361	1361	1361
5	Переменные затраты	260,58	557,63	606,70	657,66	710,80	766,43	824,93
6	Постоянные затраты:	45,00	90,00	99,00	109,35	121,25	134,94	150,68
7	В том числе амортизация	15,00	30,00	30,00	30,00	30,00	30,00	30,00
8	Прибыль до налогообложения	68,64	304,37	655,30	593,99	528,95	459,63	385,39
9	Налог	27	28,89	29,72	30,1	30,13	31,44	31,50

10	Чистая прибыль (убыток)	41,64	275,48	625,60	563,89	498,82	428,19	353,89
11	Чистый денежный поток от операционной деятельности (7+10)	56,64	305,48	655,60	593,89	528,82	458,19	383,89
12	Чистый денежный поток от операционной и инвестиционной деятельности (денежный поток инвестиционного проекта (3+11))	-481,30	305,48	655,60	593,89	528,82	458,19	383,89
13	Коэффициент дисконтирования	1	0,86	0,74	0,64	0,55	0,47	0,41
14	Чистый дисконтированный доход, инвестицион ного проекта (12*13)	-481,3	262,71	485,14	380,09	290,85	215,35	157,39
	Денежные потоки/год	2020 год	2021 год	2022 год	2023 год	2024 год	2025 год	2026 год
15	Чистый дисконтированный денежный поток от инвестиционной и операционной деятельности нарастающим итогом (3+12)	-481,3	-218,59	266,55	646,64	937,49	1152,84	1310,23

Произведя анализ на таблице №5 можно наблюдать, что чистый дисконтированный доход составляет – 1310,23 тыс. сом. за весь период с 2020–2026 гг.

Чистый дисконтированный доход:

Индекс доходности:

$$\text{ИД} = (56,64/(1+0,16^0) + 305,48/(1+0,16^1) + 655,60/(1+0,16^2) + 593,89/(1+0,16^3) + 528,82/(1+0,16^4) + 458,19/(1+0,16^5) + 383,89/(1+0,16^6)) / 538 = 3,43$$

$$\text{ЧДД} = 56,64/(1+0,16^0) + 305,48/(1+0,16^1) + 655,60/(1+0,16^2) + 593,89/(1+0,16^3) + 528,82/(1+0,16^4) + 458,19/(1+0,16^5) + 383,89/(1+0,16^6) - 538 = 1310,17$$

После тщательного анализа за весь предполагаемый период, можно, сделать вывод о экономической эффективности данного проекта. Во все периоды реализации проекта сальдо накопленных реальных денег является положительной величиной, что конечно же свидетельствует о коммерческой эффективности исследуемого проекта и для его инициатора.

Использованная литература:

1. Баранов, А.В. Малое предпринимательство: стратегии развития и венчурный потенциал / А.В. Баранов. – Ростов-на-Дону: Деловая книга, 2012.

2. Доронин, Б.А. Элементы и виды стратегии развития фирмы // Б.А. Доронин // Сборник III международных конференций профессорско-преподавательского состава и аспирантов СтИК (филиала) БУКЭП. Под общей редакцией В.Н. Глаза, С.А. Турко. – 2017.

3. Мамедова, Н.А. Малый бизнес в рыночной среде / Мамедова Н.А., Девяткин Е.А. – М.: НИЦ ИНФРА-М, 2016.

4. Полетаев, В.Э. Государство и бизнес в России: инновации и перспективы: Монография / Полетаев В.Э. – М.: НИЦ ИНФРА-М, 2016.

*Абдыкалыкова Ж.А., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

БИЛИМ БЕРҮҮНҮ САНАРИПТЕШТИРҮҮ ШАРТЫНДА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ЖОГОРКУ БИЛИМ БЕРҮҮНҮН САПАТЫН КАМСЫЗДОО СИСТЕМАСЫНЫН АБАЛЫ

Аннотация

Бул макалада санариптештирүү шартында ЖОЖдордун билим берүү программаларынын экономикасынын негизги концепциялары, билим берүү системасын өнүктүрүү, анын ичинде Кыргыз Республикасындагы ЖОЖдор камтылган. Өлкөдөгү жогорку кесиптик билим берүүнүн сапаты түздөн-түз аныкталуучу өлкөнүн интеллектуалдык потенциалынын деңгээли да изилденип, бул экономикалык жана социалдык өнүгүүнүн гана эмес, ошондой эле өлкөнүн экономикалык жана саясий көз карандысыздыгынын эң маанилүү фактору болуп калат. өлкө, анын аман калышынын фактору.

Түйүндүү сөздөр: билим берүү программаларынын экономикасы, билим берүү системасы, жогорку билим берүүнүн сапаты, билим берүүнү санариптештирүү.

СОСТОЯНИЕ СИСТЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КАЧЕСТВА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В КР В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Данная статья содержит основные понятия экономики образовательных программ вузов в условиях цифровизации, развитие системы образования в том числе вузов Кыргызской Республики. Также исследованы уровень интеллектуального потенциала страны, напрямую определяющийся качеством высшего профессионального образования в стране который становится важнейшим фактором не только экономического и социального развития, но и фактором экономической и политической самостоятельности страны, фактором ее выживания.

Ключевые слова: экономика образовательных программ, система образования, качество высшего образования, цифровизация образования.

THE STATE OF THE SYSTEM OF QUALITY ASSURANCE OF HIGHER EDUCATION IN THE KYRGYZ REPUBLIC IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION OF EDUCATION

Annotation

This article contains the basic concepts of the economics of educational programs of universities in the context of digitalization, the development of the education system, including universities in the Kyrgyz Republic. The level of the country's intellectual potential, which is directly determined by the quality of higher professional education in the country, is also studied, which becomes the most important factor not only in economic and social development, but also in the economic and political independence of the country, a factor in its survival.

Key words: economics of educational programs, education system, quality of higher education, digitalization of education.

Заманбап университеттердин негизги милдеттеринин бири студенттерге билимди коммерциялаштыруу көндүмдөрүн берүү болуп саналат, ал билим берүү программаларын калыптандырууга өндүрүштүк структуралар киргизилгенде мүмкүн болот. Бул үчүн окутууга болгон мамилени өзгөртүү зарыл. Педагогика дүйнөгө келген жаңы технологияларга негизделиши керек: адаптивдик окутуу, жасалма интеллект, UX дизайны, толукталган реалдуулук». «Биз санариптик технологиялардын гана эмес, тажрыйбанын өнүгүп жаткан доорунда жашап жатабыз. Ар бир жаңы чакырык сыяктуу эле санариптик трансформация университеттердин администрациясына жана окутуучуларына талаптардын санын көбөйтөт.

Жогорку билим берүү рыногундагы кырдаал атаандаштыктын күчөшү менен мүнөздөлөт, бул аз дегенде санариптик окутуу технологияларынын жайылышына байланыштуу. Азыр университеттерди абитуриенттерди өлкөнүн эң мыкты ЖОЖдорунун атаандаштары гана эмес, ошондой эле өлкөнүн каалаган жериндеги потенциалдуу студенттерге «жетүү» мүмкүн болгон окутуу провайдерлери да тынчсыздандырууда. технология. Кандай билим берүү программалары аркылуу аудиторияңызды сактап кала

аласыз? Кандай шарттарда ал экономикалык жактан пайдалуу болот? Кыргызстандын жогорку окуу жайларында билим берүү программаларын экономикалык жактан негизделген өзгөртүүнүн реалдуу практикасы кандай?

Билим берүү класстардан, лабораториялардан, китепканалардан тышкары. Дистанттык түрдө билим алган студенттердин саны өсүүдө. Санарип технологиялары окутулуп жаткан дисциплиналардын мазмунун жана аларды берүү ыкмасын түп тамырынан бери өзгөртүп жатат. Бул жөн эле электрондук презентациялар же видеону колдонуу эмес. Окуу өзгөрүп жатат. Санариптик экономиканын өнүгүшү менен мамлекеттин билим берүүнү өнүктүрүүдөгү ролу төмөндөйт. Анын негизги милдети – ички жана дүйнөлүк рынокто атаандаштыкка жөндөмдүү жаңы билим берүү кызматтарынын провайдерлеринин пайда болушу үчүн шарттарды жана талаптарды түзүү.

Университеттин бюджеттик системасы төмөнкү принциптерге негизделет:

- ички финансылык системалардын методологиялык биримдиги
- кирешелер менен чыгашаларды эсепке алуунун толуктугу,
- жарыялоо,
- бюджеттик ыйгарым укуктарды деңгээлдер боюнча бөлүштүрүү.

Бюджеттик системанын үч деңгээли бар:

- жалпы университет,
- жеке бирдиктин деңгээли,
- өзүнчө чыгарманын, өзүнчө окуянын, өзүнчө объектинин деңгээли.

Жогорку окуу жайларынын бюджетинин кирешелери – бул администрациянын же айрым бөлүмдөрдүн жетекчилеринин карамагында турган каражаттар. Университеттин чыгашалары – университеттин, анын бөлүмдөрүнүн же айрым кызматкерлердин керектөөлөрүн канааттандырууга багытталган каражаттар. Чыгашалардын кирешелерден ашыкча болушу университеттин бюджетинин тартыштыгын түзөт. Дефицитти жабуу булактары кийинки финансылык жылга бюджетте бекитилет же кийинки мезгилге карыз катары которулат.

Коронавирустук пандемия кыргыз элинин жашоосунун көп тармактарын өзгөрттү. Инновациялар билим берүү системасына да таасирин тийгизди. Эпидемиядан кийин бардык окуулар онлайн форматка өткөрүлдү. Бийлик кыргызстандыктардын кирешеси боюнча кырдаалдан улам университеттерге окуу акысын көтөрбөөнү сунуштады. Бирок бийликтин чакырыгын баары эле уккан жок. Жеке мектептердин баасы 25 пайызга кымбаттады. Университеттер студенттердин онлайнга өткөндөн кийин билим алуу баасын төмөндөтүү талабына макул эмес. Бир катар ЖОЖ ректорлорунун жана Билим берүү жана илим министрлигинин жетекчилеринин айтымында, дистанттык билим берүү күндүзгү окуудагыдай толук. Бирок, бийликтин сунуштарына карабай, өлкөдөгү бардык ЖОЖдор аны колдогон жок.

Быйылкы жылы жогорку окуу жайлардын дагы бир пункту сырттан окуу. Эске салсак, 2019-жылдын март айында коронавирустук пандемияга байланыштуу өлкөдөгү ЖОЖдор да, мектептер да дистанттык окутууга өткөн. Мындай санариптештирүүнүн кутулбастыгы азыртадан эле кээ бир университеттерди дистанттык окутууну күндүзгү окууга теңештирүүгө мажбур кылууда. Онлайн билим берүү кийин, көптөгөн студенттерди ойлонтуруп: үйдөн окууга өтүү билим берүүнүн баасын кайра карап чыгуу үчүн негиз болуп саналат? Көптөр үчүн бул режим кызмат көрсөтүүлөрдүн баасын кайра эсептөөнү талап кылууга негиз болуп калды. Профсоюз студенттерди дистанттык түрдө окуганда төлөп берүү үчүн окуу акысын кыскартууну сунуштады. «Дистанттык окутуу – бул бетме-бет окуу. Алыстан башкаруу алда канча арзан. Эпидемиядан улам билим берүү кызматы окуу келишимдеринде каралган форматта көрсөтүлбөй жатат», - деп айтышат университеттер өздөрү бир жагынан дистанттык окутуу күндүзгү окууга таптакыр окшош эмес экенин моюнга алышат. колдонуудагы мыйзамдарга ылайык, наркты кайра эсептөө билим берүү кызматтарынын сапаты төмөндөгөн учурда гана мүмкүн болот. «Эгерде университет окуу планын өзгөртпөстөн, аларды өнүктүрүү үчүн бардык зарыл шарттарды түзүп, билим берүү программаларын толук көлөмдө ишке

ашырууну уланта берсе, анда билим берүүнүн баасын өзгөртүүгө же аны кайра эсептөөгө мыйзамдуу негиздер жок», - деди.

Коронавирус дүйнө жүзү боюнча экзамен тапшыруу жол-жоболоруна таасирин тийгизди - университеттер жана колледждер студенттердин билимин онлайн текшерүүнүн эффективдүү жолдорун издөөгө мажбур. Билим берүү мекемелеринин басымдуу көпчүлүгү аралыктан окутуу платформаларын колдоно башташты жана келечекте окуу процессин уюштуруу үчүн электрондук маалыматтык-билим берүү чөйрөсүн жакшыртууну улантууда. Ал эми бул өнүгүүнүн туура вектору, анткени ЖОЖдордо, колледждерде жана мектептерде окуу жылы 1-сентябрда башталбай калышы мүмкүн. ЖОЖдор Окумуштуулар кеңешинин чечими менен окуунун башталышын эки айга чейин жылдырууга же онлайн режиминде сабактарды улантууга укуктуу. Ошондуктан дистанттык окутуу, сессияларды өткөрүү жана студенттерди көзөмөлдөө маселелери актуалдуу бойдон калууда.

Кыргыз Республикасында көп жылдар бою “билим берүү кызматы” деген түшүнүк болгон эмес. Республикада билим берүү системасын өнүктүрүү рынок экономикасына мүнөздүү болгон такыр башка принциптерге негизделген. Анан кайра куруу, экономикалык туруксуздук маалында ошол кездеги курч маселелерди тез арада чечүү зарылдыгынан улам мамлекеттин көңүлү бул тармактан башка жакка бурулуп калган. Натыйжада бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын экономика илиминде билим берүүнүн сапатын жогорулатуунун жана билим берүү кызмат көрсөтүүлөрүнүн рыногун өнүктүрүүнүн бирдиктүү концепциясы жок болуп чыкты. Мындай концепцияны түзүүнүн өзүнчө аракеттери кыйла даражада жеке практикалык маселелерди чечүүгө кыскарып, системалуу мамилени бузган.

Кыргыз Республикасы коомдук турмуштун бардык аспектилерин - экономикалык, саясий, социалдык, илимий жана билим берүү тармагын реформалоо процессинде. Жогорку кесиптик билим берүү системасын модернизациялоонун объективдүү зарылчылыгы экономикадагы рыноктук кайра түзүүлөргө реакция катары келип чыкты. Экономиканын ааламдашуусу билим берүүнүн сапатын жогорулатууга, ошондой эле татаал өндүрүштүк маселелерди чечүүгө даяр, атаандаштыкка жөндөмдүү жогорку квалификациялуу адистерди даярдоо жана кайра даярдоо үчүн сапаттуу билим берүүнүн формаларына жана ыкмаларына жогорку талаптарды коюп жатат. өндүрүш шарттарын өзгөртүү.

Ушул максатта билим берүү кызматтарын көрсөтүүчү мекемелердин биринчи кезектеги милдети билим берүүнүн сапатына керектөөчүлөрдүн талаптарын аныктоо болуп саналат. Билим берүү мекемелери билим берүү системасына олуттуу аналитикалык изилдөөлөрдү жүргүзүшү керек. Изилдөөнүн биринчи этаптарынын бири билим берүүнүн сапатын башкаруу системасынын мазмунун аныктоо болуп саналат.

Мындай изилдөөнүн ырааттуулугун камсыз кылган билим берүү чөйрөсүн жана билим берүү кызмат көрсөтүүлөр рыногун андан ары изилдөөнүн фундаменталдуу милдеттеринин бири негизги түшүнүктөрдү аныктоо болуп саналат: жалпысынан сапат жана билим берүүнүн жана билим берүүнүн сапаты деген эмнени билдирет? кызматтар, атап айтканда. Ошону менен бирге, алар кимдин керектөөлөрүн канааттандыраарын, каралып жаткан рынокто эмне товар катары иш алып барарын, билим берүү кызматтары рыногунда коомдук мамилелердин катышуучуларынын ортосундагы мамилелер кантип жана кандай уюштуруу-укуктук схемаларда өнүгүп жатканын жана башкаларды иликтөө зарыл.

Корутунду: Жогорку билим берүүнүн сапаты дээрлик бардык өлкөнүн, өзгөчө Кыргызстандын 21-кылымда ийгиликтүү өнүгүүсү үчүн чечүүчү мааниге ээ. Кылымдын этегинде интеллектуалдык ресурстардын эң жогорку деңгээлине негизделген технологиялардын революциялык өзгөрүшү жана ага байланыштуу дүйнөнүн алдыңкы өлкөлөрүнүн ортосундагы мындай ресурстар үчүн геосаясий атаандаштык экономиканы гана эмес, экономиканы да, ошондой эле жаңы кылымдын саясатын аныктоочу эң маанилүү факторго айланууда. Ушуга байланыштуу өлкөдөгү жогорку кесиптик билим берүүнүн сапаты түздөн-түз аныкталуучу өлкөнүн интеллектуалдык потенциалынын деңгээли экономикалык жана социалдык өнүгүүнүн гана эмес, өлкөнүн экономикалык жана саясий өнүгүүсүнүн да эң маанилүү фактору болуп калат.

Колдонулган адабияттар:

1.Абдрахманов Т.А. Проблемы финансирования высшего образования в контексте “Болонского процесса” [Текст] / Т.А. Абдрахманов //Кутбилим –Бишкек, 2005

2.Абдыкалыкова Ж.А., Азимов И.Н., “Проблемы реформирования высшего образования и науки в Кыргызской Республике, Актуальные вопросы современной экономики – 2021 - №11 –с.302-308

3.Абдыкалыкова Ж.А., “Пути улучшения работы вуза Кыргызской республики на основе принципов идей Болонского процесса”, Актуальные вопросы современной экономики – 2021 - №11 –с.295-301

4.Горбашко Е.А. Управление качеством: учебник для вузов / 4-е изд., перераб. и доп.- Москва: Издательство Юрайт, 2021 – 397с.

5.Крайникова С.А. Высшее образование: судьба и перспективы в современном мире // Вопросы устойчивого развития общества – 2020 – 4(1) – с.140-143

6.Толстокоров А.С., Дорошенко С.А., Дергунова А.А. Особенности образовательного процесса в высших учебных заведениях в современных условиях // Вопросы устойчивого развития общества. -2020 -№8, с.142-145.

*Качканбаева А.С., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

РЕГИОНДОРДУН ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮСҮНҮН КОНЦЕПТУАЛДЫК НЕГИЗДЕРИ

Аннотация

Көп жылдар бою адамдын жаратылыш менен болгон мамилеси экономикалык кызыкчылыктардын негизинде курулуп, айлана-чөйрөдө күтүүсүз өзгөрүүлөргө алып келди.

Көптөгөн өлкөлөрдө айлана-чөйрөнү коргоо боюнча башкаруу структуралары түзүлдү, булганууга, токойлордун кыйылышына, чөлгө айланууга жана башкаларга каршы күрөшүү боюнча көптөгөн эл аралык конвенцияларга кол коюлду, бирок азыркыга чейин калыптанып калган терс тенденцияларды жоюу мүмкүн эмес.

Туруктуу өнүгүүгө өтүү концепциясы Кыргызстандын жалпысынан анын бардык аймактарынын туруктуу өнүгүүсү камсыз кылынган учурда гана мүмкүн.

Түйүндүү сөздөр: концепция, аймак, ресурс, экономика, жаратылыш.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ

Аннотация

На протяжении многих лет отношения человека с природой строились на экономических интересах, приводящих к неожиданным изменениям в окружающей среде.

Многие страны создали структуры экологического управления, подписали множество международных конвенций по борьбе с загрязнением, вырубкой лесов, опустыниванием и т. д., но наметившиеся до сих пор негативные тенденции необратимы.

Концепция перехода к устойчивому развитию в Кыргызстане. В целом устойчивое развитие всех его регионов возможно только при условии его обеспечения.

Ключевые слова: понятие, регион, ресурс, хозяйство, природа.

CONCEPTUAL BASES OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF REGIONS

Abstract

For many years, man's relationship with nature has been based on economic interests, leading to unexpected changes in the environment.

Many countries have created environmental management structures, signed many international conventions to combat pollution, deforestation, desertification, etc., but the negative trends that have emerged so far are irreversible.

The concept of transition to sustainable development in Kyrgyzstan. In general, the sustainable development of all its regions is possible only if it is ensured.

Key words: concept, region, resource, economy, nature.

Туруктуу өнүгүү жаны экономикалык шарттарды эффективдүү пайдаланууну билдирет: мамлекеттик түзүлүштүн унитардык моделинен өтүү жана анын натыйжасында борбор менен региондордун өнөктөштүгү; экономикалык артыкчылыктарга ылайык баа түзүүнү жөнгө салуу; жаратылыш ресурстарынын наркынын тынымсыз жогорулашы жана ошого жараша арендалык мамилелердин системасынын өнүгүшү; Кыргыз Республикасынын субъекттеринин салыштырмалуу экономикалык өз алдынчалыгы; ишкердикти өнүктүрүүнүн аймактык формаларынын ар түрдүүлүгү.

Туруктуу өнүгүү максаттары – бул эл аралык коомчулуктун алдында турган жакынкы 15 жылда теңсиздик менен жакырчылыкты жоюу, социалдык интеграцияга жетишүү, глобалдык климаттын өзгөрүшүн токтотуу жана дүйнөнү куруу, мында биздин урпактардын татыктуу жашоосу үчүн ресурстардын жетиштүүлүгү болгон 17 максаттын жана 169 милдеттердин комплекси. Максаттар туруктуу өнүгүүнүн 3 негизги аспектисинен турган: экономикалык өсүштү, социалдык интеграцияны жана айлана чөйрөнү камтыган тең салмактуу прогрессти камсыздоого багытталган чараларды өзүнө камтыйт алар глобалдуу жана универсалдуу мүнөздө болушат, бирок локалдуу контекстин шарттарына жараша дифференциалдуу өзгөрүү мүмкүндүгүнө жол берет.

Жакырчылык – бул туруктуу негизде жашоого каражаттарды камсыздоо үчүн ресурстардын жана кирешелердин жетишсиздиги. Жакырчылыктын көптөгөн түрлөрү бар: ачкачылык, тамактын жетишсиздиги, жумушсуздук, билим алууга жеткиликтүүлүктүн

чектелүүлүгү, социалдык обочолонуу жана табигый кырсыктардан жана оорулардан жогорку деңгээлдеги аярлуулугу, элдердин татыктуу жашоосуна мүмкүндүк берген чечимдерди кабыл алууга мүмкүндүктүн жоктугу.

700 млн. ашуун адам азыркыга чейин абдан жакырчылыкта жашашат. Алардын ичинен 70% Түштүк Азияда жана Африкада жашашат. Бирок өнүккөн дүйнөдө дагы 30 млн балдар жакырчылыктын акыркы чегинде жашашат. Бул болсо бул элдер бир күндө 1,90 АКШ доллардан аз суммага гана ала тургандыгын билдирет, 2015-жылдан тартып бул чек боюнча өтө жакырчылык аныкталган.

Дүйнөдө жакырчылыкты жоюу мүмкүн эмес. Экономист Джеффри Сакс «Жакырчылыктын аягы» китебинде эсептеген, жакынкы 20 жылда бүт дүйнө боюнча жакырчылыкты жоюу боюнча аракеттердин жалпы наркы болжол менен 175 млрд АКШ долларын түзөт, бул дүйнөнүн абдан бай өлкөлөрүнүн жалпы кирешесинин 0,7% түзөт.

Табигый кырсыктар, түшүмдүн аз болушу, согуштар жана ресурстарды сарамжалдуу эмес пайдалануу дүйнө боюнча тамактын жетишсиздигинин себеби. Ачка болгон адамдар жумушка болгон жөндөмдүүлүгүн жоготот, оорулар үчүн аярлуу болот, көп акча табуу мүмкүндүгү болбойт жана өзүнүн жашоо шартын жакшырта албайт. Бүгүнкү күндө ачкачылыктан жана тамактын жетишсиздигинен 800 млн. адамдын тегерегинде запкы тартышат. Алардын ичинен көпчүлүгү өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө жашашат, бирок бул көйгөй толук чечилген континент жок. 2030 жылга чейин ачкачылыкты жоюу үчүн шаардын жана айылдын райондоруна инвестициялар талап кылынат жана аз камсыз болгон үй бүлөлөргө тамак аш продуктуларына жеткиликтүү кылуу жана алардын жашоо шартын жакшыртуу үчүн социалдык коргоо талап кылынат. Жыл сайын орточо эсеп менен кошумча чыгымдар 267 млрд АКШ долларын түзөт (Дүйнөлүк Банктын эсеби боюнча).

Билим берүү – Туруктуу өнүгүүнүн көптөгөн максаттарына жетүү үчүн негизги элемент.

Билим берүү элдердин ортосундагы мамилелерде толеранттуулукту жогорулатуу жана теңсиздикти кыскартуу үчүн негизги кызматты аткарат, элдерге туруктуу жана сергек жашоого мүмкүндүк берет.

Жакында эле Кыргызстанда экономиканы жана өлкөнүн жана анын айрым аймактарын өнүктүрүү боюнча долбоордук ыкма ишке ашырылды. Социалдык-экономикалык өнүгүүнүн келечегин аныктаган стратегиялык документтерди иштеп чыгуу башталды. Бирок аларда экологиялык жактан туруктуу өнүгүүнү камсыз кылуу милдети али талаптагыдай чагылдырыла элек. Мурдагыдай эле экономикалык проблемаларды чечүүгө артыкчылык берилип жатат.

Экологиялык проблемалар барган сайын курчуп баратат. Экологиялык кризис зоналары калктын 30% жашаган аймактын 15% түзөт. Бул сапатка жана жашоо узактыгына терс таасирин тийгизет (бул жерде башка аймактарга караганда 10-15 жылга аз).

Бардык убакта адамдын аракети жаратылыш чөйрөсүн өзгөртүп келген. Ири жаныбарлардын жок болушу тамак-ашка аңчылык кылуунун натыйжасында болгон. Мал чарбасы жана дыйканчылык жайыттардын чөлгө айланышы, токойлордун кыйрашы, сугат жерлеринин шорлонушу менен коштолгон. Көмүрдүн, руданын, мунайдын жана газдын уламдан-улам жаңы запастарын өздөштүрүүнү талап кылган өнөр жай өндүрүшүнүн өнүгүшү жаратылыш ресурстарынын түгөнүшүнө, атмосферанын жана суу булактарынын булганышына, кыртыштын эрозиясына, калдыктардын топтолушуна алып келди.

Окумуштуулар келечекке - социалдык-экономикалык өнүгүүнүн тенденцияларын жана мүмкүн болуучу экологиялык кесепеттерди (айрым аймактар үчүн да, бүткүл дүйнө үчүн да) аныктоого аракет кылыпкан. Бул тенденциялардын алкагында глобалдык жана аймактык өнүгүү моделдери иштелип чыга баштады. Кийинчерээк глобалдык моделдөөдө үч негизги багыт калыптанган, алар : кайра жаралбаган чийки заттын тигил же бул түрүнүн түгөнүшүнүн ыктымалдуу мөөнөттөрүн аныктоого, жер "азык" ала турган калктын санын белгилөө, системанын компоненттери катары дүйнөдөгү, айрым өлкөлөрдө жана региондордо калктын динамикасын аныктоо. Эгерде калктын санынын өсүү тенденциялары, булгоочу заттардын, тамак-аш өндүрүшүнүн жана ресурстардын түгөнүшүнүн тенденциялары өзгөрүүсүз калса, анда биздин планетанын өсүү чегине жакынкы жүз жылдын ичинде жетет. Дүйнөлүк

системанын катастрофасы 2020-жылдан 2040-жылга чейинки мезгилде келиши мүмкүн; бул тенденцияларды өзгөртүү жана узак убакыт бою сактала турган экологиялык жана экономикалык туруктуулукка жетишүү мүмкүнчүлүгү бар;

Саны көбөйө турган жер шарынын калкынын нормалдуу жашоосу үчүн, азыр жасалып жаткандай, дүйнөлүк дан түшүмүнүн 1/3 бөлүгүн мал жана бакма канаттуулардын тоютуу үчүн пайдаланууну сөзсүз түрдө токтотуу зарыл. Эт азайып, кымбаттаган сайын, элдин рационунан кошулган бул дан тамак-аш маселесин жеңилдетет.

Жаңы технологиялык чечимдердин пайда болушуна жана биотехнологиянын артыкчылыктарына карабастан, жашыл өсүмдүктөр жүргүзгөн фотосинтез процесси адамдын керектөөлөрүн канааттандыруунун негизи бойдон калууда. Азыркы учурда адамзат кургактыкта жүрүп жаткан бул процесстин продукциясынын жылдык көлөмүнүн 40% колдонот, миллиондогон башка биологиялык түрлөргө жана экосистеманын негизги функцияларын коргоого 60% гана калды.

Адамзат өзүнүн максаттарын кайрадан карап чыгып, ага жетүү жолдорун кайра аныктап, келечек муундардын жыргалчылыгына негизделген принциптердин жаңы системасын иштеп чыгуусу зарыл. Коомдогу өзгөрүүлөр биринчи кезекте төмөнкүлөрдөн көрүнөт. Иш менен камсыз кылуу структурасында жылыштар болот. Шаардык өсүү тенденциясы жана шаар калкынын салыштырма салмагынын көбөйүшү өзгөрөт. Экологиялык багытталган экономикага өтүү процессинин тереңдеши менен туруктуу өнүгүү принциби экономикалык саясаттын багыты катары экономикалык өсүшкө бара-бара көлөкө түшүрөт.

Сунушталган туруктуу өнүгүү модели төмөнкүдөй маанилүү компоненттерди камтыйт: эл аралык кызматташтык; жакырчылыкка каршы күрөш; керектөө структурасын өзгөртүү жана калдыктар менен күрөшүү; турак-жай менен камсыз кылуунун абалын турукташтыруу; билим берүү; Маданият жана искусство; туруктуу өнүгүү үчүн илим; өнөр жай, энергетика, транспорт; айыл чарба; калк; коргоо жана адамдардын ден соолугун чыңдоо; экология. Концепцияда Кыргызстандын туруктуу өнүгүүгө өтүүсү анын бардык аймактарынын туруктуу өнүгүүсү камсыздалганда гана мүмкүн боло тургандыгы белгиленген.

Экологиялык көзөмөлдүн начарлашы жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу эмес пайдалангандыгы үчүн акы төлөп, мамлекет тарта турган экономикалык жоготууларды көбөйтөт. Жагымсыз экологиялык кырдаал финансылык-экономикалык кризистен улам күчөйт.

Орто мөөнөттүү максаттуу макроэкономикалык көрсөткүчтөргө инвестициялык долбоорлорду ишке ашыруу, региондордун активдерин натыйжалуу башкаруу, экономиканын бардык тармактарына түрткү берүү үчүн мамлекеттик жөнгө салуу системасын реформалоо аркылуу жетишилет. Өкмөт зарылдыкка жараша аймактардын конъюнктуранын начарлоосуна байланышкан терс процесстердин жана опурталдардын экономикага таасирин тийгизиши мүмкүн болгон катуу соккуларды жеңилдетүүгө багытталган чаралардын системасын иштеп чыгат.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Перспективы «зелёной» экономики в КР, 2012. <http://www.caresd.net>
- 2.Национальный доклад о состоянии окружающей среды Кыргызской Республики за 2006-2011 годы. – Бишкек, 2012. – 128 с.
- 3.Валинурова, Лилия Инновационное развитие регионов. Теория и практика / Лилия Валинурова. - М.: КноРус, 2015. - 458 с.
- 4.Валинурова, Лилия Инновационное развитие регионов: Методологические основы и перспективные направления: моногр. / Лилия Валинурова. - М.: КноРус, 2019. - 760 с.
- 5.Вариативность эколого-экономических процессов в социально-экономическом развитии региона / Коллектив авторов. - М.: КноРус, 2019. - 425 с.
- 6.Вертакова, Юлия Индикативное управление устойчивым развитием региона / Юлия Вертакова. - М.: LAP LambertAcademicPublishing, 2018. - 360 с.
- 7.<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/61542>
- 8.https://www.gov.kg/ky/p/sustainable_development
- 9.<http://www.stat.kg/kg/news/cifry-i-fakty-den-knigi-v-kyrgyzstane>

Омошев Т.Т., п.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Куваков Ж., доцент
Б. Осмонов атындагы ЖАМУ

КОШУУ ЖАНА КЕМИТҮҮ АМАЛДАРЫН ОКУТУУ ЫКМАЛАРЫ

Аннотация

Макалада окуучулардын кошуу жана кемитүү амалдарын мисалдарды жана маселелерди чыгарууда гана эмес турмуштук практикада колдонуу жагы башкы маселе катары айтылып анын чечүү жолдору каралган. Өзгөчө практикага кошуу менен кемитүүнүн закондорун колдонуу жагына басым жасалган. Ошондой эле оңой же жеңил деп маани бербегендин кесепети формализмге алып келери айтылып, анын жоюу жолдору каралган. Бул кемчилдиктердин таасири жогорку класстарды окутууда кездешүүдө. Айталы удаалаштык, прогрессиялар түшүнүктөрүн берүүдө. Окуучуларга бир эле мисалды бир нече ыкма менен түшүндүрүп көрсөтүү алардын билим сапатынын кеңейишине жол ачыларын тажрыйба көрсөттү. Бул амалдарды колдонууда сумма же айырма кандай сан болорун такпы же жуп экендигин чыгарбай эле аныктай алышат Макалада окуу программасында көрсөтүлбөгөн өзгөчөлөнгөн чыгарылыштар көрсөтүлүп, түшүндүрмө берилген. Мугалимдер этибарга алынбаган жагдайларды эске алуу, традициялуу эмес ыкмаларды колдонуу аркылуу окуучулардын кызыгуусун арттыруу менен алардын билим деңгээлин жогорулатууга болот деген пикирдебиз. Макалада окуу программасында көрсөтүлбөгөн өзгөчөлөнгөн чыгарылыштар көрсөтүлүп, түшүндүрмө берилген.

Түйүндүү сөздөр: команда, чогулуу, чогулуш, ашар, класс, ата-энелер, аттама, салыштыруу, удаалаштык, көптүк, абстрактуу, закон, ыкма, өсүүчү, кемүүчү, суммадан санды кемитүү, сандан сумманы кемитүү, суммадан сумманы кемитүү, сандан айырманы кемитүү, айырмадан санды кемитүү.

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ СЛОЖЕНИЮ И ВЫЧИТАНИЮ

Аннотация

В статье рассматривается применение учащимися сложения и вычитания не только в постановке примеров и задач, но и на практике, а также обсуждаются способы их решения. Особое внимание уделялось применению законов дедукции с добавлением практики. Также было высказано предположение, что последствия игнорирования легкого или простого могут привести к формализму и способам его преодоления. Влияние этих недостатков ощущается в обучении старших классов. Например, он передает концепции последовательностей и прогрессий. Опыт показывает, что объяснение одного и того же примера учащимся более чем одним способом может улучшить качество их знаний.

Используя эти операции, они могут определить точное или четное число суммы или разности, не решая, является ли сумма действительной или четной. Мы считаем, что учителя могут повысить уровень знаний учащихся за счет повышения интереса учащихся за счет использования нетрадиционных методов с учетом запущенных ситуаций. . В статье дается пояснение к конкретным публикациям, не включенным в учебную программу.

Ключевые слова: команда, сбор, сбор, ашар, класс, родители, имя, сравнение, последовательность, множественное число, реферат, закон, метод, по возрастанью, по убыванию, вычитание, вычитание, вычитание, вычитание, вычитание числа из разности.

METHODS FOR TEACHING ADDITION AND SUBTRACTION

Annotation

The article discusses the use of addition and subtraction by students not only in setting examples and problems, but also in practice, and also discusses ways to solve them. Particular attention was paid to the application of the laws of deduction with the addition of practice. It has also been suggested that the consequences of ignoring the easy or the simple can lead to formalism and ways to overcome it. The impact of these shortcomings is felt in the teaching of the upper grades. For example, it conveys the concepts of sequences and progressions. Experience shows that explaining the same example to students in more than one way can improve the quality of their knowledge.

Using these operations, they can determine the exact or even number of the sum or difference without deciding whether the sum is real or even. We believe that teachers can improve students' knowledge by increasing student interest through the use of non-traditional methods given neglected situations. . The article provides an explanation for specific publications not included in the curriculum.

Key words: command, collection, collection, ashar, class, parents, name, comparison, sequence, plural, abstract, law, method, ascending, descending, subtraction, subtraction, subtraction, subtraction, subtracting a number from the difference.

Окуучулар мектепке чейин эле сандар менен тааныш болушуп оозеки эсептөөлөрдү жүргүзүүнү үйрөнүп келишет. Башталгыч класста окууда алар цифра түшүнүгү менен таанышуу процессинде сандарды жазууга үйрөнүшөт б.а. сандардын келбети, фигурасы, формасы анын жазуу элементтери менен тааныш болушат. Окуучуларда алгачкы жазуу маданияттуулугу калыптана баштайт. Кошуу амалын өтүүдөн алдын окуучулар билген төмөндөгүдөй терминдерди эске салуу менен ал сөздөрдүн маанисин ачууга аракет жасайбыз. Чогулуу, чогултмай, чогулуш, жыйналыш, жыйнамай, топтолуу, ашар, класс, мугалимдер, ата-энелер жыйналышы сыяктуу сөздөрдүн маанисин окуучулар менен бирге чечмелейбиз. Эки класстын окуучуларынын чогуу ойноосун, эс алуусун, мультфильм көрүүсүн ж.б. талкуулоо өтүлүүчү теманы түшүнүүгө өбөлгө. Ар бир окуучунун 20 ичиндеги сандарды саноосунан алдын:

1, 1. (0)

1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20. (1)

Ар бир окуучунун 1 ден баштап аттама саноосу: 1,3,5,7,9,11,13,15,17,19. (2)

Ар бир окуучунун 2 ден баштап аттама саноосу: 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20. (3)

(0), (1), (2), (3) удаалаштыктарын окуучулар салыштыруу менен айырмачылыгын табышат. Окуучулар гана эмес мугалимдер дале кошуу процесси жүрүп жатканын байкабай калышат. (1) сан удаалаштыгында алгачкы 1 санына 1ди кошуу менен 2 келип чыгышы, 2 ге 1 ди кошуу менен 3 түн келип чыгышына ж.б.у.с. маани берүү керектигин баса белгилегибиз керек. Мында ар кандай сан өзүнөн мурдагыдан 1 ге чоң экедигин байкайбыз. (2) жана (3) сан удаалаштыгында 2 ге кошуу автоматтык түрдө айтылганын белгилегибиз келет. (2) жана (3) тө ар кандай сан өзүнөн мурдагыдан 2 ге чоң экенин көрө алабыз. Кийинки темаларда (2) сан удаалаштыгы так сандардын көптүгү, (3) сан удаалаштыгы жуп сан удаалаштыгы экенин эстен чыгарбоосун эскертебиз. Ошондой эле удаалаш дегенди биринин артынан жарыкка келген бир туугандар: ага-ини, эже-синди, ага-карындаш, эже-ини жөнүндө айтуу менен түшүндүрөбүз.

Маселе. Класка алгач 5 окуучу, ардан 3 минута өткөндөн кийин 3 окуучу келди. Звонок болгондо калган окуучулар класска киришти. Звонок болгонго чейин канча окуучу класска киришти? Чыгаруу: $5+3=8$. Алгач 5 окуучу класска келди, арадан 3 минута өткөндөн кийин 3 окуучу келип кошулду эле баары 8 окуучу болуп калды. 5 – кошуучу, 3 – кошулуучу, 8 – жыйынды, сумма. Ошондой эле $5+3$ сумма, 8 сумма деп аталат деп айтабыз. Жогорудагыдай эле бирден жана экиден 3 кө, 4 кө, 5 ке, 6 га, 7 ге, 8 ге, 9 га, 10 го кошуу менен айтыруу алардын оозеки кошууну өздөштүрүүгө өбөлгө. Конкреттүүдөн абстракттууга же сандан тамга түрүнө өтүү макстында: $a+b=c$ деп жасабыз. Мында **a** – кошуучу, **b** – кошулуучу, **a+b** же **c** – сумма деп тамгалык белгилөөлөр аркылуу ар бир тамганын ордуна сандарды коюп эсептөөлөрдү аткарабыз. Класста биринчи катарда 8 окуучу, экинчи катарда 7 окуучу олтурушат. Класстын биринчи жана экинчи катарында биригип канча окуучу олтурушат деген суроого окуучулар $8+7=15$ дешип түрдүүчө эсептешет. Мына ушундан 1-катардагы окуучуларды 2-катарга, ал эми 2-катардагы окуучуларды 1- катарга орун алмаштырып койсок баары биригип канча окуучу болот? деген суроого: $7+8=15$ деп жооп беришет. Мындай мисалдарды келтирүү менен жалпылап: $8+7=7+8$ туура боло турганына ынандык. Жогорудагы айтылыштарды жалпы түрдө: $a+b = b+a$ деп кошууда кошулуучулардын орун алмаштыруусунан сумма өзгөрбөйт деген жыйынтык чыгарабыз. Бул кошуунун орун алмаштыруу закону кийинки темаларды жана мисал маселерди чыгарууда колдонулат деп алдын ала эскертебиз. Маселе. 1-катарда 8 окуучу, 2-катарда 7 окуучу, 3-катарда 12 окуучу олтурушса класста жалпы канча окуучу болгон? Чыгаруунун:

1-ыкмасы: $8+7+12=(8+7)+12=15+12=27$.

2-ыкмасы: $8+7+12=8+(7+12)=8+19=27$.

3-ыкмасы: $8+7+12=(12+8)+7=20+7=27$.

Силер көргөн 3 чыгарылыштын кайсынысы ыңгайлуу экенин байкадыңар? - деген суроого көпчүлүгү 3-ыкма деп жооп беришет. Кошумча эмне себептен? Алар $12+8=20$ тегерек ондук пайда болду ага аркандай санды кошуу жеңил болот дешти. Биз жалпылап: адегенде

орун алмаштыруу законун колдондук. Андан соң жалпылап караганда: $a+b+c = (a+b)+c = a+(b+c)$ кошуунун топтоштуруу закону деп аталат деп эске слабыз.

Ошондой эле кошуунун орун алмаштыруу касиетин пайдаланып:

$$a+b+c = (a+b)+c = a+(b+c) = a+b+c = (a+c)+b$$

деп жазсак боло турганын окуучуларга айтабыз.

$a+b+c$ – сандарды кошуу болот да натыйжа сумма чыгат;

$a+(b+c)$ – санга сумманы кошуу болот да натыйжа сумма чыгат;

$(a+c)+b$ – суммага санды кошуу болот да натыйжа сумма чыгат.

Эми практикалык мисалдардын ичинен жүз ичиндеги сандарды кошуу ыкмаларына кайрылалы: 1. $48+36$

$48+\underline{2}=50$ экиге кошуу менен тегерек ондукка айландырып алдык

$50+36=86 \rightarrow 86-\underline{2}=84$ жогоруда коштук эле, эми экиге кемиттик.

2. $52+45$

$52-\underline{2}=50$ экини кемитүү менен тегерек ондукка айландырып алдык

$50+45=95 \rightarrow 95+\underline{2}=97$ жогоруда кемиттик эле, эми экиге коштук.

3. $36+7$

$36+7$ кошкондо тегерек ондук чыккандай кошулуучуга ажыраттык

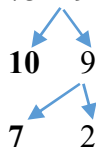

4 3

$$36+4+3=40+3=43.$$

4. $73+19 \rightarrow 19=10+9=10+(7+2)$

$73+19$ 73кө 10ду оозеки кошо алышат, 73тү тегерек ондукка

10 9 айлангандай алгач 7ге кошуп, анан 2ге кошуп коёбуз

7 2

$73+10+7+2=83+7+2=90+2=92$. Төмөндөгүдөй айрым өзгөчөлөнгөн кошууга карата мисалдарды чыгаруу усулдарын иштеп көрсөтө кетели

3 4 5 6 1	5	8
5 7 8 9 2	6 5	4 8
6 7 2 3 4	4 6 5	6 4 8
3 5 8 9 7	9 4 6 5	9 6 4 8
5 4 3 7 6	2 9 4 6 5	8 9 6 4 8
2 0 бирдик	2 5	4 0
3 4 ондук	2 4	1 6
2 6 жүздүк	1 2	1 8
2 7 миңдик	1 8	1 8
2 2 он миңдик	2	8
2 4 9 9 6 0	2 8 9 6 4 8	1 0 0 0 0 0
3 4 5 6 1		7
5 7 8 9 2		1 7
6 7 2 3 4		4 1 7
3 5 8 9 7		3 4 1 7
5 4 3 7 6		5 3 4 1 7
2 2 оң миңдик		4 5 3 4 1 7
2 7 миңдик		7 4 5 3 4 1 7
2 6 жүздүк		6 7 4 5 3 4 1 7
3 4 ондук		5 6 7 4 5 3 4 1 7
2 0 бирдик		3 5 6 7 4 5 3 4 1 7
2 4 9 9 6 0		7 3 5 6 7 4 5 3 4 1 7
7 7 7 7 7 7 7 7 7 7		

Кошуу амалын карап жатканда: Суммага санды кошуу $(a+b)+c$; Санга сумманы кошуу $a+(b+c)$; Бир нече сандарды кошууну $a+b+c+d+k+g$ үйрөнөбүз. Жорудагы ар түрдүү сандарды кошууну үйрөнүп жатып, төмөндөгүдөй натыйжаларды алабыз: $T+T=Ж$; $T+Ж=T$; $Ж+Ж=Ж$; T – так сан, $Ж$ – жуп деп түшүнөбүз. Демек так санга так санды кошсок жуп сан келип чыгарын, так санга жуп санды кошсок так сан экенин, жуп санга жуп санды кошсок жуп сан, так санды так санга кошкондо жуп сан болорун жатка билишибиз керек. Кемитүү амалынын сабакка киргизилиши окуучулардын эмгегин бир аз татаалдандат. Муну биз турмушта салыштыруу аркылуу жүргүзө алабыз. Предметтерди, заттарды, нерселерди кароодо Көппү же азбы? Чоңбу же кичинеби? Оорбу же жеңилби? Узунбу же кыскабы? деп саны, узундугу, салмагы, аянты, көлөмү боюнча салыштыруу жүргүзүлөт да $>$, $<$, $=$ белгилерин коебуз. Алгач түшүндүрүүнү саноо менен байланыштырабыз б.а. 20 ичиндеги сандарды жогортон төмөн карай б.а. чоңдон кичинени көздөй окуучулардын баарын санатабыз: 20; 19; 18; 17; 16; 15; 14; 13; 12; 11; 10; 9; 8; 7; 6; 5; 4; 3; 2; 1 (1)

Мына ушунун өзү эле 1ге кемитүү автоматтык түрдө жүргүзүлөт. (1) саноосун аттама түрдө 2ге кемитүүнү жүргүзсөк анда: 20; 18; 16; 14; 12; 10; 8; 6; 4; 2. (2) удаалаштыгын алышат. Эгерде (1) аттама саноосун 19 дан баштап 2ге кемитип санасак анда: 19; 17; 15; 13; 11; 9; 7; 5; 3; 1. (3) удаалаштыгы пайда болот. Ушундай эле саноону 3 кө, 4 кө, 5 ке, 6 га, 7 ге, 8 ге, 9 га, 10 го аттатып жогортон төмөнгө карай саноону окуучулар оозеки жүргүзө алышса, анда жакшы жакка илгерилөө деп түшүнсөк болот. (1), (2), (3) удаалаштыктарын салыштыруу менен окшоштугун жана айырмачылыгын билүү өзүнчө эле чыгармачылык. Мында (1) кемүүчү, азайуучу удаалаштык, удаалаштыктагы ар кандай сан өзүнөн мурдагыдан 1 ге кичине же удаалаштыктын ар кандай мүчөсүнөн мурда келүүчү сан бирге чоң экендигин байкайбыз – ошондуктан кемүү тартибинде болуп жаткандыгын байкоого болот.

Мисалы: $20-19=1$, $19-18=1$, $18-17=1$, $17-16=1$, $16-15=1$, $15-14=1$, $14-13=1$, $13-12=1$, $12-11=1$, $11-10=1$, $10-9=1$, $9-8=1$, $8-7=1$, $7-6=1$, $6-5=1$, $5-4=1$, $4-3=1$, $3-2=1$, $2-1=1$. Жуп сандан 1 ди кемитсек так сан, так сандан 1 ди кемитсек жуп сан келип чыгууда. (2) жуп сандардын кемүү удаалаштыгы, (3) так сандардын кемүү удаалаштыгы экенин байкайбыз. Бул удаалаштыктарда ар кандай сан өзүнөн мурдагыдан 2 ге кичине экени байкалууда: $20-18=2$; $18-16=2$; $16-14=2$; $14-12=2$; $12-10=2$; $10-8=2$; $8-6=2$; $6-4=2$; $4-2=2$. Жуп сандан 2 ни кемитсек жуп сан келип чыгууда. Ошондой эле: $19-17=2$; $17-15=2$; $15-13=2$; $13-11=2$; $11-9=2$; $9-7=2$; $7-5=2$; $5-3=2$; $3-1=2$. Мында так сандан 2 ни кемитсек так сан болорун байкадык. Кемитүү бул азайуу. Маселе: Класста 25 окуучу бар. Бүгүн сабакка 21 окуучу келди. Канча окуучу ар кандай себептер менен сабакка катышкан жок? Чыгаруу: $25-21$ деген 21 ге канчаны кошсок 25 келип чыгат деген суроо? 21 ден кийин 26 га чейин канча сан бар: 22; 23; 24; 25. Демек 4 сан бар б.а. $21+1=22$, $22+1=23$, $23+1=24$, $24+1=25$. Жогоруда канча бир кошулду, төртөө. 25 – кемүүчү, 21 – кемитүүчү, 4 – айырма. Сандык белгилөөдөн жалпы тамгалык түргө өтсөк: **$a-b=c$** . (1) **a** – кемүүчү, **b** – кемитүүчү, **c** – айырма. Кемүүчүдөн кемитүүчүнү кемитсек айырма келип чыгат. (1) формуладан: **$a=b+c$** , кемүүчү кемитүүчү менен айырманын суммасына барабар. **$b=a-c$** , кемитүүчү кемүүчү менен айырманын айырмасына барабар. **$c=a-b$** , айырма кемүүчүдөн кемитүүчүнү алганга барабар. Кошуудагы формулалардын негизинде: $Ж-T=T$; $T-Ж=T$; $Ж-Ж=Ж$; $T-T=Ж$. T – так сан, $Ж$ – жуп деп түшүнөбүз.

Кемитүү – мурдагыга караганда азайуу. Өсүү тартибинде ар кандай сандан бирди кемитүү деген ошол сандан мурдагы санды атоо. Так сандан мурда жуп сан, так сандан кийин жуп сан келет. Ар кандай жуп сандан мурда так сан, кийин дале так сан келет. Экөө тең так же экөө тең жуп удаа келбейт. Бул деген түндөн мурда да кийин да күндүз болот же күндүздөн мурда да кийин да түн болот. Эки түн же эки күндүз удаа келбет эмеспи. Бул табияттын законун эстен чыгарбообуз керек. Окуу программасында:

1.Суммадан санды кемитүү: Эгер $a \geq c$ болсо, $(a+b)-c=(a-c)+b$

Эгер $b \geq c$ болсо, $(a+b)-c=a+(b-c)$

Мисалы: $(60+7)-40=(60-40)+7=27$. $(60+7)-5=60+(7-5)=62$

2.Сандан сумманы кемитүү: Эгер $a \geq b+c$ болсо, $a-(b+c)=(a-c)-b$ же $a-(b+c)=(a-b)-c$

Мисалы: $3856-(856+391)=(3856-856)-391=2609$. $7921-(1457+921)=(7921-921)-1457=5543$

3. Суммадан сумманы кемитүү: $(a+b)-(c+d)=a+b-c-d=(a-c)+(b-d)$

4. Сандан айырманы кемитүү: $a+c \geq b$, $b \geq c$ болсо, $a-(b-c)=(a+c)-b$
 $a \geq b$, $b \geq c$ болсо, $a-(b-c)=(a-b)+c$.

Мисалы:

$$615-(378-185)=(615+185)-378=800-378=422. 2569-(569-175)=(2569-69)+175=2000+175=2175$$

5. Айырмадан санды кемитүү: $a-b \geq c$ болсо, $(a-b)-c=(a-c)-b$

а) туюнтмадагы амалдарды тартиби менен аткаруу: $(5786-786)-3241=5000-3241=1759$.

в) $(a-b)-c=(a-c)-b$ формуласын колдонуу: $(596-137)-396=(596-396)-137=63$.

с) $(a-b)-c=a-(b+c)$ формуласын колдонуу: $(410-250-150)=410-(250+150)=410-400=10$.

Жогорудагы темаларын өтүүдө кошуунун жана кемитүүнүн закондорунун негизинде так аткарылышын мугалим ар дайым көзөмөлгөалып туруу зарылчылыгын баса белгилемекпиз. Сабакты практикадан → өтүү максатында **“Жүз ичиндеги сандарды кемитүү”** темасына карата бир топ түрдүү типтеги мисалдарды чыгаруу ыкмаларына кайрылабыз.

1. $75 - 41$ $41=40+1$

а) $75 - 40 = 35$ тегерек ондукту кемитүү

б) $35 - 1 = 34$

$75-41=75-(40+1)=75-40-1$

3. $85 - 69$

а) $69 + 1 = 70$

б) $85 - 70 = 15$

в) $15 + 1 = 16$.

$(62 - 2) - 6 = 54$.

$(93 - 20) - 3 - 2 = 68$.

$80 - 26$ кемитүүгө карата берилген мисады окуучуларга бир нече жол менен чыгарып түшүндүрүү билим сапатын жогорулатат.

1. $80 - 26 = 80 - (20 + 6) = (80 - 20) - 6 = 60 - 6 = 54$.

2. $80 - 26 = (50+30) - 26 = 50 + (30 - 26) = 54$.

3. $80 - 26 = 80 - (30 - 4) = (80 - 30) + 4 = 50 + 4 = 54$.

4. $80 - 26 = (86 - 6) - 26 = (86 - 26) - 6 = 60 - 6 = 54$.

5. $42 - 28 = (30+12) - (20+8) = (30 - 20) + (12 - 8) = 10 + 4 = 14$.

6. $42 - 28 = 42 - (22 + 6) = (42 - 22) - 6 = 20 - 6 = 14$.

Арифметикалык кошуу жана кемитүү амалдарын окуучуларга башталгыч класста жеткиликтүү түшүндүрө алсак, алар 3-4-класстарда өтө эле кыйналышпайт. Окуучулардын кыйналуусунан, түшүнбөгөндүктөн алардын кызыгуусу начарлап математика сабагына болгон сүйүүсү төмөндөйт. Бул арифметика математиканын фундаменти болуп эсептелет эмеспи. Окуучулардын 5-6-7-8-9-10-11-класстардагы жетишпестик мына ушундан келип чыгууда. Ошондуктан булар жеңил материалдар деген ойдон алыс болуп, кошуу жана кемитүүгө терең маани берүү менен астейдил түрдүү ыкмалар менен окутуу алардын билим сапатынын жогорулашына түз пропорциялаш деп практикалык тажрыйбалардан ишенимдүү айта алабыз.

Колдонулган адабияттар:

1. И.Б.Бекбоев, С.Мкртчян, Н.И.Ибраева

2. Математика 1 окуу китеби Бишкек – 2011

3. И.Б.Бекбоев, Н.И.Ибраева

4. Математика 2 окуу китеби Бишкек – 2010

5. И.Б.Бекбоев, Н.И.Ибраева

6. Математика 3 окуу китеби Бишкек “Билим компьютер”- 2011

7. И.Б.Бекбоев, Н.И.Ибраева

8.Математика 4 окуу китеби Бишкек – 2009

9.Т.Н.Энназаров Математиканын башталгыч курсунун теориялык негиздери (которможыйнак) Жалал-Абад - 2006

10.Башталгыч класстарда математиканы окутуу методикасынын айрым маселери (методикалык жолдонмо) Даярдагандар: Т.Н.Энназаров, Н.Д. Баитова Бишкек - 2012.

*Дүйшеев Ж.А., т.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Олжобаев Н.К., аспирант
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ*

ИНСАНТААНУУ БАГЫТЫ: ТАЖРЫЙБА ЖАНА КЕЛЕЧЕК

Аннотация

Ата мекен тарыхында Инсантаануу багыты олуттуу жана актуалдуу маселелерден болуп саналат. Ар бир тарыхый инсандын өмүр жолу, эмгеги, калтырган изи оозеки же жазылган кабарларга негизденип объективдүү баа алышы керек. Бирок, мында инсантаануучунун жеке ой-туюму да белгилүү өлчөмдө роль ойнойт. Кеп изилдөөчүнүн канчалык деңгээлде маалыматты өздөштүргөндүгүндө жана таамай тыянак чыгара билгендигинде турат. Биз бул изилдөөбүздө атамекендик тарыхчылардын инсантаануучулук тажрыйбаларына токтолдук. Мисал катары профессор К.Үсөнбаевдин Ормон ханды изилдөөсүн алдык. Акырында тиешелүү тыянактарды чыгардык жана инсантаануу багыты үчүн келечекте зарыл деп эсептеген сунуштарыбызды келтирдик.

Түйүндүү сөздөр: Инсантаануу, Ата мекен, тарых, тарыхчылар, Ормон хан.

ЛИЧНОСТНОВЕДЕНИЕ: ПРАКТИКА И ПЕРСПЕКТИВА

Аннотация

Личностноведение – один из серьезных и актуальных направлений в Отечественной истории. Каждая историческая личность должна получить объективную оценку, основываясь на вербальные и нарративные информацию о своем пройденном пути и труды. Но, в этом процессе невольно участвует внутреннее убеждение исследователя. А в какой мере присутствует субъективное мнение – это зависит от уровня усвоения материала. Мы в своем исследовании остановились трудам отечественных историков в этом направлении. Например ставили исследования профессора К.Усенбаева жизнь и деятельность Ормон хана. В конце сделали определенные выводы и внесли собственные предложения для дальнейших исследований в будущем.

Ключевые слова: Личностноведение, Отечество, история, историки, Ормон хан.

PERSONAL STUDIES: PRACTICE AND PERSPECTIVE

Annotation

The direction of personality is one of the most important and topical issues in the history of the country. Every historical figure's life, work, and footprints must be objectively assessed based on oral or written reports. However, the personal opinion of the anthropologist also plays a role in this. The question is to what extent the researcher has mastered the information and is able to draw accurate conclusions. In this study, we focus on the anthropological experiences of domestic historians. As an example, we took Professor K. Usenbaev's study of Ormon Khan. Finally, we draw the appropriate conclusions.

Key words: personality, history of the country, history, historians, Ormon Khan.

Киришүү. Инсантаануу маселеси Ата мекен тарыхынын объективдүү жана өтө терең изилдөөнү талап кылуучу проблемаларынын орчундуусу болуп саналат. Кыргыз таануу илиминин узун тарыхында эл ээрчиткен кашкалардын арбындыгы белгилүү. Ошолордун ар бирине тарых илиминин принциптери талап кылгандай баа берүү же сындoo – тарыхчыларды таразалай турган опурталдуу иш. Ата мекен тарыхында бул маселени Б.К. Абытов, В.В. Бартольд, Б.Жамгерчинов, К.С. Молдокасымов, Т.Өмүрзакова, Т.Н. Өмүрбеков, К.Үсөнбаевдин эмгектеринен кездештиребиз. Аталган авторлор айрым инсандардын өмүр жолу, эрдиктерине токтолгону менен “инсантаануунун” теориясына тереңдеп кайрылышкан эмес. Биз бул макалабызда маселенин ушул өңүтүнө басым жасоону максат кылып алдык жана анын өтөсүнө чыгуу үчүн төмөнкү милдеттерди аткаруубуз зарыл деп эсептейбиз: 1. Инсантаануунун атамекендик тарыхтагы теориясы жана практикасы; 2. Инсантаануунун чет элдик теориясы жана практикасы; 3. Инсантаануунун дүйнөлүк илимий-теориялык тажрыйбасынын кыргызтаануудагы жүрүшү жана үлүшү, же социалдык инженериясы.

Изилдөөнүн каражаттары жана ыкмалары. Тарых илиминде жеке адамдын ролу жана орду тууралуу теориялардан баш адашат. Аларды талдап отуруп, инсандын коомго таасирин аныктоо үчүн бир нече жагдайларга токтолуу зарылдыгы бар экендигине ынандык. Алар, биринчиден, коомдун өнүгүү мыйзамченемдүүлүгүнүн түрдүүлүгү; экинчиден, тарыхый инсандын ар кандай шартта, кырдаалда секиге чыгышы; үчүнчүдөн, инсандын эрки

жана аракети жок жерден пайда болбойт жана ал – тарыхый шарттын туундусу. Бирок инсандын коомдук абалын толук аңдоого булар жетишсиз.

Бардык белгилүү инсандар үчүн универсалдуу мыйзамченемдүүлүк менен шаблон түзүү объективдүүлүккө жакындабай калмак “Инсандын ролу эмнеден көз каранды: жеке өзүнөнбү, тарыхый кырдаалданбы, тарыхый мыйзамданбы, кокустуктанбы же ушунун бардыгынын бир учурда тогошуусунанбы, айтор, аныктоо татаал. Буга жооп дагы көпчүлүк учурда өзүбүз тандап алган өңүткө, мезгилге жана башка жагдайларга байланыштуу” [5.34].

Бул иликтөөбүздө 1920-жылдардан бүгүнкү күнгө чейинки басмадан чыккан нарративдик булактар менен тарыхнаамелик өңүттөгү материалдардын үстүндө иштеп, изилдөөнүн системалуу, диалектикалык, социологиялык, географиялык, бихевиористтик жана биогенетикалык ыкмаларын колдондук.

Жыйынтыктар жана талкуулар. Ата мекендик жана дүйнөлүк тарыхтын инсантаануучулук багытынын учурдагы инженериялык жетишкендиктери жана тыянактары тыянактарын коомчулук күтүп жаткандыгы анык. Тарыхчылардын жаңы муунунун өкүлү Т. Өмүрзакова белгилегендей, учурунда «тоталитардык тартиптин таламына моюн сунууга аргасыз болгон республиканын тарых илими өз элинин эркиндиги үчүн күрөшкөн, эл кызыкчылыгын коргогон белгилүү инсандардын тарыхтагы ролу, коомго сиңген эмгеги тууралуу маселени көтөрүп, чындыкты элге жеткире алган эмес. Эгер кимдир бирөө алар жөнүндө туура жана ачык жазганга батынса, ал ошол замат өткөндөгү «патриархалдык көчмөн турмушту даңазалаган антимаркскчы катары айыпталчу» [10]. Ошентсе да, кайсы бир деңгээлде айрым инсандар тууралуу жыйынтыктар чыгарылып, эл арасында белгилүү пикирлер калыптана баштады. Бүгүнкү күндө кыргызтаануу илиминде бул маселени изилдөөдө проф. Кушбек Үсөнбаевдин эмгектери негизги орунда турат. Аталган тарыхый проблемалар өз мезгилинде профессор тарабынын толук жана объективдүү, ийине жете иликтенген. Бирок, анын эмгектерине партиялык-тоталитардык режимдин таасири тийгендигин байкоого болот [6].

Буга кыргыз тарыхчыларынын улуу мууну күнөөлүү эмес. Таңууланган империялык саясат айыптуу. Ал мезгилде андан баш тартуу мүмкүн эмес эле [8].

Кылымдарды карыткан узак тарыхында кыргыз эли ошол доордун шартына ылайык мамлекеттик ишмерлерине ээ болуп келди. Ар бир этностун улуттук өзгөчөлүгүнө, талабына жана керектөөлөрүнө төп башкаруучулары болот. Италия социологу Вильфредо Парето даана көрсөткөндөй: «Адамзат тарыхы – башкаруучулардын көрүстөнү». Биздин улуттук тарых илимибиз маркстык көзкараштан туруп, негизинен тарых дегенде белгилүү окуялар менен эл массасынын ролуна көңүл буруп, ошону гана изилдөөгө үйрөткөн. Ошентип отуруп каратаман элди бийлеген, коргогон, «караңгыда жол таап, капилеттен сөз тапкан» тарыхый инсандардын өмүр жолу, ишмердүүлүгү, башкаруу ыкмалары, согуштук-саясий тажрыйбалары, айткан акыл-насааттары бүгүнкү күнгө чейин жеткиликтүү изилдөөгө алына элек.

Эгемендик жылдарында алар тууралуу айрым изилдөөлөр жүргүзүлүп, макалалар, эмгектер, жыйнактар жарыкка чыгып, ал тургай, алардын урматына мамлекеттик деңгээлдеги иш-чаралар уюштурулуп, той, мааракелер өткөрүлүүдө.

Эл үчүн өмүрүн арнаган инсан тарыхтан өз ордун алыш керек. Бирок анын даңазалуу эрдиктери, урпактарга жеткен сабак болоор сөзү апыртмасыз, тарыхый далилдер менен бышыкталып берилсе туура болоор эле. Айрым учурда калыстыктан четтеп, ал тургай, тарыхый анахронизмдерге жол берилип келүүдө. Маселенин мындай өңүтү тууралуу белгилүү тарыхчы Кушбек Үсөнбаев көзүнүн тирүүсүндө басма сөз беттеринде өтө кейип жазганы бар. Сөзүбүз куру болбос үчүн окумуштуунун такшалган калеминен кагазга түшкөн Ормон-ханды изилдөөсүн окурмандарга сунуштап кетebиз.

Өмүрүнүн дараметтүү учурун кыргыз жана ага жамаатташ жашаган элдердин тарыхын изилдөөгө арнаган Кушбек Үсөнбаев советтик доордо жана эгемендүүлүк мезгилинде өмүрү өрнөк инсандардын бир далайын изилдеп, аларга тарыхый так баа берүүгө үлгүрдү. Алардын бири Ормон хан эле. Мисал катары дасыккан тарыхчынын ушул инсанды изилдөөсүнө саресеп салалы. Кушбек Үсөнбаевдин алгачкы изилдөөлөрү XIX кылымда жашап өткөн, даңазалуу

инсан Ормон хандын маселесинен башталып, Ормон ханды изилдөө менен аяктады. Анткени ал алгач эмгек чыйырын баштаган учурларда Ормон ханга тиешелүү гезиттик макалаларын жарыялаган. Бул улуу инсан жөнүндөгү эмгектеринин экинчи толкуну кайра куруу дооруна тиешелүү.

Ормон хан жөнүндөгү уламыш, лакап, окуяларды убуртуп-чубуртуп жазган эркин изилдөөлөрдүн абалына олуттуу жүз берип, ар тараптуу изилдөө үчүн, Кушбек Үсөнбаев кийинки жылдары Казак Республикасынын Борбордук Мамлекеттик архивинен «Ормон хан жана анын башка тараптар менен кат алышуулары» боюнча 79 барак көчүрмө алып келген (ал бүгүнкү күндө Кушбек Үсөнбаевдин Борбордук Мамлекеттик архивге тапшырылган материалдарынын арасында, фонд № 2851). Белгилүү тарыхчынын Ормон ханды изилдөөсү көзү өтүп кеткенден кийин жарык көргөн монографиясынын чыгышы менен аяктайт. Бул эмгекте белгиленгендей, Ормон хан Ниязбек уулу (1774–1855) кыргыздардын Байыркы доордогу жана Орто кылымдардагы тарыхын эске албаганда, Түндүк Кыргызстандын эл тарабынан ак кийизге отургузулуп расмий түрдө көтөрүлгөн туңгуч ханы болгон. Тарыхый фактылар менен тастыкталып жана болгон окуяларды көркөмдөөлөр менен коштолуп жазылган Ормон хан жана анын эли тууралуу баян XIX кылымдагы «толук кандуу кыргыз ханын жана хандыгын» элестетет. Хан болгондо да, ал адилеттүү, материалдык байлыкка караганда рухий байлыкты жогору коюп, көксөө, мүдөөнү кандыруу менен ынсап кылып, ашкере зомбулук көрсөтпөгөн хан катары сүрөттөлөт. Мунусу казак ханы Кенесарыны туткундаган соң, анын өзү урунуп жүргөн ошол кездеги баалуу куралын – мылтыгын – өзү албай, Жантайга белекке бергенинен көрүнүп турат. Чынында ал жоону талкалап, көксөөнүн канышынан өткөн олжону күткөн эмес. Кенесарынын Ормондун колунан талкаланышы Түштүк Казакстан менен Түндүк Кыргызстанды жердеген бардык эле элдердин мүдөөсүнүн аткарылышы болду. Бул жеңиштен соң Ормондун «баркы өсүп, даңкы көтөрүлдү». Маселен, Кокон хандыгынын мамилесинин жылышына салым кошуп, орустардын кыргыздар менен болчу байланышын жөнгө салды. Эгер Кенесары Ормондон жеңилбегенде же бул жеңиш кечирээк келгенде кыргыз-орус мамилелери да ошончолук кийиндеп кетенчиктемек. Анткени Түштүк Казакстан менен Түндүк Кыргызстанды байырлап тынч жаткан элге бүлүк салган Кенесарынын ошол чөлкөмдөн журт башчылары жана орустар менен сүйлөшөйүн деген ою да болгон эмес.

Аталган эмгекте ошол кездеги социалдык түзүм жана экономикалык чарба жүргүзүүнүн мүнөзү төмөнкүдөй сүрөттөлөт: «Ал доордо кыргыз элинин коомдук түзүлүшү феодалдык-патриархалдык мүнөздө болгон. Экономикада жеке менчик, социалдык теңсиздик үстөмдүк кылса да, уруучулук чоң мааниге ээ болучу. Жергиликтүү эл урууга, уруу урукка, урук бир атанын балдарына бөлүнүшкөн. Алардын башында уруу башчылары турушкан. Элдик үрп-адат, салт-санаа, өз ара алакалар жана жалпы эле турмуш-тиричилик уруучулуктун калдыгы менен чырмалган бойдон кала берген. Мал жана мүлк жеке менчикте, жер, өзгөчө жайыттар уруу, урук жана бир атанын балдарынын жалпы пайдалануусунда болучу. Манаптар жана башка уруу, урук башчылары өз үстөмдүктөрүн сактап калышкан». Ормон хандын доорундагы жашоо ыңгайы ушундай болучу. Бирок мындай абал көпкө созулмак эмес. Анткени Чыгыштан Кытай жылма саясатын кылайтып, Түндүктөн орус таасири сезилип турган. Ал эми түрк, англис чалгынчылары тарпы кеткен ордонун таасиринен чыга баштаган Кокон жергесинде миссионердик ишине кошуп, өз өлкөлөрүнүн мүдөөлөрүн аткара баштаган.

Мына ушундай альтернативалык тандоодо Ормондун оруска ыктаган саясаты, аракеттери Кушбек Үсөнбаевдин аталган эмгегинде архивдик материалдар менен бекемделет. Ормон хандын саясий көрөгөчтүгүн мезгил далилдеп, анын мамлекеттүүлүккө жетишүүгө жасаган аракети зор болгондугуна бүгүн ынанып олтурабыз. Саясий ишмер катары анда харизматикалык лидердин касиети бар экендигин Кенесарынын кыргыз манаптарын сыноо үчүн сынчы Буланды жиберип, ал Ормонду төмөнкүдөй сүрөттөйт:

«Акылы, айласы өзгөлөрдөн башкача,
Бул чыныгы азыркы кыргыздардын
Бактысына бүткөн хан экен.

Алышкандын алы жетпейт.
Бактысы башынан кетпейт.
Колдогону карачаар жолборс
Ал кимди болсун тепсейт».

Тарыхчы Кушбек Үсөнбаев бул эмгегинин муратын: «Эгемендүүлүк доордо Ормон хандын Ата Мекенибизге өтөгөн каармандыгын жогору баалаш кыргыз коомчулугуна өтө зарыл. Анын саясий жана тарбиялык мааниси өтө чоң», – деп баса белгилейт.

Корутунду

1. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхынын тагдыры татаал багыттарынын бири – Инсантаануу. Ондогон кылымдардын кыйырында түрдүү даражалар менен ныспаларга ээ болгон кашкалардын өтмүштөгү орду менен ролу жазма жана оозеки булактарга таянып аныкталып келет.

2. Ата мекен тарыхы калыптанган советтик чийинден чыгары менен (1990), буулугуп жаткан инсандар да эркиндикке ээ болушту. Кесипкөй тарыхчылар академик Б. Жамгырчиновдун, өзгөчө, проф. К. Үсөнбаевдин такшалган калеминен таасын тарыхый баасын алган тарыхый инсандардын бейнелери коомго ачыла баштады. Инсантаануу багытындагы маселенин коомдук зарылдыгын туя билген тарыхчы-окутуучу, таланттуу окумуштуу Т.Н. Өмүрбеков: "...акыркы жылдарда алгылыктуу айрым аракеттер жасалганына карабастан аксакал тарыхчыларыбыз айткандай "алардын саясий портреттери дагы эле өз авторлорун күтүүдө" [8.5.].

3. "Эмки максат Ата журт тарыхындагы жеке адамдын, өзгөчө Улуу инсандардын чечүүчү ролун ачып берүү, ал маселени мамлекеттүүлүгүбүздүн өсүп-өнүгүүсүнүн этаптары, коомдук аң-сезим менен айкалыштыра ар тараптан изилдөө болушу кажет. Ошондо гана тарых социалдык функциясын аткарып, улуттук аң-сезимдин жанданышына, ар намыстын, адеп-ахлактын ойгонушуна, эл биримдигинин, мамлекеттүүлүк идеясынын андан ары чыңдалышына өбөлгө түзөт" [8.5,6].

4. Окумуштуулар Т. Өмүрзакова, К.С. Молдокасымовдордун кыйла жылдар жыйнаган материалдарынын негизинде коомчулукка белгисиз бейнелердин кыргыз жана аларга жамаатташ жашаган элдердин тарыхындагы орду аныкталып, ролдору аныкталды.

5. Мында проф. Т. Өмүрбековдун инсантаануудагы өңүтү (позициясы) өзгөчө болду. "Марксисттик көз караштагы советтик тарых илиминде айтылып келгендей, классикалык түрүндө ачыктан-ачык таптык эзүү, таптык карама-каршылыктар жана тап күрөшү кыргыз коомунда даана байкалган эмес. Андай түшүнүктөр үчүн социалдык база, негиз жок эле. Ага караганда жамааттык, жекжаат, туугандык тилектештик, жакшы санаалаштык, кайрымдуулук, күйүмдүүлүк, боорукерлик, мээримдүүлүк сезимдери дурусураак өнүккөн. Ар биринин адамдык намысын, өмүрүн, мал, мүлкүн, укугун чогуу коргогондой эле, адат, наркты бузгандыгы" кылган кылмышы үчүн айыпты бирге тартышкан. Арийне, бул каада-салттар ошол доорго гана ылайык көрүнүштөр экенин эстен чыгарбаганыбыз эп" [6.22,23.] деген позициядан туруп изилдеди.

6. Ата мекендик тарыхтын инсантаануу багытындагы ишмердиги советтик жана постсоветтик мезгилдерде жыйналган маалыматтардын негизинде тарыхтын таразасына коюлуп, таамайлыгы такталып тазаланган тарыхый инсандардын бейнелерин коомго сунуштоо менен жүрүп отурду.

7. Акырында баса белгилээрибиз: атамекендик жана дүйнөлүк инсантаануучулардын таанып-билүүчүлүк инженериясына негизденип, дагы бир нече жаңы жүздөр ачыла бермекчи.

Колдонулган адабияттар жана шилтемелер:

1. Абрамзон С.М. У истоков манапства. // Советская Киргизия. 1 апреля, 1931 г.;
2. Бартольд В.В. Избранные произведения по истории кыргызов и Кыргызстана. – Бишкек. 1996 г.;
3. Бернштам А.Н. Источники по истории киргизов XVIII века. – Бишкек. 1997 г.;

Жамгырчинов Б. Очерк политической истории Киргизии XIX века(первая половина). – Фрунзе. Илим.1966;

4.Гринин Л.Е. Личность в истории: Эволюция взглядов // История и современность. № 2. 2010;

5.Кушбек Үсөнбаев. Против идеализации феодального прошлого,-Советская Киргизия, 1952, 6-май; Үсөнбаев К., Кыргыз элинин тарыхынын кээ бир маселелерин туура түшүндүрүү үчүн, /-Кызыл Кыргызстан, 1953. 17-январь; Үсөнбаев К., Афган элинин адилеттүү күрөшү жеңет.-Советтик Кыргызстан, 1980. 15-май; Плоских В., Үсөнбаев К., Сапаралиев Д., Кол беришүү, /-Ала-Тоо, 1989, №1; Үсөнбаев К., Женщина из легенды. Личность в истории. /- Советская Киргизия,1990, 5-июнь; Үсөнбаев К., Унутта калган адамдар. Биринчи макала, /- Кыргызстан маданияты,1989, 16-март; Үсөнбаев К., Унутта калган адамдар. Экинчи макала, /- Кыргызстан маданияты,1989, 23-март; Үсөнбаев К., Курманжан датка-Царица Алая, Коммунист Кыргызстана, 1990, №9; Үсөнбаев К. Курманжан датка-Алайдын падышасы, «Кыргызстан Коммунисти», 1990, №9; Үсөнбаев К., О шедром манане, о смелом батыре,- Советская Киргизия, 1991,5-январь; Үсөнбаев К. Алай канышасы илимий көз караш менен,- Кыргыз Туусу,1991,26-июль; Үсөнбаев К. Аялдардан чыккан акылман,- Кыргызстан маданияты,1991,15-август; Үсөнбаев К., Анна на шее для батыра из племени солто,-Слово Кыргызстана,1992, 8-9-апрель; Үсөнбаев К. Шабдан баатырдын жаркын өмүрү,-Эркин Тоо,1992,14-апрель; Үсөнбаев К., Өз доорунун кемеңгер инсаны болгон, /-Кыргыз Туусу,1992,18-апрель; Үсөнбаев К., Человек сеявший мир и утешение,-Слово Кыргызстана, 1992,18-апрель; Үсөнбаев К., Это было в Коканде. Похождение Пулат-хан,-Кут билим, 1993, 16-февраль; Үсөнбаев К., Байтик баатыр,-Эркин Тоо, 1993, 26-май; Үсөнбаев К., Барс-бег,-Кут билим, 1994, 28-февраль; Үсөнбаев К., Белгилүү инсандар баяны (Барс-бек, Ормон-хан),/- Кыргыз Туусу, 1994,31-декабрь; Үсөнбаев К., Ормон-хан Ниязбек уулу,-Кут билим,1995, 4-11-январь; Үсөнбаев К., Балбай баатыр,-Кут билим, 1995, 4-11-январь; Үсөнбаев К.,Жангарач Эшкожо уулу,-Кут билим, 1995, 11-18-январь; Үсөнбаев К., Курманжан датка Мамытбек кызы,- Кут билим 1995, 6-8-февраль; Үсөнбаев К., Шабдан баатыр Жантай уулу (1839-1919),/- Кут билим, 1995, 21-март; Үсөнбаев К., Курманжан датка,-Кыргыз Туусу,1995, 13-июль; Үсөнбаев К., Пир во время чумы,-Кут билим, 1995, 29-ноябрь; Үсөнбаев К., Легенда и правда о Батыре,-Чуйские известии, 1996, 22-июль; Үсөнбаев К., Байтик баатыр,-Кыргыз Туусу, 1996, 3-сентябрь; Үсөнбаев К., Жангарач баатыр,- Кыргызстан маданияты, 1996, 29-февраль; Кушбек Үсөнбаев, Народные движения Средней Азии в XIX веке (По материалам Кыргызстана), Бишкек-Ош, 1998; Үсөнбаев К., Ормон хан, -Б.,1999;

6.Кыргыздар. 2-том. Бишкек. 1993;

7.Молдокасымов Кыяс, Кокон хандыгы жана тарых чындыгы, //-Заман Кыргызстан, 1997, 2-май;

8.Өмүрбеков Т.Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду(XIX кылымдын ортосу – XX кылымдын башы). Бишкек, 2003;

9.Өмүрзакова Т., Курманжан датка:доор, инсан, ишмердүүлүк.-Б.,2002.3-б.;

10.Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. 1996-ж.;

11.Токторбек Өмүрбеков. Кыргыз тарыхы: Улуу инсандары. Бишкек, 2018.

*Дүйшеев Ж.А., т.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

УНИВЕРСИТЕТ 0.4. ЖАНА ҮЗГҮЛТҮКСҮЗ БИЛИМ БЕРҮҮ МАСЕЛЕСИ

Аннотация

Акыркы элүү жылда дээрлик бардык өлкөлөрдө мамлекеттик билим берүү балдарды жана жаштарды тарбиялоодо жана өнүктүрүүдө улуттук кызыкчылыктарды колдоого багытталганын байкоо кыйын эмес. ЮНЕСКО баш болгон эл аралык уюмдар социалдык, экономикалык жана экологиялык адилеттүүлүккө негизделген туруктуу жана бейпил келечекти калыптандыруучу өз ара байланыштагы билим берүү маселесин кайра карап чыгууну сунуштап келет. Бул билим берүү тармагында адам укуктарына негизделген, коомдук адилеттүүлүк, жашоону, адамдын кадыр-баркын жана маданий көп түрдүүлүктү урматтоо каадаларына(принцип) негизделип, өз ара тилектештик этикасын камтышы керек. Мында негизги милдет мугалимдерге жүктөлөөрү турган иш. Мындай коомдук вазийпаны жүзөгө ашыруу үчүн Мугалимдин өмүр бою окуу жана маалымат менен камсыз болушу шарт. Макалада мугалимдин үзгүлтүксүз билим алуусу тууралуу кеп жүрөт.

Түйүндүү сөздөр: мугалим, болочок, үзгүлтүксүз билим берүү, стандарт.

УНИВЕРСИТЕТ 0.4. И ПРОБЛЕМЫ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Нетрудно заметить, что за последние пятьдесят лет государственное образование практически во всех странах было ориентировано на поддержку национальных интересов в воспитании и развитии детей и молодежи. Международные организации, в том числе ЮНЕСКО, призвали к пересмотру взаимосвязанного образования для построения устойчивого и мирного будущего на основе социальной, экономической и экологической справедливости. Она должна включать этику взаимной солидарности в сфере образования, основанную на принципах прав человека, социальной справедливости, уважения к жизни, человеческого достоинства и культурного разнообразия. В этом процессе основная задача будет возложена на учителей. Для выполнения такой общественной задачи учитель должен быть обеспечен обучающей информацией на протяжении всей жизни. В статье рассматривается необходимость непрерывного педагогического образования.

Ключевые слова: учитель, будущее, непрерывное образование, стандарт.

UNIVERSITY 0.4. AND PROBLEMS OF CONTINUOUS EDUCATION

Annotation

At the last 50 years in all countries state education, children, bringing up and development to support national interest s direction is not difficult. UNESCO on the head International social economical, ecological based on justice stable, peaceful future establishment between relations suggest educational problems. It is based on the rights of humanity on education public justice, life, and respect of human authority and cultural difference. Based on the principles, each other solidarity and must include ethios .The main task will have teachers. In order to fulfill such a task a teacher has to learn during the whole life study and information. In this article shown that a teacher must receive education all the time.

Keywords: A teacher, future, continued, education, standart.

Үзгүлтүксүз билим берүү – окуу жараянындагы бүткүл дүйнөгө тарап, трендге айланган окуу тутуму(эдукациялык система) болуп “Университет 4.0” моделинин айырмалуу жана эң маанилүү компоненти катары саналат. Окутуунун бул түрү адегенде эле эмгек рыногунда адистердин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн арттырууга багытталып, билим берүүнүн бардык(онлайн, оффлайн) түрлөрүн камтып келет. Үзгүлтүксүз билим берүү идеясы илим жана өндүрүштөгү бат өзгөрүүлөргө жооп катары чыгып, көпчүлүк өлкөлөрдө биринчи кезекте окуу менен тыгыз байланышкан жана анын программаларынын жаңычылдык(инновациялык) мүнөзү билим берүүнүн келечектүүлүгүнөн, базар талаптарынын шайкештигинен, аралыктан окутуу технологияларын кеңири колдонуудан көрүнөт. Үзгүлтүксүз билим берүүнүн мазмуну жана технологиялары инновацияга багытталган инсанды даярдоого багытталган. Бул жараянды изилдөөчүлөр адамдын жашоосундагы үзгүлтүксүз билим берүүнүн социалдык ролун талдоонун негизинде билим берүүнү коомдук өнүгүүнүн фактору, өндүрүштүк ишмердүүлүктүн шарты, адамдын рухий жашоосун байытуунун, өзүн-өзү андоосун жана психикалык өнүгүшүнүн, баарлашуу чөйрөсүнүн кеңейишинин шарты катары аныкташат.

Бүгүнкү үзгүлтүксүз билим берүү программалары төмөнкүдөй каадаларга (принциптерге) негизделиши максатка ылайык:

- ырааттуулук(системалуулук);
- программалардын модулдук курамы(структурасы);
- компетенттүү мамиле;
- класстык иш-аракеттерди оптималдаштыруу;
- заманбап билим берүү усулдары менен жаңы маалыматтык технологияларды колдонуу;
- билим берүүнүн жыйноо(топтоо) системасы.

Кыргыз Республикасында үзгүлтүксүз билим берүүнү жайылтуу жана өнүктүрүүгө укук берген эрежелер КР “Билим берүү жөнүндөгү” мыйзамында каралган. Анын тиешелүү беренелери белгилегендей “эрезеге жеткендерге кошумча билим берүү (анын ичинде кайра даярдоо жана кадрлардын квалификациясын жогорулатуу) билим берүү уюмдарынын ар кандай түрлөрүнүн жана типтеринин тутуму аркылуу квалификациялардын улуттук тутумуна ылайык жүзөгө ашырылат”[2]. “Эрезеге жеткендерге кошумча билим берүүнүн негизги милдети инсандын өз билимин өзү өркүндөтүү, өз мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашыруу жана квалификациясын алмаштыруу муктаждыгын толугураак канааттандыруу болуп саналат”[2].

Болочок педагог өзүнүн компетенттүүлүгүнүн алкагында мыйзамда[2] каралган учурлардан тышкары КР ЖК тарабынан ратификацияланган эл аралык укук актыларынын тиешелүү беренелерин да негиз тутууга акылуу. Анткени аталган мыйзамдын **28-беренеси (Педагогдук ишти иштөө укугу) боюнча** “Педагогдук ишти иштөө укугуна зарыл билим алган жана тиешелүү педагогдук квалификациясы бар адамдар ээ болушат ушул беренеден каралган учурларды кошпогондо. Педагогдук билими жана квалификациясы жок адамдар педагогдук (окутуучулук) иште иштөө укугуна төмөнкү учурларда ээ болот:

- кайра даярдоодон өткөн;
- репетитордук жана тренингдер тартибинде сабак өткөн.

Кесиптик жогорку билим берүү уюмунда педагог болуп иштөөгө эреже катары магистрден төмөн эмес билими бар адамдарга уруксат берилет.

Педагогдук иште иштөөгө соттолгон же медициналык жактан каршы көрсөтмөсү бар адамдарга жол берилбейт, анын тизмеси Кыргыз Республикасынын Мыйзамы аркылуу аныкталат. Ал эми **Педагогдордун укуктары менен милдеттеринде(29-берене) көрсөтүлгөндөй** Педагогдор:

- педагогдук ишти уюштуруунун усулдары менен түрлөрүн эркин тандап алууга;
- педагогдук алдыңкы тажрыйбаны ишке жайылтууга;
- өз аброюн жана кесиптик баркын коргоого;
- кесиптик иши үчүн тиешелүү шарттарды талап кылууга.
- Кыргыз Республикасынын Өкмөтү аныктаган тартипте мамлекеттин эсебинен өзүнүн кесиптик деңгээлин жана квалификациясын жогорулатууга укуктуу [2].

Учурда болочок мугалимдер жогорудагы укуктарынан кеңири пайдаланып, улам жаңы маалыматтарды, жаңы коюлган талаптарды, PISA(Эл аралык окуучуларды баалоо программасы), TIMSS(Эл аралык математика жана табигый илимдер тренддери), PIRLS(Эл аралык окуу жана агартуу прогресси) сыяктуу уюмдардын шарттары жана эрежелери менен таанышып, кеңешип турушу үчүн өзү окуп бүтүргөн окуу жайдын профессордук-окутуучулук курамы менен көптөгөн жылдар бою(мугалимдик кесиптин өзгөчөлүгүн эске алганда – дээрлик, өмүр бою) карым-катышын үзбөө максатка ылайыктуу. Маселен, акыркы жылдары Кыргызстандын билим берүү системасы үлгү туткан Финляндия[4.; 6.] менен Сингапурдун[5] мисалдары тууралуу маалыматтарды биздин жаш мугалимдер өздөрү аяктаган жождордон алышы жат көрүнүш эмес. Эми Байыркы Римдеги айтылуу философ Луций Анней Сенека нускап кеткен “кылым жашап, кылым окууну” канкуулаган үзгүлтүксүз билим алууну болочок мугалимдерге сиңдирүү жумушу алдыда турат. Бул оңой маселе эмес – чоң түйшүк. Көп жылдык тажрыйбабыз көрсөткөндөй бүгүнкү жаш мугалимдер үчүн үзгүлтүксүз билим алууда көзгө көрүнбөгөн тоскоолдуктарды байкоо кыйын эмес. Көпчүлүк учурда айрым адамдар жана жамааттар сенектикке көнгөндөн улам өзгөрүүлөргө каршылык көрсөтүшөт. Мындай

мекеме-ишканаларда же педагогикалык коллективдерде жаңы өндүрүштүк технологиялар абдан кыйынчылык менен жумушка киргизилүүдө жана кадрларды даярдоонун жана кайра даярдоонун усулдары араң өзгөрүүдө. Өзгөртүүлөрдүн ачык-айкын зарылдыгына карабастан, рационалдуу чечимдерди тез кабыл алууга жөндөмсүздүк, ийкемдүүлүк жана аракеттердин ырааттуулугу жок. Чыгармачылыктын(креатив) жана жашоого оң(позитивдүү) мамиле жасоонун өнүгүшүнө тоскоол болгон жагдайлар катары төмөнкүлөрдү белгилесек болот:

- тобокелдиктерден качуу;
- ийгиликке(биринчиликке туура багытсыз) дайыма умтулуу;
- ой жүгүртүүдөгү жана жүрүм-турумдагы калыптар(стереотиптер);
- шайкештик(мазмунга эмес, калыпка тууралоо);
- неконформизм(башкалардын идеяларын, фантазиясын жактырбоо);
- аракеттердин жетекчилик тарабынан туура бааланбашы;
- жумуш берүүчүлөрдүн(стейкхолдер) чабалдыгы.

Жогорудагы тоскоолдуктарды жоюунун жождогу аракети катары – жождогу өз алдынча иштөөнү максаттуу уюштуруу зарылдыгы бар экендигин белгилегибиз келет. Анткени, өз алдынча иштөө – бул студент(болочок мугалим) өзүнүн ишмердиги учурунда жигердүүлүгүн көргөзө алуу мүмкүнчүлүгүнүн доору жана окуу жайдагы профессордук-окутуучулук курам менен болгон мамилени калыптоо, өнүктүрүү менен кошо жүрөт. Өз алдынча иштөөнү түрлөргө бөлүштүрүүдө көптөгөн педагогдордун пикирлерин кездештирдик жана аларга негизденип, төмөнкү үч түргө басым жасадык:

-Окуулуктардын назариятынын мазмунун камтыган адабияттарды, техникалык каражаттарды өздөштүрүүгө басым жасоо;

-Окуу маалыматынын студент тарабынан өздөштүрүлүшү үчүн шарт түзүп, алган билимди бере билүү көндүмүн калыптоо;

-Окутуу үчүн окуунун үзгүлтүксүз экендигин аңдатуу.

Биздин оюбузча жогорку баскычтар студенттердин өз алдынча иштөөсүнүн негизги башкаруучулук максаттарын уюштуруунун жол картасы болуп, анан улам кийинки тепкичи татаалданып отурат.

Өз алдынча иштөөнүн жогорудагы түрлөрү ар тараптуу жана акыркы деп айтуудан алыспыз. Болочок педагог үчүн өз алдынча иштөөнү натыйжалуу уюштурууда материал булактары, окутуу-тарбия жараянынын максаты, милдеттери, сабактын түрү да оңдоо киргизиши толук мүмкүн.

Ошентип, болочоктогу мугалимдердин окуу жараянындагы өз алдынча иштөөсү деп, окутуучу тараптан сырттан көзөмөлдөгү жогорку деңгээлдеги таанып-билүүчүлүк эркиндиги менен ички түрткүгө шыкалган өзүн-өзү үзгүлтүксүз өнүктүрүүнү айтсак болот. Өз алдынча иштөө оң түрткүгө шыктанган окууну, кесиптик көндүмдүктү жана мугалим үчүн өтө зарыл болгон инсандык сапаттар – өз алдынчалык, жигердүү таанып-билүүчүлүк, келечектеги кесиптик өзүн-өзү өстүрүүчүлүккө багыттайт деген ишеничтебиз.

Колдонулган адабияттар жана шилтемелер:

1.Ворожейкина А. В. Инновационные формы обучения как средство формирования и развития личности обучающихся всех уровней образования / А.В. Ворожейкина, А.А.Семченко, А.Н. Богачев // Современная высшая школа: инновационный аспект. 2018. № 1. С. 116–123;

2.Кыргыз Республикасынын “Билим берүү жөнүндө” Мыйзамы;

3.Непрерывное образование: теория и практика. Материалы II Международной научно-практической конференции 22 января 2019 года. г. Екатеринбург. РГППУ. 338 б. 2019;

4.Тимоти Д.Уолкер. Финндердей окуталы. Б., 2019. 216 б.

5.Эң Пак Ти. Сингапур билим берүү системасы: парадокстардын күчү. Б., 2022. -254 б.;

6.<https://kitepstan.kg/fin-keremeti-2-0-fin-mektebind-b-3/>

7.<https://unate.org/ky/>

Мырзабаева Н.С., т.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Сулайманов К.А., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

АРСЛАНБАП ЖАНА СУФИЗМ

Аннотация

Макалада суфизмдин Кыргызстанга жайылышы жана Кыргызстандын Түштүк райондорунун бири Базар–Коргон аймагындагы Арстанбап суусунун сол жээгинде жайгашкан 16—18 кылымдарга таандык Арстанбап архитектуралык эстелиги туралуу сөз болот. Азыркы күндөгү Арсланбоб деп аталган айыл 739-1212-жылдары Орто Азияда өкүм сүргөн Караханийлар сулалесинин жогорку борбору болуп кызмат кылгандыгы маалыматтарда айтылат.

Арстанбап топоними адабияттарда, карталарда көбүнчө Арсланбоб, кээде Арысланбоб, Асланбоб түрүндө кезигет. Ошондой эле Орто кылымдардагы сопучулук-диндик агымдын негиз салуучусу Ахмед Ясави (Жазылык Кулкожажат) устаты Арслан бабаны таанымал сопучу болгон деп эскерет. Изилдөөчүлөрдүн көз караштарына кайрыла турган болсок, суфизм ислам дининин өзүнчө бир агымы катары каралат. Ал эми суфизм бир нече агымдарга (тарамдарга) бөлүнүп, Ахмед Ясави тарикыят (тарикат) идеясын жактоочулардан болгон. Ал наристе кезинен Арслан бабага шакирт болуп сопулук жолго өткөндүгү “Насыяттар жыйнагы” китебинде мүнөздөлөт. Белгилей кетчү нерсе ашынган атеисттик үгүт күчөп турган мезгилде динге карата оң мамиле айыпталып, диний мазмундагы чыгармаларга тыюу салынган. Мусулмандар сыйынып келген мазарлар, күмбөздөр ж.б. объектилердин айрымдарын мыйзам боюнча кол тийгис экендигине карабай, ислам динине каршы күрөшүүдө күжүрмөн атеизмди тутунган бийлик өкүлдөрү буздуруп салышкан. Ага суфизмдин өкүлдөрү катары таанылган «Чачтуу эшендердин» тобунун иши боюнча сот процессинин архивдик документтери жана Кыргыз ССРнин мамлекеттик жана өкмөт жетекчилигине жазылган каттар менен документтерди далил келтиребиз.

Түйүндүү сөздөр: Арсланбап, суфизм, ислам, атеизм, мусулман, архивдик документтер.

АРСЛАНБАП И СУФИЗМ

Аннотация

В статье говорится о распространении суфизма в Кыргызстане и об архитектурном памятнике XVI-XVIII вв., расположенном в одном из южных районов Кыргызстана – в Базар-Курганском районе на левом берегу р. Арстанбап. Есть сведения о том, что нынешний Арсланбоб, в 739-1212 гг. являлся одним из основных центров Караханидского государства.

В некоторых источниках, на картах топоним Арстанбап обозначается как Арсланбоб, Арысланбоб, Асланбоб. Один из основателей сопучулук (суфизм) Ахмед Ясави поминует своего учителя дед Арслана (Арслан баба) как один из знаменитых набожных людей (суфий). Исследователи рассматривают суфизм как отдельное течение ислама. Как известно суфизм имеет несколько течений. Ахмед Ясави придерживался тарикыят. Выбирая путь истины, он с детства стал учеником Арстанбапа, об этом говорится в книге «Насыяттар жыйнагы». Нужно отметить, что во время воинствующего атеизма оказались под запретом многие книги с религиозным содержанием. Несмотря на предусмотренное законом неприкосновенность как исторические и культурные памятники, многие мавзолеи, мазары, к которым поклонялись мусульмане, были уничтожены представителями государственных органов, сторонниками воинствующего атеизма. Как доказательство к сказанному, мы можем привести письма, написанные представителями суфизма “Чачтуу (волосатый) эшен” правительству Кырг. ССР и документы из архива по судебному процессу над представителями суфизма.

Ключевые слова: Арсланбап, суфизм, ислам, атеизм, мусульмане, архивные документы.

ARSTANBAP AND SUFISM

Annotation

This article talks about one of the known movements of the religion of Islam-Sufism, about how it began to spread in Kyrgyzstan, as well as about the architectural monument of the XVI-XVIII centuries, located in the southern part of Kyrgyzstan in the Bazar-Korgon region on the left side of the water of Arstanbap. Information is given on the area of Arstanbap, which in 739-1212 served as the main center of the Karakhanid state.

In some sources, maps, the toponym Arstanbap is found as Arslanbob, Arysylanbob, Aslanbob. And also, one of the founders of the Sopchuluk religion, Ahmed Yasawi, remembers Grandfather Arslan as one of the famous devout (Sufi). If you look at the views of researchers, they consider Sufism as a separate course of Islam. Since Sufism has several currents, Ahmed Yasawi supported the views of the people. Choosing the path of truth, he became a pupil of Arstanbap from childhood, this is stated in the book "Nasyattar zhyinaga". It should be noted that during the strengthening of the views of atheism, many information and articles were destroyed. Despite the established

untouchability by law of the religious mausoleum, the cemeteries worshiped by Muslims, many of them were destroyed by representatives of state bodies that held the views of atheism. For example, we can consider letters written by representatives of Sufism "Long Haired Eschen" to the government of the KSSR from the archive as evidence.

Keywords: Arslanbap, Sufism, Islam, atheism, Muslims, archival documents.

Аталган макалада ислам дининин бир багыты болгон суфизм жана анын агымынын көрүнүктүү өкүлү Арсланбап Ата жөнүндө сөз кылмакчыбыз. Орто Азиянын байыркы тарыхында Арстанбап Ата болжол менен 86/705 жылда Шам (Сурия)да төрөлөт. Атасы Абдурахман Орто Азияны мусулман кылуу үчүн болгон согушка катышат. Шериги Кутайба ибн Муслим (96/714)дан кийин ал да шейит кетет. Халифа Хишамдын (105/724/125/743) заманында Наср ибн Сайярдын демилгеси менен Орто Азияны кайра мусулман кылуу үчүн аскер курап, аларга баш болуп Исхак ибн Абдурахман өзүнүн авасы Абдурахим, инилери Абдужалил жана Абдуллахтар менен келишет. Баардык шаарларда каршылыкка учурап, согуш менен жеңип, Исхак баш болгон арап аскерлери Түрк каганатынын борбору болгон ошол мезгилде “Каралыг”деп аталган (азыркы Арстанбапка) келгенде бул шаардын эли шах Исхакты сый-урмат менен, шаар дарбазасынан чыгып күтүп алат. Бул иштен кубанычка толгон Шах элге өзүнүн чоң ыраазылыгын билдирип ыйык дубаларды окуйт. Ошентип Орто Азия жана Кашгарда ислам динин кайра орноткон Исхак ибн Абдурахман ушул Каралыг шаарынын атынан келип чыккан. Караханийлер каганатын түзүп, мурдагы Түрк каганатынын титулдарын кабыл алып, Арстан Кара Каган титулу менен Караханийлер мамлекетинин биринчи каганы болуп калат. Бүткүл мамлекет аймактарында, атап айтканда Маверннахр, Шаш, Сайрам, Тараз, Сары балык (Токмок), Алмалык (Кулжа), Кашгар, Фергана, Усрушна жана башка жерлерде мусулманчылыкты орнотуп, тынчтык жана бейпилдикти толук камсыз кылган Арстанбап-Ата караханийлердин жогорку бийлиги болгон Арстан Кара Каган титулун 135/753 жылда Богра Кара Каган титулу менен Кашгар, Алмалык, Сары балык жерлеринде өкүм жүргүзүп жаткан Абдурахимге тапшырат. Өзү болсо “Тарыйкатчылыкка” өтүп, шаркыратманын үстүндөгү тоонун чокусун өзү курдурган “Жума” мечиттин Ханакаасында 32 жыл чилла олтуруп Аллах Таалага ибадат кылат. Хижрий 167/784м.жылы дүйнөдөн кайтып ушул жерге коюлат. Орто Азияда ислам динин эшигин ачкан катары арапча “баб”, “бап” деген сыймыктуу атака ээ болуп Арстанбап Ата деп зыярат кылынат. Арстанбап Атанын өз аты Исхак экени Занги Ата(узб.) да сакталып жаткан санжырада да ачык айкын жазылан.

Арстанбабдын түпкү аталышы “Арслан баба” деген ат менен белгилүү. 1103- кой жылында Сайрамга жакын кыштакта туулган Кожо Ахмед Ясавинин чыгармасында Арслан баба, “Арслан бобо” болуп эки түрдүү айтылган.

Айтылуу Александр Македонский Орто Азия чөлкөмүнө биринчи жолу келгенде, ал кезде Кушандар мамлекети болгон. Ал анын борбор шаары Мараканда шаарын (азыркы Самаркан) басып алгандан кийин Ош шаарына келет. Андан азыркы Арсланбабадын жаңгак токоюн көргөндөн кийин жаңгак багынын көчөтүн алып, Римге, Грецияга таратып өстүрүп, ошондон соң кийинки кылымдарда эл арасында “грек жаңгагы” деп аталып келет деген уламыштар эл арасында айтылып жүрөт. Арстанбаб токою 1945-жылдан баштап, Кыргыз өкмөтүнүн чечими менен мамлекеттин жаратылышын коргоо коругуна айланаган.

Ал эми жазуучу Шабданбай Абдраманов: “Арсланбабдын аймагын дин өкүлдөрү кылымдар бою өз максатына пайдаланышкан. Бул жерди пайгамбар саабалардын жүргөн кадам жайлары деп жарыялашып, караңгы динчил элди аларга сыйынууга-табынууга чакырышат деп эскерген. Арстанбап аталышындагы табигый кооз аймак кыштактын жанында Арстанбап суусунун сол жээгинде 16 -18 кылымдарга таандык күмбөз бар. Күмбөз узун төрт бурчтук түрүндө курулган. Адеп тургузулганда үстү түндүк формасында жабылган болуу керек, бирок кийин ал урап калгандыктан жергиликтүү эл чатырлап жабышкан. Дубалдарына өсүмдүк жалбырактарынын, бутактарынын сүрөттөрү ж.б. оймо-чиймелер түшүрүлгөн. Төрт бурчунда кооздолгон тирөөчтөр бар, эшигинин үстү үч бурчтуу, арка түрүндө жасалган. Күмбөздүн туурасы 5,7 м, уз. 9,9 м. Арстанбап күмбөзү Орто Азия элдеринин байыркы кол өнөрүн үйрөнүүдө кызыктуу архитектуралык эстелик болуп эсептелет. Арстанбап топоними адабияттарда, карталарда көбүнчө Арсланбоб, кээде Арысланбоб,

Асланбоб түрүндө кезигет. VI-XII-кылымдарда Каралыг, Каргалыг, Кара Балыг, Куз Балыг, Куз Ордо, Куз Улуш жана башка намдар менен аталган. Азыркы күндөгү Арсланбоб айылы 739-1212-жылдары Орто Азияда 500 жылга жакын өкүм жүргүзгөн Караханийлер сулалесинин жогорку борбору болуп кызмат кылган. Акыры Баласагун деген атка ээ болгон бул шаар 1300-жылдарга келип тарых китептеринде эске алынбай калган. [1.188-190] Тарыхый булактарга кайрылсак «Бахрул-Асрор» тарых китебинин жазуучусу XII-кылымда «Баласагун» шаарында 40 жами мечети, 200 мечет, 20 ханаках болгонун жазып калтырган. Сөөгү ушул жерге коюлган биринчи Арслан (Кара) Каган болгон Арсланбоб Атанын атынан келип чыгып «Арсланбоб» айылы деп аталат. Азыркы мезгилде Арстанбоб айылынын тегерегинен табылган тыйындар (акчалар), археологиялык табылгалар жана башка буюмдар Түрк Каганатына (552-739), Караханийлар Каганатына (739-1212) жана Монгол дооруна (1224-1370) тиешелүү болгондугу санжыраларда жана көптөгөн тарых китептеринен алынган маалыматтарда далилденет.

Ал эми көчмөн жашоо менен ислам баалуулуктары интеграцияга киргенде, бул жерде исламдын идеология катары кабылданышы көбүнчө тарыхый инсандардын көз карашы менен анын жеке чечимдери же болбосо ислам динине байланышкан кайсы бир ыйык адамдын ишмердиги чечүүчү ролду ээлеген. Кыргызстандын аймактарында ислам динин таратуучу миссионерлердин ичинде сопулардын өзгөчө орду бар. Суфизм (сопучулук) окуулары ислам салты жана догматтары менен жергиликтүү ишенимдердин жана каада-салттарынын айкалышын чагылдырган. Демек, Ясавийя жамаатчылыгын сопулары өз ишмердигинде түрк элдеринин эзелки каада-салттарын көп колдонушкан. Ахмед Ясави өлгөндөн кийин ал сыйкырлуу инсан делинип, ал жөнүндө легенда, уламыштар айтылгандыгы белгилүү. Кыргызстандын түштүгүндөгү Өзгөн районунда “Жазы” деген жер бар. Айрым кыргызстандык изилдөөчүлөр, мисалы Ж.Шериев өз китебинде Ахмед Ясавинин туулган жери так ошол жер болгон деп далилдөөгө аракеттенет. Чынында кыргыз элинде “Жазылык Кулкожо Акмат” деген сөз ушул мезгилге чейин жашап келет. Ахмед Ясавинин устаты Арслан-баба же Баб-Арслан болгон деген уламыш бар. Фергана өрөөнүндө “баб”, арабча “дарбаза-ворота” деп түшүндүрүлүп, ислам таратуучуларды туюнткан делет. Арслан Бабанын ысмы азыркы Базар-Коргон районундагы Арстанбап табигый жаңак токоюнда калып калгандыгы, бул эки ири шейхтердин Фергана өрөөнүндө узак жылдар тургандыгын далилдеп турат. Кыргыздардын арасында (өзгөчө түштүк аймакта) суфисттик көз караштарды таркатууда Өзгөн жана Сафид Булан, Сулайман Тоо, Шах Фазил (Алабукадагы), Идрис пайгамбардын мавзолейи (Чаткалдагы) чоң роль ойногон. Мисалы, Сафид Булан суфисттик ордендин кадыр-баркын көтөрүш үчүн “Аравиядан, Азербайджандан, Ирандан көптөгөн суфийлер көчүп келишкен”. [2.602]. Өзгөндө XIII кылымда улуу суфист Бурхамиддин Кылычтын жашашы жана басып өткөн жолу, анын мүрзөсү, суфизмдин жергиликтүү элдерге тарашы, Бартольдтун, Жамалиддин Каршинин (XIV), Ахмад Узгендин (XVIIв), Аксыкентинин, Махмуд ибн Валинин, Низомиддин Шоминин эмгектеринде кеңири айтылган.

Орто Азияда ислам динин жайылуусунда өтө чоң роль ойногон улуу сопучу, ойчул жана акын Кулкожо Ахмет (Ахмет Ясави өлгөн жылы 562/1166-67-жж.) түрк тектүү аалымдардын арасынан алгачкылардан болуп суфизм агымына тиешелүү өзүнүн диний мектебин негиздеген. Ошондон улам суфизм агымында «ясавилик» деген диний жол келип чыккан. Бул агым, адамдарды, жан дүйнөнү тазалоо менен жараткан Аллага жакындоого үндөгөн бир диний жол болгон. Суфизмдин өкүлдөрүнүн кыргыздардын арасына белгилүү боло башташы ислам дининин жайылышы менен тыгыз байланыштуу. Анткени Орто Азиялык көчмөндөрдүн, анын ичинде кыргыздардын арасында ислам динин таратуучулардын алгачкылары – суфилик шейхтер болушкан. Көрсөтүлгөн мезгилдерде, аз санда болсо да, кыргыз элинин тигил же бул уруусунун беги, бийи, көпөсү эшенге, шейхке мюрид болушкан. Биздин оюбузча, бул Кокон хандыгынын мезгилинде суфизмдин айрым элементтери аздыр-көптүр кыргыз журтчулугунун тигил же бул бийи, беги тарабынан мюриддиктин кабыл алынышы, төмөнкү шарттар менен түшүндүрүлөт: айтылган мезгилдерде коңшу мусулман өлкөлөрдө суфизмдин жана шейхтердин таасири күч алып турган. Бул идеяны үгүттөөчүлөр

негизинен кыдырып жүрүүчү эшендер, дервиштер, дубаналар болгон. Советтик ири исламчылардын бири Л.Климович да суфизмдин көп агымдарга жана топторго бөлүнөөрүн, анын ар кандай прогресске каршы турган реакциячыл-мистикалык агым экенин айтат да, бирок “өзүнүн жаратылышы боюнча анын ислам менен эч кандай жалпылыгы жок” деген корутундуга келет.[3.157] Суфизм секталарынын жана алардын окуусунун Кыргызстанга таралышына токтолуудан мурда, жалпы эле Орто Азияга жайылуу учурунда суфизм окуусу кандай өзгөрүүлөрдү башынан өткөргөндүгүн айтып кетүүнүн зарылчылыгы бар деп ойлойбуз. Ошондой эле Кыргызстандагы суфизм агымдарынын өзгөчөлүктөрүн туура баамдап билүүгө мүмкүндүк берет. Бул багыттагы агымдардын ири өкүлдөрү-Газзали (XI-XII к.к), Орто Азияда Ахмед Ясеви (XII к.) жана башкалар.Орто Азияда суфизм XI кылымдан бери тарта белгилүү боло баштайт. Бул жерде да, суфизм өзүнүн таралышынын алгачкы кадамынан тарта эле мамлекеттик бийликтин жана ортодоксалдык исламдын өкүлдөрүнүн катуу каршылыгына учурайт. Орто Азияда Айнулкузот деген наам менен кеңири белгилүү болгон суфий Мансур Халлаждын тарапкери болгон жана ерестик көз карашы үчүн 1138-жылы өлүм жазасына өкүм кылынган [4.270] Газалиден кийин Орто Азияга тараган суфизм агымдарынын бирине Кадирия сектасы кирет. Бул секта Багдадда XII кылымда Абд-ал-Кадир Гиляни (1166-жылы дүйнөдөн кайткан)тарабынан негизделген. Орто Азияга бул окуунун таралышы Абд-ал-Кадиринин замандашы, XII кылымдагы белгилүү ойчулдардын бири Хамадининин (1140-жылы дүйнөдөн кайткан) ысымына байланыштуу. Хамадани кесиби боюнча өтүкчү. Ал өз шакирттерин эмгектенүүгө, кесип өнөрүнө ээ болууга чакырган, окуусун реалдуу турмуштун талаптарына негиздөөгө аракеттенген. Хамадинин окуусу кийинчерээк бир нече агымдарга бөлүнүп кетет. Булардын ичинен көрүнүктүүлөрү Юсуф Хамадинин шакирттери-кожо Абдухалик Гиждувани жана Кожо Ахмед Ясевилер тарабынан суфилик секталар негизделген. Орто Азияда кеңири таралган Кадирия, Хамадия, Ясевия, Накшбандия, Кубровия сыяктуу секталардын ар бири XVIII кылымдардан бери тарта эшендер башында турган көп сандаган топторго бөлүнөт жана бул процесс XIX кылымда өзгөчө күч алат. Орто Азияда эң реакциячыл агым эшенизмге негиз салынат жана XIX кылымда суфизм толук бойдон эшенизмге өтөт.Белгилүү окумуштуу Н.А.Смирнов Орто Азидагы эшенизм жөнүндө жазып,окуусу, ички түзүлүшү жана традициясы боюнча исламдан өзгөчө айырмалангандыктан эшенизмди секта деп айтууга болорун белгилеген. Ахмед Ясеви негиздеген секта алгач Фергана өрөөнүндөгү калктын арасында, кийинчерээк бүт Орто Азияга тараган. Ясеви негиздеген агымда ырдоо, бийлөө, музыкалык аспаптарда ойноо, жарыя зикир чалуу сыяктуу эрежелери киргизилет жана суфизмдин тарыхында биринчи жолу, аялдарга зикирге катышууга уруксат берилгендиги болжолдонот.Ахмед Ясевинин көз карашы анын ыр түрүндө жазылган “Хикметтер” деген китебинде чагылдырылган. Бул диний философиялык китеп Орто Азиянын элдери үчүн түшүнүктүү чагатай тилинде жазылган. “Хикметтердин” мазмуну автордун исламды, калам жана суфизм философиясын гана эмес, өз доорундагы коомдук тартипти, дыйкандардын, көчмөндөрдүн, кол өнөрчүлөрдүн турмуш шартын да жакшы билгендигине күбө. Бул чыгармада шариаттын оң даражасы, суфизмдин теориялык негизи, кечилдиктин жолу жана түрлөрү жөнүндө айтылат. Ясеви өзүнүн чыгармасында адамдарды дүйнөдөн аша кечүүгө, турмуштун жыргалчылыгынан баш тартууга, кечилдик жолуна түшүп, өзүн кыйналууга, азаптанууга, кайгырууга мажбурлап, бардык дитин, ыкласын кудайга бурууга чакырат.“Накшбандия” сектасында чилдирман чалуу, жарыя зикир айтуу эрежеси жерилип, жарыя зикирдин ордуна купуя зикир киргизилет, башкача айтканда, зикир ырларын, жоболорун ичинен купуя айтып, кайталоо эрежеси киргизилген. “Накшбандия” сектасы өз мүчөлөрүнүн пайдалуу кесипте иштей берүүсүнө тыюу салган эмес. Сектага мүчө болуунун, адамдын жашоо-тиричилигинин таламына ылайыкташтырылган мындай жобосу анын окуусунун шаардык калктын арасында тездик менен жайылышынын башкы себептеринен болгон.

Буга Орто Азиядагы суфизмдин XV-XIX кылымдарды кучагына камтыган мезгилдерде исламды тараткандар да, аны коргогондор да, аны реформалагандар да негизинен суфизмдин өкүлдөрү болушкан.[5.164]

XIX кылымдын экинчи жарымында, падышалык Россиянын үстөмдүгүнө каршы багытталган улуттук-боштондук күрөштөрдө айрым эшен, калпалапардын катышканы тарыхтан белгилүү. Мисалга, 1916-жылы Орто Азияда жана Казакстанда болуп өткөн улуттук-боштондук көтөрүлүштү алып көрөлү. Бул көтөрүлүшкө суфийлер, эшендер өз мюриддери менен катышканы да талашсыз. Ушундай эле пикирди Фергана областынын аскер губернатору Ивановдун 1916-жылы декабрда жазган докладынан да кезиктирүүгө болот. [6. 35]

Кээ бир маалыматтарга караганда XIX кылымдын 80-жылдарында Ферганалык кыргыздардын арасында газават идеясын үгүттөгөн чачтуу эшендердин пайда болгондугу белгилүү. “Чачтуу эшендер” сектасынын качан түзүлгөндүгү жөнүндө маалыматтар дээрлик жок. Буга Өзбекстандын мамлекеттик архивинде сакталып турган. Төмөнкү документ далилдүү күбө боло алат. Фергана областынын согуштук губернаторунун Туркстандын генерал-губернаторуна 1884-жылы 6-мартта жазган рапортунда Араван волостунун Байбута кыштагында жүргөн-турганы шектүү, өзүн, “чачтуу эшен” деп атаган адамдын пайда болгондугу, “сохтук кыргыздардын арасында анын газават идеясын үгүттөп жүргөндүгү” айтылган. Бирок “чачтуу эшендер” Октябрь революциясына чейин аз санда гана болгонун көрөбүз. Секта негизинен, Орто Азияда Совет бийлиги үчүн күрөштүн жылдарында калыптанат. Сектанын максаты диндин таасиринен чыга элек, саясий аң-сезими төмөн, карапайым адамдардан көбүрөөк мюридке тартуу, контрреволюциячыл элементтерди топтоо жана Туркстандагы Совет бийлигин кулатуу болгон. Секта жана анын эшен, калпалары чет өлкөгө качып кетишкен жана өзүлөрүнүн агенттери менен кол үзүшпөгөн басмачылардын Көршөрматтын, Ислам корбашынын, Абдыл-Газиз Максумдун, Молло Дехкандын колундагы ишенимдүү курал катарында кызмат кылган.

Бул сектанын мүнөздүү өзгөчөлүгү: сектага мурдагы Кадирия, Ясевия жана Накшбандия секталарынын эшендери, калпалары жана мюриддери баш кошкондугунда. Бул сектанын контрреволюциячыл мүнөзү менен шартталган Орто Азиянын территориясында “чачтуу эшендер” сектасынын бир нече топтору уюшулган. Ушул себептүү, Туркстан коммунисттик партиясы эшенизмге каршы күрөш ачууга өзгөчө маани берген. Туркстандын коммунисттик партиясы 1923-жылы крайдын обкомдоруна жиберген “Эшенизм жана башка диний агымдар менен күрөшү жөнүндө” деген көрсөтмө катында идеялык, саясий душмандар катарында эшендердин реакциячыл ролун ачып көрсөтүп, ага каршы күрөш алып барууну жана эшендердин ишине өзгөчө көңүл бурууну талап кылган. Кыргызстандагы “чачтуу эшендер” сектасынын негизги борбору Ош шаары болгон.

Улуу Ата Мекендик Согуш жылдарында сектантчылардын иши жанданып, сан жагынан да бир кыйла өскөн. Турмушта кыйналган жармач, аскерден балдары курман болуп мөгдүрөгөн абышка-кемпир, эри өлүп кара жамынган жубай эшен калпалардын тузагына оңой илинген. Согуштан кийин да сектантчылар ишин токтоткон жок. Алардын идеологиясы, жүргүзгөн үгүт иштери Совет бийлигинин таламдарына карама-каршы келсе да, сектанын өтө жашыруун болгондугуна байланыштуу узак жылдар бою көз жаздымда калып келген.

Мисалга, «Чачтуу эшендер» иши боюнча сот процессинин архивдик документтери жана Кыргыз ССРнин мамлекеттик жана өкмөт жетекчилигине жазылган каттар менен документтерден далил келтиребиз.

1904-жылы туулган, Кыргыз ССРнын, Ош областынын, Ош шаарынын тургуну, улуту өзбек, СССРдин атуулу, динчилдерден, партияда жок, 1935-жылы Өзбек ССРнын КЖК 66-67-беренелери менен соттолуп, беш жылга эркинен ажыратылган жана жазасын өтөп бүткөн, камакка алынганга чейин Ош шаарында турган, иштебеген, Тохтасун, Хаджимутдинов Тургунбайдын үстүнөн болгон сот процесси РСФСР КЖК 58-10-беренесинин 2-бөлүгү жана 58-II менен айыпталган. 1890-жылы туулган, Өзбек ССРнын Андижан областынын Избасткен районунун Табылды кыштагынын тургуну, улуту өзбек, СССРдин атуулу, динчилдерден, партияда эмес, сабатсыз, жакыр дыйкандардан, мурун соттолбогон, камакка алынганга чейин Кыргыз ССРнин, Жалал-Абад областынын, Ачы районунундагы Арсланбоб айлында турган, Киров атындагы колхоздун талаа бригадасынын бригадири болуп иштеген, Эрмаматов Артук, РСФСР КЖК 58-10-беренесинин 2-бөлүгү жана 58-II менен айыпталган.

1914-жылы туулган, Кыргыз ССРнин, Жалал-Абад областынын Ачы районунундагы Арсланбоб айлынын тургуну, улуту өзбек, СССРдин атуулу, Совет бийлигинин органдары аркылуу репрессия болгон кулактын үй-бүлөсүнөн чыккан, 1943-жылы РСФСР КЖК 193-10 беренесинин «а» пункту менен 10 жылга эркинен ажыратылып, жазасын өтөй элек, камакка алынганга чейин Арсланбоб айылында турган, Киров атындагы колхоздо жумуш кылган, Исмаилов Токтогулдун сот иши РСФСР КЖК 58-19 2-бөлүгү жана 58-II беренелери менен айыпталган.

Жогоруда аты аталган жарандар төмөнкү кылмыштары үчүн айыпталган: «Фергана өрөөнүнүн аймагында корбашы Көршермат жетектеген советтер бийлигинин орноосуна каршы басмачы топторунун активдүү аракеттери жүргөн. Аларга 1925-жылга чейин өтө чоң ишкер Саид-Ахмед эшен Чайфуруш жетектеп турган «Кадырия» деп аталган антисоветтик орден бардык тараптан жардам берип турган. Анын эң жакын пикирлештеринен Сатывалдиев Абдумутталиб болгон»[7. ЦГА КР.-Д7.-Лл.81.] ал болсо басмачылык кыймылы талкалангандан кийин Фергана өрөөнүнүн аймагында советтерге каршы маанайдагы адамдарды өз айланасына топтоп, өзүн пир-эшен деп жарыялаган. Ал чет өлкөгө качкан басмачы топторунун жардамы менен куралдуу күчтөр менен Совет бийлигин кулатууну жана ислам негизинде түзүлгөн мусулман мамлекетин курууну максат кылып койгон, ошол убактагы болгон советтик түзүлүштү үзгүлтүккө учуратууга эбегейсиз чоң жумуштарды кылган, жогоруда аты аталган уюмду башкарган. [8.-Лл. 82.]

1935-жылы бул контрреволюциялык уюм Советтик бийлик тарабынан ашкереленип, А. Сатывалдиев баш болгон 32 адамдан турган активдүү мүчөлөрү камака алынган. Камака алынуудан кутулган жана легалдуу эмес абалда болгон антисоветтик көтөрүлүшчүлөрдүн активдүү мүчөсү катары жогоруда аты аталган Мадарипов Турсунбай, А. Сатывалдиев камака алынгандан кийин өзүн анын мураскери катары жарыялап, антисоветтик «Кадырия» уюмунун иш-аракеттерин жетекчи катары уланткан.

Тергөө материалдары боюнча «уюмдун мүчөлөрү Т. Мадариповдун көрсөтмөсү менен өздөрүнүн иш-аракеттерин өтө жашыруун түрдө алып барышып, ошол эле убакта өздөрүнүн сырткы формасын дагы алмаштырышкан. Антисоветтик улутчул уюмдун активдүү мүчөлөрү жыртылган кийимдерди кийишип, чачтарын жана сакалдарын узун өстүрүшүп, өздөрүн «чачтуу эшен» адамдары деп аташкан [9. ЦГА КР. Д7. Лл. 83.]

Ушул максатка жетүү үчүн, антисоветтик уюмдун катышуучулары социалдык-чоочун элементтерден турган жаңы мүчөлөрдү, улутчул маанайдагы жана диний ишеними барларды, өз катарларына тартууну системалык түрдө ишке ашырып турушкан, Кыргыз ССРнин Ош жана Жалал-Абад областтарынын калк жыш жашоочу пункттарын, Өзбек ССРнин кээ бир областтарын жинди болумуш болуп алып кыдырышкан, колхоздук түзүлүшкө каршы, эшенчиликти мактоо аркылуу советтик чындыкты жана СССРдеги жумушчулардын жашоо шарттарын айыпташып, антисоветтик үгүт жүргүзүшкөн [10. Лл. 83.]

А.Сатывалдиев жетектеген, кийинчерээк Т. Мадарипов башында турган антисоветтик уюмдун активдүү катышуучулары соттолуучулар З. Камбаров жана Т. Хаджимутдиновдор болгон, алар бир нече жылдар бою Т. Мадариповдун калпа-жардамчылары болуп уюшулган антисоветтик иш-аракеттерди алып барышкан. З. Камбаров жана Т. Хаджимутдинов, антисоветтик уюмдун жетектөөчү катышуучулары катары уюмдун алдындагы максатын жакшы билишкен, ошол түзүлүштү кулатуу жана «Мусулманабад» мамлекетин тургузуу жана Жалал-Абад жана Ош областтарынын территориясында муриддер топторун башкаруу менен максатын алар арасында пропагандалашкан жана уюмга жаңы муриддерди тартып турушкан.

Соттолуучулар А.Эрматов жана Т. Исмаилов дагы антисоветтик, улутчул «чачтуу эшендер» уюмунун түпкү максатын жакшы билишкен, уюмдун жетекчилери Т.Мадарипов жана анын калпалары менен тыгыз мамиледе болушуп, алардын тапшырмасы менен Совет бийлигинин негиздерин жок кылууга багытталган калк арасында антисоветтик активдүү үгүттөрдү жүргүзүп турушкан, жана муриддерге киргизүү үчүн жаңы талапкерлерди даярдашкан [11. ЦГА КР. Д7. Лл. 88-89]

Жалал-Абад областынын территориясында алар тарабынан муриддерге 30дан кем эмес адам, Ош областынын территориясында 15 адам киргизилген. Көпчүлүк муриддерге киргизилген инсандар мыйзамсыз чогулуштарга диний салттарды өткөрүү кейпинде чогулушкан, ал жерде антисоветтик маанайда иштетилип гана чыгышпастан, өздөрүнүн айланасындагылар арасында антисоветтик үгүт жүргүзүү жана муриддикке кандидаттарды даярдоо көрсөтмөлөрү менен чыгышкан.

Уюмдун катышуучулары ошондой эле жергиликтүү калк арасында мусулман эмес диндегилерге жек көрүүнү тарбиялап, улутчулдук ишмердүүлүк менен дагы алектенишкен [12. ЦГА КР. Ед. хр. 82. Лл. 176]

1935-жылдын октябрында Т. Хаджимутдинов бул кылмыштык иш-аракеттери үчүн, жогорудагы уюмдун башка 32 катышуучусу менен Өзбек ССРнин КЖК 66-67-беренелери менен беш жылга эркинен ажыратылган.

1946-жылы жазасын өтөп бүтүп Кыргыз ССРинин Ош шаарына жашоо үчүн кайтып келет. 1947-жылы, ал убакта антисоветтик улутчул «чачтуу эшендер» уюмунун эшени жана жетекчиси Мадарипов Турсунбай менен жана уюмдун катышуучулары менен байланыш түзүп, кайра бул уюмга кирген. [13. ЦГА КР. -Д7. Лл. 94.]

Айрыкча Ата-Мекендик согуш мезгилинде антисоветтик уюмдун катышуучулары душмандык иштерди жүргүзүшкөн, калк арасында жеңилүү маанайларын таркатышкан, өздөрү Советтик Армияда кызмат кылуудан качышкан жана башкаларды да армияга кызмат өтөөгө каршы үгүттөшкөн. [14. ЦГА КР. -Ед. хр. 82. Лл. 136]

1947-жылы Жалал-Абад областынын Ачы районунун Гава (Кааба) айылында Алымкул Камбаров аттуу мурид өзүнүн калпасы Масаидов менен өз үйүндө өзүнүн муриддеринин мыйзамсыз жыйынын уюштурган, антисоветтик рухта чакырык иштеп чыккан, колхоздук түзүлүшкө ушак айың таркатышып, муриддерди СССР атуулу катары өздөрүнүн милдеттерин аткарбоого чакырган жана ушундай эле үгүттү өз айланасындагыларга жүргүзүүнү тапшырган. Ушул жыйында Камбаров жана Масаидовдор, Абдуллаев Абдумажитти муриддикке киргизишкен.

1952-жылы Өзбек ССРнин Фергана жана Андижан областтары боюнча ИИМБсы Мадарипов Турсунбай эшен башында турган, «чачтуу эшендер» антисоветтик улутчул уюмунун активдүү 11 катышуучусу камакка алынган жана соттолгон.

1953-жылдын августунда Жалал-Абад шаарында РСФСР КЖК 58-10-беренесинин 2-бөлүгү жана 58-II менен айыпталган, 1917-жылы туулган, Кыргыз ССРин, Жалал-Абад областынын Ачы районунундагы Арсланбоб айлынын тургуну, улуту өзбек, СССРдин атуулу, Совет бийлигинин органдары аркылуу репрессия болгон кулактын үй-бүлөсүнөн чыккан, мурун соттолбогон, туруктуу жашаган жери жок жана иштебеген, Камбаров Закирдин үстүнөн сот процесси [15. ЦГА КР.- Д7. Лл. 79] жүрөт. Жогоруда каралгандарга негизделип жана УПК 319-326-беренелерин колдонуп кылмыш иштери боюнча Сот Коллегиясы өкүм кылган. 1952-жылы гана “чачтуу эшендер” сектасынын бети экинчи жолу ачылып, анын эшени Мадарипов Турсунбай баш болгон бир топ калпалары Совет бийлигине каршы душмандык үгүттөрү үчүн сот жообуна тартылышкан. “Чачтуу эшендер” сектасынын көрүнүктүү калпаларынын бири Камбаров Закир сот процессинин жүрүшүндө сектантчылардын ишинин коом үчүн эмгекчи адамдар үчүн кандай зыяны бар экенин ачык түшүндүрөт. З.Камбаров 1955-жылы түрмөдөн кайтып келгенден кийин эшен Т.Мадарипов (ал да ушул убакта түрмөдөн бошоп келген болот) аны кайтадан калпалыкты улантууну үгүттөйт. Бирок З.Камбаров сектантчылыктан биро толо баш тартат да, Арсланбабдагы Киров атындагы токой чарбасына ишке орношот.

Ошентип суфизм расмий исламдан айырмаланып, миссионердик милдеттерди ийгиликтүү аткарган. Кыргыз бийлери менен бектери да таасирдүү шейхке, же эшенге мюрид болуу аркылуу белгилүү бир саясий-экономикалык максаттарга жетүүнү көздөшкөн деп болжолдоого болот. Суфизмди исламдан ажыратып кароого болбойт анткени алардын таасири менен ыйык аталган жайлар (архитектуралык эстеликтер) биздин күнгө сакталып келген. Мусулман коомунун ортосунда координация жоктугу, мусулмандык диний билим берүүнүн жетишсиздиги же тескери бурмалоолоруна кабылышы жана ар бир молдо жогорку

диний мектептерди бүтүп чыкса, эшендин окуусун толук билип чыга алган. Ал эми бизде эшенге кол берип, “жолго” түшкөндөр болгон, бирок алар кээде зикир чалышканы болбосо сопучулуктун (суфизмдин) окуусун таптакыр билген эмес. Өткөн муундардын катаачылыктарын кайра кайталабоо үчүн учурда республиканын аймактарында расмий диний билим берүү мекемелери ачылган.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Жалал-Абад областынын энциклопедиясы.188-190-бб.
- 2.История Киргизской ССР.Т.1-Фрунзе, 1984. -602- бет
- 3.Л.Климович. «Ислам» М.,1962,157-бет.
- 4.История таджикского народа,т.П.кн.1964, Стр. 270
- 5.А.Массе. «Ислам» М.,1961,Стр.164
- 6.С.Мамбеталиев «Суфизм жана анын кыргызстандагы калдыктары». Кыргызстан басмасы.Фрунзе., 1972. 35-бет.
- 7.ЦГА КР.-Ф.№2678.-Оп.№2(с).-Д7. Лл.81.
- 8.ЦГА КР.-Ф.№2678.-Оп.№2(с).-Д7. Лл. 82.
- 9.ЦГА КР. Ф. №2678. Оп. №2(с). Д7. Лл. 83.
- 10.Ошол эле жерде. Лл. 83.
- 11.ЦГА КР. Ф. №2678. Оп. №2(с). Д7. Лл. 88-89
- 12.ЦГА КР. Ф. №2597. Оп. №2. Ед. хр. 82. Лл. 176
- 13.ЦГА КР. -Ф. №2678. Оп. №2(с). Д7. Лл. 94
- 14.ЦГА КР. -Ф. №2597. Оп. №2. Ед. хр. 82. Лл. 136
- 15.ЦГА КР. Ф. №2678. Оп. №2(с). Д7. Лл. 79]

Мырзабаева Н.С., т.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Султанова А.Т., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Салибаева Ж.С., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

КЫРГЫЗДАРДЫН КЫЗ-УЗАТУУ САЛТЫНДАГЫ КОШОК ЫРЛАРЫНЫН ТАРБИЯЛЫК ОРДУ

Аннотация

Бул макалада Кыргыздардын кыз-узатуу салттарынын мааниси жана аларга тийешелүү кошок ырларын талдоого алынган. Кыргыздардын кыз-узатуу салтындагы кошок ырларына илимий булактарда талдоо жүргүзүлгөн. Кошоктордун мазмунуна карата түрлөргө бөлүштүрүлгөн жана алардын мааниси ачып берилген.

Түйүндүү сөздөр: Кыз-узатуу салты, үрүп-адаттардын тарыхый өнүгүшү, Кыз-узаттуу салтындагы кошоктор жана мааниси.

ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ МЕСТО ПЕСЕН ПЛАЧЕЙ ПРОВОДА НЕВЕСТЫ В КЫРГЫЗСКОЙ ТРАДИЦИИ

Аннотация

В этой статье анализируется значение обычай проводы невесты у киргизов и связанные с ними плачей (кошок). Плач в обычай проводы невесты были анализированы со стороны научных источников. Анализируя значение плачей, они были разделены на несколько видов.

Ключевые слова: Обычай кыз-узатуу, историческое развитие обрядов, плач в обычай кыз-узатуу и их значение.

EDUCATIONAL PLACE OF SONGS OF TEARS OF THE BRIDE'S WIRE IN THE KYRGYZ TRADITION

Annotation

This article analyzes the meaning of the custom of seeing the bride off Kirghiz and the associated requiem crying. In the custom of seeing off the bride were analyzed from a country of scientific sources. Analyzing the meaning of crying, they were divided.

Key word: She habits and tradition of beat historied development. She seeing off taped and meaning.

Үйлөнүү үлпөтүнө байланыштуу каада-салттар турмуштук маданиятты, этнографияны, салтты изилдөөдө баалуу булак. Кыз узатуудагы кошок ырлары мазмуну жагынан кыз-күйөөгө акыл-насаат, кулагына куюлган сөз талап болуп эсептелет.

«Кошок» оозеки чыгармачылыктын ичиндеги эң байыркы жанр. Кошок деп эмнени айтабыз деген жалпы суроого З. Бектенов менен Т. Байжиевдин китебинде «Өкүнүү, күйүү маанисинде ички сезим менен мундуу айтылуучу кайгылуу ырды кошок дейбиз. Кошоктор экиге бөлүнөт. Алардын бири — киши өлгөндө кошула турган кошоктор, экинчиси — кыз узатканда кошула турган кошоктор» — деген аныктама берилсе, [1,56] «Кыргыз совет энциклопедиясында: «Кошок — элдик оозеки чыгармачылыктын бир жанры. Дүйнөдөгү элдердин көбүндө бар. Кыргыз фольклорунда кошок Октябрь революциясына чейин кеңири тараган жанр болгон. Ал кыргызда көбүнчө жамакчы аялдар-кошокчулар тарабынан чыгарылат. Анда өлгөн адамдын жакындарынын кайгы-күйүтү, арманы, бири-бирине кайрат сөзү, акыл-насааты айтылат, өлгөндүн тирүү кезиндеги жакшы сапаттары эскерилет. Кошоктун таанымал акындар тарабынан чыгарылган мыкты үлгүлөрү да бар» — деп айтылат. [2,105]

Кошоктор жөнүндө атайын олуттуу эмгек жаралып, ички, сырткы мазмуну, тарыхый жана турмуштук мааниси, түзүлүшү ж. б. жактары талданып бериле элек болгонуна карабастан К. Мифтаков, Б. Кебекова, А. Токомбаева, С. Жигитов, Т. Танаев, Р. Кыдырова ж. б. сыяктуу окумуштуулардын тиги же бул маселеси боюнча өз ойлорун айткан учурлары бар.

Ар улуттун эли тарыхый жана маданий мурасынын негизинде калыптанган каада-салттарга бай. Кыргыз эли да байыртадан сакталып келген кыз-узатуу каада-салт, үрп-адат жана ар кандай жөрөлгөлөрү менен сыймыктанат. Кыргызстандын аймактарында аларды аткаруудагы эрежелердин айырмачылыктарын байкоого болот. Бүгүнкү күндө кыз узатуу салтында кошок ырлары сейрек учурайт же “жар-жар” айтуу менен коштолуп жатат.

Кошок ырлары элдин турмушуна жашоо-тиричилигине байланыштуу чыгарылган. Ошол байыркы каада-салт кыргыз элинде кошок ырлары сакталып кала берген. Тирүүсүндө кошок коштуруу байыркы мезгилдерден эле башталган сыяктуу. Маселен, байыркы Орхон – Енисей руникалдык жазууларынын көпчүлүгүнүн мазмуну адам тирүүсүндө эле жаздырып койгондугу белгилүү. Адамдын тирүүсүндө кошок кошуу адаты кыздарды күйөөгө бергенде да айтылган. Кызды күйөөгө узатып жатканда айтылган кошок-көршүү же кыз ата-энесинин үйүндө кандай өскөнүн, күйөөгө барган жеринде андай жашоо мүмкүн болбостугун алдын ала эскертип, адептүү, чыйрак болууга үндөө-көрүшүүнүн башкы максаты болгон. [3,230] Күйөөсү менен ынтымактуу жашоого чакырган. Ошондой эле куда-кудагыйларга да жакшылыкты каалап кызын тапшырган. Дагы бир көрүшүүдө жеңеси менен көрүшүүдө кээде кыз экөөнүн жаман жакшы мамилеси да жашырылбай айтылган. Кыздар башка урууга күйөөгө кетип, өмүрү ошол тарапта өткөндүктөн “кыз ата-энесинин үйүндө убактылуу конок”- деп койушат. Кызды аяп аялга тийешелүү үйдүн ар турдүү жумушун жасай билүүгө, адептүү болууга тарбиялашкандыгы көрүшүүдө ачык байкалат. Мазмуну жагынан да тематикалык жагынан да кошоктор ар түрдүү. Кошокту жараткандар да, айткандар да негизинен аялдар болушкан. Кээ бир талантуу аялдар кошокту жазып кыз-келиндерге үйрөтүшкөн. Ошондуктан кошокту аялдар жаныры деп атап жүрүшөт. [4,89] Кыргыздарда кыз узатуу салтындагы кошок ырларында кыздарын күйөөгө бергенде, анын кайындары келип алып кетип бара жатканда кадимкидей кошок кошуп узаткан. Кыздын башка үй бүлөөгө бүлөө болушу, анын ата- энеси үчүн оор жоготуу болгон. Бул көрүнүш “чыккан кыз чийден тышкары”- дегендей башка үй-бүлөөгө кетип жатканынан коштошушкан деген түшүнүк берген. Негизинен мында кошокту энеси жана жеңеси аткарган. Узатып жатып алар барган жеринде бактылуу болушун, кайнене, кайнатасын, ага-туугандарын, алган күйөөсүн дайыма сыйлап, оокат-жайына тың болуусун каалап, акыл насаатын айтышкан. Ушуга байланыштуу бир мисал келтирип көрөлү, кызды узатып жаткандагы төрт жеңесинин кошогу, күйөөсүнүн үйүнө барганда өзүн туура алып жүрүүсүн, ал эми күйөө балага карата, келинчегин сыйлап кордобой сыйлап алуусун эскертип кошушкан. Бул кошок өзү монолог формасында түзүлгөн, келиндер биринин оюн бири улап, толуктап, кыраатын келтирип айтууга аракеттенет.

Кайнатаңдын эшиги

Чаап койгон тактадай,

Өз атаңдын эшиги

Сабап койгон пахтадай.

Кызыке, эми жакшы жүр

Байсалдуу болсун жолуңуз!

Экинчи жеңе:

Бийкечтин көкүлүнө мончок такканбыз,

Бийкечти көлөкө жерге бакканбыз,

Бак дукаба, шайы жапканбыз

Бийкечти көңүлсүз жерден катканбыз.

Бийкечим, курдашың жакшы жолукса

Күмүштөн сырга сүйрөтөт,

Күндө акылын үйрөтөт.

Бийкечим, курдашың жаман жолукса

Күмүштөн сырга чаң болот,

Күндө акылың маң болот.

Үчүнчү жеңе болочок күйөөгө карата айтып турган жери:

Ай, күйөө дыйкан таанымал,

Бийкечти ай тийген жерге багып ал,
андан соң кайын синдисине, колуктуга кайрылып:

Сайма көкүл сен элең,
Жандаган жеңең мен элем,
Жайылган көкүл өрүлдү
Жандаган жеңең бөлүндү...

Ошентип, төртүнчү келин кызга кандай калың бергенин баяндайт:

Алтын торпок бир атка,
Сатпай калсын атабыз,
Алтындан беле белегин,
Армандуу беле тилегиң,
Күмүштөн беле тилегиң,
Күйүттүү беле тилегиң.

Кызды узатарда жеңелеринин кошогу:

Биринчи жеңеси:

Чийбаркыт, жибек киш кылдык,
Чыныгы жарга туш кылдык,
Кызыл баркыт, киш кылдык
Кадимки жарга туш кылдык.
Кайната деген бир журт бар,
Картайганча сыйлап өт.
Сыйлаганың түшүнөөр,
Сыйлаганың билбесе,
Сыр берип чочуур түшүнөн..
Ортон колдой кашыңа,
Оролсун дөөлөт башыңа.
Чыпалактай кашыңа,
Чырмалсын дөөлөт башыңа.
Арча бешик ыргап өт,
Алганың менен жыргап өт.
Кайың бешик ыргап өт,
Күйөөң менен жыргап өт.

Экинчи жеңеси:

Бу кыймылдап бараткан,
Бакини кудай жараткан.
Бирге өскөндү жат кылып,
Бу кызды шундай жараткан.
Буйгага бугунун жүнү чачылсын,
Букардай бактың ачылсын.
Кериге кекилик жүнү чачылсын,
Керидей бактың ачылсын.

Энесинин кошогу:

Сүт үстүндө каймагым,
Жүк үстүндө айнегим.
Оозумдагы шербетим,
Жакамдагы берметим.
Балам, көлөкөлүү үйдө өскөн,
Көңүлү менен эрке өскөн.
Балам каалгалуу үйдө өскөн,
Кайгысы жок күндө өскөн.
Эми, жээгиңди термелеп,
Теңтушуңа берейин.

Куюшканың курмалап,
Курдашыңа берейин.[5.]

Мисалда ачык көрүнүп тургандай бул жерде абдан мыкты иштелип чыккан ценарий бар- биринчи жеңенин айтуусунда көрүнгөндөй кыз өз үйүнөн кетип, башка үй-бүлөөгө кошулуп жатканда, өзүндүн босогоң пахтадай жумшак эле сен үчүн, - дейт башка үйдүн төрү сага катуу болор дейт, андан ары экинчи жеңе бул ойду өнүктүрөт, өз үйүндө бардыгыбыз эркелетип бакчуу элек, көкүлүңдөн сүйчү элек, турмуш деген оор, башка үйдө кандай шарт болор экен деген кооптонуу, жаман көздөн, жаман сөздөн алыс болсо экен деген тилегин билдирет. Ал эми үчүнчү келин болочок күйөөгө колуктуну сыйлоо, жакшылап карап багып ал дейт да, колуктунун чачын беш көкүл кылып өрүү салттын аткарат, төртүнчү келин кызга кандай калың бергендигин эч нерседен тартынбай бычылган калыңын угузат. Бул монолог түрүндөгү кошокто атасы кызын алты торпок, алты атка сатып жибергенин жашырбайт. Ошол себептен кошуп ыйлап жаткандыгын, башка үй бүлөөгө бүлөө болуу, б.а. дүйнөдөн кайткан адам сыяктуу сезилерин билдирет. Кыз узатуудагы кошоктун негизги философиясы маңызы да ушунда болуп саналат. Көпчүлү убакта турмушка чыгып жаткан кыздын образы, адат болуп калган, меселен төмөндөгүдөй:[6,260].

Кыздын образы дайыма анын жакындары тарабынан көрүлгөн жылуу мамиле, түшүнүк, өңдүү көрүнүштөр менен коштолуп жүрөт, ата-эненин үйүндөгү атмосфера кыз баланын көкүрөгүндө дайыма сакталып калат. Башкача айтканда каймана мааниде күйөө балага тийиштик кылып, кыйытып метафоралык мааниде алган колуктусун жакшылап багып, сыйлап баркына жетүүсүн эскертишет. Ал төмөнкү мисалдан ачык көрүнөт:

Ак учук берем сактап ал,
Ак шумкар бердим таптап ал,
Көк атка тумар тагып ал,
Күйө бала, жездеке,
Ынагыңды көлөкө жерге багып ал...

Көрүнүп тургандай кыргыз фольклорундагы каймана мааниде традициялык метафоралык ыкма менен туюндурулган форма “ак учук берем (сактап ал), ак шумкар берем(таптап ал)” деген саптардан көрүнү турат.

Жыйынтыктап айта кетсек кошоктун бөтөнчө өзгөчөлүгү менен айырмаланган түрүндө кызды күйөөгө узатуу кошогу алынды. Ата-энесинин үйүнөн башка жерге бүлөө болуп кеткен кыз бала оор жоготуу менен барабар бологондугу ошол себептен өлгөн адамды узаткандай сезимдер пайда болуп анын негизинде кошоктун бул түрүнүн келип чыгышы белгиленди. Аймактардагы кошоктордун негизги жалпылыктары гана каралды.

Кошоктун саптарындагы гуманисттик идея жана руханий байлык, азыркы адамдын кабатырлануусу жана ою менен үндөшүп турат. Убакыттар аралыгында жыйналган ата-бабалардын калтырган байлыгы, бизге жалпы адамзаттык тиричиликти кайрадан калыбын келтирүүгө көмөк берет.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыз-узатуу. - Б.: “Махпринт”, 2005, - 365б.
2. Кыргыз энциклопедиясы. Башкы редакциясы –Б, “Учкун”, 1983, -67б.
3. Кадыров. Ы. Кыргыз маданиятынын тамган тамчылары – Б., “Бийиктик”, 2011. -208 б.
4. Кол жазмалар фонду // инв.№149,89бет/.
- 5.Кошоктор. Эл адабияты сериясы. Т. 21, //Түзгөн жана баш сөзүн жазган А. Акматалиев., С. Егембердиева. - Бишкек: Шам, 1998.
- 6.Байжиев Т. Биздин адабият. Хрестоматия. (З.Бектенов менен бирге). – Ф.: Кыргызмамбас, 949. – 280 б.

Жунусов Н.С., к.б.н, доцент

НИМСИ,

Нурдинова Ж.Д., преподаватель

МНУ имени К.Ш.Токтомаматова

УНАБИ В ОРЕХОПЛОДОВЫХ ЛЕСАХ ЮЖНОГО КЫРГЫЗСТАНА

Аннотация

В статье приведены краткие сведения о биоэкологии унаби, опыт интродукции унаби в орехоплодовых лесах Южного Кыргызстана, частично и изложены некоторые полезные, биологические свойства унаби.

Ключевые слова: интродуцированных сортов унаби, почвенно-климатические условия, биоэкологические особенности, долинно-предгорный пояс, фитоценоз.

ТҮШТҮК КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЖАҢГАК МӨМӨ ТОКОЙЛОРУНДАГЫ ӨСТҮРҮЛҮП ЖАТКАН ЖЫЛАН ЖИЙДЕ

Аннотация

Статьяда Түштүк Кыргызстандагы жаңгак мөмө токойлорунда өстүрүлүп жаткан жылан жийделердин жердешип жашоосу жана биоэкологиясы чагылдырылган.

Түйүндүү сөздөр: жылан жийденин интродукцияланган сорту, климаттык шарттар, биоэкологиялык өзгөчөлүктөр, тоо этектер-түздүктөр алкагы, фитоценоз.

UNABI IN THE FRUIT-WALNUT FORESTS OF SOUTHERN KYRGYZSTAN

Annotation

The article provides brief information about the bioecology of the unabi, the experience of introducing the unabi in the walnut forests of Southern Kyrgyzstan, and partially describes some of the useful biological properties of the unabi.

Keywords: introduced varieties of unabi, soil and climatic conditions, bioecological features, valley-foothill belt, phytocenosis.

Введение

Унаби (*Zizyphus jujuba* Mill.) принадлежит к роду зизифус (*Zizyphus* Mill.) семейства крушиновых (*Rhamnaceae* R. Br.). Род зизифус насчитывает около 50 видов вечнозеленых и листопадных деревьев и кустарников. Один из важнейших видов — *Zizyphus jujuba* Mill.

Унаби – “древо жизни” или китайский финик, синонимы и местные названия: зизифус, юйюба, жужуба китайская, китайский финик, французская грудная ягода, иудина ягода, в Средней Азии и на Кавказе унаби называют: анаб, чилон, чойлон, илан джида, джилан джида, янап, эннап.

Рис. 1 Унаби в Южного Кыргызстана

Результаты исследований

В по литературным данным дикорастущие унаби встречается в районе Арстанбапа. Одной из причин слабого распространения этой культуры в нашей Республике является отсутствие крупноплодных районированных сортов, недостаточная изученность породы [1]. Почвенно-климатические условия Юга Кыргызской Республики являются благоприятными, для интродуцированных крупноплодных сортов унаби. Поэтому для выращивания его в производственных масштабах требуется тщательное изучение биоэкологических особенностей и плодоношения различных сортов и выделение среди них наиболее урожайных, высококачественных и зимостойких. Выявление наиболее перспективных сортов и форм для южных районов Кыргызской Республики проводится в коллекционных насаждениях плантации унаби на НОП "Колмо" участка Кок-Жангак при сравнительном сорт изучении зизифуса посадки 1986 года (по схеме 4x8м) по методике, разработанной в отделе субтропических культур.

Климат описываемого региона складывается под влиянием общих и местных факторов, в частности, удаленностью от океанов, особенностью орографического строения территории и т.д. Долинно-предгорный пояс простирается от 700 м до 1200 м над уровнем моря. Он характеризуется жарким летом, умеренно-прохладной и бесснежной зимой с дефицитом осадков. Здесь наблюдаются предельно высокие температуры летом (порядка 40-43°), а абсолютный минимум опускается до 25° мороза. Количество осадков выпадает в среднем 400 – 600 мм. Этот пояс характеризуется жесткими аридными условиями, что накладывает отпечаток на небольшое разнообразие древесно-кустарниковой растительности.

В зависимости от высоты местности происходит формирование и фитоценозов. Как отмечает Соколов С.Я (1949), растительность орехово- плодовых лесов распределяется по поясам: 700-900 м - пояс пустынных фисташниковых редколесий и полукустарничков. 900-1100 (1300) м - пояс степных редколесий, эфемероидных степей, луго - степной и полусаванный пояс.

При характеристике климата использовались показатели - метеостанции г. Джалал-Абад. Температурный режим воздуха. Одним из важных факторов для жизни растений является температурный режим воздуха и особенно его экстремальные значения. Высокие температуры часто вызывают перегрев растений, что приводит к ожогам стволика в молодом возрасте и, как следствие этого - гибели растений. Низкие температуры воздуха весной, зимой и осенью часто являются причиной гибели почек, цветков и побегов. Наиболее общим показателем температурного режима являются средние месячные и годовые температуры воздуха. Характеризуется умеренно-жарким летом (средняя месячная температура июля +20,5°) и мягкой короткой зимой (средняя месячная температура января -4,2°).

С уменьшением высоты над уровнем моря происходит нарастание летних температур и снижение зимних. Так в межгорных долинах на высоте 1200 м над ур. м. температура июля составляет +23,2°, января -4°. В предгорных долинах (до высоты 900 м над ур. м.) летний период является сухим и жарким со средней температурой июля +26,3° и мягкой зимой со средней температурой января -4,4°. Температурные условия в исследуемом районе не препятствуют произрастанию унаби, так как он переносит без повреждения минимальные температуры в пределах -30° (Ровский, Тросько, Гершун, 1951), а гибель листьев у широколиственных пород наступает при действии прямого солнечного тепла от 45° и выше (Молчанов, 1961).

С увеличением абсолютных высот происходит снижение температуры, а, следовательно, и уменьшение величины периодов с температурами выше +5°, выше 10°. При сравнении оказалось, что сокращение этих периодов в лесном поясе по отношению к предгорной долине в первом случае (выше +5°) составляет 30 дней, во втором (выше +10°) - 36 дней. Данные продолжительности периодов перехода через 0° близки между собой, что говорит о малом влиянии высоты на продолжительность периода при переходе через 0°.

Продолжительность безморозного периода, даты первого и последнего заморозков следует, что продолжительность безморозного периода в межгорных долинах и в поясе

орехово-плодовых лесов близки между собой, в то время как в предгорных долинах продолжительность безморозного периода больше, что создает благоприятные условия для создания культур унаби. Вероятность повреждения культур унаби заморозками в предгорных, плодовых лесов незначительна, так как средняя дата последних заморозков почти совпадает с началом вегетации.

Таблица 1. Характеристика побегов различных сортов и форм унаби

№ п / п	Сорт форм а	Средняя длина побегов, см			Размер листьев на Плодоносных побегов, см		Сред. к-во соцветий на плодоносных побегов	Количество цветков в соцветии	Среднее количество плодов на плодоносном побеге	Максимальное количество плодов на побеге
		основных	боковых	Плодоносных	длина	Наибольшая ширина				
1	Та-ян-цзао	86,4	34,1	21,6	8,0	3,9	11,2	5,5	1,7	4,0
2	У-син-хун	106,2	40,0	17,5	5,9	3,0	9,0	3,0	0,8	4,0
3	Да-бай-цзао	83,С	31,5	20,8	5,0	2,4	14,3	6,2	2,5	5,0
4	Сио-бай-цзао	61,6	29,0	16,8	5,5	3,4	9,1	16,9	1,8	4,0

Таблица 2. Товарные качества плодов различных сортоформ унаби

№ п/п	Сорт, форма	Средний вес плодов, г	Максимальный Вес плодов, г	Размер плода, мм		Толщина Слой мякоти	Размер косточки мм		Средний вес косточки, г	Содержание мякоти в плодах, г
				высота	диаметр		высота	диаметр		
1	Та-ян-цзао	17,9	37,2	44,0	32,0	12,5	26,2	8,0	0,49	97,2
2	У-син-хун	14,2	23,7	36,2	29,4	11,0	24,1	7,8	0,58	95,9
3	Да-бай-цзао	7,0	11,2	27,3	24,4	8,4	14,9	6,7	0,32	95,4
4	Сио-бай-цзао	7,1	11,3	24,9	23,2	7,8	14,9	7,6	0,37	94,8

В НОП «Колмо» были интродуцированы 2 крупноплодные сорта:

I. 1. Та-ян-цзао, 2. У-син-хун

II. со средними размерами плодов:

3. Да-бай-цзао, 4. Сио-бай-цзао,

Заключение. Все виды унаби нетребовательны к почвам. Оптимальны для них карбонатные почвы легкого механического состава. Они светолюбивы, теплолюбивы и морозоустойчивы (разные сорта в неодинаковой степени) по результатам многолетних исследований можно констатировать, что наиболее перспективным для выращивания унаби (в том числе для создания промышленных плантаций), является горное обрамления Ферганской долины, богарные предгорья Ферганского хребта в их (средней части) средне горной части (850-1200 м. над уровнем моря) по комплексу природно-климатических факторов можно признать благоприятными для прохождения фенологических процессов в растениях унаби не только местного происхождения, но и форм интродуцированных из других природно-климатических зон.

Данные фенологические наблюдений свидетельствуют об адаптации изучаемых на НОП «Колмо» Жалал-Абадского научного центра интродуцированных сортов к новым условиям прорастания, что позволит в дальнейшем расширить выращивания ценного сортамента в других зонах распространения унаби.

Использованная литература:

1. Булычев. А.С. Рекомендации по проектированию плантаций миндаля сладкого и унаби по выращиванию их в богарных предгорьях Киргизии. - Фрунзе 1987.

2. Отчеты научно – исследовательских работ 2003-2008 институт Биосферы ЮО НАН КР

Юлдашев К.К., ю.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Кудаярова Б.А., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

УКУК ТААНУУДАН САБАК БЕРГЕН МУГАЛИМДИН ЭМГЕГИН ИЛИМИЙ УЮШТУРУУНУН НЕГИЗГИ ПРИНЦИПТЕРИ

Аннотация

Илимий макаласында авторлор укукту окутуунун оригиналдуулугун жана чыгармачылык мүнөзүн изилдешет. Окутуунун билим берүү, тарбиялоо жана инсандык өнүгүү сыяктуу максаттары каралат. Юридикалык сабактарды окуткан мугалимдерге коюлуучу талаптар: студенттерди укуктук тарбиялоонун методдорун жана ыкмаларын тынымсыз өркүндөтүү, окуу-тарбия иштеринин тартибин чыңдоо көрсөтүлгөн.

Юридикалык сабактарды окуткан мугалимдин ишин илимий уюштуруунун негизги принциптери: оптималдуулук, гумандуулук, күчтү, акчаны жана убакытты үнөмдөө, индивидуалдаштыруу, пландаштыруу, укуктук билим берүүнүн теориясы менен практикасынын биримдиги, системага туруктуу жана кайрымдуулук менен көзөмөл жүргүзүү, укуктук түшүнүктөрдү өздөштүрүү жана көндүмдөрдү алуу. Уюштуруучулук, коммуникативдик жана конструктивдүүлүк укук мугалиминин педагогикалык ишмердүүлүгүнүн компоненттери катары каралган.

Түйүндүү сөздөр: укукту окутуу, окутуу, тарбиялоо, инсанды өнүктүрүү, талаптар, принциптер, эмгекти илимий уюштуруу, теория, методика, практика, өркүндөтүү, контролдоо.

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ НАУЧНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ТРУДА ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ПРАВА

Аннотация

В научной статье авторами рассматриваются своеобразие и творческий характер преподавания права. Рассматриваются такие цели преподавания, как обучение, воспитание и развитие личности. Указаны требования, предъявляемые к преподавателям права: постоянное совершенствование методов и приемов правового обучения студентов, укрепление дисциплины учебной деятельности.

Рассмотрены основные принципы научной организации труда учителя права: оптимальность, гуманность, экономия сил, средств и времени, индивидуализация, плановость, единство теории и практики правового обучения, постоянный и доброжелательный контроль за системой усвоения правовых понятий и приобретение умений. Названы организаторские, коммуникативные и конструктивные компоненты педагогической деятельности учителя права.

Ключевые слова: преподавание права, обучение, воспитание, развитие личности, требования, принципы, научной организации труда, теория, методика, практика, совершенствование, контроль.

BASIC PRINCIPLES OF THE SCIENTIFIC ORGANIZATION OF LABOR OF THE TEACHER OF LAW

Annotation

In a scientific article, the author examines the originality, creative nature of teaching law. The goals of teaching such as education, upbringing and personal development are considered. The requirements for teachers of law are indicated: continuous improvement of methods and techniques of legal training of students, strengthening the discipline of educational activities

The basic principles of the scientific organization of the work of a law teacher are considered: optimality, humanity, economy of effort, money and time, individualization, planning, the unity of theory and practice of legal education, constant and benevolent control over the system of mastering legal concepts and the acquisition of skills. Organizational, communicative and constructive components of the pedagogical activity of the teacher of law.

Key words: teaching law, training, education, personality development, requirements, principles, scientific organization of labor, theory, methodology, practice, improvement, control.

Билим берүү жана тарбиялоо – адамдардын эң байыркы маданий ишинин бири. Белгилүү бир билим жана көндүмдөрдү өздөштүрүү менен адам ар дайым аларды башкаларга берүүгө аракет кылып келет. Бирок бул кандай жол менен ишке ашырылган жана аны кантип мыкты жасоо керектиги заманбап дүйнөдө ар дайым юридикалык билим берүү тармагындагы колдонулуп жаткан ыкмаларды түшүнүүгө аракет кылган окумуштуулардын көңүлүн буруп келет.

Ата-бабаларыбыздын “Окутуу менен өзүбүз үйрөнөбүз” деген сонун афоризми бар. Чынында эле, бизге адистер-окумуштуулар тарабынан канча сунуштар берилбесин, практика тигил же бул материалды окутуунун сансыз жаңы жана кызыктуу варианттарын жаратат. Чондор үчүн татаал жана чечилбей тургандай көрүнгөн көйгөйлөрдү ишеним жана чыгармачылык менен кабыл алган студенттерден көп нерсени үйрөнөбүз.

Коомубузда жашап жаткан көптөгөн илимдердин арасында педагогика илимдери өзгөчө роль ойноп, адамзаттын гумандуу миссиясын - алардын урпактарына аларды жаратууга, курчап турган дүйнөнү өзгөртүүгө жана тынчтык менен ынтымакта жашоого мүмкүндүк бере турган бардык билимдер базасын өткөрүп берүү үчүн өзгөчө роль ойнойт. Келечекке ээлерин тарбиялап, үйрөтүү менен ата-бабаларыбыз аны кантип жакшыраак кылуунун көптөгөн үлгүлөрүн табууга аракет кылышкан.

Тилекке каршы, балдарга эмнени үйрөтүү керектигин дароо түшүнүү оңой эмес. Дегеле аларды эмнеге үйрөттүү керек жана кантип үйрөтүү керек? Методология коюлган суроолордун бардык татаалдыктарына жооп берүүгө аракет кылат, анын негизги милдети, эксперттердин пикири боюнча, абдан ийгиликтүү жана жакшы натыйжаларга жетише турган окутуу ыкмаларын табуу, сыпаттоо жана баалоо. Ар кандай методологиянын предмети болуп ар дайым окутуунун педагогикалык процесси болуп келген, ал бизге белгилүү болгондой, мугалимдин ишмердүүлүгүн да, окуучулардын жаңы билимдерди өздөштүрүү боюнча ишин да камтыйт.

Бизди адам жашоосунун эң сырдуу жана табышмактуу чөйрөлөрүнүн бири болгон укукту окутуунун методологиясы кызыктырат. Мыйзам адамдардын психикалык иш-аракетинин натыйжасында алардын аң-сезими менен байланышкан, ошого карабастан, таанып-билүү үчүн өтө татаал субстанция бойдон калууда. Илимде бул түшүнүктүн бир да аныктамасы жок.

Ар кандай окутуу түздөн-түз максат коюудан, башкача айтканда, эреже катары, мамлекеттен келип чыккан (же анын күчү менен бекитилген) жана коомдук өнүгүүнүн керектөөлөрү менен түзүлүүчү максаттарды аныктоодон көз каранды. Максат - педагогикалык ишмердүүлүктүн акыркы натыйжасын психикалык жактан чагылдыруу, демек, ага жетүү үчүн мугалимдин зарыл аракеттерин аныктайт. Мугалим окуучулардын таанып-билүү иш-аракетин уюштуруп, анын үч компонентинин биримдигинде конкреттүү максатты түзөт:

- окутуу (сөз билимди, жөндөмдөрдү, көндүмдөрдү өздөштүрүү жөнүндө болуп жатат);
- билим берүү (инсандык сапаттарды, дүйнө таанымын калыптандыруу);
- өнүктүрүү (жөндөмдүүлүктөрүн, акыл-эсин жогорулатуу ж.б.).

Укукту окуткан мугалимдин педагогикалык ишмердүүлүгү өзгөчө чыгармачылык мүнөзгө ээ жана сабактарды даярдоо менен өткөрүүдөгү талыкпаган эмгек менен ата мекендик жана чет мамлекеттердин мыйзамдарынын өзгөрүшүнө үзгүлтүксүз жана системалуу мониторингди айкалыштырат.

Укуктук сабактарды негизинен практикалык тажрыйбасы бар юристтер өткөнү макул. Бирок алар педагогикалык жана илимий көрсөтмөлөрдү, укуктук билимди уюштуруудагы илимий принциптер колдонууда гана өз күчүн, каражатын жана убактысын минималдуу сарптоо менен юридикалык окуунун максималдуу натыйжасына жетише алышат.

Азыркы учурда жалпысынан мугалимдер, атап айтканда, укук мугалимдери төмөнкүлөргө милдеттүү:

-студенттерге укуктук тарбия берүүнүн ыкмаларын тынымсыз өркүндөтүү. Ошону менен бирге, компьютердик технологияларды, аудио жана видео материалдарды окутууда, юридикалык клиникаларда укуктук мүнөздөгү алган көндүмдөрдү өркүндөтүү боюнча практикалык иш-чараларды активдүү колдонуу;

-билим берүү ишинин тартибин чыңдоо (мугалим убакытты сарамжалдуу өткөрүүгө жана студенттерди семинарларга системалуу даярдоого, алардын ар кандай укуктук көйгөйлөргө, маселелерге өз позициясын өнүктүрүүгө жана өз алдынча иштерди чыгармачылык менен жазууга мотивациясын камсыз кылууга милдеттүү);

-окуучуларды мугалимдердин эмгегин так илимий уюштуруунун негизинде тарбиялоо.

Укук таанууну окуткан мугалимдин эмгегин илимий уюштуруунун негизги принциптерин карап көрөлү:

1.Оптималдуулуктун принциби. Адатта, ал укук боюнча конкреттүү окуу сабагын өткөрүү үчүн эң ыңгайлуу шарттарды түзүүдө көрүнөт. Мындай процессти так уюштуруу үчүн окуучуларга сабактын орду жана убактысы, сабакка керектүү жабдуулар тууралуу алдын ала эскертилет. Мугалим зарыл болгон учурда аудиторияны, көрсөтмө материалдарды алдын ала даярдайт, окуу үчүн теманы маалымдайт.

2.Гумандаштыруу принциби. Бул принцип окуучуга терс таасирлерди жок кылуу менен байланышкан. Бул жерде студенттер менен анын позитивдүү эмоцияларын колдонуу менен ишенимдүү баарлашуу атмосферасын түзүү маанилүү болуп калат. Студенттерди кандайдыр бир аракеттерди жасоого мажбурлоонун эч кандай мааниси жок, анткени сабактарды уюштурууда күч колдонуу зарыл болгон укуктук маалыматтарга карабастан, четке кагуу менен коштолот.

3.Укуктук окутууну уюштуруу үчүн күчтүү, каражаттарды жана убакытты үнөмдөө принциби. Дал ушундай принципти ишке ашыруу үчүн юридикалык билим берүүнүн белгилүү бир натыйжасын болжолдоо менен окууга системалуу даярдыкты жүргүзүү максатка ылайыктуу.

4.Жекелештирүү принциби жана айрым иштерди дайындоонун өзгөчөлүгү. Мугалим өз сабагында укуктук билим берүүнү уюштурууда ар бир окуучуга дифференцияланган мамиле жасоого, анын алгачкы мүмкүнчүлүктөрүн жана жөндөмдүүлүгүн аныктоого тийиш. Бардыгына бирдей талаптарды коюу, биздин оюбузча, туура эмес, ал эми колдонулган ыкмалардын ар түрдүүлүгү алда канча чоң натыйжаларга жетишүүгө мүмкүндүк берет.

5.Пландаштыруу принциби укуктук окутуунун стихиялуу эмпирикалык, чачыранды, билим берүүдө баш аламан колдонулган ыкмалары студенттерге укуктук билим берүүнүн жана тарбиялоонун негизги маселелерин чече албастыгын далилдейт. Ушуга байланыштуу билим берүү мекемеси юридикалык билим берүү системасында пландаштырууга өзгөчө көңүл бурушу маанилүү, ал укук боюнча окуу курстарын гана эмес, ошондой эле сабактардан тышкаркы иш-чараларды да жүргүзүүнү камтыйт.

6.Укуктук билим берүүнүн теориясы менен практикасынын биримдигинин принциби. Сабактын ар кандай темасынын мазмуну практикага багытталган болушу керек. Ошентип, окуучу алган билими жашоодо ага өтө зарыл экенин түшүнөт. Алынган юридикалык билимдерди практикалык ишке ашыруу системасында окуу жайлардын алдындагы юридикалык клиникалардын практикасы чоң жардам берип жатат, анда студенттер калкка, өзгөчө аз камсыз болгон жарандарга юридикалык жардамдын бардык түрлөрүн акысыз көрсөтүшөт.

7.Укуктук түшүнүктөрдү жана көндүмдөрдү өздөштүрүү системасын туруктуу жана жакшылык менен көзөмөлдөө принциби. Студенттердин укуктук билимдерин жана көндүмдөрүн учурдагы жана жыйынтыктоочу контролдоону жүргүзүү, алынган укуктук маалыматты системалаштырууга, орун алган боштуктарды өз убагында аныктоого жана аларды толтурууга, ошондой эле укуктук окутуунун тандалып алынган ыкмаларынын тууралыгын текшерүүгө мүмкүндүк берет. [2]

Эмгекти илимий уюштуруунун натыйжалуулугунун маанилүү шарты — окуучулардын таанып-билуу кызыгууларын стимулдаштыруу.

Юридикалык сабактарды окуткан мугалимдин педагогикалык ишмердүүлүгү бир нече компоненттерди камтыйт:

-уюштуруучулук (мугалим укукту окутуу процессин уюштурат, студенттердин ишмердүүлүгүн пландаштырат). Сабакка даярданууда мугалим аны эмнеден баштоону, кандай когнитивдик тапшырмаларды сунуштоого болорун ойлонот. Бир эле мазмундагы сабактарды өткөрүүнүн методикасы боюнча айырмаланышы мүмкүн экендигине мугалим көңүл буруусу керек. Мисалы, "Юридикалык жоопкерчилик" темасын изилдөөдө эмнеге көңүл буруу сунушталат:

1) укуктук маселелерди чечүүдө маалыматтык талдоо ыкмаларын колдонуу менен окуу китебинин тексти менен өз алдынча иштөөнүн жана мыйзамдардын фрагменттери менен иштөө (КРнын КЖК, КРнын УК, КРнын ЭК ж.б.);

2) мугалимге юридикалык жоопкерчиликти ар кандай түрлөрү жөнүндө айтып берүү жана андан кийин сүйлөшүү.

-гностикалык. Сабакка даярданууда мугалим окуу материалынын мазмунун түшүнөт; дидактикалык максатты түзөт; сабактын тибин, анын структурасын аныктайт. Билимдин булактары (окуу китебинин тексти, лекция, укуктук документ) тандалып алынат, анын негизинде иш болжолдонот. Мугалим өткөн тема боюнча суроолордун жана тапшырмалардын үстүнөн ойлонот (окуучулардын билимин тереңдетип, системалаштыруу зарыл). Бул компонент мугалимдин курстун мазмунун, окутуунун жаңы технологияларын туруктуу билүүсүн болжолдойт.

-конструктивдүү (мугалим окутуу системасын өз алдынча «куруп», материалды берүүнүн логикасын ойлонот, программаларды түзөт, окуучулардын курамынын өзгөчөлүктөрүн талдайт, студенттердин ишмердүүлүгүнүн басымдуу мүнөзүн аныктайт ж.б.)

-коммуникативдик (юридикалык мугалим студент менен пикир алмашууну, өз ара түшүнүшүүнү жана макулдашылган аракеттерди түзүүгө умтулат).

Мыйзамды окутуунун эффективдүүлүгү мугалимдин сабакты уюштуруу жана өткөрүү жөндөмдүүлүгү менен да аныкталат.

Мындай иш-чаралардын 4 деңгээлин аныктасак болот:

1.Мугалим окуучуларда болушу мүмкүн болгон кыйынчылыктарды эске алуу менен долбоорлоо, окуу натыйжасына жетишүү.

2.Мугалим окуучуларды чыгармачылыкка тартат. Сабакта рационалдуу иш режими уюштурулган.

3.Мугалим сурамжылоо учурунда окуучулардын билимин, көндүмдөрүн аныктоо менен чектелет.

4.Мугалим сабакты пландаштырууну карманат, натыйжага кантип жетүүнү ойлобойт. Сабакта эң негизгиси -тартип. [2]

Укук мугалими эмгекти уюштуруунун эң жогорку деңгээлинде иштеши керек. Сабактын аягында угуучулардан мугалимге илимдин көз карашынан мүнөздөмө берүүнү, мугалимдин сабакка кандай даярданышы жөнүндө айтып берүүнү, укук мугалиминин ишинин илимий уюштурулушуна мүнөздөмө берүүнү сунуш кылса болот. Ошондой эле студенттерге окуу китебин, программасын талдоо, сабакка даярдануу этабын баалоону, оң жана терс жактарын бөлүп көрсөтүүнү, сабакты жакшыртуунун жолдорун көрсөтүү сунушталат. Студенттердин «Укук мугалими - менин түшүнүгүмдө» деген темада дилбаян жазуулары чоң мааниге ээ. Ошол эле учурда текстте илимий укуктук терминологияны колдонуу сунушталат.

Кесипкөй мугалим укук сабагын окутуунун теориясынын жана методикасынын жетишкендиктерин колдонуу менен ар кандай катачылыктардан алыс болуп, коомдук турмуштан татыктуу ордун ээлей турган чыныгы сабаттуу, адептүү адамдарды даярдай алат. [3]

Колдонулган адабияттар:

- 1.Бекембай Апыш.Бабаев Д. Жоробеков Т. Педагогика.Бишкек.2002 ж.
- 2.Певцова Е.А.. Теория и методика обучения праву: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. -М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС. - 400 с.. 2003
- 3.Кропанева Е.М. Теория и методика обучения праву. Учебное пособие Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф. - пед. ун-та, 2010. 166 с.
- 4.Методология преподавания юриспруденции в системе высшего образования России [Электронный ресурс] : монография / В. Д. Самойлов. — Электрон. текстовые данные. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2017. — 367 с. — 978-5-238-02817-0.

*Асилова З.А., т.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Абдубекова Ж.А., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

МАТЕМАТИКА САБАГЫН ДИСТАНТТЫК ОКУТУУДАГЫ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР

Аннотация

Макалада дистанттык математиканы окутуу маселелери, анын ичинде текшерүү тесттерин түзүү жана алардын өзгөчөлүктөрү каралат. Билим берүү платформасын колдонуу боюнча маалыматтык коммуникациялык окутуу технологиясынын ролу жана сунуштары.

Түйүндүү сөздөр: дистанттык окутуу, билим берүү, жаңы маалыматтык технологиялар, тест түзүү.

ОСОБЕННОСТИ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКЕ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы дистанционного обучения математике, в том числе составления проверочных тестов и их особенности. Роль информационно коммуникационных технологий обучения и рекомендации по применению платформы обучения.

Ключевые слова: дистанционное обучение, образование, новые информационные технологии, создание тестов.

FEATURES OF DISTANCE LEARNING IN MATHEMATICS

Annotation

The article discusses the issues of distance learning in mathematics, including the preparation of test tests and their features. The role of information and communication technologies of learning and recommendations for the use of the learning platform.

Keywords: distance learning, education, new information technologies, creation of tests.

Дистанттык окутуу почта байланышынын өнүгүшү менен алгач "корреспонденттик окутуу" катары Батыш Европа өлкөлөрүндө пайда болгон. Россияда мындай окутуу 19-кылымдын аягында гана пайда болот[1]. Ал эми Кыргызстанда 20-кылымдын ортосуна таандык. Дистанттык окутуунун негизги максаты студенттерге өз алдынча иштөө үчүн көрсөтмөлөр менен дидактикалык материалдарды почта аркылуу жеткирүү болуп саналган. Ошол учурда мындай окутуунун түрү салттуу жол менен окууга мүмкүнчүлүгү жок болгон, ден-соолугуна же алыскы жайгашкан жерине байланыштуу студенттерге багытталган.

Бүгүнкү күндө, заманбап технологиялар доорунда, алыскы окуу форматы түп-тамырынан өзгөрдү. Акыркы мезгилде аралыктан окутуу жашообузга активдүү кирүүдө.

Бириккен Улуттук Уюмунун маалыматы боюнча, COVID-19 пандемиясы билим берүү тутумунун тарыхтагы эң ири үзгүлтүккө учурашына алып келип, бүт континенттерде 190дон ашуун мамлекеттеги 1,6 млрдга жакын окуучуга таасирин тийгизди. Алардын арасында Кыргызстандагы 1,1 миллион мектеп окуучусу бар.

Чектөөлөргө байланыштуу 2020-жылдын апрелинен тартып мектептер гана эмес, ЖОЖдор, бардык билим берүү уюмдары аралыктан окутууга өтүштү жана жайкы каникулдан кийин эпидемиологиялык оор кырдаал сакталып калгандыктан, билим алууну дистанттык режимде улантышты.

Дистанттык окутуунун өзгөчөлүктөрү. Дистанттык окутуу-бул күндүзгү жана сырттан окуу менен катар билим берүүнүн бир түрү, анда билим берүү процесси компьютердик жана телекоммуникациялык технологияларга негизделген мыкты салттуу жана инновациялык методдорду, каражаттарды жана окутуунун формаларын колдонот.

"Дистанттык окутуу" термини орус жана англис тилдүү педагогикалык адабияттарда дагы толук аныктала элек. "Дистанттык билим берүү" (треб), "дистанттык окутуу" (Трест) сыяктуу варианттар кездешет. Айрым чет элдик изилдөөчүлөр телекоммуникацияга дистанттык окутууну уюштурууда өзгөчө роль берип, аны телефото (Траст) деп аныкташат. Бирок "аралыктан окутуу" термини эң көп колдонулат.

"Дистанттык окутууда" билим берүү процессинин негизинде окуучунун максаттуу жана көзөмөлдөнгөн интенсивдүү өз алдынча иши түзүлөт, ал өзүнө ыңгайлуу жерде, жекече график боюнча окуй алат, атайын окуу каражаттарынын комплекси жана окутуучу менен телефон, электрондук жана кадимки почта аркылуу, ошондой эле бетме-бет байланышуу мүмкүнчүлүгүн камтыйт. Дистанттык окутуу предметтердин жана окуу объектилеринин өз ара жана окуу каражаттары менен өз ара аракеттенүүсүнүн максаттуу интерактивдүү, асинхрондук процесси болуп саналат. Билим берүү процесси конкреттүү педагогикалык системада өтөт, анын элементтери подсистемалар болуп: окутуунун максаттары, окутуунун мазмуну, окутуу усулдары, окутуу каражаттары, окутуунун уюштуруу формалары, окуу-материалдык, финансылык-экономикалык, ченемдик-укуктар саналат.

Дистанттык окутуу түшүнүгүнүн бир нече аныктамалары бар:

Дистанттык билим берүү-жаңы маалыматтык технологиялардын жана мультимедиа системаларынын негизинде күндүзгү, күндүзгү-сырттан, сырттан жана кечки окутуунун элементтерин айкалыштырган өзгөчө, кемчиликсиз форма. Телекоммуникациянын жана электрондук басылмалардын заманбап каражаттары окутуунун салттуу формаларындагы кемчиликтерди жоюуга, алардын бардык артыкчылыктарын сактоого мүмкүндүк берет;

Дистанттык билим берүү-аралыктан окуу маалыматтарын алмашуу каражаттарына (спутниктик телекөрсөтүү, радио, компьютердик байланыш ж.б.) негизделген адистештирилген маалыматтык билим берүү чөйрөсүнүн жардамы менен өлкөдө жана чет өлкөлөрдө калктын кеңири катмарына көрсөтүлүүчү билим берүү кызматтарынын комплекси. Маалыматтык-билим берүү чөйрөсү пайдалануучулардын билим берүү муктаждыктарын канааттандырууга багытталган маалыматтарды берүү каражаттарынын, маалыматтык ресурстардын, өз ара аракеттенүү протоколдорунун, аппараттык-программалык жана уюштуруу-методикалык камсыздоонун системалуу-уюшулган жыйындысы болуп саналат. Дистанттык окутуу бул адам билим алуу жана маалымат алуу укуктарын ишке ашырууга багытталган үзгүлтүксүз билим берүүнүн бир түрү [1].

Дистанттык окутуу-студенттин өз алдынча окуу принцибине негизделген билим берүү процессинин жаңы түрү. Окутуу чөйрөсүндө окуучулар негизинен мейкиндикте жана убакытта мугалимден алыс экендиги менен мүнөздөлөт, ошол эле учурда алар каалаган мезгилде телекоммуникация каражаттары аркылуу диалогду жүргүзө алышат.

Төмөнкү өзгөчөлүктөрдү белгилесек болот:

- Ийкемдүүлүк. Окуучулар негизинен лекциялар, семинарлар түрүндө үзгүлтүксүз сабактарга катышпайт. Курсту, дисциплинаны өздөштүрүү жана тандалган адистиги боюнча керектүү билимди алуу үчүн ар бир адам жеке өзү каалагандай окуй алат;

- Модулдуулук. Буга чейин программалардын негизин модулдук принцип түзөт. Окуучулар өздөштүргөн ар бир өзүнчө дисциплина же бир катар сабактар белгилүү бир предмет чөйрөсү жөнүндө бирдиктүү түшүнүк берет. Бул көзкарандысыз окуу курстарынын жыйындысынан жеке же топтук муктаждыктарга жооп берген окуу планын түзүүгө мүмкүндүк берет;

- Параллелизм. Окутуу негизги кесиптик ишмердикти окуу менен айкалыштырганда, б. а. "өндүрүштөн ажыратпай" жүргүзүлүшү мүмкүн;

- Алыстык. Окуучунун жайгашкан жеринен билим берүү мекемесине чейинки аралык (байланыштын сапаттуу иштеши шартында) натыйжалуу билим берүү процессине тоскоолдук болуп саналбайт;

- Асинхрондук. Окуу процессинде окутуучу жана окуучу окутуу жана окутуу технологияларын өз убагында, башкача айтканда, ар бир график үчүн ыңгайлуу жана ыңгайлуу темп менен ишке ашыра алат;

- Камтуу. Бул өзгөчөлүк кээде "массалык" деп аталат. Анда окуучулар көптөгөн окуу маалымат булактарына (электрондук китепканалар, маалымат базалары) ээ болушат, ошондой эле байланыш тармактары аркылуу же башка маалымат каражаттары аркылуу бири-бири менен жана окутуучу менен байланыша алышат;

- Рентабелдүүлүк. Бул өзгөчөлүк экономикалык натыйжалуулугун билдирет. Чет өлкөлүк жана ата мекендик билим берүү системаларын орточо баалоо көрсөткөндөй, алар негизинен

иштеп жаткан окуу аянттарын жана маалыматтык технологиялардын техникалык каражаттарын натыйжалуу пайдалануу, ошондой эле окуу материалдарынын көбүрөөк топтолгон жана бирдиктүү мазмунун берүү жана технологиянын багытталгандыгы менен болжол менен 10-50% га арзан;

- Жаңы маалыматтык технологиялар (ЖМТ). Заманбап дистанттык окутууда ЖМТ (Компьютерлер, аудио - видеотехника, телекоммуникация тутумдары жана каражаттары ж.б.) колдонулат.

Дистанттык окутуу, жалпысынан, угуучу өзү кызыккан курс менен өз алдынча иштеп, үй тапшырмаларын аткарып, андан кийин тест түрүндө экзамен тапшырат деп болжолдойт.

Гуманитардык сабактардан айырмаланып математика сабагынан тест түзүүнүн өзгөчөлүктөрү бар, алар:

- Бир эле суроонун бир нече туура жооптору болушу мүмкүн;
- Дал келүү элементтерин колдонгондо -бир нече жооп/вариант дал келиши керек. Башкача айтканда, суроонун элементтеринин ар бири үчүн жооп тандаңыз. Мисалы, дифференциалдык теңдеме менен анын мүнөздүү теңдемесинин ортосундагы дал келүүнү аныкташ керек;
- Буйрутма-чоңдуктардын эсептелген маанилерин, мисалы, өсүү(кемүү) тартибинде жайгаштыруу;
- Математика курсунун тесттерин эки категорияга бөлсө болот:
 - а) Теория боюнча билимди текшерүү
 - б) Мисал иштөө жөндөмүн текшерүү.

Акыркы он жылда биздин өлкөдө аралыктан окутуу жылдан жылга популярдуу болуп баратат, бүгүнкү күндө Кыргызстанда көпчүлүк университеттеринде дистанттык окутуу факультеттери бар. Дистанттык окутуунун көйгөйлөрү жетиштүү изилденгендей, бирок изилдөөнүн негизги бөлүгү жалпы, обзордук мүнөзгө ээ же гуманитардык, атайын техникалык окутуу жаатындагы сабактарды камтыйт. Жогорку окуу жайында математиканы окутуу маселелери аз денгээлде изилденген, ал эми математиканы айрым студенттер кадимки, салттуу окутууда да татаал жана жай кабыл алышат. Ал эми аралыкта окуу форматы жеке студенттер үчүн материалды кабыл алуу андан да татаал болушу мүмкүн.

Дистанттык окутууда Canva платформасын пайдаланып окутуу ыкмаларын колдонууну сунуш кылабыз, себеби окутуу, окутуучу жана студенттердин биргелешкен иш-аракеттеринин жыйындысы болуп саналат. Мында окутуу маалыматтарын алмашуу жана аны кабыл алуу, түшүнүү жана аралыктан окутуу каражаттары аркылуу колдонуу болуп саналат.

Жыйынтык. Топтолгон тажрыйба көрсөтүп тургандай аралыктан окутуу технологияларын кыска убакытта колдонуу натыйжалуулугун берет. Бирок биздин оюбузча, математика же башка техникалык сабактар боюнча аралыктан окутуу форматы толук натыйжа бере албайт, анткени мындай окутуунун көптөгөн кемчиликтери жана талаштуу жактары бар. Бетме-бет педагогдун жетекчилиги астында иштей турган практикалык жана лабораториялык сабактарсыз жакшы натыйжа болбойт.

Билим берүү программаларын онлайн режиминде (өз алдынча) өздөштүрүү аң-сезимдүү, өзүн-өзү башкаруу жана контролдоо жөндөмдөрүнө ээ, ошондой эле заманбап техникалык окутуу каражаттары менен иштей алган студенттер гана өздөштүрө алат.

Колдонулган адабияттар:

1.Сергеева, Е. В. Дистанционное обучение при изучении математики. – [Электронный ресурс] Мир науки: Интернет – журнал. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/distantcionnoe-obuchenie-pri-izuchenii-matematiki/viewer>.

2.Каримова, А. К. Особенности преподавания математики в условиях дистанционного обучения / А. К. Каримова, Е. В. Пономарева, Л. В. Звездина. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. - 2020. - № 33 (323). - С. 116-121. - URL: <https://moluch.ru/archive/323/73171/>.

*Нусупова Р.С., п.и.к.
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
Абдымажитова А.Н., магистрант
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ*

КЕСИПТИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТӨРДҮ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Аннотация

Макалада кесиптик компетенттүүлүктөрдү калыптандыруу багытында жүргүзүлгөн ата мекендик, чет өлкөлүк айрым окумуштуулардын изилдөөлөрүнө анализ жасалды.

Кесиптик компетенттүүлүктүн изилденүү абалы, жогорку окуу жайында адистерди даярдоо ишмердүүлүгүндөгү орду, өнүгүүсү изилдөөгө алынды.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Аннотация

В статье анализируются исследования некоторых отечественных и зарубежных ученых в области профессиональной компетентности.

Изучение состояния профессиональной компетентности, роли и развития учебной деятельности в высшей школе.

THEORETICAL FOUNDATIONS FOR FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE

Annotation

The article analyzes the research of some domestic and foreign scientists in the field of professional competence.

The study of the state of professional competence, the role and development of educational activities in higher education.

Билим берүү системасында жүрүп жаткан реформалар мектептердин жана ЖОЖдордун практикасына компетенттүүлүк мамилени киргизүү менен байланышкан. Ошол эле учурда «мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгү» азыркы билим берүү чөйрөсүндө кенири изилденип жаткан багыт болуп калууда.

Жогорку окуу жайларында адистерди даярдоонун сапатын көрсөтүүчү критерийлердин бири да кесиптик компетенттүүлүк болуп калды.

Кесиптик компетенттүүлүккө коюлган концептуалдык талаптардын мааниси кесиптик ишмердиктин жана анын натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн зарыл болгон билимдерди, көндүмдөрдү жана билгичтиктерди өнүктүрүүдө турат.

Мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгү-кесипкөйлүктүн маанилүү мүнөздөмөсү, педагогикалык чеберчиликтин көрсөткүчү болуу менен жаңы типке мүнөздүү болгон параметрлерди толук жана ар тараптуу чагылдырганынан улам педагогикалык түшүнүккө компетенттүүлүк категориясын киргизүү зарылчылыгы келип чыккан.

Ал эми бүгүнкү күндөгү мугалимдин «кесипкөйлүк» термини ХХI кылымдын билим берүү тармагындагы адиске коом талап кылган компоненттердин жыйындысын так чечмелеп бере албайт.

Ошол эле учурда мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандыруунун негизги кыйынчылыгы анын көп баскычтуу процесс экендигинде, анткени кесиптик билим бир убакта төрт деңгээлде түзүлүшү керек: усулдук, теориялык, методикалык жана технологиялык. Биринчи эки деңгээл мугалимдин кесиптик ишмердүүлүккө теориялык даярдыгын көрсөтсө, экинчиси анын практикалык даярдыгын көрсөтөт.

“Мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгү” термининин пайда болушу XX кылымдын 80-жылдарынан башталган, бирок бул мезгилде мугалимдин компетенттүүлүгү кенири изилденген эмес.

1993-жылдан 2002-жылга чейин «Мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгү» термининин колдонулушу адистердин жалпы жана кесиптик даярдыгынын ортосундагы өз ара байланышка өбөлгө түзгөн окууга инсандык жана практикалык багыттагы мамилелердин айкалышы менен шартталган [1].

Социалдык-экономикалык жана маалыматтык прогресстин шартында кесиптик ишмердиктин мүнөзүнүн өзгөрмөлүүлүгү кесиптик мобилдүүлүктү, ийкемдүүлүктү, педагогикалык ишмердүүлүктү жүргүзүүгө даярдыкты, кесиптик маданиятты, жалпы жана билим деңгээлин дайыма жогорулатууну талап кылгандыктан кесиптик ишмердүүлүк жөнүндөгү билимдер заман талабына ылайык башка мүнөзгө ээ болду.

Кесиптик компетенттүүлүктөрдү изилдеген окумуштуулардын эмгегине талдоо жүргүзүүдө мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгү төмөнкү контекстте каралгандыгын көрүүгө болот: мугалимдин кесипкөй инсандыгын өнүктүрүү (О.М.Атласова, Л.А.Башарина, Ю.В.Варданян, Г.И.Захарова ж.б.), мугалимдерди маалыматтык даярдоо (Д.В. Голубин, Т.В. Добудко, А.В. Добыко, Н.В. Кисель ж. б.), компетенттүүлүк проблемасынын маанисин Б.М.Алиева И.А.Зимняя, Н.В.Кузьмина, М.И.Лукиянова, Э.М.Мамбетакунов, Л.М.Митина, А.С.Раимкулова, Т.М.Сияев, В.А.Сластенин ж.б.

Г.А. Аксенова, А.И. Акулькова, Г.Н. Богомолова, М.В.Болин эмгектеринде мугалимдик кесипке ээ болуунун шарты катары жогорку билимге багыт алуу, психологиялык-педагогикалык даярдыкты күчөтүү, педагогикалык кадрлардын квалификациясын жогорулатуу системасын өркүндөтүү маселелери изилденип, мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгүн анын кесипкөйлүгү жана чеберчилиги менен тыгыз байланышта кароо керек экендигин белгилешкен.

2003-жылдан баштап билим берүүнүн сапаты (жалпы, кесиптик жана дипломдон кийинки) проблемасын изилдөө менен “компетенттүүлүк” термини көбүрөөк колдонула баштаган.

2003-жылдан 2006-жылга чейинки мезгилде окумуштуулар мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгү концепциясын ар тараптуу аныктамаларды иштеп чыгуу менен “компетенттүүлүккө негизделген мамиле”, “компетенттүүлүккө негизделген парадигма”, “компетенттүүлүк модели”, “негизги компетенциялар” ж.б. түшүнүктөр менен кыйла байыткан [1].

Кыргыз Республикасынын Болон декларациясына кол коюусу менен билим берүү системасында жаңы максатты - жогорку билим берүүнүн европалык зонасын түзүүнү койгонун белгилей кетүү керек.

Кыргыз Республикасында эки баскычтуу кесиптик билим берүү системасына өтүү Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2011-жылдын 23-августундагы № 496- токтому менен сунушталып, бирок 2012- жылы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүндө кайрадан каралып, ошол эле жылдын 4- июлундагы № 472-токтому менен мыйзамдык негиздери иштелип чыгып, 2012- 2013-окуу жылдарынан тарта өлкө боюнча колдонула баштаган. Эки баскычтуу кесиптик билим берүү системасына өтүүдөгү негизги максат Кыргызстандагы —жогорку кесиптик билим берүүнү эл аралык билим берүү менен интеграциялоо болуп саналат.

Аны менен катар эки баскычтуу билим берүү системасына өтүү мугалимдердин мобилдүүлүгүнүн өсүшү, билим берүүнүн мазмунуна карата “Европалык билим берүү мейкиндиги” концепциясын киргизүү, ЖОЖдор ортосундагы кызматташтык, комплекстүү окутуу программаларын колдонуу, кадрларды даярдоо жана изилдөө мамлекеттин билим берүү саясатынын көптөгөн багыттарын кайра карап чыгууну талап кылды.

Бүгүнкү күндө Кыргызстандагы жогорку билимди дүйнөлүк жогорку билим берүү системасына интеграциялоо процесси мектептердин жана ЖОЖдордун окуу процессине заманбап маалыматтык-педагогикалык технологияларды: долбоордук окутуу, модулдук

окутуу, дистанттык окутуу, рефлексивдүү окутуу, контексттик окутуу, көйгөйлүү окутуу, тренинг, компьютердик окутуу ж.б. эске алууга жана киргизүүгө негизделүүдө.

Бул инновациялык багыттарды ишке ашыруу мугалимдердин атайын даярдыгын талап кылат жана “мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгү” сыяктуу феноменди изилдөөдөгү изилдөө багыттарын аныктайт. Изилдөөлөр негизинен төмөнкү багыттарда: мугалимдин кесипкөйлүгүн өнүктүрүүдөгү инновациялык технологиялар (В.А.Байденко, А.Г. Бермус жана башкалар), мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгүн өнүктүрүүнүн инновациялык шарттары, педагогикалык багыттагы жогорку окуу жайдын окуу процессине интерактивдүү методдорду киргизүү, окутуунун көйгөйлөрү, компетенттүүлүк мамиленин контекстинде педагогикалык инновация (Ю.С.Давыдов, Е.И.Карпович, Л.М.Курилова, О.Е.Лебедев, Л.Б.Рябов, И.И.Цыркун ж.б.), кесипкөй адистерди калыптандырууда маалыматтык технологияларды колдонуу, мугалимдин компетенттүүлүгү (Д.В. Голубин, А.Н. Завьялов, Г.К. Селевко, Л.В. Сергеева) жана башка багыттарда жүргүзүлгөн.

Кесиптик педагогикалык компетенттүүлүк окумуштуулар тарабынан ар түрдүү багытта каралып, кандайдыр бир аспекттин призмасы аркылуу өтүп (системалуу, маданий, жеке-ишмердик ж.б.), анын мааниси ошого карата талкууланат.

Натыйжада кесиптик педагогикалык компетенттүүлүктү: инсандын касиети катары (Н.В.Кузьмина, В.А. Слостенин), педагогикалык ишмердүүлүккө жогорку кесиптик даярдыгы бар инсандын белгилүү сапаттарынын жыйындысы катары (М.И.Лукиянова, Ю.В.Сенько, А.С.Раимкулова ж.б.), жогорку деңгээлдеги кесиптик-милдеттерге коюлган талаптарды жүзөгө ашыруу үчүн зарыл болгон атайын жөндөмдүүлүктөр (Н.А.Асипова, Дж.Равен ж.б.), педагогдун кесипкөйлүгү (Е.И.Рогов) катары аныкташкан [3].

А.С.Раимкулова кесиптик компетенттүүлүктүн маанисин төмөндөгүдөй аныктайт: “кесиптик компетенттүүлүк билим берүү процессинде калыптануучу сапат, ошондуктан болочок мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгүн кесиптик талаптарды эске алуу менен педагогикалык ишмердүүлүктү жүзөгө ашырууда жана долбоорлоодо пайда болуучу субъекттик сапат катары аныктайбыз” [5, 10-б.].

Биз изилдөөбүздө “компетенттүүлүккө” берилген М.И.Лукиянованын аныктамасын алдык. Ал аныктамага ылайык, кесиптик педагогикалык компетенттүүлүк – мугалимдин психологиялык-педагогикалык даярдыгынын жогорку деңгээли менен шартталган “инсандык сапаттарынын жыйындысы” катары жана кесиптик педагогикалык ишмердүүлүктү өз алдынча жогорку деңгээлде уюштуруусу болуп саналат. М.И.Лукиянова кесиптик педагогикалык компетенттүүлүк педагогдун билимдеринин, практикалык жөндөмдүүлүктөрүнүн жана педагогикалык өз ара кызматташуу процессинде өзүнүн жүрүм-турумун чагылдыруусунун ортосундагы шайкештик катары берет [2; 4].

Студенттерди кесипке даярдоо процесси терең ойлонулган жана алдына ала түзүлгөн иш аракеттердин, вариативдүү жана инвариативдүү бөлүктөн турган, ачык-айкын болгон, кокустуктарды жана өзүн реализациялоо элементтерин эске алган структура болушу керек;

Ошондуктан студенттерди кесипке даярдоо процесси системалык-ишмердүүлүк мамиле идеясын чагылдырышы зарыл [3].

Бүгүнкү күндө мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандыруу процесси жалпысынан билим берүүнүн сапатын, кесипкөйлүк сапатын жогорулатуунун контекстинде каралып жатат.

Заманбап изилдөөлөрдө билим берүүдөгү компетенттүүлүккө негизделген мамиленин маселелери боюнча компетенттүүлүккө негизделген түшүнүктөрдүн этимологиясы боюнча талкуулар дагы эле уланууда, бирок жалпы тенденция төмөнкүдөй: компетенциялар көндүмдөрдүн ар кандай түрлөрү менен байланышкан, ал эми компетенциялар айрым башка көндүмдөрдүн (Д.С. Ермаков, И.А. Зимняя, Д.А. Иванов, Е.В. Чуб ж. б.) өнүгүү даражасын көрсөтөт [4].

Бүтүндөй алганда, билим берүү мейкиндигинде мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандыруу концепциясын иштеп чыгуу, жалпысынан, дүйнөлүк жана ата мекендик тенденциялардын контекстинде талдануучу кубулуштун мазмунунун,

процедуралык жана технологиялык аспектилеринин прогрессивдүү динамикалык өзгөрүүсү катары көрсөтүлүшү мүмкүн. Мына ушундай тенденциялардын бири мамлекеттик саясаттын жана илимди өнүктүрүүнүн жалпы жана кесиптик билим берүүнүн сапатын жогорулатууну көздөгөн багыты болсо, ал эми мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгү бүгүнкү күндө кесипкөйлүктүн алдыңкы мүнөздөмөсү болуп саналат.

Пайдаланылган адабияттар:

1.Кузовлев, В.П. Профессиональная подготовка студентов в педагогическом вузе (научно-методологический и организационно-педагогический аспекты) [Текст]: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / В.П.Кузовлев.- М., 1999.- 301 с.

2.Лукьянова, М.И. Психолого-педагогическая компетентность учителя. Диагностика и развитие [Текст] / М.И.Лукьянова.- М., 2004.

3.Нусупова, Р.С. Анализ состояния теории подготовки будущих педагогов к воспитанию толерантности у школьников [Текст] / Р.С. Нусупова // Наука и новые технологии и инновации Кыргызстана. 2013. - № 1. - С. 269-272.

4.Нусупова, Р.С. Болочок мугалимдерди окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоого даярдоодо компетенттүүлүгүн калыптандыруу [Текст] / Р.С.Нусупова // К.Тыныстанов ат. Ысык-Көл мамлекеттик университетинин Жарчысы.- 2016. — - № 41. -169-173-бб.

5.Раимкулова, А.С. Научно-педагогические основы формирования профессиональных компетенций будущего учителя по активизации познавательной деятельности школьников [Текст]:дис. ...д-ра пед.наук: 13.00.01 / А.С.Раимкулова. - Бишкек, 2011. - 308с.

*Абданбаев Э.К., доцент
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

ДИСТАНЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ

Аннотация

В статье обсуждаются проблемы и идеи ведения образовательного процесса в период пандемии. Автор статьи приводит свои взгляды на негативные и позитивные последствия в образовании в условиях пандемии в Кыргызской Республике, а именно в высшем и среднем медицинском образовании.

Ключевые слова: карантин, изоляция, коронавирус, онлайн-обучение, дистанционное обучение, социальное дистанцирование, педагогические условия.

ПАНДЕМИЯ УЧУРУНДА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ДИСТАНТТЫК ОКУТУУ УСУЛДАРЫ

Аннотация

Макалада пандемия учурундагы билим берүү процессинин көйгөйлөрү жана идеялары талкууланат. Макаланын автору Кыргыз Республикасындагы пандемия шартында билим берүүдөгү, тагыраак айтканда, жогорку жана орто медициналык билим берүүдөгү терс жана оң натыйжалар боюнча өз көз карашын айтат.

Түйүндүү сөздөр: карантин, изоляция, коронавирус, онлайн окутуу, дистанттык окутуу, социалдык алыстоо, педагогикалык шарттар.

DISTANCE LEARNING IN THE KYRGYZ REPUBLIC DURING THE PANDEMIC

Annotation

The article discusses the problems and ideas of conducting the educational process during the pandemic period. The author of the article gives his views on the negative and positive consequences of education in the context of a pandemic in the Kyrgyz Republic, namely in higher and medical secondary education.

Key words: quarantine, insulation, coronavirus, online education, distance learning, social distancing, pedagogical conditions.

Из-за пандемии Covid-19 в Кыргызстане, как и во всем мировом сообществе объявили карантинные мероприятия, которые проявлялись запретом выхода на улицы, в места скопления людей, посещение образовательных учреждений. Согласно совместного распоряжения Правительства Кыргызской Республики Министерства Здравоохранения Кыргызской Республики, Министерства образования и науки Кыргызской Республики №352 от 29.05.2020 года «Об утверждении санитарно-эпидемиологических требований по недопущению коронавирусной инфекции (Covid-19)».

Все студенты и школьники вышли на дистанционное онлайн обучение, все очные занятия включая лекции, практические, лабораторные были переведены в онлайн-обучение.

Преподаватели образовательных учреждений вынуждены организовывать учебный процесс посредством дистанционных технологий обучения на основе различных форм доставки электронного обучающего материала до студентов с применением доступных средств коммуникации.

Такой резкий переход на дистанционное обучение была вынужденная и экстренная мера. Большинство учебных заведений не были готовы к кардинальной перестройке учебного процесса исходя из индивидуальной развитости информационной инфраструктуры, обеспеченности дисциплин электронными образовательными ресурсами и готовности преподавателей к использованию цифровых платформ и сервисов в образовательном процессе.

Особую роль хочется дать медицинскому образованию в онлайн формате. Специфика медицинского образования такова, что большинство формируемых клинических компетенций будущего медика (врач, м/с, фельдшер) неразрывно связано с формами обучения требующего личного присутствия студента. Это в первую очередь коммуникативные навыки и практические манипуляции, которые студенты-медики должны отработать до автоматизма,

поэтому в медицинском образовании переход на дистанционные методы обучения привело к возникновению ряда существенных проблем таких как:

- существенное снижение качества знаний, особенно в выполнении практических манипуляций (дать ср. данные по кач. зн. до и после).

- ограничение доступа студентов-медиков к больным в результате карантина в лечебно-профилактических учреждениях т.е. отсутствие коммуникативных навыков.

- трудности в проведении оценки знаний и профилактических умений в условиях дистанционного обучения (клинический экзамен).

- пик заболеваемости (Covid-19) совпало с окончанием учебного года и стала проблемой оценки знаний выпускников проведению предквалификационной практики и оценки квалификации выпускника.

- не готовность преподавателей к экстренному переходу на дистанционную систему обучения с применением It-технологий.

- не достаточное техническое обеспечение образовательного процесса в начале пандемии (отсутствие связи, интернета).

- отсутствие общения с преподавателем.

- последствие для здоровья (стрессы).

1-таблица. Результаты анкетирования студентов Международного университета имени К.Ш. Токтомаматова Международный медицинский колледж по программе среднего медицинского образования специальность 060102 «Акушерское дело», 060109 «Сестринское дело» по оценке эффективности применения элементов дистанционного обучения.

Позиции:	Доля студентов в %		
I.Общие положение к дистанционному формату проведению занятий.	I-курс	II-курс	III-курс
а)приветствуют данную форму обучения	31,8	41,2	37,6
б)приветствуют, но не по всем дисциплинам	42,3	29,7	48,3
в)данная форма не нравится, но она нужна	17,4	14,3	10,9
г)против всех по такой форме	8,5	14,8	3,2
II.Положительные стороны дистанционного обучения			
а)выполнение заданий в удобном режиме	48,7	39,6	51,2
б)повышение уровня самостоятельности	20,1	19,4	18,7
в)получение отчета при работе с электронными носителями	11,8	13,2	14,6
г)данная форма удобна так как нет чувства стеснения, перед преподавателями, студентами	19,4	27,8	15,5
III.Недостатки дистанционного обучения			
а)отсутствие общения с преподавателем, одногруппниками, больными	57,3	46,8	51,2
б)нет возможности получить практические знания, умения	29,8	18,3	21,4
В) сложно воспринимается материал без пояснения преподавателя	10,1	12,4	11,8
г)сложности технического характера в том числе отсутствие компьютера	3,2	7,4	6,3
д)последствия для здоровья в частности органов зрения	-	15,1	9,3

Вместе с тем переход образовательных учреждений на дистанционный формат обучения в том числе и медицинских имеет ряд положительных тенденций такие как:

- цифровая трансформация медицинского образования переход к дистанционному формату как дополнительное средство обучения.

-цифровизация образовательного процесса, накопление базы текстовых данных по предметам возможности студентов-медиков к самостоятельной подготовке.

-организация обучения с использованием образовательных онлайн-платформ

-передача образовательного контента по теле и радиоканалам

-проведение занятий с помощью социальных сетей, мессенджеров и электронной почты

-тиражирование «твердых» копий учебных материалов и их доставка студентам на дом.

Для обеспечения образовательного процесса используется как специализированная инфраструктура, так и некоторые «повседневные» цифровые сервисы, получившие широкое распространение в последние годы. Специалисты ЮНЕСКО в этой связи предлагают следующую классификацию инструментов организации дистанционного обучения:

-ресурсы, обеспечивающие психосоциальную поддержку участников образовательных отношений в условиях пандемии

-системы управления цифровым обучением (Google classroom, Moodle, Blackboard, Canvas)

-приложения для обучения на базе мобильных устройств

-программы с расширенной офлайн-функциональностью

-массовые открытые онлайн-курсы (MOOC)

-сервисы самообучения

-электронные ридеры

-программы, обеспечивающие возможность совместной работы в режиме онлайн (Skype, Zoom, WebEx)

-инструменты для создания цифрового учебного контента и многочисленные электронные базы учебных материалов.

Выводы: Пока совершенно неясно, какой опыт из этой вынужденной стремительной цифровизации удастся вынести и каждому отдельному образовательному учреждению, и всей системе образования, и всем нам, в том или ином качестве сталкивающимся в большинстве своем с этой системой и той новой социальной реальностью, которая формируется вокруг нее в связи с пандемией. Возможно, именно сейчас для институтов образования и всего общества складываются наиболее благоприятные условия для выработки комплексных стратегий развития. Определенное «затишье», вызванное временной изоляцией, позволит по-новому взглянуть на то, что составляет сердцевину современного образования, лучше понять, какие задачи мы ставим перед ним на ближайшее будущее и, главное - ответить на вопрос, а так ли необходимо это тотальная трансформация в цифру?

Использованная литература:

1.Алексеева А.Ю., Белкизов З.З., Медицинское образование в период пандемии Covid-19; проблемы и пути разрешения, Медицинское образование и пути решения профессионального развития. 2020.Т.11 №2.с. 8-24.

2.Буш Е. Уйти «в онлайн» и вернуться, Медицинская газета 21.10.2020. с.12.

3.Амлаев К.Р., Кошель В.И., Ходжанян А.Б., Агранович Н.В. Медицинский ВУЗ в условиях пандемии Covid-19: новые вызовы и выученные уроки; Медицинское образование и профессиональное развитие 2020. Т.11. №3. с. 176-185.

4.Результаты анкетирования студентов МНУ им. К.Ш.Токтомаматова Международный медицинский колледж специальность 06.01.0 «Акушерское дело» 06.01.01«Лечебное дело» по оценке эффективности применения элементов дистанционного обучения.

*Паязова А.М., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ТАРБИЯЛООНУН МАҢЫЗЫ ЖАНА АНЫН БИРДИКТҮҮ ОКУУ ПРОЦЕССИНИН ТҮЗҮЛҮШҮНДӨГҮ ОРДУ

Аннотация

Бул макалада тарбия жана тарбиялоо түшүнүгү, тарбиянын түрлөрү жана алардын мааниси, маңызы жана милдеттери берилген. Негизинен тарбиялоо түшүнүгү көп маанини билдирет. Бул коомдук кубулуш. Ар кандай эле коомдун, элдердин, эл ичиндеги топтун келечеги өсүп келе жаткан жеткинчектердин алган таалим тарбиясына жараша болот. Ошондуктан коом өлкө, ар бир эл, ар кандай эле өкмөт жаш муундарды окутуу жана тарбиялоо жөнүндө өзгөчө кам көрөт. Адам коому өзү жыйнаган бай турмуштук тажрыйбасын, билим кенчин, ишенимин, тиричилик үчүн зарыл материалды өндүрүү усулдарын улам жаш муундарга тарбия аркылуу гана бере алат. Тарбиянын максаты жалпы мүнөздө да жеке мүнөздө да болот. Тарбиянын максаты даана, так, ачык аныкталып, аны жүзөгө ашыруу үчүн астейдил киришкен аракет болууга тийиш. Ансыз тарбия эч кандай натыйжа бербейт. Тарбиянын максаты жөнүндөгү илимди педагогика илими изилдейт.

Түйүндүү сөздөр: тарбия, тарбиялоо, дене тарбия, коомдук тарбия, эстетикалык тарбия, жамааттык тарбия, диний тарбия, социалдык тарбия, өзүн-өзү тарбиялоо.

СУЩНОСТЬ ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ЕГО РОЛЬ В СТРУКТУРЕ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

Аннотация

В данной статье раскрываются понятия воспитания и образования, виды воспитания и их значение, сущность и задачи. Понятие «воспитание» имеет много значений. Это социальное явление. Будущее любого общества, нации или группы зависит от образования молодежи. Вот почему общество, каждая страна, каждое правительство проявляют особую заботу об образовании и воспитании подрастающего поколения. Человеческое общество может лишь передать молодому поколению, накопленный им богатый жизненный опыт, богатство знаний, веру и средства производства предметов первой необходимости. Цель воспитания бывает общей и индивидуальной. Цель образования должна быть четко определена, и должны быть предприняты сознательные усилия для ее реализации. Без этого образование работать не будет. Науку о цели образования изучает наука педагогика.

Ключевые слова: образование, воспитание, физическое воспитание, социальное воспитание, эстетическое воспитание, коллективное воспитание, религиозное воспитание, социальное воспитание, самовоспитание.

THE ESSENCE OF EDUCATION AND ITS ROLE IN THE STRUCTURE OF A UNIFIED LEARNING PROCESS

Annotation

This article describes the concept of upbringing and education, types of education and their meaning, essence and objectives. The concept of parenting has many meanings. This is a social phenomenon. The future of any society, nation or group depends on the education of young people. That is why society, every nation, every government pays special attention to the education and upbringing of the younger generation. Human society can only pass on to the younger generation the rich life experience it has accumulated, the wealth of knowledge, the faith, and the means of producing the necessities of life. The purpose of education is both general and individual. The purpose of education should be clearly defined, and a conscious effort should be made to achieve it. Without it, education will not work. The science of the purpose of education is studied by the science of pedagogy.

Key words: education, upbringing, physical education, social education, aesthetic education, collective education, religious education, social education, self-education.

Тарбиялоонун маңызы жана анын бирдиктүү окуу процессинин түзүлүшүндөгү орду

Тарбия – бул ишке ашырылып жаткан максаттардын, топтордун жана уюмдардын өзгөчөлүктөрүнө ылайык адамды мазмундуу жана максаттуу тарбиялоо. Тарбиянын негизин социалдык иш-аракет түзөөрүн илимпоз- педагог М.Вебер өнөктөштөрдүн өз ара жүрүм-турумуна аң-сезимдүү багытталган жана адам карым -катнашта болгон адамдардын мүмкүн болгон жүрүм - турумун субъективдүү түшүнүүнү болжолдогон багытталган көйгөйлөрдү чечүү катары аныктаган.

"Тарбиялоо" түшүнүгү көп манилүү экендигин жана ал коомдук кубулуш, ишмердүүлүк, процесс, баалуулук, система, таасир, өз ара аракеттенүү жана башкача катарында каралаары анык.

Билим берүү жана окутуу, тарбиялоо мекемелеринин тутуму тарабынан ишке ашырылып, тар педагогикалык мааниде колдонулган "тарбиялоо" термини балдардын айрым сапаттарынын, мамилелеринин, ишенимдеринин системасын калыптандырууга багытталган тарбия иштери деп түшүнүлөт;

Эң кеңири таралган ачык тарбиялоонун функцияларына:

1) коомдун мүчөлөрүнүн максаттуу өнүгүүсү үчүн шарттарды пландуу түзүү жана алардын бир катар муктаждыктарын канааттандыруу;

2) коомдун өнүгүшү үчүн зарыл болгон, социалдык маданиятка жетиштүү болгон адекваттуу "адамдык капиталды" даярдоо;

3) маданиятты үйрөтүү аркылуу коомдук жашоонун туруктуулугун камсыз кылуу;

4) курактык, гендердик жана социалдык-кесиптик топтордун кызыкчылыктарын эске алуу менен социалдык мамилелердин алкагында коомдун мүчөлөрүнүн аракеттерин өздөштүрүү.

Изилдөөчүлөр тарбиянын мазмунуна карап төмөнкүдөй бөлүштүрөт:

1) акыл-эс;

2) эмгек;

3) физикалык;

4) адеп-ахлактык;

5) эстетикалык;

6) укуктук;

7) сексуалдык;

8) экономикалык;

9) экологиялык.

Тарбиялоонун институционалдык негизинде төмөнкүлөрдү айырмалоого болот:

1) үй-бүлөлүк тарбия;

2) диний тарбия;

3) социалдык тарбия;

4) дизсоциалдык тарбия.

Тарбия – көп факторлуу процесс, башкача айтканда, ага бир гана билим берүү мекемелери эмес, үй-бүлө, коом жана анын бардык билим берүү мекемелери таасир этет.

Окуу процессинде тарбиячынын (мугалимдин, педагогдун) аракеттери белгилүү максатка багытталган.

Коомдун мүчөлөрүнүн аң-сезимдүү ишмердүүлүккө жана өз алдынча чыгармачылык ишмердүүлүккө даярдыгы менен азыркы коомдун шартында билим берүүнүн натыйжалары жана эффективдүүлүгү тартип маселелерин коюуга жана чечүүгө мүмкүндүк берет. Тарбиянын эң маанилүү натыйжасы - бул адамдын өзүн өзгөртүүгө болгон даярдыгы жана жөндөмдүүлүгү болуп саналат. (өзүн өзү куруу, өз алдынча билим алуу).

Окуу процессинде тарбиялоонун натыйжаларын текшерүү ар кандай жолдор менен жүргүзүлөт:

1) түз берилген суроолордун жоопторун талдоо;

2) баалоо жана ой жүгүртүү (жашоодон же китептен алынган жагдайды мисал келтирүү менен);

3) эркин темадагы эсселер ("Менин идеалым", "Адеп -ахлак деген эмне?", ж.б.);

4) тарбиячы тандаган темада окуучулардын талаштары жана дискуссиялары;

5) мугалим менен окуучунун жеке сүйлөшүүсү.

Дене тарбия – максаттуу билим берүү процессинин эң байыркы формаларынын бири. Дене тарбия сабагында мектепте окутуу процессинде төмөнкү милдеттерди чечүү каралат:

1) окуучуларда жогорку моралдык, эрктик жана физикалык сапаттарды, жогорку өндүрүмдүү ишке даярдуулукту тарбиялоо;

2) мектеп окуучуларынын ден соолугун сактоо жана чыңдоо, дененин туура калыптанышына жана ар тараптуу өнүгүшүнө көмөктөшүү;

3) окуучулардын комплекстүү дене тарбиясын калыптандыруу;

4) мектеп окуучуларына дене тарбия жана спорт менен үзгүлтүксүз машыгуу зарылдыгына ынандырууну калыптандыруу.

Мектептеги дене тарбиясынын алдыңкы формасы – бул сабак. Сабактар сабактын максатына жана көнүгүүлөрдүн комплексине жараша ар кандай жолдор менен өткөрүлүшү мүмкүн.

Бирок, мектепте дене тарбия сабагын өткөрүүнүн эң кеңири таралган схемасы бар. Алар:

1) сабак окуучуларга сабакка психологиялык жактан даярданууга мүмкүндүк берүүчү киришүү көнүгүүлөрүнүн комплекси менен башталат;

2) анда катардагы көнүгүүлөрдү аткаруу, басуу, чуркоо бар. Алар дененин негизги булчуң топтору үчүн жалпы жылытууну камсыз кылат;

3) жаңы көнүгүүлөр комплексин үйрөнүүгө катыша турган бөлүгүн өнүктүрүүгө багытталган даярдоо көнүгүүлөрү;

4) сабактын жарым-жартылай тапшырмасына кирген атайын көнүгүүлөр комплексин үйрөнүү жана аны практика жүзүндө аткаруу;

5) сабак денени тең салмакка келтирүүгө арналган тынч көнүгүүлөр тобу менен аяктайт.

Дене тарбия бүт окуу процесси үчүн чоң мааниге ээ. Психологиялык изилдөөлөр көрсөткөндөй, окуучулардын 85% академиялык жетишпестиктери ден соолугунун начардыгынан же физикалык жактан бузулуулардан келип чыгат. Эс, туруктуулук жана кунт коюу көбүнчө жалпы ден соолукка жана физикалык күчкө көз каранды. Демек, физикалык ден соолуктун чыңдалышы акыл-эс эмгегинин интенсивдүүлүгүнүн жогорулашына өбөлгө түзөт.

Дене тарбиясы адамды эмгек операцияларын аткаруусун жеңилдетет, анткени аны так жана багытталган кыймылдарга үйрөтөт, алардын күчүнүн максат менен пропорционалдуулугу ж.б. сакталат.

Дене тарбия эстетикалык тарбия менен байланыштуу. Сүрөтчүлөрдүн илхамына көбүнчө дени сак дененин сулуулугу, ырайымы жана кыймылдын эпчилдиги себеп болот. Муну окуучулар билиши керек.

Дене тарбия адамдын ден соолугуна активдүү кам көрүүсүн камсыз кылууга багытталышы керек. Мугалимдин милдети – спортко, дене тарбияга, күнүмдүк гимнастикага болгон сүйүүнү калыптандыруу жана мунун зарылдыгын өмүрүнүн аягына чейин далилдөө.

Дене тарбия мектептин программасы менен бөлүнгөн жуманын белгилүү бир сааттарында жана күндөрүндө гана маанилүү эмес. Массалык ден соолукту чыңдоочу, дене тарбия жана спорттук иш-чаралар мектеп окуучуларын үзгүлтүксүз спортко тартууга, ден соолукту чыңдоого, окуучулардын дене жана спорттук даярдыгын жогорулатууга багытталган. Алар сабактан бош күндөрүндө, дем алыш жана майрам күндөрү, ден соолукту чыңдоочу жана спорттук лагерлерде, лагердеги жолугушууларда ж.б. уюштурулат. Бирок, секцияларга барууну милдеттүү кылбаңыз, тескерисинче, бул окуучуларды "коркутат".

Коомдук тарбия – бул адамдын коомдо жашоого болгон жөндөмдүүлүгүн тарбиялоо. Коомдук тарбия илгертен эле бар болчу. Спарта адамдын алсыздыгын жана адамдын жашоосун басмырлоонун жогорку даражасы менен мүнөздөлгөн, бул албетте, бир караганда коркунучтуу көрүнөт, бирок бул байыркы спарталыктар жашаган коомдун зарыл муктаждыгы, аларга майыптар керек эмес, аларга физикалык жактан дени сак мекендештер керек болчу. Заманбап стандарттар боюнча, система дагы эле өтө катаал. Спарта – бул социалдык билимдин көрүнүктүү феномени, бул сөздүн жаман (бир аз даражада) жана жакшы (чоң даражада) феномени.

Афинада болсо, билим берүү жалпы элдик мүнөзгө ээ болсо да, аристократиялык мүнөзгө ээ болгон, ошондуктан ал белгилүү максаттарга гана жеткен. Бирок, социалдык тарбия бар болчу жана "ак сөөктөр" менен кулдарга так бөлүнүү болгонунун өзү тарыхый белги. Афинада билим берүү системасы эмгектен баш тартуу менен иштелип чыккан, ал эркин афиндикке татыксыз болгон.

Бүгүнкү күндө коомдук билим берүүнүн ролу биринчи кезекте адам билимдүү гана болбостон, аны курчап турган дүйнөгө жана адамдарга ылайыкташтырылышы керек экендиги менен аныкталат.

Ар бир адистин даярдалышы кылдат болушу зарыл, ал ар тараптуу өнүккөн жана өтө эрудициясы өтө бийик инсан болушу зарыл. Бул инсан, коомдун курамындагы инсан жана андан бөлөк эмес. Анткени, адам өзүнө таандык эмес, ал аны тарбиялаган коомго таандык жана биринчи кезекте өзүнө эмес, дал ушул коомго пайда алып келиши керек жана эң башкысы өзү жөнүндө унутпоо керек. Буга баланы мектепте үйрөтүш керек. Мугалимдин милдети: алардын коомго болгон көз карашын талап кылуу эмес, коомдун системасын түшүнүү үчүн өзгөрмөлүү программаны сунуштоо.

Эстетикалык тарбия – бул искусстводо, жаратылышта жана аны курчап турган бардык чындыкта сулуулук аркылуу тарбиялоо болуп саналат.

Эстетикалык тарбиялоонун негизги милдеттери төмөнкүлөр:

1) курчап турган жаратылыштагы көркөмдүүлүктү, сулуулукту кабыл алуу жөндөмүн, эстетикалык кабылдоосун өнүктүрүү. Мындай өнүгүү окуучуларга эстетикалык сезимдердин ойгонушунда, сулуулукка аяр мамиле кылуу жөндөмүнө көнүгөт. Кооздукка туш болгондо, адам суктана алат, ал эми ыпластыкка туш болгондо ачууланат жана кайгырат, сүйүү жана жек көрүү сезимин, сүйүү жана жийиркенүү сезимин, кубаныч сезимин ж.б сезет.

Мугалимдин милдети – окуучуларда жаратылышка жана искусствого аяр мамиле жасоо жөндөмүн калыптандыруу. Аны түшүнүү үчүн, окуучулардын кабыл алуу жөндөмүнүн көрүнүшү үчүн эстетикалык тарбия керек. Бул биринчи кезекте сүрөт, скульптура, музыка, адабият сыяктуу искусствонун түрлөрүнө болуп эсептелинет;

2) эстетикалык табитке тарбиялоо, кооздукту баалай билүү кирет. Эстетикалык табитти калыптандыруу кыйын, ар бир адамдын өзүнүн эстетикалык идеалы болот. Эстетикада сулуу деп аталган нерсе жагымдуу сезимдерди жана эмоцияларды жаратып, эстетикалык ырахат тартуулай алат. Ар бир адамдын эстетикалык табити башка бирөөнүн эстетикалык табити жана идеалы менен дал келбеши мүмкүн. Окуучу хард-рок музыкасы окуучуга эстетикалык ырахат тартуулаарын далилдесе, мугалим өзүн кандай алып жүрүшү керек? Мындай көз карашты сөзсүз четке кагууга болобу? Жок. Бул мугалимдин ролу: анча-мынча кооздук жөнүндө белгилүү, түптөлгөн, салттуу идеяларды калыптандыруу үчүн эмес, ар кандай тарыхый мезгилдердеги ар кандай адамдардын эстетикалык табитин жана биздин замандын эстетикалык табитин өз кызыкчылыгы менен байланыштырууга үйрөтүү;

3) кооздукту коргоо боюнча адамдын активдүү аракеттерин камтыган чындыкка эстетикалык мамилени тарбиялоо. Бул милдет эстетикалык тарбия маселеси гана эмес, моралдык да милдет. Окуучулар эстетикалык жүрүм-турумдун негиздерин билиши керек. Мугалим искусство объектилерин эстететип эле тим болбостон, окуучуларды мындай "шедеврлерди" өзүлөрү жаратууга аракет кылууга чакырышы керек. Бул окуучуларга искусствону жана аны өнүктүрүүгө жардам бергендерди баалоону үйрөнүүгө жардам берет.

Окутууда эстетикалык тарбия бир катар жалпы билим берүүчү сабактарды (адабият, география, тарых, тарых, биология) окутуу процессинде да, эстетикалык дисциплиналардын (музыка, көркөм искусство) жардамы менен да ишке ашырылат. Музыка сабактары 1-класстан 7-класска чейин берилет. Бул сабактардын негизги милдети – окуучуларды музыка менен тааныштыруу, музыкалык табитти өнүктүрүү жана ага карата активдүү чыгармачыл мамилени калыптандыруу. Окуучулар класста ырдап гана тим болбостон, эң белгилүү классикалык композиторлор, ошондой эле заманбап композиторлор жөнүндө кызыктуу жана пайдалуу маалыматтарды алышы маанилүү.

Сүрөт искусствосу 1-класстан 6-класска чейин киргизилген. Бул жерде студенттер "кооздук" жөнүндөгү билимге ээ болуу менен чектелбестен, өздөрүнүн кичинекей сүрөттөрүн түзүүгө активдүү катышышат.

Өзүн өзү тарбиялоо – адамдын инсан катары толук ишке ашырууга багытталган аң-сезимдүү иши. Өзүн өзү тарбиялоо так кабыл алынган максаттар, идеалдар, өзүн өзү андоонун

белгилүү бир деңгээли, сынчыл ой жүгүртүү, өзүн өзү аныктоого болгон жөндөмдүүлүгү жана даярдыгы, өзүн көрсөтүү, өзүн ачуу, өзүн өркүндөтүү менен байланышкан.

Өзүн өзү тарбиялоо билим менен тыгыз байланышта, инсанды калыптандыруу процессин бекемдеп жана өнүктүрөт.

Өзүн-өзү тарбиялоонун компоненттери:

1) инсандык өнүгүүнүн өзүн-өзү талдоосу - инсандыктын айрым сапаттары жөнүндө ойлонуу, атайылап жасалган аракеттерге жана иштерге көмөктөшүү, себеп-натыйжа байланыштарын түзүүгө жардам берүү;

2) өз алдынча отчет – бул өз иш-аракеттери үчүн жоопкерчиликти жогорулатат, өзүн-өзү тарбиялоодо тажрыйба алмашууга өбөлгө түзөт;

3) өзүн өзү кармай билүү – мүнөздүн сапаттарын аныктоого жана алардын мүмкүнчүлүктөрүн баалоого жардам берет;

4) өзүн өзү баалоо – өзүн туура жана объективдүү баалоого, индивидуалдуу инсандык сапаттарды мүнөздөөгө жана баалоого жардам берет.

Өз алдынча тарбиялоонун түрлөрү төмөнкүлөр:

1) интеллектуалдык;

2) этикалык;

3) физикалык;

4) психологиялык.

Интеллектуалдык жактан өзүн-өзү тарбиялоо. Мугалимдин интеллектуалдык жактан өзүн-өзү тарбиялоосунун максаты - өз билимин өзүнө тартып алуу үчүн, сиздин предметиңиздеги жашоону сезүү болуп саналат.

Мектеп мугалиминин негизги интеллектуалдык иши окуучулар менен баарлашуу.

Интеллектуалдык билим берүүнү чечүүчү факторлор:

1) оозеки сүйлөөнү жана сүйлөшүүнү өнүктүрүү;

2) жазуу жүзүндө сүйлөө;

Этикалык жактан өзүн-өзү тарбиялоо. Эстетикалык тарбиялоонун максаты – коммуникативдик көндүмдөргө көбүрөөк басым жасоо. Бул үчүн керектүү көндүмдөрдүн комплексин аныктоо кыйын жана мүнөздүн, тарбиянын, ой жүгүртүүнүн түрүнө жараша иш алып барылат.

Этикалык жактан өзүн-өзү тарбиялоонун чечүүчү факторлору:

1) маектешүү менен байланыш түзүү жана колдоо мүмкүнчүлүгү;

2) маектештин көңүлүн буруу жөндөмдүүлүгү;

3) башка адамдардын сезимдерин жана эмоцияларын урматтоого тарбиялоо.

Өзүн-өзү дене тарбиялоо. Өзүн-өзү тарбиялоонун максаты-физикалык активдүүлүктү жогорулатуу, дененин физикалык абалын жакшыртуу.

Дене тарбиясынын чечүүчү факторлору:

1) стресстен арылууга, чарчоону басууга мүмкүндүк берген атайын психологиялык компоненттин болушу;

2) жалпы тонусту жогорулатуу;

3) өз денениңди башкара билүү;

4) кадимки спорттук форманы сактоо;

Сунушталган физикалык активдүүлүктөр:

1) чуркоо;

2) сууда сүзүү;

3) туризм;

4) ден соолукту чыңдоочу спорттук системалар.

Психологиялык жактан өзүн-өзү тарбиялоо. Психологиялык билим берүүнүн максаты – мугалимдердин кесиптик ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүктөрүнө даярдоо. Балдар мугалимдин психологиялык абалына өтө сезимтал карашат, ошондуктан ачуулануу, нааразычылык, агрессияга жол берилбейт. Окуучулардын ишенимине туруктуу, тең салмактуу нерв системасы менен гана жетишүүгө болот.

Психологиялык жактан өзүн-өзү тарбиялоонун чечүүчү факторлору:

- 1) көпкө топтолуу жөндөмдүүлүгү;
- 2) психологиялык стресстен арыла билүү;
- 3) окуучулардын абалын түшүнүүгө умтулуу;
- 4) ата-энелер жана кесиптештери менен туура баарлашуу.

Жамааттык тарбиялоо- индивидуализмге карама-каршы коомдук жашоо жана адамдын ишмердүүлүгүнүн принциби катары аныкталат.

Коллектив түшүнүгүн төмөнкү өзгөчөлүктөргө чейин төмөндөтсө болот:

- 1) ар кандай жалпы милдеттердин негизинде адамдарды бириктирүү;
- 2) байланыштын белгилүү туруктуулугу;
- 3) белгилүү уюм.

Коллективдин мындай өзгөчөлүктөрү философия менен аныкталат.

"Коллектив" термининин өзү латын тилинен "бириккен" деп которулат.

Орус түшүндүрмө сөздүгүндө бул термин төмөнкүчө түшүндүрүлөт: "бул жалпы иштер менен бириккен адамдардын тобу".

Педагогиканын принциптеринин бири – адамды коллективде тарбиялоо принциби болуп саналат.

Жамааттык тарбиялоодогу тыгыз түзүлгөн команда төмөнкүлөр менен мүнөздөлөт:

- 1) биримдик жана максат;
- 2) жалпы жоопкерчилик;
- 3) дени сак коомдук пикир;
- 4) позитивдүү салттар;
- 5) ишеним атмосферасы;
- 6) жогорку талаптуулук;
- 7) сындоо жөндөмдүүлүгү;
- 8) сынды туура кабыл алуу жөндөмү.

Адамдардын бирикмеси катары жамааттын жалпы белгилери. Мындай ассоциация үчүн милдеттүү – бул жалпы максат, ал биргелешкен ишмердүүлүк процессинде ишке ашат. Коллективдин алдында коюлган максат коом үчүн социалдык жактан маанилүү жана баалуу болушу керек, башкача айтканда ага каршы чыкпашы керек. Бул максатка жетүү үчүн команданын ишмердүүлүгү туура уюштурулушу керек. Бул иштин жүрүшүндө команданын мүчөлөрүнүн ортосунда иштин аткарылышы менен байланышкан белгилүү мамилелер түзүлөт.

Толук кандуу команда үчүн эң так критерий - анын ар бир мүчөсүнүн эркин позициясы, кызыкчылыктарды жана муктаждыктарды өз ара урматтоосу зарыл. Мындай мамилелер, баарлашуу, команданын жалпы максаттарына жетүүгө катышуу талап кылуучулукту гана эмес, бири-бирин урматтоону жана камкордукту пайда кылган учурда өнүгөт.

Коллективдин принциптери:

- 1) жамааттык максаттардын болушу;
- 2) жаңы көз караштарга карай тынымсыз кыймыл;
- 3) башка коллективдер менен, коомдун турмушу менен байланыш;
- 4) окуучулардын жашоосунун бардык негизги аспектилерине түздөн-түз таасир этүү;
- 5) башкаруу менен өзүн өзү башкаруунун биримдиги;
- 6) аксакалдардын башкы ролу;
- 7) оюнду колдонуу;
- 8) салттарды түзүү жана топтоо;
- 9) шайыр тон;
- 10) эстетикалык экспрессивдүүлүк.

Коллектив – бул ар кандай инсандардын биригүүсү, бирок бул инсандардын жалпы максаттары, биргелешкен иш тажрыйбасы бар, аларда команданын ишин жөнгө салуучу нормалар жана эрежелер бар. Тарбиялоо практикасында баштапкы жана жалпы коллективдер айырмаланат. Мектептеги баштапкы жамааттардын негизги формалары:

- 1) класс;
- 2) класстан тышкаркы иштер;
- 3) спорттук командалар;
- 4) көркөм чыгармачылык топтор ж.б.

Баштапкы коллективдердин өзгөчөлүгү – анын бардык мүчөлөрүнүн жеке байланышы, дайыма ишкердиги жана алардын ортосундагы жолдоштук байланыш.

Класстык коллектив – бул баштапкы команданын эң маанилүү формасы. Ал башка командалар менен активдүү жана тыгыз байланышта, биринчиден, ал жалпы мектептин командасы менен, экинчиден, өсүп-өнүгө алат. Эгерде жамаат бир класстын ичинде жабылган болсо, анын кызыкчылыгы өз классынын чегинен чыкпаса, анда бул жамаатты толук кандуу деп эсептөөгө болбойт.

Колдонулган адабияттар:

- 1.О.В.Долганова, О.О.Петрова, Е.В.Шарохина “ Педагогика. Курс лекций” 2008 –ж.
- 2.Ситаров, В. А. Дидактика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Под ред. В.А.Сластенина. - М., 2002.
- 3.Бекембай Апыш “Педагогика” Ош,1993-ж
- 4.Мамбетакунов Э.М., Сияев Т.М. “Педагогиканын негиздери” Бишкек 2002-ж.

Орунбаева Т.З., окутуучу
Заманбап Эл Аралык университети

КЛАСС ЖЕТЕКЧИНИН ОКУУЧУНУН ЖАШООСУНДАГЫ ОРДУ

Аннотация

Макалада класс жетекчисинин коомдогу ордун, көйгөйүн кароо аркылуу, класс жетекчини жана билим берүүнү келечекте негизги бир баалуулук идеологиясына айландыруу маселеси каралат. Класс жетекчинин нормативдик актыларын карап өтөт.

Түйүндүү сөздөр: Тарбия, инсан, коллективизм, индивидуализм, баалуулук, идеология, окутуу, көз караш, нравалуулук, үлгү болуу.

МЕСТО КЛАССНОГО РУКОВОДИТЕЛЯ В ЖИЗНИ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация

В статье рассматривается роль классного руководителя в обществе, проблема превращения классного руководителя и воспитания в ключевую идеологию в будущем. Рассматриваются нормативные акты классного руководителя.

Ключевые слова: Воспитание, личность, коллективизм, индивидуализм, ценности, мировоззрение, учение, идеология, нравственность, быть примером.

THE PLACE OF THE CLASS TEACHER IN THE LIFE OF SCHOOLCHILDREN

Annotation

The article deals with the role of the class teacher in society, the problem of turning the class teacher and education into a key ideology in the future. The normative acts of the class teacher are considered.

Key words: Education, personality, collectivism, individualism, values, worldview, teaching, ideology, morality, to be an example.

Жакында эле дүйнөнү каптаган пандемия, ар кандай конфессиялардын кагылышы, локалдык жана жалпы дүйнөлүк мамлекеттерди согуштук абалга алып келген Афганистандагы, Украинадагы согуш, ата-энелердин тынчын алган-“Келечек муун кандай болот”- дедирген интернет дүйнөсү, поссоветтик өлкөлөрдөгү анын ичинде Кыргызстандын мугалимдеринин, мектептин коомдогу ордунун баркынын төмөндөшү, жаштар арасында суицидтин, терс көрүнүштөрдүн күчөшү кыргызстандын коомчулугун ойлоноуга түрттү. Коомдогу илимий ой жүгүртүүнү кайрадан колго алуу керек экендиги сезиле баштады. Айылдарда мектептердин кадыр баркы мечиттерге караганда төмөндөп кеткен эле. Мугалимге караганда молдонун деңгээли коомчулукта сый урматка ээ болуп, молдо төрдө, мугалим улагада калып, окуучулар молдолорго сый урмат менен мамиле кылса, мугалимге акаарат кылып, аны да жөн койбостон телефонго тартып алып соцтармактар аркылуу таркатышып,мазактоодон да баш тартышпады. Диний түшүнүктөгү блогерлер мектеп окуучуларынын формаларына да кийлигишип, жоолук салынууну талап кылып, мамлекеттин “Дин саясатка кийлигишпейт”-деген саясатын элес албай, ансыз да кыйынчылык менен окуу процессин жүргүзүп жаткан мугалимдердин шайын оодарышты. Кээ бир адамдар уялбай эле колунан келишинче мугалимдерди соцтармактар аркылуу шылдың кылып жатышты. Ушул жерде Ч. Айтматовдун Дүйшөнүнүн азап жегени эске түшөт-“Дүйшөндүн кол кайтарууга алы келбей, бети-башынан, кийим-кечесинен тамтык калбай, жошодой кызыл-ала кан болуп, дагы деле сендиректеп турган экен. Мени жерге жыгышып, эки колумду чылбыр менен артка чырмап жатканда, союлчандар Дүйшөндү улам башка чаап, бир кезде кара кушка мээлеп уруп, жалп дегизе жерге жыгышты”. Илимий багыт эптеп арабасын кылдыратып, өлбө жаным өлбө менен өмүр сүрө баштаган. Бул биздин коомдук аң-сезим формасында Батыш адеп-ахлагы жана диний аң-сезим басымдуулук кылып, күчөп кеткендигин көргөзөт. Диний насаат берүүчүлөр диний аң-сезим берип койсок эле баары сонун болуп кетет деген ойдо болушуп, диалектиканын мыйзамы “Биримдиктин карама-каршылыгы жана күрөшү”, ошондой эле категориясы “Жалпылык жана өзгөчөлүк” деген илимий түшүнүктөрдөн алыс болушту.

Окуучуларды руханийлик жактан тарбиялап турган класс жетекчилер кайда? Аларга эмне жетишпей жатат? Кантип дин кызматкерлери коомдогу руханийлик тарбиялоонун туткасын өз колдоруна кармап алышты?

Мектептеп администрациясында класс жетекчи окуучуларды руханийлик жактан тарбиялоодо эң башкы кызматкер болуп эсептелет. Ошондуктан класс жетекчи маселеси **актулдуу маселе** бойдон кала бермекчи. Доор талабы мектептеги класс жетекчилердин кадыр баркын көтөрүү, анын сөзү канткенде өтүмдүү болот?

Адабияттарды карап көрсөк класс жетекчилик боюнча кыргызстанда өтө деле кеңири иликтөөлөр жүргүзүлбөптүр. Бул боюнча илимий иликтөөчү А. Качиева өзүнүн “Азыркы мектеп шартында класс жетекчинин ишмердүүлүгүн өнүктүрүү” аттуу иликтөөсүндө- “Кыргызстандын мектептеринде класс жетекчилердин ишмердүүлүгүнө тикеден-тике тиешелүү педагогикалык адабияттар аз. Азырынча андай эмгектердин катарында М. Колдошевдин (1992) класс жетекчинин тарбиялык ишин системалуу пландаштыруу Х. Угурдун (2007) класс жетекчинин сабагынан жетишпегендер окуучулар менен коррекциялык ишмердүүлүгүнө арналган диссертациялык изилдөөлөрүн гана бөлүп көрсөтүүгө болот”-деп жазат. Ушул эле автордун айтуусунда орус окумуштуулары тууралуу-“ Мектептин окуу тарбия ишинин ядросу болуп эсептелген класс коллективинин жетекчисинин ишмердүүлүгү коомдук педагогикалык өнүгүштүн бардык этаптарында өзгөрүүгө учурап ага ылайык алардын кесиптик квалификациясын өркүндөтүүгө карата талаптар менен коштолуп келгендиги Ф.А. Бобков, А.В. Иванов, Н.К. Гончаров, Л.И. Новикова, Н.Л. Селиванова, С.Д. Поляков, В.В. Андреева, Н.И. Болдырев, И.С. Марьенко, Н.Л. Селиванова, В.Р. Ясницкая, Н.Е. Щурковалардын эмгектеринде чагылдырылган”-деп айткан.

Кут билим гезитинде А. Алибеков өзүнүн иликтөөсүндө А. Качиеванын китебинен мындай мисал келтирет-“ Апал Качиева класс жетекчилик иштин калыптанышынын үч этабын: 1) совет дооруна чейинки (1864 — 1917-ж.ж), 2) союз убагындагы (1917 – 1991-ж.ж), 3) союздан кийинки (1991-жылдан азыркы күнгө чейин) бөлүп көрсөтөт. Ошол эле учурда изилдөөчү класс жетекчилик институту азыркы мектептерде толук кандуу иштебей жатканын белгилейт”. Андан ары автор оюн мындай жыйынтыктайт-“ Сөзүбүздү жыйынтыктап жатып, эмне демекпиз? Нукура педагогдор гана мыкты тарбиячы, класс жетекчи боло алышат. Бирок бул ишти эч качан толгон-токой кагаз иштерине байлабоо керек”. Көрдүнүзбү класс жетекчинин пайдасыз түйшүккө байлап койгонбуз, ал окуучуга карабай эле отчет үчүн кечке кагаз толтуруп отуруш керек, антпесе текшерип келген чиновник сазайын берет. Ушундай түйшүктүү ишке төлөнгөн акы адам күлөрлүк, болгону төрт жүз сом. Ал эми мечиттеги молдого спонсорлору керек болсо авто унаа миндирип коёт. Ар намаз жумада мечитке сыйынуучулар тарабынан акча түшүп турат. Акча мечит тарабынан кайрымдуулук иштерине, бей бечараларга, мечиттин кем карчына жумшалып диний багыттын кадыр баркы уламдан улам өсө берди. Акча маанисиз дегенибиз менен, мектепке да мечитке да акча керек экен. Ошол эле учурда эгемендүүлүк доорунда мектеп мамлекет тарабынан жакшы каржыланбаса да, руханий жактан болсо да байма-бай колдонуп турбагандыктан мектептерде абал оор болду, ал аз келгенсип мугалимдер да өз абиирин өздөрү төгүп алышты. Коомчулуктун алдында эле эмес сабакта да мугалимдер арак ичип алып сабак өтүү, адилетсиз олимпиядалар, экзамендер, баа коюлар Батышты туурап жашоо, болсо болбосо окуучулардан акча чогултуу кадимкидей эле көрүнүш болуп калган. Ушундай мезгилде дин жаштарды тарбиялоодо баа жеткис рол ойноду. Ар кандай жашоонун көйгөй жараткан суроолоруна мурда класс жетекчи жооп таап окуучуларды азыктандырып келсе эми аны дин кызматкерлери аткарып калды. Качан Сирия согушу башталганда, бизден да жарандар ал жакка согушка аттанганда, кимдерди тарбиялап жатканыбыз жөнүндө ой жүгүртүп, диний тарбиялоодо да чоң көйгөй бар экенине маани берүүгө аргасыз болдук.

Капитализм доорунда акциологиялык жактан алып караганда акча баалуулугу биринчи орунга көтөрүлөрү мыйзам ченемдүү нерсе. Совет мезгилин чагылдырган улуу жазуучубуз Ч. Айтматов “Биринчи мугалим” чыгармасында айылдагы биринчи мугалим Дүйшөндүн образын чеберчилик менен жогорку деңгээлде көркөмдөп берген. Дүйшөндүн аракетин карап

отуруп, мына чыныгы педагог, класс жетекчи дейсиң. Анда негизги баалуулук акча болгон эмес, мамлекеттик ураан билимдүү, мекен үчүн жан берген, адаеп- ахлактуу жаштар, өлкөнүн келечеги делип тынымсыз массалык маалымат каражаттарынан Дүйшөн өндүүлөргө руханий дем берип турган. Ошол эле учурда эң алдыңкы айлыктардын бири мугалимдердики болгон. Адамдын экзистенциясы же материалдык же руханийлик баалуулукка негизделет. Эгемендүүлүк доордо мугалимдерди материалдык жакшы колдоо кыла албасак да руханийлик жактан колдоо күчтүү деңгээлде болсо жакшы болмок. Көптөгөн кыйынчылыктарды башынан өткөргөн мектеп, көптөгөн регресстер менен катар жаңы доорго ылайыкташып прогрессивдүү иш аракеттерди жүргүзгөн мугалимдер жана класс жетекчилерге ээ болду.

Деги класс жетекчи деген ким? Сөздүктү карап көрөлү-“ Класс жетекчи – жалпы билим берүүчү орто мектептерде окуучулар коллективинин класстагы жана класстан тышкаркы окуу-тарбия иштерин уюштуруп, иш жүзүнө ашырууну аркалаган тажрыйбалуу мугалимдердин ичинен тандалган мугалим. Орто мектептердин башталгыч класстарында класс жетекчи милдетин бул класстарды жетектөөчү мугалим өзү аткарат. Класс жетекчи мектеп директору тарабынан дайындалат”.

Класс жетекчи деген аталыштын пайда болуш тарыхын карап көрсөк, жогоруда мисал келтирген автор илгерки тарыхын иликтеп келип совет доору тууралуу А.Качиева мындай айтат-“1931 - жылы топ жетекчилер институту расмий түрдө кабыл алынып, алгачкы жобо 28-июнда бекитилген. 1934 - жылы топ **“класс”** деп аталып, топтун жетекчиси **“класс жетекчи”** деп атала баштаган. Бул жылдары мектептерде төмөндөгүдөй өзгөрүүлөр болгон: белгиленген класстык-сабак система калыбына келтирүү менен туруктуу программалар жана окуу китептери иштелип чыккан. Буга байланыштуу топ жетектөөчүлөрдүн жоболору да өзгөрөт.

ЦК ВКП (б) нын 1934 - жылы 16 - майда кабыл алынган «СССРдеги башталгыч жана орто мектептердин түзүлүшү» деген токтомунда «Класс жетекчи» деген кызмат берилген. Аны мектеп директору мектепте иштеген эң алдыңкы, тажрыйбалуу мугалимдердин арасынан бекитчү”.

Класс жетекчи жөнүндө нормативдик актыларга кайрыла турган болсок анда төмөндөгүдөй маалыматтар берилет-“ 1.2.Классное руководство – профессиональная деятельность педагога, направленная на воспитание ребёнка в классном учебном коллективе.

1.3.В своей деятельности классный руководитель руководствуется положениями Конвенции о правах ребёнка, законодательства Кыргызской Республики о правах ребёнка, законодательств КР о правах ребёнка и их гарантиях, Закона КР «Об образовании», нормами Устава школы, настоящего Положения и критериями знаний и умений профессиональной подготовленности классного руководителя по 3 квалификационным категориям.

1.4.Деятельность классного руководителя основывается на принципах демократии, гуманизма, приоритета общечеловеческих ценностей, жизни и здоровья детей, гражданственности, свободного развития личности.

1.5.Классный руководитель назначается на должность и освобождается от должности приказом директора школы. Непосредственное руководство его работой осуществляет заместитель директора школы по воспитательной работе. Координацию работы и общее руководство деятельностью классных руководителей осуществляет заместитель директора школы по воспитательной работе”.

Жыйынтыктап айтканда класс жетекчи жөнүндө илимий иликтөө совет доорунда иликтенип калыптанган. Карап көрсөк эгемендүүлүк доорунда жалпы эле педагогдорду анын ичинде класс жетекчилерди коомчулук, мамлекет, искусстводо, массалык маалымат каражаттары тарабынан жеткиликтүү колдоо берилбей калгандыгы көрүнүп турат.

Келечек жаштарыбызды тарбиялоодо көйгө бар экендигин убагында баамдаган президентибиз С. Жапаров эң биринчи указын тарбиядан баштаганы бекер эместир. Ал тууралуу маалымат каражатында мындай делет-“Ички саясаттын эң маанилүү багытын — жогорку моралдык ченемдерди, каада-салттарды, салттуу болгон үй-бүлөлүк жана коомдук баалуулуктарды, сергек жашоону өздөштүрүү, Кыргызстан элдеринин маданияттарынын

дөөлөтүн, кайталангыстыгын жана бирдиктүүлүгүн чагылдырган жалпы адамзаттык баалуулуктардын системасына өтүү аркылуу жарандарды тарбиялоону колдоо максатында Президент Садыр Жапаровдун «Жарандардын рухий жана адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө» биринчи Жарлыгы чыкты».

Коомдо педагогдордун коомдогу ордун, кадыр баркын кайрадан калыбына келтирүү боюнча мамлекет тарабынан кеч болсо да колго алынгандыгы кубанарлык.

Мамлекет президент баш болуп педагогдорду материалдык, моралдык жактан дем берүүсү чеке жылытарлык иш болду, эми ушул иш улуттук идеологиянын негизги багыттарынын бири болуш керек. Дүйнөнү өзүнүн өнүгүүсү менен таң калдырган Япония мамлекетинин мугалимдеринин коомдо мамлекеттик социалдык жогорку гарантияларга ээ болуусу бекер болбосо керек. Педагогика жөнүндө Э. Мамбетакунов мындай дейт-“ Негизи педагогика – бул жаш муундарды жашоого даярдоо, аларды тарбиялоо илими”. Ооба болгондо да илимий жол менен тарбиялоо. Келечек илимдүү өлкөлөрдүн колунда болушу талашсыз.

Макалада мугалимдердин жана класс жетекчинин абалы диалектиканын “жалпы байланыш жана өнүгүү” принцибине ылайык каралды.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Ч.Айтматов. Чыгармаларынын он томдук толук жыйнагы. Бишкек. 2018-ж.
- 2.Э.Мамбетакунов. Педагогиканын негиздери. Бишкек. 2019-ж.
- 3.А.Качиева. Азыркы мектеп шартында класс жетекчинин ишмердүүлүгүн өнүктүрүү. 2018-ж.
- 4..http://www.president.kg/kg/okujalar/zhanylyktar/18507_prezident_sadir_ghaparov_algach_ki_gharliktarga_kol_koydu
- 5..<https://ky.wikipedia.org/wiki/>.
- 6..<https://kutbilim.kg/news/inner/meeneti-k-ch-syjmygy-zor-klass-zhetekchi-ky/>

*Хамидова Д., окуучу
Заманбап Эл Аралык Университет*

ЭГЕМЕНДҮҮ КЫРГЫЗСТАНДАГЫ АТА-ЭНЕ МЕНЕН ОКУУЧУ БАЛДАРЫНЫН МАМИЛЕСИ

Аннотация

Макалада эгемендүүлүк доорундагы ата-эне менен окуучу балдарынын мамилеси каралат. Совет мезгилиндеги коллективизмге караганда жаңы индивидуализм доору күчөгөн маалда кандай багытка бурулушу, демократиялык шартта ата-энелердин окуучу балдарына сабагынын даярланышына каралашуусу, баласынын окуусуна ата-эненин шарт түзүүсүнө көңүл бүрүлөт.

Түйүндүү сөздөр: Демократия, коллективизм, индивидуализм, Ата-эне жана бала, окуу процесси, тарбия, каада – салттар, илим, диний багыттагы окуулар, мугалим жана окуучу.

ОТНОШЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ И УЧЕНИКОВ В НЕЗАВИСИМОМ КЫРГЫЗСТАНЕ

Аннотация

В статье рассматриваются взаимоотношения родителей и учащихся в эпоху независимости. Акцентируется внимание на направлении, в котором набирает обороты новая эра индивидуализма отличающиеся от при Советской коллективизма. Деятельность родителей в демократической среде, создания условия для обучения родителей своим детям.

Ключевые слова: Демократия, коллективизм, индивидуализм, Родитель и ребенок, процесс обучения, воспитание, обычаи, наука, религиозное учение, учитель и ученик.

RELATIONS OF PARENTS AND STUDENTS IN INDEPENDENT KYRGYZSTAN

Annotation

The article deals with the relationship between parents and students in the era of independence. Attention is focused on the direction in which a new era of individualism is gaining momentum, which is different from the Soviet collectivism. The activities of parents in a democratic environment, creating conditions for teaching parents to their children.

Key words: Democracy, collectivism, individualism, Parent and child, learning process, upbringing, customs, science, religious teaching, teacher and student.

XX кылымдын аягы СССР мамлекетинин бир союздук республикасы катары Кыргызстанда да демократиялык процесс башталды жана ал коомдук турмуштун бардык чөйрөсүн каптады. Башка республикаларга караганда Кыргызстанда демократиянын деми бир кыйла күчтүү болду.

Демократия билим берүүнү да четте калтырган жок, ой жүгүртүүдө эркиндиги менен катар, балдарды тарбиялоодо да жок либералдык көрүнүштөрдү жаратып, балдырдын ата-энеге, мугалимге болгон сый урматын совет доорундагыдай мамиледен өзгөртүп башка жакка алып кеткенин көрдүк. Ушундай шарттарда ата-эне менен баланын мамилеси окуу процессинде **актуалдуу көйгөй** боюнча калууда.

Ушундай шартта жаңы педагогиканын негизги максаты кандай болуш керек, бул боюнча Э. Мамбетакунов мындай дейт: “Жаңы гумандуу педагогиканын негизги максаты – ар тараптан өнүккөн жана гармониялуу, интеллектуалдык деңгээли жогору болгон жаш муундарды тарбиялоо”. Коллективизм жашоосунан индивидуализм жашоосуна өткөндө ар ким өз алдынча, каалагандай жашоо жүргүзүп, материалдык байлык интеллектуалдык байлыкты четке сүрүп, окуучулардын идеалы катары материалдык байлык биринчи орунга чыкты. Сабакты окуунун кызыкчылыгы начарлады. Окуучулардын советтик доордогу “Отличник болуу” идеалы инерция менен күүлөнүп келип, көбүнчө ар кандай олимпиядалар, окуу сынактары тааныш – билиштер аркылуу болгон ыңгала жыйынтыктарга урунуп, интуиизмдарынын таш талканы чыгып, окуудан көнүлдөрү калып жатты. Же материалдык дүйнөдөн жок же адилетүүлүк түзүп берген руханийлик күрөштүн кызыкчылыгы жок жаштар миграциянын курмандыгы болуп, жер кезип тентип кетишти. Коомдо социалдык жетимдер көбөйдү. Жеткинчектер массалык түрдө руханий жан дүйнөсүн толтуруу үчүн медреселерге, мечиттерге, ар кандай секталарга тартыла баштады. Ага эң кызыктар болгондор балдардын

чоң ата, чоң энелери, ата-энелери болду. Ал жерден билим алгандарга фундаменталдык илимдин жугушу көйгөй жаратты.

Доорду кайрадан мезгил дарылай баштады. Коомдо илимдин орду бааланып реформалар аз-аздан болсо да өзгөрүүгө жол алды. Педагогикалык чеберчилик кайрадан бүчүр алды. Ө. Салаев өзүнүн “Окуу иштерин уюштурууда интерактивдүү методдорду колдонуу” аттуу эмгегинде педагогика жөнүндө С. Смирновдун – “Педагогика – бул адамдардын өнүгүү факторлорунун жана каражаттарынын маңызын, мыйзам ченемдүүлүктөрүн, принциптерин изилдөөчү илим”- деп жазганын мисал келтирет. Андан ары ал: “Педагогика илиминин эң негизги категориясы – тарбия, ансыз инсан социалдык жандык катары калыптана албайт. Педагогиканын дагы бир категориясы – бул окутуу, башкача айтканда, билим берүү, алган билимдерди өздөштүрүү. Ал негизги үч функцияны аткарат: билим берүү, тарбиялоо, өнүктүрүү”- деп жазат. Н. Калацкая болсо “Теория обучения и воспитания” аттуу эмгегинде тарбия жөнүндө – “Процесс воспитания- целенаправленный и сознательно организованный педагогический процесс социального становления личности, по овладению общественным опытом”-деп айтат. Андан ары тарбиянын керектелүүсү жана жыйынтыгы тууралуу – “К общим условиям, определяющим развитие воспитательного процесса и его результаты, относятся следующие потребности и возможности:

1. потребность общества, государства,
2. Потребности группы, к которой принадлежит человек,
3. Потребности самого человека,
4. Возможности общества, государства,
5. Возможности школы, семьи.
6. Возможности человека”-деп белгилейт.

Адам баласынын жашоосундагы педагогиканын башаты катары, албетте ата-эне эсептелет. Уй-бүлө, ата-эненин тарбиядагы орду жөнүндө В. Сергеева “Классное Руководство” аттуу эмгегинде – “*Воспитательная функция семьи* проявляется во многих аспектах жизнедеятельности семьи и касается необходимости личностного развития всех её членов. Разумеется, в первую очередь она связана с формированием личности ребенка, систематическим психолого-педагогическим взаимодействием с ним, задающим направленность его личностного развития. Однако успешное осуществление данной функции связано не только с развитием личности детей, но и родителей, регулярным воспитательным воздействием каждого члена семьи друг на друга”-деп жазат. Ата-энелердин окуудагы, тарбиядагы ордун “Кутбилим” гезитинде Ош областындагы Кара-Суу району № 97 “Учкун” орто мектебинин башталгыч класс мугалими Г. Ажиматова мындайча баалайт: “Мектеп менен ата-эненин байланышын күчөтүү окуучулардын тарбиясын жакшыртууга, билим сапатын жогорулатууга негиз болот. Ата-энелер өз балдарынын мыкты билимдүү адеп-ахлактуу болушун каалайт ошону менен бирге өмүрүн тилейт. Бирок көпчүлүгүбүз балдарыбыз билим тарбия алуучу эң ыйык жер мектеп менен байланышууга барып кабар алууга кызыкпайбыз. Биздин балдарыбыздын окууга кызыкпагандыгы, тартибинин начардыгынын себеби дал ушунда болушу мүмкүн. Ата-эне мектеп мугалим менен байланыш түзүп турса, эң биринчи балаңыздын таалим-тарбиясына керек андан кийин ошол тарбияны ишке ашыруу үчүн мугалимге керек. Ал мугалимге дем берет. Ата-эненин активдүү колдоосу аркылуу гана мектепте билим, тарбия берүү толук максатына жетет”.

Педагогика илимдеринин кандидаты, доцент К. Акматов өзүнүн мектеп менен ата-энелердин байланышын күчөтүү максатында жүргүзгөн тажырыйбасы менен мындай бөлүшөт: “АТА-ЭНЕЛЕР АЙЫН ЖАРЫЯЛАДЫК: Ар бир жылы апрель айында “Окуучунун үй-бүлөсү менен таанышуу, ата-эне менен маектешүү” иш-чарасынын алкагында класс жетекчи ар бир окуучусунун үйүнө барып, үй-бүлөнүн жашоо шарты, балага түзүлгөн шарт, үй-бүлөдөгү моралдык климатты байкап, жок дегенде жарым саат ата-эне менен маектешип келишти. Атайын социалдык паспортторун толтурушуп, анкеталарына жооп алып, изилдөө жүргүзүштү. Мугалиминин келип кабар алганына ата-эне, окуучу жетине албай кубанып сыр бөлүшсө, айрымдары жаа бою качып, эшикти сыртынан бекитип кабыл алышкан жок. Канткен

менен жакшы натыйжага жетиштик, баланы жакындан таанып, инсан катары калыптанышына салым кошууга жеңилдик түзүлдү”.

“IDEA” редакциясынын маалыматына карасак –“ Кыргызстан — жаш мамлекет. Бул өлкөдө 2.1 миллион бала бар, демек, калктын үчтөн бирин балдар түзөт. Кыргызстан балдардын абалын жакшыртууда олуттуу өсүүгө жетишти. Бирок, жашоосун жакшы жакка өзгөртүү үчүн балдар да, үй-бүлөлөр да бир топ маселелерди чечиши керек”-дейт

Редакция балдарды башкаларга окшоштурууга аракет кылууда балдар психологиясына доо кетирип алышыбызды, балдар психологу Т. Бакытов-“Башкалар менен салыштыруу тарбиясынан соң эмнеге жетишебиз? Көбүнчө өзүнө ишеними жоголгон адамды өстүрөбүз. Анткени, алар ата-апасы мактаган балдардай боло алышпады. Өзүн-өзү баалабай, кемчилиги көп кишидей түшүнүк калыптанды. Бала кезинен “элдин балдарындай” болсом жакшы адаммын деген ою турукташты. Жыйынтыгында, биз жан дүйнөсү жаралуу балдарды тарбиялаган ата-энеге айланабыз», — деп белгилейт. Чындап эле ата-эне философиядагы “биримдиктин карама – каршылыгы жана күрөшү” мыйзамына ылайык аракети жыйынтыгы ийгилик алып келбей калганын өздөрү да элес албайт. Болгон ийгилигинен рахат алалбагандыктан үй-бүлөдөгү мамиле да начарлай баштайт. Ата-эне эле эмес, көрүнгөнгө апасынын баласын жамандап, арызданып, даттанып жайылтуусунун натыйжасында баланы чүнчүтүүчүлөрдүн саны көбөйтүшү мүмкүн. Натыйжада бала моббинг абалда калат. Жогоруда айтылган ата-энелердин балдарын башкаларга салыштыруусун иликтеген ушул редакциянын диаграммасын карап көрөлү.

Ата-эненин жарымы балдарын салыштыршат

"Ата-энениз сиз менен суйлошуп жатканда кайсы фразаларды коп колдонот?" деген суроого балдардын жооптору, %

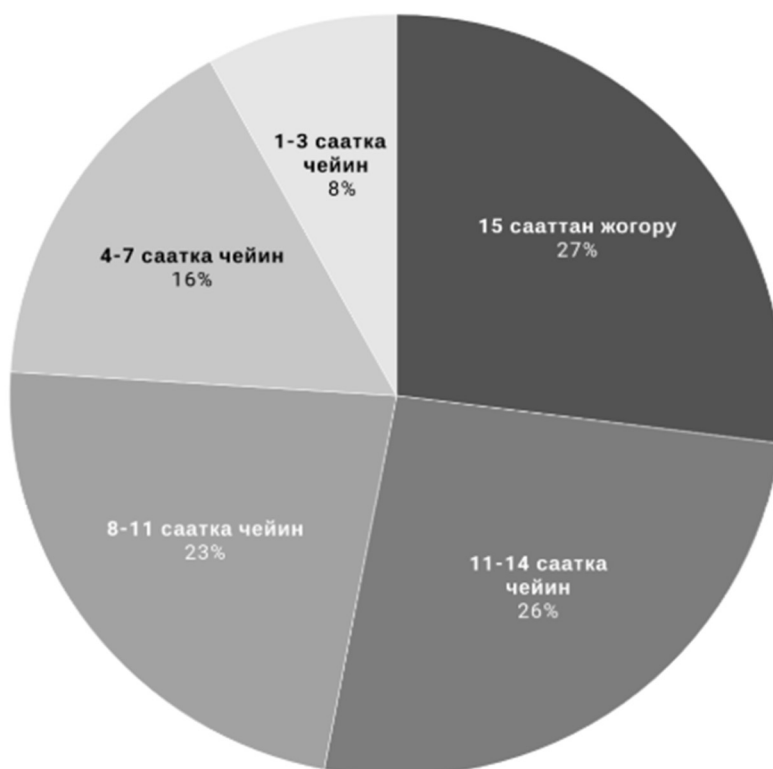

Created with Datawrapper

КРнын статистикалык маалыматына, андагы убакыттын бюджети тууралуу изилдөөгө ылайык, ата-энелер бала тарбиялоого жумасына эки сааттай убакыт бөлөт. Чындыгында балдарга убакытты өтө эле аз бөлөбүз да. Убактыбыз интернетте, ушак, жоро жолдош, аш той, иш, базар, эң жаманы миграцияда болобуз.

Ушул эле редакциянын иликтөөсүн алалы:

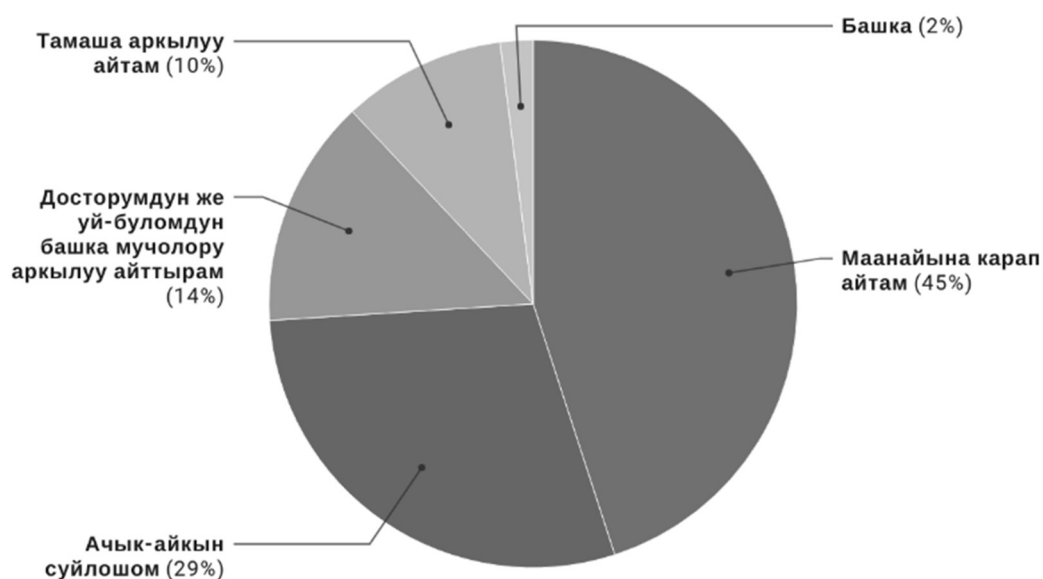
"Сиз баланыз менен жумасына канча саат бирге убакыт откоросуз" деген суроого жооптор

Бир үйдө жашаса да үйдөгү климаттын начарлыгынан ата-эне менен баланын такыр эле мамыр-жумур болбошу мүмкүн. Ата-энелер өздөрүнүн оюн баласына берген демократиялык, либералдык, авторитардык тарбияларына, жаш өзгөчөлөгүнө, ошондой эле ата-энелердин өздөрүнүн нравлуулугуна жараша болот. Жогорудагы иликтөөсүнөн дагы бир схеманы мисал келтирели.

Балдар көбүнчөсүндө ата-энеси менен ачык сүйлөшө албайт

"Ата-энеге өзундун оюнузду кандай жол менен тушундуру аласыз?" деген суроого жооптор

Created with Datawrapper

Жыйынтыктап айтканда эгемендүүлүк доорунда “Бала укуктарынын декларациясынын” милдет жана укуктарына ылайык жеткинчектерибизди толук кандуу, ар тараптуу инсандык сапаты жогору калыптанган адамды тарбиялап чыгаруу. Ата – энелерди мектеп жашоосуна тыгыз байланышта болуусуна жигердүү аракет кылуу учур талабы. Баланын инсандык, илимий калыптануусун негизги улуттук баалуулуктун бирине айландырууга жетишсек, өлкөбүз келечектеги өнүккөн өлкөгө айланмак.

Ата-эне мектепке эле келип койсо эле баары жакшы болуп кетет десек чоң жаңылыштык болоор, алардын жөн эле үйдө ынтымактуу, күйөөсү менен аялынын таттуу мамилеси баланын психологиялык, физиологиялык өнүгүүсүнө алгылыктуу өбөлгө түзөт. Баланын инсандык калыптануусундагы көрөңгөсү жакшы сапаттарга толот. Турмуштун татаал жолунда туура жол тандоого мүмкүнчүлүгү жаралат.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Э. Мамбетакунов. Педагогиканын негиздери. Бишкек 2019-ж.
- 2.С. Өсконов. Окуу иштерин уюштурууда интерактивдүү методдорду колдонуу. Бишкек. 2017-ж.
- 3.Н. Калацкая. Теория обучения и воспитания. Казань. 2014 г.
- 4.В. Сергеева. Классное руководство. М. 2014 г.
- 5.<https://kutbilim.kg/methodical/inner/ata-ene-okumayyncha-bala-okubayt/>
- 6..<https://kutbilim.kg/news/inner/birge-tarbiyaloogo-ata-enelerdi-tartuu-tarbiyanynzhakshyryshynablgky>
- 7.<https://ideaca.today/ru/article/eldin baldary>

Мамадалиева К.А., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Атыбаева И.Ж., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

ЖОГОРКУ БИЛИМ БЕРҮҮНҮН САНАРИПТЕШТИРҮҮДӨГҮ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШУУНУН ПРОБЛЕМАЛАРЫ, ШАРТТАРЫ

Аннотация

Макалада жогорку билим берүүнү модернизациялоо жана санариптик экономикада билим берүүдө МКТ (маалыматтык-коммуникациялык технологиялар), МББР (маалыматтык билим берүү ресурстары) сыяктуу жаңы инновациялык технологияларды колдонуунун натыйжалуулугу негизделет. Заман талабына ылайык санариптештирүүнүн турдуу багыттары бардык тармактарда оз актуалдуулугун кучотуудо. Андыктан маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуунун динамикалык өсүшү эмгек рыногунун муктаждыгы менен шартталат.

Түйүндүү сөздөр: санариптештирүү, билим берүү, интеграция, маалыматтык-коммуникациялык технологиялар, маалыматтык жана билим берүү ресурстары, мультимедиа.

ПРОБЛЕМЫ И УСЛОВИЯ МОДЕРНИЗАЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Аннотация

Статья основана на модернизации высшего образования и эффективности цифровой экономики в поддержке новых инновационных технологий в образовании, таких как ИКТ (информационно-коммуникационные технологии), ИОР (информационно образовательные ресурсы). В соответствии с требованиями времени все более актуальными становятся различные направления цифровизации, все отрасли. Поэтому динамичный рост использования информационно-коммуникационных технологий обусловлен потребностями рынка труда.

Ключевые слова: цифровизация, образование, интеграция, информационно-коммуникационные технологии, информационно-образовательные ресурсы, мультимедиа.

PROBLEMS AND CONDITIONS OF MODERNIZATION OF HIGHER EDUCATION IN DIGITALIZATION

Annotation

The article is based on the modernization of higher education and the effectiveness of digital economy in support of new innovative technologies in education, such as ICT (information and communication technologies), IOR (information educational resources). In response to the demands of the times, all the more relevant will become different areas of digitization, all branches. Therefore, the dynamic growth of the use of information and communication technologies is due to the needs of the labor market.

Keywords: digitization, education, integration, information and communication technologies, information and educational resources, multimedia.

«Санариптештирүү - бул глобалдык процесс жана жаңы доор. Бүгүнкү күндө санариптештирүү дүйнөлүк тенденциялардын бири болуп саналат жана жаңы санариптик технологияларды киргизүү практикасы күч алып, алга жылууда. Заманбап маалыматтык технологияларды колдонуу барган сайын маанилүү жана актуалдуу процеске айланып баратканын баарыбыз түшүнөбүз. Атап айтканда, келечекте дүйнөлүк атаандаштык мейкиндигинде татыктуу орун алуу үчүн жаңы тышкы рынокторго чыгуу».

Жогорку технологияларды өнүктүрүү үчүн бирдиктүү санариптик мейкиндикти түзүү санариптик экономика билим берүүгө да таасирин тийгизүүдө.

Билим берүү кызматтарын өнүктүрүү жана модернизациялоо аларды өркүндөтүү, башкаруунун заманбап технологияларын колдонуу, билим берүүнүн сапатын жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу, студенттердин керектөөлөрүн канааттандыруу зарылдыгын талап кылат.

Жогорку билимге суроо-талап бардык өнүккөн өлкөлөрдө байкалат. Бул маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуунун динамикалык өсүшүнө байланыштуу эмгек

рыногунун муктаждыгы менен шартталган, ал тиешелүү түрдө квалификациялуу кадрлардын санын көбөйтүүнү талап кылат. Билим берүү түзүмдөрүн башкаруу системасын модернизациялоо салттуу методдорду заманбап социалдык-экономикалык шарттарда иштей ала турган жаңы стратегиялар менен алмаштырууга алып келет.

Кыргызстандын экономикалык өнүгүүсүнүн азыркы этабы өлкөнүн санариптик коомго өтүүсү менен мүнөздөлөт, анын негизги мазмуну санариптик экономиканы калыптандыруу жана өнүктүрүү болуп саналат, ал бүткүл билим берүү системасын трансформациялоону талап кылат. Биздин өлкөдө билим берүү системасы, анын жалпы европалык жана дүйнөлүк системага интеграциясы билим берүү структураларын өнүктүрүүгө багытталган жаңы билимдерди, маалыматтык билим берүү технологияларын киргизүүнү жана өнүктүрүүнү, ошондой эле студенттердин чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн жогорулатууну камтыйт.

Санариптик экономикада билим берүүнү өнүктүрүү билим берүүнү башкаруу системасын толук өзгөртүүнү талап кылды. Билим берүү системасын санариптик муунга адаптациялоо билим берүү процессине МКТнын негизинде инновациялык билим берүү технологияларын эффективдүү колдонууну киргизүү аркылуу чоң өзгөрүүлөрдү талап кылат.

Заманбап маалыматтык технологиялардын пайда болушу жана өнүгүшү үчүн жаңы ченемдик укуктук чөйрөнү калыптандыруу зарыл;

-жогорку ылдамдыктагы интернет кызматтары кымбат бойдон калууда же айылдарда жана алыскы аймактарда жеткиликтүү эмес. Телекоммуникациялык чөйрөлөр азыркы учурда алыскы жана тоолуу аймактарда электрондук окутууну толук уюштурууга мүмкүндүк бербейт. Жогорку окуу жайларда маалымат структурасынын бир бөлүгү болуп саналат. Электрондук билим берүүнүн жогорку сапатын камсыз кылуу үчүн ЖОЖдордун техникалык жабдылышынын деңгээли бүгүнкү күндө жетишсиз бойдон калууда.

Электрондук окутууну өнүктүрүү билим берүү мекемелеринде жаңы билим берүү программаларын киргизүү жана аларды ишке ашырууну камсыз кылуу үчүн зарыл болгон заманбап жабдууларды талап кылат; жаңы билим берүү программаларын киргизүү жана аларды ишке ашырууну камсыз кылуу үчүн зарыл болгон квалификациялуу адистерди жана мугалимдерди; жаңы билим берүү программаларын ишке ашыруу үчүн зарыл болгон жабдуулардын үзгүлтүксүз иштешин камсыз кылуучу квалификациялуу техникалык персоналдар.

Электрондук билим берүү үчүн маалыматтык-билим берүү чөйрөсү түзүлүүгө тийиш, анын ичинде санариптик билим берүү ресурстарынын комплекси, маалыматтык жана телекоммуникациялык технологиялардын комплекси, жабдуулар, интерактивдүү технологияларды камсыз кылуучу жогорку ылдамдыктагы телекоммуникациялар, программалык-аппараттык платформа түзүлүшү керек.

-билим берүү уюмдарында заманбап маалыматтык технологияларды кеңири колдонууга эскирген жана материалдык ресурстар жетишсиз, педагогикалык курамдын маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонууга даяр эместиги, областтык шаарларда Интернетке кирүү түйүндөрүнүн жетишсиздиги, айыл жеринде алардын жоктугу тоскоол болууда.

Жогоруда айтылгандарды эске алуу менен төмөнкүлөр сунушталат:

- улуттук деңгээлдеги милдет;
- жалпы санариптик сабаттуулукка жетишүү. Бул үчүн бардык деңгээлдеги билим берүү системасын олуттуу жакшыртуу керек: мектептерден баштап жогорку окуу жайларына чейин;
- үзгүлтүксүз кошумча кесиптик билим берүү системасы катары электрондук окутууну пайдаланууга;
- өлкөдө маалыматтык-коммуникациялык технологияларды жөнгө салуунун жана өнүктүрүүнүн мыйзамдык базасын иштеп чыгуу;
- заманбап маалыматтык технологиялардын пайда болушу жана өнүгүшү үчүн жаңы ченемдик укуктук чөйрөнү калыптандыруу;
- заманбап жогорку окуу жайынын окутуучусу BYOD технологиялары (BIOD-корпоративдик тармакты колдонуу жана туташтыруу үчүн жумуш орунуна жеке ноутбук

менен иштөө), flipped окутуу, вебинарлар жана дистанттык технологиялар сыяктуу ыкмаларды өздөштүрүү керек болот;

- санариптик билим берүү ресурстарынын комплексин, маалыматтык жана телекоммуникациялык технологиялардын комплексин, жабдууларды, интерактивдүү технологияларды камсыз кылуучу жогорку ылдамдыктагы телекоммуникацияларды, программалык-аппараттык платформаны камтыган электрондук окутуу үчүн маалыматтык-билим берүү чөйрөсү түзүлүүгө тийиш.

- санариптик экономикада рынокторду жана тармактарды эффективдүү өнүктүрүү иштелип чыккан платформалар, технологиялар, институционалдык жана инфраструктуралык чөйрө болгондо гана мүмкүн экендигине байланыштуу санариптик экономиканы өнүктүрүү программаларына киргизүү зарыл. санариптик технологияларды колдонуу менен субъекттердин түз өз ара аракеттенүүсү болгон конкреттүү рыноктор жана тармактар менен байланышкан блок;

- жаңы технологияларды, продукцияларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү жөнгө салуунун укуктук механизмдерин түзүү;

Билим берүү системасында билим берүү системасынын жаңы (электрондук) жолунун мамлекеттик, жеке, мамлекеттик эмес жана мамлекеттик долбоорлору активдүү өнүгүп жатат: мамлекеттик кызматтарды электрондук түрдө көрсөтүү (электрондук өкмөт); маалыматтык-билим берүү технологияларын жана окуу-методикалык комплекстерди колдонуу менен электрондук окуу материалдарын түзүү; электрондук китепканаларды түзүү, иштеп чыгуулар жана башкалар. Программалардын жана иш-чаралардын мындай көптүгү дайыма эле ырааттуу жана структуралык эмес, башкарууда дисбаланстарды жаратат.

Билим берүүдөгү интеграция процесстери, илимий жана билим берүү ишмердүүлүгүнүн натыйжаларына үзгүлтүксүз билим берүү системаларын өнүктүрүү маалымат агымын башкаруу системасын жана маалыматтык технологиялардын негизинде бир нече деңгээлдеги билимди башкарууну кыйла интенсивдүү ишке ашырууга көмөктөшөт.

Биринчиден, бул маалыматташтыруунун негизинде түзүү жана студенттер, абитуриенттер, мугалимдер, администрациялар, мамлекеттик бийлик органдарынын өкүлдөрү, демөөрчүлөр жана бизнес-өнөктөштөр үчүн билим берүү мекемелериндеги бардык окуу процесстери жана алардын натыйжалары жөнүндө маалыматтын максималдуу ачыктыгын камсыз кылуу.

Экинчиден, бул билим берүү мекемелеринин айрым бөлүмдөрүнүн жана кызматкерлеринин өз ара аракеттенүүсүн координациялоодо көбүрөөк эффективдүүлүктү камсыз кылуу.

Үчүнчүдөн, бул илимий-методикалык маалымат алмашууну оптималдаштырууга жана университет комплексинин илимий жана билим берүү ишмердүүлүгүн активдештирүүгө мүмкүндүк берүүчү электрондук маалымат базасын түзүү.

Дүйнөдөгү эң ири университеттер электрондук документ жүгүртүүгө, окуу процессинин бардык элементтерин аралыктан башкарууга, студенттерди негизги маалыматтык керектөөлөр менен камсыздоого жана студент дүйнөнүн каалаган жеринде болгондо дистанттык окутууну уюштурууга мүмкүндүк берген глобалдык мүнөздөгү виртуалдык маалыматтык системаларды түзүшөт.

Белгилей кетсек, билим берүүнүн глобалдык маалыматтык (маалыматтык технологиялар) мейкиндиги бир эле учурда маалымат агымдары иреттүү түрдө айланып турган окуу жайларынын, анын ичинде университеттик комплекстердин маалыматтык технологиялар системасынын ички уюштуруу-коммуникациялык маалыматтык чөйрөсү болуп саналат.

Жогорку билим берүү системасындагы маалыматтык-билим берүү комплекси деп ар кандай маалымат булактарына, маалымат базаларына жана билим базаларына (электрондук, басма, инструменталдык, адамдык) кирүү үчүн маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын жана инструменттердин жыйындысы түшүнүлөт. Азыркы учурда маалыматтык-билим берүү комплекстерин пайдалануу менен ЖОЖду башкаруунун

колдонуудагы системасында төмөнкүлөрдү өнүктүрүү жана өркүндөтүү зарыл деген тыянак чыгарууга болот:

-үзгүлтүксүз билим берүү системасында окуу материалын интерактивдүү визуализациялоо үчүн маалыматтык коммуникациянын технологиялык инфраструктурасынын (МКТ) каражаттары;

-билим берүү процессинин жана мамлекеттик экспертизанын таптакыр жаңы объектиси жана инфраструктуралык компоненти катары электрондук интерактивдүү окуу китептери;

-билим берүү уюмдарында педагогикалык жана маалыматтык технологияларды системалык интеграциялоо методдору;

-билим берүү мекемесинин бирдиктүү маалыматтык чөйрөсү (мейкиндиги): билим берүү ресурстары, порталдар, электрондук окутууну башкаруу системасынын электрондук мазмуну жана дистанттык технологияларды колдонуу менен окутуу;

-электрондук күндөлүк, электрондук журнал, студенттин электрондук портфолиосу жана башкалар сыяктуу технологияларды активдүү киргизүү жана колдонуу;

-студенттин маалыматынын үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылуу кызматтары - окутуунун кийинки баскычтарына өтүүдө студенттин мурунку ийгилиги жоголот;

-мультимедиялык мүмкүнчүлүктөр, студенттер менен мугалимдердин интерактивдүү өз ара аракеттенүүсү;

-билим берүү уюмдарынын иши жөнүндө билим берүү, жалпы экономикалык, финансылык жана экономикалык отчеттуулукту түзүү жана электрондук түрдө берүү системалары;

-окуу процессин автоматташтыруу: жеткиликтүүлүк системасы, билим берүүнүн сапатын контролдоо, окуу жайга кабыл алуу;

-жаштарды кесипке багыттоо жана өзүн өзү ишке ашыруу боюнча иш берүүчүлөрдүн кызматтары;

-мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөрдүн порталдары менен интеграциялоо каражаттары;

-билим берүү процессине заманбап маалыматтык технологияларды киргизүү үчүн маркетингдик жана экономикалык пландаштыруу системасы;

-билим берүү процессин маалыматташтырууну моделдөө жана башкаруу системасы;

-аралыктан жеткиликтүүлүк шарттарында дистанциялык окутууну жүргүзгөн илимий-педагогикалык кызматкерлерди башкаруу системасы;

-маалымат базасын жана билимди башкаруу системасы;

-илимий-педагогикалык кызматкерлердин техникалык жана технологиялык компетенцияларын башкаруу системасы;

-интернетти колдонуу маалыматтык коопсуздукту башкаруу системасы.

Ошентип, билим берүү тармагындагы маалыматтык-билим берүү комплекстерин башкарууну өркүндөтүү жогорудагы маселелерди чечүүнү талап кылат.

Колдонулган адабияттар:

1.Шафранов-Куцев Г.Ф. Качество образования в стратегии управления классическим университетом/ Шафранов-Куцев Г.Ф., Деревнина А.Ю. // Университетское управление: практика и анализ. - Екатеринбург. - 2002. - № 2 (21).-С. 28-33.

2.Шадриков В. Д. Структурно-содержательные реформы и качество образования // Высшее образование в России. - 1996. - № 1. - С. 65-73.

3.Чумаков, А. А. Повышение конкурентоспособности регионального вуза на основе применения дистанционных технологий // Вестник Калининградского юридического института МВД России. - №1 (19). - 2010. -С.104-108.

Мадимарова К.Т., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

КЕСИПТИК БИЛИМ БЕРҮҮДӨГҮ ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Аннотация

Макалада окутуунун инновациялык технологияларынын маселелери жана алардын заманбап адистерди даярдоодогу ролу каралат. Ошондой эле инновациялык технологияларды колдонуп, студенттерге багыт берүү боюнча маселелер талданат. Инновациялык ишмердүүлүк, уюштуруу формалары жана мазмуну жана заманбап студенттерди даярдоо багытталат.

Түйүндүү сөздөр: билим берүү, кесиптик билим берүү, инновациялык технологиялар, инновациялар.

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы инновационных технологий обучения и их роль в подготовке современных специалистов. Также будут проанализированы вопросы студенческой ориентации с использованием инновационных технологий. Инновационная деятельность, организационные формы и содержание и подготовка современных студентов.

Ключевые слова: образование, профессиональное образование, инновационные технологии, инновации.

INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN PROFESSIONAL EDUCATION

Annotation

The article discusses the problems of innovative training technologies and their role in the training of modern specialists. The issues of student orientation with the use of innovative technologies will also be analyzed. Innovative activity, organizational forms and content and preparation of modern students.

Keywords: education, professional education, innovative technologies, innovation.

Өлкөнүн турмушундагы акыркы өзгөрүүлөр билим берүүнүн алдына жаңы максаттарды койду.

Жалпысынан жогорку деңгээлди камсыз кылган бирдиктүү советтик билим берүүнү заманбап билим берүү менен алмаштырып жатат, аны өнүктүрүүнүн принципалдуу жаңы багыттары демократиялаштыруу, гумандаштыруу жана мугалимди окуучулардын индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен инсандык өнүгүүгө багыттоо, заманбап маалыматтык-коммуникациялык каражаттарды колдонуу менен адистерди даярдоонун билимдерин практикалык багыттоо.

Инновациялык технологиялар – бул билим берүү системасы үчүн жаңы компонентти өндүрүү (ойлоп табуу).

Билим берүүдөгү инновациялык технологиялар – бул сапаттык жактан ар түрдүү принциптерге, каражаттарга, методдорго жана технологияларга курулган жана билим берүү эффекттерине жетишүүгө мүмкүндүк берүүчү окуу процессин уюштуруу:

- билимдин максималдуу көлөмүн өздөштүрүү;
- максималдуу чыгармачылык активдүүлүк;
- практикалык көндүмдөрдүн жана жөндөмдөрдүн кеңири спектри.

Инновациялык технологиялардын максаты – өзүнүн билим берүү жана таанып-билүү ишмердигин өз алдынча курууга жана тууралоого жөндөмдүү болочок адистин активдүү, чыгармачыл инсандыгын калыптандыруу.

Биз заманбап коомдо абдан маанилүү болгон жөндөмдөрдү өнүктүрүүбүз керек:

- иш-аракеттердин планын иштеп чыгуу жана аны аткаруу жөндөмдүүлүгү;
- өз маселесин чечүү үчүн зарыл болгон ресурстарды (анын ичинде маалыматты) табуу мүмкүнчүлүгү;
- маалыматты кабыл алуу жана берүү, өз ишинин натыйжасын - сапаттуу, сарамжалдуу, эффективдүү көрсөтүү жөндөмдүүлүгү;
- тапшырмага карабастан, ар кандай кырдаалда компьютерди колдонуу мүмкүнчүлүгү;

-бейтааныш кесиптик чөйрөдө багыттоо жөндөмдүүлүгү.

Инновациялык технологиялар төмөнкүлөрдү камтыйт:

-тарбия иштерине мотивациянын деңгээлин жогорулатуу.

- окуучуларды тынымсыз барган сайын татаал иш-аракетке кошуунун негизинде алардын өнүгүүсүнүн жогорку деңгээлин калыптандыруу.

- мугалимдин активдүү колдоосу менен.

-мугалим менен тынымсыз кайталоо, билимди системалаштыруу, айтуу.

- ар бир окуучуга жекече мамиле кылуу аркылуу жакшы маанайды калыптандыруу, окууга позитивдүү мамилени түзүү башкы ролу.

- ой жүгүртүүнүн когнитивдик схемасын түзүү.

- өзүн-өзү сыйлоо сезимин тарбиялоо

- дифференциалдык мамилеге негизделген.

- теориялык материалды жакшы билүү, окутуунун ийгилиги.

- көйгөйлүү кырдаалды түзүү.

- таланттуу балдар менен иштөө.

“Билим берүү” приоритеттүү улуттук долбоорунда инновациялык багыттар же заманбап билим берүү технологиялары төмөнкүлөрдү камтыйт:

- өнүктүрүүчү билим берүү;

- көйгөйлүү окуу;

- көп баскычтуу окутуу;

- билим берүүнүн жамааттык системасы;

-маселелерди чечүү технологиясы;

-окутуунун усулдарын изилдөө;

- долбоорлорду окутуу ыкмалары;

- модулдук окутуунун технологиялары;

-окутуунун лекция-семинар-тест системасы;

-окутууда оюн технологияларын колдонуу (ролдук, ишкердик жана билим берүүчү оюндардын башка түрлөрү);

-кооперацияда окутуу (команда, топтук иш);

- маалыматтык-коммуникациялык технологиялар;

- ден соолукту үнөмдөөчү технологиялар.

Педагогикалык кадрлардын квалификациясын жогорулатуу.

Санарип билим берүү ресурстары – бул электрондук түзүлүштөрдү кайра чыгаруу үчүн колдонулган окуу материалдары.

Санарип билим берүү ресурстары - машина окуй турган алып жүрүүчүлөргө жана/же тармакка жайгаштырылган программалык камсыздоонун, маалыматтык, техникалык жана уюштуруучулук камсыздоонун, электрондук басылмалардын жыйындысы.

COR төмөнкүлөрдү камтыйт:

- санарип сүрөткө тартуу,

- Видео клиптер

- статикалык жана динамикалык моделдер;

- үн жазуулары,

- символдук объекттер жана бизнес графикасы,

- тексттик документтер

- окуу процессин уюштуруу үчүн зарыл болгон презентацияларды жана башка окуу материалдарын.

Билим берүүнүн сапатына мониторинг жүргүзүү

Билим берүүнүн сапаты инновациялык багыттарды колдонууга түздөн-түз байланыштуу.

Студенттер үчүн билим берүүнүн жакшы сапаты, биринчи кезекте:

-бардык предметтер боюнча жакшы билими менен, мектепти аяктагандан кийин студент эч кандай көйгөйсүз университетке кире алат;

-келечекте карьерада ийгиликке жетүү, жашоодо коюлган максатка жетүү мүмкүнчүлүгү менен;

-предметтер боюнча кошумча билим, үйрөнүү, түшүнүү менен;

-бардык предметтер боюнча терең бекем билим менен.

Ата-энелер үчүн сапаттуу билим берүү төмөнкүлөр менен байланышкан:

-мектеп бүтүрүүчүсүнө жашоодо өз ордун табууга, айланасындагы адамдардын урмат-сыйына жетүүсүнө мүмкүндүк берүүчү билим, шык жана көндүмдөрдү алуу менен;

-предметтер боюнча билими менен, жакшы мектеп жабдыктары менен, мугалимдердин кесипкөйлүгү менен;

-окуучулардын алган билимдерин турмушта колдоно билүүсү менен; мугалимдин өз предмети менен балдарды өзүнө тартып алуу жөндөмү менен.

Мугалимдер үчүн сапаттуу билим берүү төмөнкүлөр менен байланышкан:

-студентти университетке даярдоо, илимдин эң кызыктуу маселелерин терең ачып берүү, студентти акыл-эс жактан гана эмес, моралдык жактан да даярдоо жөндөмү менен;

-студенттин өз алдынча ойлоону, талдоо жана өз алдынча иштөө жөндөмдүүлүгү менен;

-окуучунун жеке өзгөчөлүктөрүн, балдардын жөндөмдүүлүктөрүн жана муктаждыктарын эске алган мектеп менен;

-мугалимдин кесиптик позициясы жана өзүн-өзү аңдоосу менен, ал өзүнүн максаттарын так көрсөтүп, аларга кантип жетүүнү билет жана руханий жайлууулукту сезсе.

Заманбап мугалимдин ийгилиги:

- өзүн башкара билүү

- акылга сыярлык жеке максаттарды коюу

- көйгөйлөрдү чечүү жөндөмдүүлүгү

- жеке өсүү

- тапкычтык жана инновациялык чыгармачылыкка жөндөмдүүлүк.

“Билим берүү” приоритеттүү улуттук долбоорунда инновациялык багыттар же заманбап билим берүү технологиялары төмөнкүлөрдү камтыйт:

-өнүктүрүү билим берүү;

Өнүктүрүү билим берүү – билим берүүнүн теориясы менен практикасындагы окуучулардын потенциалын пайдалануу аркылуу алардын физикалык, таанып-билүү жана адеп-ахлактык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө багытталган билим берүү.

Проблемалык окутуунун схемасы процедуралардын ырааттуулугу катары берилген, анын ичинде: мугалим тарабынан окуу-проблемалык тапшырма коюу, окуучуларга көйгөйлүү кырдаалды түзүү; пайда болгон көйгөйдү билүү, кабыл алуу жана чечүү процессинде жаңы билимдерди алуунун жалпыланган жолдорун өздөштүрүү; маселелердин конкреттүү системаларын чечүү үчүн бул ыкмаларды колдонуу.

Студентке багытталган технологиялар ар бир окуучунун жеке өзгөчөлүктөрүн эске алууну камтыйт, б.а. ар бир студент үчүн анын спецификалык билимин, көндүмдөрүн жана жөндөмдөрүн эске алуу менен окутууга дифференцияланган мамиле, ошондой эле окуунун ийгилигинин деңгээлин гана белгилебестен, окуучуларга тарбиялык таасир тийгизүүчү, алардын окуу ишмердүүлүгүнө түрткү берүүчү баалоо критерийлери.

Студентке багытталган технологиялар ар бир окуучунун жеке өзгөчөлүктөрүн эске алууну камтыйт, б.а. ар бир студент үчүн анын спецификалык билимин, көндүмдөрүн жана жөндөмдөрүн эске алуу менен окутууга дифференцияланган мамиле, ошондой эле окуунун ийгилигинин деңгээлин гана белгилебестен, окуучуларга тарбиялык таасир тийгизүүчү, алардын окуу ишмердүүлүгүнө түрткү берүүчү баалоо критерийлери.

Модулдук окутуу төмөнкүдөй негизги идеяга негизделет: окуучу өз алдынча үйрөнүшү керек, ал эми мугалим өзүнүн окуусун башкаруусу керек: түрткү берүү, уюштуруу, координациялоо, кеңеш берүү, контролдоо.

Лекция-семинар-тест технологиясы студенттерди тарбиялоо жана өнүктүрүү процессинде алардын өз алдынча иштөөсүн интенсификациялоону камсыз кылуучу оптималдуу формаларды, методдорду жана каражаттарды камтыган системалуу дидактикалык

комплекс. Ошентип, лекция, семинар, тестирлөө биримдикте жана өз ара байланышта окуу жана өнүктүрүү милдеттерин ишке ашырат.

Педагогикалык инновациялар бул артыкчылыктуу талаптарды ишке ашырууга өбөлгө түзөт. «Инновация» түшүнүгү латын тилинен которгондо «жаңылоо, жаңылоо же өзгөртүү» дегенди билдирет. Билим берүү ишмердүүлүгүндөгү инновация – педагогикалык процессти өркүндөтүүгө, анын натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган, адатта калыптанган, салттуу ыкмаларды бузуу менен байланышкан инновация.

Билим берүүдөгү инновациялык ыкмалар жана технологиялар төмөнкүлөрдү камтыйт: окуучуга багытталган окутуу; долбоорлоо технологиялары, көйгөйлүү окутуу; блок-модулдук окутуу, билимди жыйынтыктоочу контролдун тесттик формалары; билимди баалоонун долбоордук ыкмасы жана кредиттик-модульдук системасы; аралыктан окутуу технологиялары жана башкалар.

Студенттердин кесиптик даярдыгына инновациялык өзгөртүүлөрдү киргизүү зарылчылыгы бүгүнкү күндө болочок лидерлерге терең билим гана эмес, тез өзгөрүп жаткан кырдаалда жаңы билимдерге ээ болуу жана аны өз алдынча иш-аракетин долбоорлоодо жана аны пайдалануу жөндөмүнө муктаж экендиги менен шартталган. алардын кол алдындагылардын. Мына ушулардын бардыгы окутуунун эң эффективдуу формаларын, методдорун жана технологияларын ездештуруунун зарылдыгын талап кылат.

Мындай окутуунун маңызы билим берүү процессин инсандын потенциалына багыттоо жана аларды ишке ашыруу болуп саналат. Билим берүү инновациялык ишмердүүлүктүн механизмдерин тынымсыз өнүктүрүүгө, турмуштук маанилүү маселелерди чечүүнүн чыгармачылык жолдорун табууга, чыгармачылыктын адисти кесиптик даярдоонун нормасына жана формасына айландыруу үчүн салым кошууга тийиш.

Тилекке каршы, инновациялык технологиялар дайыма жана бардык жерде билим берүү процессинде өзүнүн татыктуу ордун ээлей бербейт.

Мугалимдердин инновациялык усулдар жана технологиялар боюнча билим деңгээли төмөн болгон учурлар аз эмес. Дистанттык окутууда репетиторлордун колдоосу дээрлик жок. Мугалимдин эмгек акысын төлөө системасы студенттерди даярдоодо акыркы технологияларды колдонуу мотивациясына да таасирин тийгизет.

Инновациялык билим берүү технологияларынын негизги максаты – адамды тынымсыз өзгөрүп турган дүйнөдө жашоого даярдоо. Кесиптик-техникалык билим берүүдөгү инновациялык технологиялар университетте билим берүүнүн сапатын жогорулатууга өбөлгө түзөт, демек, келечекте кадрларды даярдоонун сапатына жана натыйжалуулугуна таасирин тийгизет.

Илимий инновациялар адамдын билиминин бардык тармактарын камтыйт. Социалдык инновациянын бир түрү – педагогикалык инновация. Педагогикалык инновация – педагогикалык ишмердүүлүктөгү жаңычылдык, билим берүүнүн жана тарбиялоонун мазмунуна жана технологиясындагы өзгөрүүлөр. Педагогикалык инновациялар тарбиянын жана билим берүүнүн натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган: максаттары, мазмуну менен тааныштыруу, мугалим менен окуучунун биргелешкен ишмердигин уюштуруу.

Заманбап маалыматтык технологиялардын билим берүү тармагына кириши мугалимдерге билим берүүнүн мазмунун, методдорун жана уюштуруу формаларын сапаттык жактан өзгөртүүгө мүмкүндүк берет. Билим берүүдөгү бул технологиялардын максаты маалыматтык коомдо окуучулардын интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөрүн чыңдоо, ошондой эле билим берүүнүн бардык баскычтарында окуу процессин гумандаштыруу, индивидуалдаштыруу, интенсификациялоо жана билим берүүнүн сапатын жогорулатуу болуп саналат.

Окуу процессинде студенттердин билимин баалоонун бул салттуу эмес методологиясын алардын окуу дисциплинасын өздөштүрүүсүн текшерүүдө колдонуу материалды өздөштүрүүнүн сапатын контролдоо тутумун жакшыртууга гана эмес, студенттердин окуу ишмердүүлүгүн активдештирүүгө мүмкүндүк берет. окууга активдуу мамиле кылууну

киргизуу. Эң негизгиси окуучуларды кызыктыруу. Ошону менен бирге студенттер семестрде системалуу, үзгүлтүксүз жана өз алдынча билимин өркүндөтүү боюнча иш алып барышат.

Иштелип чыккан жана окутууга киргизилген жаңы технологиялык методдор, тесттер, алгоритмдер жана кроссворддор түрүндөгү методдор, ошондой эле рейтингдик системанын негизинде окуучулардын билимин көзөмөлдөө оң натыйжаларга жетишүүгө мүмкүндүк берет.

Ошентип, инновациялык окутуу технологиялары студенттерди тандап алган кесипке даярдоо векторун чагылдырып, адисти даярдоонун сапатын камсыздайт, бул аны атаандаштыкка жөндөмдүү, эмгек рыногунда суроо-талапка ээ, демек, ийгиликтүү жана бактылуу адам кылат.

Колдонулган адабияттар:

1.Жолдошбаев А.С., Сулайманова Д.К., Окутуунун инновациялык технологиялары: Окуу-усулдук колдонмо. -Жалал-Абад: 2021. - 86 б.

2.Скобелева Т.М. Современные технологии обучения в профессиональных образовательных учреждениях. - М.: Издательский дом «Новый учебник», 2004.

3.Шумакова, Н. В. Инновационные технологии в системе профессиональной подготовки студентов / Н. В. Шумакова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый.— 2013.

*Абдувалиев И., ф.и.д., профессор
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ,
Султанова А.А., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

КЫРГЫЗ ЖАНА КАЗАК ТИЛДЕРИНДЕ ЭТИШТИН КЕЛЕР ЧАГЫ

Аннотация

Жалпы эле түрк тилдүү элдердин тилинин грамматикасында жалпылыктар жана айырмачылыктар кездешет. Биз бул макалабызда кыргыз, казак тилдериндеги этиш сөз түркүмүнүн келер чагын салыштырып карап көрөбүз. Этиш сөз түркүмүнүн чак категориясы макалабызда сөз кылып жаткан кыргыз, казак тилдеринин баарында үч түргө бөлүнөрү айтылган: өткөн, учур жана келер чак. Эки тилдеги этиштин чак категориясынын келер чагын, келер чакты уюштуруучу грамматикалык каражаттарын мисалдар аркылуу салыштырып карап көрөбүз.

Түйүндүү сөздөр: морфология, этиш, чак категория, келер чак, грамматикалык каражат.

БУДУЩЕЕ ВРЕМЯ ГЛАГОЛА В КЫРГЫЗСКОМ И КАЗАКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В целом в грамматике тюркских языков есть общие черты и различия. В этой статье мы сравним будущее время глаголов в кыргызском и казахском языках. Временная категория глаголов делится на три типа во всех кыргызских и казахских языках: прошедшее, настоящее и будущее время. Мы сравним будущее время глагола в двух языках, грамматические признаки организации будущего времени с помощью примеров.

Ключевые слова: морфология, глагол, категория времени, будущее время, грамматические признаки.

FUTURE TENSE OF THE VERB IN THE KYRGYZ AND KAZAKH LANGUAGES

Annotation

In general, the grammar of the Turkic languages has common features and differences. In this article, we will compare the future tense of verbs in the Kyrgyz and Kazakh languages. The tense category of verbs is divided into three types in all Kyrgyz and Kazakh languages: past, present and future. We will compare the future tense of the verb in two languages, the grammatical features of the organization of the future tense with the help of examples.

Key words: morphology, verb, tense category, future tense, grammatical features.

Бардык тилдердин грамматикасында сөз түркүмдөрүнүн ичинен негизги же маани берүүчү сөз түркүмүнүн бири болуп эсептелген этиш сөз түркүмүнүн чак категориясы кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан мезгилге карата болгон катышын билдирет. Башкача айтканда, кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын, же сүйлөп жаткан учурдан мурун болуп өткөндүгүн, же болбосо иштин эми, келечекте болорун көрсөтөт. Этишке таандык категориялардын бири болуп, чак категориясы эсептелет. Этиштин чак категориясы этишти башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалоочу негизги белгилеринин бири. Чак категориясы, негизинен, этиштин баяндагыч ыңгайына мүнөздүү. Этиштин шарттуу, буйрук, ниет, тилек ыңгайлары чындыкты болуп жаткан кыймыл-аракетти көрсөтпөй, кыймыл-аракеттин аткарылышына керектүү болгон шартты, ниетти, каалаган ойду же буйрууну билдирет б. а. модалдуулукту көрсөтөт; алар чак категориясына толук ээ эмес жана чактык маанилерди ачык билдире алышпайт. Баяндагыч ыңгай, буга карама-каршы, кыймыл-аракеттин азыркы учурда болуп жатканын, мурун болуп өткөндүгүн, же келечекте болорун чындык катары баяндайт, натыйжада андан этиштин чак категориясы ачык көрүнүп турат. Баяндагыч ыңгай үч чак менен айтылат: өткөн чак, учур чак, келер чак.

Бул макалабызда биз кыргыз жана казак жана тилдериндеги этиш сөз түркүмүнүн чак категориясындагы келер чакка токтолмокчубуз. Тактап айтканда, түрк тилдеринин ичинен географиялык жактан алып караганда коңшулаш турган, бири-бирине чектеш турган жана бири-бири менен мамиле курган, тыгыз карым-катышта болгон коңшулаш элдердин тилиндеги этиштин келер чагынын түрлөрүн, колдонулушун, ошондой эле, келер чактын жасалышын, келер чакты уюштуруучу грамматикалык каражаттары жөнүндө бир аз болсо да изилдөө жүргүзүп, бири-бири менен салыштырууга аракет жасамакчыбыз.

Этиштин чак категориясы бардык тилдерде учур чак, келер чак, өткөн чак болуп үч түргө бөлүнөт.

Кыргыз тил илиминде алгачкы тил изилдөөчүлөр этиштин келер чагын экиге бөлүп келишкен. 1934-жылы жарыкка чыккан эң алгачкы кыргыз элинин туңгуч профессору, агартуучусу, тил изилдөөчү К. Тыныстановдун “Кыргыз тилинин морфологиясы” китебинде да ашыркы жана жакынкы чак деп эки топко бөлүнгөн. [6]

Этиш сөз түркүмүнүн грамматикалык чак категориясынын **өткөн чак, учур чак, келер чак** болуп бөлүнүшү жана терминдик жактан да ушинтип айтылышы биринчи жолу жогоруда аты аталып кеткен Касым Тыныстанов тарабынан сунушталып, азыркы мезгилге чейин окуу китептерде, грамматикаларда жана ар кайсы илимий эмгектерде ушинтип айтылып, ушундай терминдер менен жазылып келе жатат. Окумуштуу кыргыз тилинин морфологиясы окуу китебинде этиш сөз түркүмүн бир топ кенен жазып, анын чактары тууралуу айтканда келер чакты экиге бөлүп ажыратып жазган. “Келер чак экиге бөлүнөт. 1. **Жакынкы чак.** Жакында иштеле турган жана иштелүүгө ишенилген аракетти – жакынкы чак дейбиз. 2. **Ашыркы чак.** Көптө иштеле турган жана иштелишине күдүк болгон аракетти – ашыркы чак дейбиз. (Тыныстанов, 3-басылышы, 64-65-б.) Ал жакынкы чакты *-а* жана жак мүчөлөрү менен уюшулат, деп белгилеп мисалдарды келтирген. Мисалы: Жакынкы чак. Жекелик одоно түрүндө: *кел – келемин, келесиң, келет; бер – беремин, бересиң, берет; жаз – жазамын, жазасың, жазат; айт – айтамын, айтасың, айтат.* Көптүк одоно түрүндө: *кел – келесиңер, келишет; бер – бересиңер, беришет; жаз – жазасыңар, жазышат.*

Келер чак кыймыл-аракеттин, иштин сүйлөп жаткан мезгилден кийин же келечекте болорун билдирет. Келечекте боло турган иштин, кыймыл-аракеттин аткарылышы, ишке ашырылышы бирде ачык-айкын болсо, бирде күмөн болуп, аткарылары же аткарылбасы так эмес болот. Ушул маанисине карата келер чак кыргыз тилинде айкын келер чак, арсар келер чак болуп өз ара экиге бөлүнөт. [1]

1. Келер чактын айкын келер чагы кыймыл-аракеттин, иштин аткарылышынын болорун, же болбосун ачык, айкын көрсөтөт. Айкын келер чак чакчылдардын *-а, -е, -й* формасына жак мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу уюшулат. Аталган мүчөлөр учур чакты да уюштурат. Кыймыл-аракеттин келер чактык же учур чактык мааниде колдонулушу сүйлөмдүн контекстиси боюнча аныкталат.

2. Арсар келер чак. Келер чактын бул түрү кыймыл-аракеттин, иштин аткарылышынын болорун, же болбосун арсар же күмөн көрсөтөт. Арсар келер чактын морфологиялык көрсөткүчү болуп *-ар, -ер* мүчөсү эсептелет.

Ал эми казак тилинин грамматикасында келер чакты үч түргө бөлгөнүн көрөбүз. “Етістіктін келер шак түрі болашак мезгілдің қазіргі уақытқа жакын-алыстыгына карай үш түрлі болады: шексіз келер шак, шекті келер шак, максатты келер шак”. Мисалы:

Мен барамын, мен бармақпын, сен келерсің, сен келмексің, ол берер, ол бермек. Мен барғалы отырмын, сен келгелі отырсың, ол бергелі жатыр. [5]

Ал эми казак тилинде келер чактын түрлөрүнө токтоло турган болсок, башкача айтканда, уюштуруучу грамматикалык формаларын карап көрөлү. “Шексіз келер шак ілгері уақытта болатын істің дәл кашан болатындығына шек коймайтындыкты білдіреді.” Мисалы, “*барармын, барарсың, барар дегенде бару ісінің әйтеуір келешекте бір болатынын білдіріп тұр, жакын уақытта я өте кейін болуы мүмкін, яғни істің кашан болатына шек койылмайды.*” Келер чактын бул түрүндө кыймыл-аракеттин келечекте аткарылары күмөндүү эмес экендигин же кайсыл убакытта болбосун сөзсүз боло тургандыгын түшүндүрүп жатат. Шексиз келер чакты төмөнкү грамматикалык каражаттар уюштуруарын карап көрөлү. Негизги этиш сөзгө

-р, -ар, -ер мүчөлөрү уланып, ага жак мүчөлөрү да жалганып жасалат. “Шексіз келер шак етістіктің негізгі түріне *-р, -ар, -ер* жұрнактары косылып, оған жіктік жалғаулары жалгану арқылы жасалады. [5]

Мисалы: *қара – қара+р+мын, қара+р+сың, қара+р*

Шексиз келер чактын терс формасы этиштин терс формасына

-с мүчөсү жалганып, андан кийин биринчи жана экинчи жактын жак мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу жасалат. Төмөнкү таблицада мисалдарды көрсөк болот.

Жак	Оң формада		Терс формада	
	жекелик түрдө	көптүк түрдө	жекелик түрдө	көптүк түрдө
1-жак	<i>айтармын</i>	<i>айтармыз</i>	<i>айтпасын</i>	<i>айтпасңыз</i>
2-жак	<i>айтарсың</i>	<i>айтарсыңдар</i>	<i>айтпассың</i>	<i>айтпассыңар</i>
	<i>айтарсыз</i>	<i>айтарсыздар</i>	<i>айтпассыз</i>	<i>айтпассыздар</i>
3-жак	<i>айтар</i>	<i>айтар</i>	<i>айтпас</i>	<i>айтпас</i>

Казак тилинин этиш сөз түркүмүндөгү этиштин шексиз келер чагы кыргыз тилиндеги арсар келер чакка окшошуп жатат. Анткени арсар чакты да *-ар*, *-ер* мүчөлөрү жана жак мүчөлөрү уюштуруларын жогоруда көрсөттүк. Казак тилиндеги келер чактын экинчи түрү шектүү келер чак деп аталат. Шектүү келер чакта кыймыл-аракет же иш али башталган жок, бирок азыр, жакында баштала тургандыгын билдирет. «Ашык райдын шектү келер шақ түрі істін басталмағанын, бірақ оның казір басталғалы тұрғанын білдіреді. Мысалы: *алғалы отыр, келгелі тұр, кеткелі жатыр, барғалы тұр.*» [5]

Шектүү келер чак деп атоонун эки негизги себебин изилдөөчү (Н. Сауранбаев) төмөнкүдөй айтып жатат «а) істің жакын уакытта я казір болатынын білдіреді; б) істің басталу мерзілі келешекке арналмай, оның басталу мерзіміне шек кайып, казір жакында болатынын білдіреді» [5] Мисалы: *алғалы отур* менен *алар* деген эки сөздү салыштырсак биринчи сөз *алғалы отур* деген сөз иштин жакында боло турганын билебиз. Ал эми *алар* деген сөз кандайдыр бир нерсени алуу качан болору белгилүү эмес, качан болору белгисиз.

Шектүү келер чак *-галы*, *-гелі* мүчөлөрү жана *жатыр*, *жүр отыр*, *тұр* деген этиштердин кошулуп айтылышы менен да жасалат. Мисалы: *жазгалы отырмын, жазгалы отырсың, жазгалы отур; келгелі жатырмыз, келгелі жатырсыздар ма, келгелі жатыр.* [5]

Шектүү келер чактын терс формасына мисал келтирип көрөлү

Жак	жекелик түрдө	көптүк түрдө
1-жак	<i>Көргелі отырған жоқпын</i>	<i>Көргелі отырған жоқпыз</i>
2-жак	<i>Көргелі отырған жоқсың</i>	<i>Көргелі отырған жоқсыңдар</i>
	<i>Көргелі отырған жоқсуз</i>	<i>Көргелі отырған жоқсыздар</i>
3-жак	<i>Көргелі отырған жоқ</i>	<i>Көргелі отырған жоқ</i>

Максаттуу келер чак казак тилинин келер чагынын үчүнчү түрү болуп саналат. Келечекте бир иштин аткарылышы шарт экендигин билдирет. Башкача айтканда, иштин аткарылышын максат кылып койгондугун билдирет. Бул келтирилген аныктаманы, түшүндүрмөнү далилдөө үчүн төмөнкү мисалга карасак: *мен бармақың, санамақың, сен сонда келмексің, ол да келмек.* Бул келтирилген мисалдарда баруу, саноо иштери иштелүүгө максат болуп турат. Башкача айтканда, кыймыл-аракеттин аткарылары алдын ала кимдир бирөө тарабынан алдына максат кылып коюлганын жогорудагы мисалдар аркылуу байкоого болот. Максаттуу келер чакты *-мақ*, *-мек*, *-пақ*,

-пек, *-бақ*, *-бек* мүчөлөрү уюштурат. Негизги этишке жогорудагы мүчөлөр жалганып, максаттуу келер чак уюшулат. Мисалы: *сана – санамақ, айт – айтпақ, каз – казбақ, көзде – көздөмөк, кет – кетпек, сөйле – сөйлөмөк, сеп – сеппек, үз – үзбек* [5]

Максаттуу келер чакка жак мүчөлөрүнүн 1-жана 2-жак мүчөлөрү гана уланат. Ал эми 3-жактын жак мүчөсү уланбайт. Максаттуу келер чактын терс формасы жак мүчөлөрүнө эмес сөзүнүн жалганышы аркылуу жасалат. Мында 1-жана 2-жактын жак мүчөлөрүнө жалганып, 3-жактын жак мүчөсүнө жалганбайт.

Жак	Оң формада		Терс формада	
	жекелик түрдө	көптүк түрдө	жекелик түрдө	көптүк түрдө
1-жак	<i>алмакпын</i>	<i>алмакпыз</i>	<i>алмак эмесмін</i>	<i>алмак эмеспіз</i>
2-жак	<i>алмаксың</i>	<i>алмаксыңдар</i>	<i>алмак емесің</i>	<i>алмак емесіңдер</i>
	<i>алмаксыз</i>	<i>алмаксыздар</i>	<i>алмак емессіз</i>	<i>алмак емессіздер</i>
3-жак	<i>алмак</i>	<i>алмак</i>	<i>алмак эмес</i>	<i>алмак эмес</i>

Ошондой эле казак тилинин кээ бир грамматикаларында келер чакты төмөнкүдөй үч түргө бөлгөнүн да көрсөк болот.

1.Болжалды келер шақ – болжолдуу келер чак. Болжолдуу келер чакты уюштуруучу грамматикалык каражаттар негизги этиш сөзгө *-ар, -ер, -р* мүчөлөрү жана жак мүчө. Мысалы: *Ол ертең кел-ер – Ал эртең келер. Бүгін қар жау-ар – Бүгүн қар жаар. Мен ертең бар-ар- мын – Мен эртең барармын.*

2.Ауыспалы келер шақ – өтмө-келер чак. Мында келечекте аткарылар иш бирде учур чакта, бирде келер чакта айтыла берет. Грамматикалык каражаттары *-а,-е,-й* жана жак мүчөлөр. Мысалы: *бар-а-мын – барамын, қара-й-мын - қараймын, кел-е-мін - келемин.*

3.Мақсатты келер шақ – максаттуу келер чак. Келер чактын бул түрүндө негизги этиш сөзгө *-мақ, -мек; -бақ, -бек; -пақ, -пек* жана жак мүчөлөр жалганып уюшулат. Мысалы: *Бар-мақ-пын – бармакмын.*

Жогоруда тектеш кыргыз жана казак тилдеринин этиш сөз түркүмүнүн келер чагына бир аз сарасеп салып, изилдөөгө аракет жасадык. Кийинки макалаларыбызда дагы этиштин чактырына, анын ичинен келер чакка изилдөөлөр жүргүзүлмөкчү.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. Б., 2008.
- 2.Акунова А., Чокошева Б., Эшимбекова Г. Азыркы кыргыз тили. Морфология. (Жогорку окуу жайдын педагогика факультетин сырттан окуган студенттер үчүн кошумча окуу куралы) Бишкек, 2009.
- 3.Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. Жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттерине арналган окуу китеби. Ф., 1980.
- 4.Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: морфология. Ф. 1980.
- 5.Сауранбаев Н. Учебник казакского языка для пед училищ. Лексика, фонетика, морфология, синтаксис. Алматы, 1953.
- 6.Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. Ф., 1934. 53-69-б.
- 7.Султанова А.А. Түрк тилдүү элдердин тилинде этиштин келер чагынын изилдениши. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2021. № 1. 275-279-б.
- 8.Султанова А.А. Кыргыз тилинде этиштин келер чак маанилеринин иликтениш маселелери. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2021, № 3. 276-280-б.

*Хурибаева Э.Г., ф.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Ажибекова А.А., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

МАХМУД КАШКАРИНИН “ДИВАН ЛУГАТ АТ -ТҮРК” СӨЗДҮГҮ ЖАНА АНДАГЫ МАКАЛДАРДЫН КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ КОЛДОНУЛУШУ

Аннотация

Бул макалабызда М.Кашгаринин «Диван лугат ат -түрк» сөздүгүндөгү макалдар кыргыз тилинин макалдары менен салыштырылып, айрым кыргыз макалдарынын байыркы башаты түркий элдер сөздүгүндө ачык көрсөтүлгөндүгүнө токтолмокчубуз. Махмуд Кашгари, Жусуп Баласагын, Коркут ата - түрк элдериндеги ысымы орток чыгаандар. Теңир тоону жердеген элдер үчүн Махмуд Кашгаринин «Диван лугат ат -түрк» сөз жыйнагы – урпактарга баа жеткис мурас. Бул эмгек - ата-бабаларыбыздын муундарга калтырган руханий дөөлөттөрүнүн бири экендиги талашсыз.

Түйүндүү сөздөр: Махмуд Кашгари, сөздүк, мурас, китеп, түрк элдери.

СЛОВАРЬ МАХМУДА КАШКАРИ "ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТУРК" И ЕГО ПОСЛОВИЦЫ НА КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В этой статье мы сравним пословицы М. Кашгари в словаре «Диван лугат ат-тюрк» с пословицами кыргызского языка, а древнее происхождение некоторых кыргызских пословиц четко указано в словаре тюркских народов. Махмуд Кашгари, Юсуф Баласагын и Коркут Ата - распространенные имена среди тюркских народов. Словарь Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-тюрк» является бесценным наследием для будущих поколений. Несомненно, этот труд является одной из духовных ценностей, унаследованных от наших предков.

Ключевые слова: Махмуд Кашгари, словарь, наследие, книга, тюркские народы.

MAHMUD KASHGARI'S DIVAN LUGAT AT-TURK DICTIONARY AND PROVERBS IN KYRGYZ

Annotation

In this article, the proverbs of M. Kashgari in the Divan Lugat at-Turk dictionary are compared with the proverbs of the Kyrgyz language, and the ancient origin of some Kyrgyz proverbs in the dictionary of the Turkic peoples is clearly indicated. Mahmud Kashgari, Yusuf Balasagyn and Korkut Ata are common names among the Turkic peoples. The dictionary of Mahmud Kashgari "Divan lugat at-turk" is an invaluable heritage for future generations. Undoubtedly, this work is one of the spiritual values inherited from our ancestors.

Key words: Mahmud Kashgari, dictionary, heritage, book, Turkic peoples.

Чыгыш аалымдарынын бири Али Эмири (1857-1923) китептин баасын: «Бул китеп эмес, Түркистан өлкөсү. Түркстан түгүл – бүткүл дүйнө!» - деп баалаган. Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө кыргыздар жөнүндө маалыматтар жетиштүү санда берилген. Ал өз эмгегин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» деп бекеринен атаган эмес.

Эгер ал жалаң гана уйгур тилин үйрөнүп, жалаң гана ошол элдин сөздүгүн түзгөндө, өз эмгегин «уйгур тилинин сөздүгү» деп гана атап коймок. Бирок ал кириш сөзүндө көрсөткөндөй, ошол кездеги түрк элдеринин (түрктөр, түркмөндөр, огуздар, чигилдер, ягмалар, кыргыздардын) сөздөрүн чогултуп чыккан. “Мен, - деп жазган Махмуд Кашгари кириш сөзүндө, - түрктөр, түркмөндөр, огуздар, чигилдер, ягмалар, кыргыздардын шаарларын, кыштак жана жайлоолорун көп жылдар кезип чыктым, сөздөрүн топтодум, ар кыл сөз маанилерин үйрөнүп, аныктап чыктым. Мен бул иштерди тил билбегендигим үчүн эмес, балким бул тилдердеги ар бир кичинекей өзгөчөлүктөрдү да аныкташ үчүн да иштедим...”.

“Аларга ошончо көңүл бурдум дейсиң, түрк, түркмөн, огуз, чигил, ягма жана кыргыз калктарынын тилдери бүтүндөй дилиме жат болду. Аларды ар жагынан жыйнактап, негизги бир тартипке салдым. Бул чыгарма адабий эстелик болсун деп, кудайга сыйынып, бул китепти түздүм. Китеп «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» деп аталды” – деп баса белгилеген [Дивану лугат ат -түрк, 1- том, 44-бет]. Махмуд Кашгари жалаң гана сөздөрүн эмес, ал ошол элдердин адабий

материалдарын да чогулткан. Макалдардын тектештигин караганда, сөзсүз эле сөзмө-сөз туура келишине таянганыбыз болбойт. Андай дал келүүлөр да болот, бирок маани-мазмуну туура келип, сөздөрү айырмалуу болсо, ал тилдик бөтөнчөлүктөр экенин эске алуубуз керек. Ошондуктан макалдагы түшүнүксүз же эскирген сөздөр ал узак мезгилдин өтүшүнүн натыйжасында сейрек колдонулуп же унут болуп, архаизмге айланып калганын да унутпоо зарыл.

XI кылымдагы сөздөрдүн айтылыш, жазылыш өзгөчөлүктөрүндө да олуттуу туура келбестиктер болушу - табигый көрүнүш. Аздыр-көптүр болсо да ошол учурда айтылган сөздөр кабыл алынган башка сөздөр менен алмашылып калышы мүмкүн. Ошондуктан бир аз айырмасы менен учураган макалдарды «бул кыргыздыкы эмес» деп өзүбүздүн тилибизден оолактатканыбыз жарабайт. Ошол макалдын мазмуну тилибизде барбы, кандай туура келет, кандай бөтөнчөлүктөргө ээ, ошого назар салганыбыз абзел. Биз байыркы башат катары карап жаткан Махмуд Кашгаринин «Диванындагы» макалдарды биринчи алып, ага кыргыз макалдарын параллель коюу аркылуу салыштырып, өзгөчөлүктөрүн, окшоштуктарын ачабыз. Андагы кыйла макалдар кыргыз тилинде күнү бүгүн сакталса, кыйлалары унутта калган.

Андай жолукпаган макалдарды байыркы кыргыздарда болгон эмес деп бүтүм чыгарууга болбойт. «Дивандагы» айрым макалдар азыркы кыргыз тилиндеги макалдар менен маани-мазмуну, грамматикалык жагы, синтаксистик курулушу дээрлик сакталгандыгын көрөбүз. Далилдерге кайрылалы: *Түлки өз униге үрсө, узуз болур*. Бул макалда «узуз» сөзүнөн башкалары азыркы түрк элдерине түгөл түшүнүктүү. Ал түгүл кыргыз тилинде бул макал азыр да «Түлкү ийнин карап үрсө, котур болот», - деп айырмасыз айтылат. Бир эле макал экени эч кандай күмөн туудурбайт. Бул макалдын байыркы экендиги, кылымдар бою туруктуулугун сактап, ошол мезгилдеги түрк элдеринде түгөлдөй түшүнүктүү болгондугун азыркы түрк элдеринде да учурагандыгынан улам орток макал экендигин баамдоого болот. Макал өтмө мааниде колдонулат. Мында түлкү котур болгону үчүн ийнин жаман көрүп үрүп жаткан жок. Бул макал менен өзүнүн өскөн жерин, элин, мекенин жамандаган, акарат кылып таштап кеткен адамдын оңолбостугун, ал наалатка каларын айтып жатат.

Макалдарды өз ара салыштырууда, албетте, фольклордук чыгарманын ар бир сөзүнө да назар салууга туура келет. Чыгарманын биринчи элементи тил болгон соң, макалдардагы түшүнүксүз, бүдөмүк сөздөргө да көңүл буруп, тактай кетүү макалдын табиятын тереңирээк түшүнүүгө, ал түгүл кыргыз макалдарындагы же тилибиздеги айрым байкалбаган түшүнүктөрдүн төркүнүн табууга мүмкүндүк берет. XI кылымдагы «арт» сөзү азыркы тува тилинде «ашуу» маанисинде кадыресе эле айтылат. Кыргыз тилинде болсо топонимдердин гана тутумунда сакталып, өз алдынча колдонулбай, «ашуу» сөзү басымдуу колдонулуп кеткен. Төмөнкү макалдарды котормосуз эле түшүнсөк болот: *Куш канатын, эр атын*. Кыргызда: «Ат адамдын канаты», - дейт. Куш канатына таянса, эр атына таянары белгилүү. *От тесе агыз күймөс*. Кыргызда: «От дегенден ооз күйбөйт» деген макал элибизде эзелтен айтылат.

Кыргызда: «Көсөө узун болсо, кол күйбөйт», - деген макал мындан миң жылдар алда канча мурда колдонулганын «Дивандагы» макал далилдеп турат: *«Күзеки узун болсо, элик күймөс»*. Фонетикалык жагынан гана айырмаланбаса, мына бул макал кыргыз макалынын өзү: *Таг тагга кавушмас, киши кишиге кавушур*. Бул – байыркы кыргыз тилиндеги айтылышы. Кыргыз тилинде созулма үндүүлөр тилдин тарыхый өнүгүшүндө кийин пайда болгонун эске алсак, бул макалды толук кыргыз макалы дейбиз. Таг «тоо» кыргызда Күмүштак деген топонимдеги «так» «тагдын» өзгөргөн түрү. Демек, жогорку макал – азыркы кыргыз макалынын өзү. Сөзмө сөз алсак: *Тоо тоого кабылбас, киши кишиге кабылышар*. Биздеги: *«Эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт»* деген макалга дал келет. *Киши сөзлөшү, йылкы йыллашу*. Кыргызча мааниси: Киши сүйлөшүп, жылкы жытташып таанышат. «Адам сүйлөшкөнчө, жылкы кишенешкенче» деген кыргыз макалы бар. Мына бул макалдын ушул калыбында сакталып, бүгүн да турушу кандай керемет: *Ики кочкар башы бир ашычта пышмаз*. Сөзмө - сөз алсак: Эки кочкор башы бир ашычта (казанда) бышпас. Макалдын мааниси эки мыктынын бири-бирине жол бербестиги, текеберлиги, батышпастыгы жөнүндө айтылган. Байыркы түрктөрдүн ырым-жырымдык көз караштарын макалдардан байкайбыз: *Ай*

толун болса, элигин имлемес. – Ай толгон болсо, кол менен ымдабайт (көрсөтпөйт). Толгон Айды кол менен көрсөтпөйт. Кыргызда да Айды кол менен көрсөтпөйт, Айга карап отурбайт.

Алы черикде, билге тирикте. – Алы черүүдө, билги жыйында (сыналат). Баатыр жоодо, чечен доодо сыналат.

Сачыратгудын коркмыш куш кырк йыл азры йыгач үзе конмас. – Чачыраткыдан (кылтактан) корккон куш кырк жылы айры жыгач үстүнө конбос. "Кылтактан корккон куш кырк жылы айры жыгач башына конбойт".

Ым билсе, эр өлмөс. – Ым билсе, эр өлбөс. Ым «жашыруун белги». Көздү ымдоо да жашыруун белги. Кыргыз тилинде «ым» өз алдынча айтылбаса да, мүчөлөр менен бирге колдонулат. Кыргызда: «Ымдаганды билбеген сыйпалаган куу сокур», «Чакырганга барбаган ымдаганга зар болот», - дейт.

Экир болса, эр өлмөс. – Экир (дары чөп) болсо, эр өлбөс. Экир болсо эр өлбөйт. Байыркы макалдар бир эле элге таандык эмес. Ар кайсы уруулардан, элдерден чогултулган макалдар болгондуктан, андан бери кыйла заман өтүп, азыркы түрк тилдүү элдердин калыптануусу да ар башка, ар кайсы мезгилдерге туш болду. Араб, фарсы элементтери макалдардан да орун алды. Махмуд Кашгаринин эмгегиндеги «от ичтим» деген сүйлөмдөгү от күйө турган нерсе эмес.

От «дары чөп» катары берилет. Демек, «от» чөп экендиги азыркы кыргыз тилинин материалдары менен деле түшүндүрүлөт: *атты отко кой, оттоп жүрөт, откор.* Байыркы түрктөрдүн чөптү дарылыкка колдонгонун макалдарынан көрөбүз. Алар андыз, жалбыз, мамыры жана башкалардын дарылыгын да белгилешкен. Махмуд Кашгаринин заманында эле айрым түрктөр буддизм жөнүндө кабардар болгондугун макалдар ырастайт. Ошол убакта эле диний маселелердин жагдайлары, тоюндун (динчилдин) талапташ, пикирлеш экендиги таамай айтылат: *Бир тойун башы агрыса, камуг тойун башы агрымас.* – Бир тоюндун башы ооруса, бардык тоюндун башы оорубас. Тоюн – будда кечили. Бир тоюндун башы ооруса, миң тоюндун башы оорумак беле.

Йагыны ашакласа, башка чыкар. – Жоону ашатса (кемсинтсе) башка чыгар. Жоону жокко санаса, башка чыгат.

Кузугда сув бар ыт бурны тегмес. – Кудукта суу бар, ит мурду тийбейт. Кудукта сууга ит мурду тийбейт.

Балык сувда, көзи таштын. – Балык – сууда, көзү – тышта. «Баканын өзү чөлдө болсо да, көзү көлдө».

Макалдарды салыштырууда азыркы кыргыз тилинде сакталганын да, сакталбаганын да көрөбүз. Ар бир макал терең философиялык ойлорду гана камтыбастан, ошол кездеги түрктөрдүн дүйнө тааным, тарыхый маалыматтарынан да кабар берет.

Калын булутуг түни сүрөр, караңку ышыг урунч ачар – Калың булутту түбү сүрөр, караңгы ишти пара ачар. Калың булутту кара шамал сүрөт, кандын караңгы ишин пара түрөт. Урунч – пара (взятка), ошол кылымда эле (XI) болгон.

Таму капугын ачар тавар – Тозок капкасын байлык ачар. Тозоктун дарбазасын байлык ачат.

Теңсизде тегирмен тургурса, йарагысызда йар барар. – Жайсыз жерге тегирмен тургузса, жарамсыз жар пайда болор. Тескебей тегирмен салса, жарамсыз жар пайда болот. *Тойын тапугсак теңри сефинчсиз* – Тоюндун (будда кечили) табынганы (сыйынганы) теңирге сүйүнүчсүз. Тоюндун табынганын Теңир сүйбөйт. *Алын арслан тутар күчин сычган тутмас* – Амал менен арстан тутар, күч менен чычкан тутпас. Амал менен арстан алат, күч менен чычкан кармабайт. *Улук йагыры огулка калыр* – Улуу жоору уулга калат. Улуунун жамандыгы уулга калат.

Макалдар фольклордун өзгөчө жанры болуу менен, өзүнүн кыскалыгы, таамай, курчтугу менен гана айырмаланбастан, ал элге массалык жайылгандыгы, түшүнүктүүлүгү менен да айырмаланат. Жомокту, эпосту, ырларды билбегендер четтен чыгат. Ал эми макалды укпагандар сейрек кездешет. Макалдар туруктуулукка ээ, б.а., ал салттуу айтылып келаткандыктан, оозеки айтууда калыптанып, өзгөрүүгө оңой менен моюн сунбайт. Албетте,

коомдук өзгөрүүгө ылайык айрым жаңы мааниге, мазмунга өткөн макалдар да болушун жокко чыгарууга болбойт.

Мисалга ала турган болсок, *Ытка увут атса, улдаң йемес*– Итке уят бүтсө, ултаң жебес. Абийир күткөн ит аякка баш салбайт маанисинде. *Оглак йиликсиз, оглан биликсиз* – Улак жиликсиз (чучуксуз), улан (бала) билимсиз. *Күз келиги йазын белгүрер* – Күз келерин жаз билгизер. Күздүн келечегин жаз билгизет. Күздүн күчүн жаз билгизет. *Куруг йыгач эгимес, курмыш кириш түгүлмес*– Кургак жыгач ийилбес, курган кириш түйүлбөс. *Улугны улугласа, кут болур* – Улууну улууласа, кут болор. «Улуудан уял, кичүүдөн иймен». *Эрдем башы тыл* – Эрдем (адеп) башы – тил. *Кадаш темиш коймадук, казын темиш коймыш* – Тууган деген (де) койбогон, кайын деген (де) койгон сыяктуу макалдар бир аз өзгөрүүлөр менен колдонулуп келет.

Ошону менен катар, бүгүнкү күндө дал сөздүктөгүдөй маанисин жоготпогон макалдар да кездешет: *Йаш от күймес, йалафар өлмес*– Жаш от күйбөс, элчи өлбөс. Жаш от күйбөйт, элчи өлбөйт. Суу отун күйбөгөн сыңары элчиге да өлүм жок деген маани айтылган. Кыргыз макалында да: «Элчиге өлүм жок», - деген кеп байыртан калган.

Йазмас атым болмас, йаңылмас билге болмас– Жазбас атым болбос, жаңылбас чечен болбос. Жаздым атпас мерген болбос, жаңылбас чечен болбос. Кыргыз тилиндеги: «Жаңылбас жаак болбойт, мүдүрүлбөс туяк болбойт», - деген макал жогорку макалга мааниси туура келет. *Йалнук меңү тирилмес, сынка кирүб кирү йанмас* – Адам түбөлүк тирүү болбос, көргө кирип, кайра жанбайт. Адам түбөлүк жүрбөйт, көргө кирген соң келбейт. Мааниси: «Кеткен келбейт, алганын Алла бербейт». *Тегирменде тугмыш сычган көк көкрекине коркмас* – Тегирменде туулган чычкан көк күркүрөгүнөн коркпос. Тегирменде туулган чычкан күндүн күркүрөгүнөн коркпойт. *Кары өкүз болдука коркмас* – Кары өгүз балтадан коркпос. Картаң өгүз балтадан коркпойт. *Умайга табынса огул болур* – Умайга табынса уул болоор. Умайга сыйынган уулдуу болот.

Жогорудагы макалдардан кыргыз макалдары менен далма-дал келген макалдарды карап, аларды байыркы кыргыз макалдары деп да айтууга болот. Бул жөн гана башка түрк элдеринен алыстап, кыргыздарга жакындаткан жалган патриоттук эмес. Бул фактылардын негизинде айтылган ой. Эгерде башка түрк элдеринде да айтылган макалдар болсо, бул жалпы түрк элдерине таралган макал болуп саналат. Андай орток айтылган, кенен таралган макалдарды түрк элдеринин тектештигинен, бири-бирине оошкон макалдар деп эсептөөгө туура келет. М.Кашгари ошол кездеги түрк элдеринин оозеки чыгармаларынын үлгүлөрүнөн, макалдарынан жетишээрлик жыйнаган. Сынчы, окумуштуу проф. К.Артыкбаев: «Кыргыз элинин өткөндөгү жазма адабий мурастарын эске алган кезде биздин көңүлүбүздүн чордонунда эң биринчи иретте Махмуд Кашгаринин «Дивани лугат ат -түрк» сөздүгү менен Баласагындык Жусуптун «Кутадгу билиг» поэмасы турууга тийиш... Анткени ал эстеликтерди орток адабий мурастар деп айтууга бардык жактан толук негиздер бар болуп отурат. Ал эми мындай негизи жоктор, бир эл экинчи элдин маданий кенчин эч убакта талаша да, же болбосо бизге да таандык орток адабий мурас деп айта алмак эмес» [<https://ky.wikibooks.org/wiki>].

Макалдардын өмүрү узак. Кылымдардан-кылымга жашай бере тургандыгын М.Кашгаринин «Дивану лугат ат -түрк» сөздүгүнөн, байыркы түрк жазма эстеликтеринен, антика афоризмдеринен, «Коркут ата китебиндеги» накыл сөздөрдөн көрөбүз. Теги бир тектеш элдердин руханий дөөлөттөрү биз үчүн да өзгөчө мааниге ээ экендигин эске алганыбыз абзел. «Өлгөн тирилбес, өткөн кайтып келбес», - дейт Коркут баба. Чынында эле, өткөндөн сабак алууга болот, бирок анын кайрылбасы анык. Байыркылардын сөздөрүнөн чечендиктин, акылмандыктын үлгүсүн көрөбүз. Макалдардын узак өмүр сүрүшү адам турмушу менен ажырагыс жашап, акылман айтылгандыгына байланыштуу. Элдин элегинен, турмуш сыноосунан өткөн макалдар аны жараткан калктын каада-салтын, жашоо шартын, коомдук түзүлүшүн, тарыхын чагылдырат. Кайсы калк болсо да, өзгө калктар менен катнашы жок жашабайт. Турмуш жагдайына, тарыхый абалына жараша өзгө эл менен тике же кыйыр байланышта болот. Материалдык эле алыш-бериш болбостон, сөз, ой алакаларынын алкагында да алыш-бериш жүрөт. Лексикондордун гана кабыл алынышы болбостон,

макалдардын да кабыл алынышы жүрөт. Түрк элдеринин таралуу аймагы Чыгыш менен Батышка чейин созулгандыктан, гректер, римдиктер, орустар, арабдар менен рухий байланыштары макалдардан да байкалат. Мындай рухий таасирлер, кабыл алуулар ой-сезимдин байышына алып келет.

Эл өзүндө болбогонду өзгө элден алып бөксөсүн толуктайт, аны өз менчигине айландырат. Алар сиңип, элге алынып кеткен соң, анын бөлөк-бөтөндүгү билинбей, улуттук дөөлөткө айланат.

Колдонулган адабияттар:

1. Даутов К. Албан кырдуу алп акындын дүйнөсү. –Бишкек, 2003.
2. Дивану лугат ат -түрк, 1- том, 44-бет
3. Керимжанова Б. Кыргыз элинин макал жана лакаптары. – Фрунзе, 1955.
4. Кыргыздын макалдары менен лакаптары.-Фрунзе: Кыргызмамбас.-1948.-3-б.1999.
5. Макал – лакаптар 10том. – Б.: Шам, 2001. -5б.
6. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. // Фонетика жана лексикология. –Бишкек,
7. Усубалиев Б. Антонимдер жана аларды окутуу. –Фрунзе: Мектеп, 1987.
8. <https://ky.wikibooks.org/wiki>

*Хурибаева Э.Г., ф.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Атабаева Н.Т., магистрант
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ*

МЕТАФОРАНЫ ҮЙРӨНҮҮНҮН КОГНИТИВДИК НЕГИЗДЕРИ

Аннотация

Адамдын таанып -билүүсү (тил, миф жана искусство сыяктуу) биздин таануу аракетиндегизге чейин эле өзүнүн структурасына ээ. Таанып -билүү түшүнүгү адамдын рухунун татаал ишмердүүлүгүн гана камтыбай, ал билим, аң -сезим, акыл, ой жүгүртүү, элестетүү, чыгармачылык, пландар менен стратегияларды иштеп чыгуу, чагылдыруу, символизация, тыянак чыгаруу, көйгөйлөрдү чечүү, визуализация, классификация, фантазия жана кыялдар бирок дагы кыймылдуу көндүмдөрдү уюштуруу, кабылдоо, психикалык сүрөттөлүштөр, эстөө, көңүл буруу жана таануу сыяктуу күнүмдүк процесстерди да камтыйт.

Түйүндүү сөздөр: таанып -билүү, метафора, метонимия, когнитивдик лингвистика, кабылдоо.

КОГНИТИВНЫЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ МЕТАФОРАМИ

Аннотация

Человеческое познание (например, язык, миф и искусство) имеет структуру задолго до наших познавательных усилий. Понятие познания включает в себя не только сложную деятельность человеческого духа, но и знание, сознание, интеллект, мышление, воображение, творчество, разработку планов и стратегий, рефлексии, символизацию, вывод, решение проблем, визуализацию, классификацию, фантазию и воображение, но также включает повседневные процессы организации двигательных навыков, восприятия, ментальных образов, памяти, внимания и узнавания.

Ключевые слова: познание, метафора, метонимия, когнитивная лингвистика, восприятие.

COGNITIVE BASES OF LEARNING BY METAPHORS

Annotation

Human cognition (for example, language, myth and art) has a structure long before our cognitive efforts. The concept of cognition includes not only the complex activities of the human spirit, but also knowledge, consciousness, intelligence, thinking, imagination, creativity, development of plans and strategies, reflection, symbolization, inference, problem solving, visualization, classification, fantasy and imagination, but also includes the daily processes of organizing motor skills, perception, mental imagery, memory, attention, and recognition.

Key words: cognition, metaphor, metonymy, cognitive linguistics, perception.

"Когнитивдик лингвистика" - жалпы таанып билүү механизми катары тилге басым жасаган багыт. "Таанып -билүү" терминин ачкычы катары кабыл алган бул илимдин концепциясы кызыктуу. Бул макалада когнитивдик метафора, анын илимий жаңылыгы жана практикалык мааниси, кыргыз тилиндеги зооморфтук метафоралар (Т.Касымбековдордун «Сынган кылыч» романынан мисалдар), метафоранын өзгөчөлүгү жана аны ишке ашырган милдеттери, кыргыз адабиятындагы чыгаан жазуучусу Ч.Айтматовдун эмгектеринен мисалдар менен берилет.

Когнитивдик мамиле бүгүнкү күндө когнитивдик процесстердин анализине таянбастан, мурда изилдөөлөрү натыйжасыз болгон маселелерди чечүүнүн ачкычы болуп калды. Кээде когнитивдик мамиле жөнүндө эмес, «Жаңы философиялык энциклопедияда» «маалыматтык-теориялык моделдерди колдонуунун негизинде аң-сезимди жана жогорку ой жүгүртүү процесстерин изилдөөчү илимдер комплекси» деп аныкталган когнитивдик илим жөнүндө сөз кылышат.

Когнитивдик метафора, ошондой эле концептуалдык метафора - негизги психикалык операциялардын бири, бизди курчап турган дүйнөнү таануунун, структуралаштыруунун жана түшүндүрүүнүн жолу, бир концептуалдык чөйрөдөгү билимдердин башка концептуалдык чөйрөдөгү кесилиши.

Концептуалдык метафора «кыска салыштыруу» эмес, кепти кооздоо ыкмаларынын бири эмес, ал тургай сөздүн, жалпы эле тилдин касиети да эмес. Заманбап когнитологиянын көз карашында метафора негизги психикалык операциялардын бири болуп саналат, ал бизди

курчап турган дүйнөнү таануунун, структуралаштыруунун жана түшүндүрүүнүн ыкмасы. Метафора күнүмдүк жашоого кирип, тилге гана эмес, ой жүгүртүүгө, иш-аракетке да кирет. Биздин күнүмдүк концептуалдык системабыз, биз ойлогон жана иш-аракет кылган тилде, негизинен метафоралык болуп эсептелинет. Метафора түшүнүгүнүн тарыхына кайрылсак, байыркы грек философу жана окумуштуусу Аристотель өзүнүн эмгектеринде биринчилерден болуп метафора түшүнүгүн караган. «Метафора» терминин биринчи жолу Исократ Евагордо (б. з. ч. 383) колдонгон [1]. Ал эми метафора теориясынын пайдубалын Аристотель түптөгөн, ал «Поэтикада» метафораны сөздүн маанисин окшоштукка жакын деп, кайра карап чыгуунун жолу катары сүрөттөгөн. Байыркы илимдин тереңинде 20-кылымда калыптанган метафорага көз караш тилдин ажырагыс бөлүгү катары коммуникативдик, номинативдик, когнитивдик максаттар үчүн зарыл болгон [2].

Когнитивдик метафораны концептуалдаштыруунун формаларынын бири катары карап, Е.С.Кубрякова “Когнитивдик терминдердин кыскача сөздүгүндө аны жаңы түшүнүктөрдү туюндурган жана калыптандыруучу когнитивдик процесс, ансыз жаңы билимдерди алуу мүмкүн эмес” деп аныктама берген [3]. Анын булагы боюнча, когнитивдик метафора адамдын ар кандай индивидуалдык жана объектилердин, класстарынын ортосундагы окшоштуктарды кармап калуу жана түзүү жөндөмүнө туура келет [4].

Эң жалпы мамиледе метафора бир объекттин экинчи объект аркылуу көрүнүшү катары каралат жана бул мааниде билимди тилдик формада көрсөтүүнүн жолдорунун бири болуп саналат. Метафора өзүнчө обочолонгон объектилерге эмес, татаал ой мейкиндигине (сенсордук тажрыйба чөйрөлөрү) тиешелүү. Таануу процессинде бул татаал, дароо байкалбаган ой мейкиндиктери метафоралар аркылуу жөнөкөй же өзгөчө байкалуучу ой мейкиндиктери менен байланыштырылат [5].

Андан ары метафора маселеси риторикадан чыгып, тил илимине өттү. Бул версияга ылайык, метафора “кадимки” аталышты сүрөт менен кайра карап чыгуу болуп эсептелет. Метафора жашыруун салыштыруу катары берилген. Салыштыруу теориясы метафоралык билдирүү эки же андан көп объектилерди салыштыруу менен байланышкан деп ырасталат. Кийинчерээк, XIX - XX кылымдарда тилдин семантикалык теориясынын пайда болушу менен салыштырма көз караш катуу сынга алынган. Бул көз караштын негизги каршылаштары Дж.Сирл жана М.Блэк болгон. Дж.Сирл метафора эки семантикалык маанисин – тагыраак айтканда, метафоралык колдонулган сөз айкашынын жана аны курчап турган сөздүк контексттин вербалдык карама-каршылыгы же өз ара аракеттенүүсү менен байланышкан деп ырастаган [6]. М.Блэк биринчилерден болуп төмөнкү сунушту ачык негиздеген: «Бир катар учурларда метафора жөн эле окшоштукту жаратат, бирок билдирбейт деп айтуу туурараак болмок» [7]. Метафоранын салыштырма теориясына жооп катары М.Блэк жана андан кийин башка көптөгөн изилдөөчүлөр семантикалык өз ара аракеттенүү теориясы деп аталган теорияны иштеп чыга башташты. Ошондой эле метафора окшоштуктарды ачпай, тескерисинче, аларды жаратаарын белгилешти. Мурда эч ким салыштырып көрбөгөн нерселердин ортосундагы окшоштуктарды ачып берет.

Метафора – чындык объектилерин, алардын аталыштарын таануунун, көркөм образдарды түзүүнүн жана жаңы маанилерди жаратуунун негизги ыкмаларынын бири. Когнитивдик, номинативдик, көркөм жана семантикалык функцияларды аткарат [8].

Түздөн-түз байкалбаган абстракттуу объектилерге сезүү аркылуу кабыл алынган белгилерди айтып, когнитивдик метафора гносеологиялык (когнитивдик) функция аткарат. Ал экинчи даражадагы предикат- сын атоочтордун, этиштердин объективдүү эмес жактарды мүнөздөгөн чөйрөсүн түзөт, алардын касиеттери физикалык объектилердин жана байкалган кубулуштардын сезилүүчү белгилерине окшоштуктары менен айырмаланат.

Мындай түрдөгү метафоралар – когнитивдик – сезимдердин тымызын семантикалык дифференцияланган тилин түзүп, ошол эле учурда семантикалык конвергенцияга тенденцияны көрсөтөт. Мисалы, «сүйүүнү токтотуу» маанисин төмөнкү метафоралар аркылуу берүүгө болот: «сүйүү өчтү, өлдү»

Заманбап илим интеллектуалдык жөндөмдөрдүн, чыгармачылыктын жана элестүү ой жүгүртүүнүн өнүгүшүн метафоралык ой жүгүртүүнүн деңгээлине түздөн-түз көз каранды кылып коёт. Когнитивдик процесстин жүрүшүндө автор өзүнүн узак мөөнөттүү эс тутумунун аймактарын изилдеп, эки референтти (кээде логикалык жактан бири-бирине дал келбеген) табат, алардын ортосунда мазмундуу байланышты негиздеп, акырында метафораны түзөт. Демек, ой формасы кепте чагылдырылат: автор метафораны жаратат, б.а. лингвистикалык образды түзөт. «Негизинен психологдор тилди когнитивдик процесстердин негизги көрүнүшү деп эсептешет. Ал адамдын жүрүм-турумунун бардык башка түрлөрүнө караганда ой жүгүртүүнү, кабылдоону, эстутумду, маселени чечүүнү, интеллектти жана окууну чагылдырат». Бир эле объектти кабыл алуу, бир эле кубулушту байкоо менен ар кандай адамдар бирдей эмес маалыматтарды алышат, анткени бул адамдардын аң-сезиминин структуралары ар кандай болушу менен шартталган [9].

Азыркы когнитивдик лингвистика метафораны кепти кооздоо жана образды түшүнүктүү кылуу үчүн арналган троп катары эмес, ой жүгүртүүнүн формасы катары карайт. Коммуникативдик ишмердүүлүктө метафора адресаттын интеллектине, сезимине жана эркине таасир этүүчү маанилүү каражат болуп саналат.

Метафора биздин бүтүндөй күнүмдүк жашообузга сиңип, тилде гана эмес, ой жүгүртүү менен иш-аракетте да көрүнөт. Тажрыйбаны түшүнүү үчүн метафораларды колдонуу - адам ой жүгүртүүсүнүн эң чоң жеңиштеринин бири.

Метафора, бир эле учурда субъективдүү жана объективдүү факторлорду белгиленгенге жамааттык жана жекече баа берүүнү камтыйт.

Жаныбарлардын аталышындагы коннотативдик маанини (оң/терс баалоо) аныктоо жана адамдын өзгөчөлүктөрүн (оң, терс) берүү менен аларды лексика-семантикалык топторго бөлүүгө болот, алардын борбору тышкы кыймыл-аракеттер менен түзүлөт. адамдын ички абалы: анын жүрүм-туруму, мүнөзү, коомдогу мамилелери, баарлашуу жөндөмдүүлүгү, физикалык жөндөмдүүлүгү ж.б. зооморфизмдер адамдын ички жана тышкы дүйнөсүн концептуалдаштыруу менен байланышкан коннотативдик маанини камтыйт. Мисалы: кыргыздын лингвистикалык дүйнө сүрөтүндө карышкыр башка жаныбарлардан мүнөзүндө туруктуулукту, эркиндикти сүйгөндүгү менен айырмаланат. Аймакты өзгөчө белгилөө менен өзү жашаган бул аймакты коргойт. Кокус бул жерге дагы бир карышкыр келип калса, анда алар аймак үчүн аёосуз күрөшөт. Адамды карышкыр менен салыштыруу агрессивдүү мүнөзгө ээ.

Зооморфизмдер байыркы заманда кеңири таралган тотемизмге барып такалат, алардын маданиятына көптөгөн элдер таасирин тийгизген. Тотемизмдин калдыктары фольклордо айбандардын колдоочуларынын образдарында сакталып калган: жылкы, төө ж.б. Кыргыз фольклорунда, анын ичинде «Манас» эпосунда зоогонисттик тотемдик мифтер кездешет: Аларга: төөнүн колдоочусу – Ойсул-Ата, бээнин колдоочусу – Камбар-Ата, уйлар – Зеңги баба, кочкорлор – Чолпон-Ата, канаттуулар – Буудайык, иттер – Кумайык ж.б.у.с. «Манас» эпосунда – Кумайык иттин коргоочусу экенин тапса болот [10]. Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” [11] романынын мисалында кыргыз тилинин зооморфтук салыштырууларын көрүүгө болот. Мисалы: *Аркан сынып бийиктен түшкөн бүркүт сыяктуу* - абдан алсыз (өтө күчсүз); *кара жсырткыч куш сымал* - абдан ачууланып (өтө каардуу); *ыркырап турган илбирс өңдөнүп* - абдан каарданып (өтө ачуулуу); *каткан балыктай* - абдан арыктап кеткен (өтө арык). *Кайран будайды жарып-жарып эле басса бериптир деп, энени жыландай чагат.* (жылан сыяктуу). Бул мисалдар көрсөткөндөй, салыштыруу сүйлөөдөгү жеке байкоолордон келип чыгат. Демек, кыргыз тилинде салыштыруулар негизинен зоонимдик лексика аркылуу берилет. «Сынган кылыч» романында адамдын образын сүрөттөөдө автор каармандын, кыймыл-аракеттин, жаныбарлардын түрүнүн белгилерин колдонуп, романдын көркөм контурун аныктаган образдардын колориттүүлүгүн аныктайт.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары өзгөчө руханий-нравалык багыты жана ошол эле учурда терең философиясы жана адамдын турмуштук баалуулуктарды түшүнүүдөгү жөнөкөйлүгү менен айырмаланат.

Жазуучунун каармандары жеке бакытка байланышкан маселелерди чечүүдө моралдык тандоого душаар болушат. Дал ушул образдуу каражаттардын, өзгөчө метафоранын коммуникативдик жана когнитивдик ролу автордун турмуштун бүтүндүгү жана чынчыл картинасын түзүшүн аныктайт.

Айтматов сүрөттөлгөн кубулуштарга аралашууга багытталган метафораны окурманга оозеки таасир этүү куралы катары колдонот: «*Оо, Ысык-Көл, жердин көзү сен*» [1, 590-б.]; «*Улуу теректин курсагы*» [1, 360-б.] ж.б. Метафоралык конструкцияларга китеп стилинин лексикасы («*көз*», «*карын*»), эпитеттер («*улуу суу*», «*укмуш учур*», «*коркунучтуу суук*», «*ачуу ырахат*» ж.б.), абстракттуу зат атоочтор («*сагынуу*», «*коркуу*», «*эркиндик*», «*түйшүк*», «*кубаныч*», «*боорукердик*», «*качуу*»), адамдын ички дүйнөсүн мүнөздөйт.

Ч.Айтматов колдонгон метафоралык сөз айкаштары жазуучу тарабынан образдуу каражаттарды тандоо сюжеттин мүнөзүнө жана өнүгүшүнө, каармандардын типологиялык образдарына, чыгарманын идеясына байланыштуу.

Айтматовдун метафорасы көркөм ой жүгүртүүнүн универсалдуу каражаты катары иштеп, реалисттик образдарды жаратууга жана автордун ой-ниетин ишке ашырууга салым кошот. Өзгөчө семантикалык жүгү бар метафоранын колдонулушу чыгарманын моралдык милдеттерин чечүүгө багытталган.[12]

Эми кыргыз акындарынын чыгармаларындагы синестезиялык метафораларга кайрылсак, белгилүү кыргыз төкмө акыны Барпы Алыкуловдун «Кош алма» аттуу ырындагы:

Кышында ызгаар жетпеген,
Кырмазы жыты кетпеген.
Кыздардын кызыл алмасын
Кызыгып жүргөн Барпы акын
Кантип ырга салбасын [13].

Аталган ырда кыздардын кош көкүрөгү *кош алма* метафорасы аркылуу туюнтулуп, чыгарманын көркөмдүк касиетин күчөтүп турганында шек жок.

Мындай көрүнүш кыргыз эл акыны С. Эралиевдин «Сары» [14] аттуу ырында да жолугат

Тарткам мен да санааны,
Бирок өзүн көрбөгөм,
Билбейм анын өңү менен формасын.
Антсе дагы эл санаага берген өң
Сары болуп саналат.
«Санаа тартып саргайып» деп коюшат...

Кыргыз тилинде *сары санаа* «түс + эмоция» таризинде жаралган синестезиялык метафора. Базалык статустагы санаа (печаль) эмоциясы чыныгы же кыялдуу дүйнөдөгү жоготуудан (убактылуу, түбөлүк ажырашуу, ар кандай кырсык, жамандык, өлүм) улам өзөктөнүп, шартына карай оң жана терс функция аткарат. Санаа эмоциясы кейүү (грусть), муңаюу (уныние) жана бук болуу (хандра), сарсанаа абыгерчилиги катары адам башынан кечирилет.

О.Султановдун поэзиялык чыгармаларында да синестезиялык метафоралары көп жолугат.

«Түс+угум» синестезиясы акындын «Сенсиз» аттуу ырында кейипкердин жан шеригисиз – аялсыз - дүйнө караңгы экендигин билдирүүдө стилдик каражат катары колдонулат:

Бак-дарактар атыңды атап
Жашыл шоокум чакырат [15].

Жалпылап айтканда, синестезиялык метафоралар жана метафоранын башка түрлөрү кыргыз элинин карапайым тилинде, көркөм адабий, айрыкча поэзиялык чыгармаларда көркөм каражаттардын бири катары жашап келет [16]. Демек, метафоралардын адам баласынын ички сезимин, ой –туюмун чагылдырып берүүдө аткарган ролу чоң десек жаңылышпайбыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Античные теории языка и стиля. М. – Л., 1936. С. 217.
2. Аристотель. Поэтика. М., 1984.
3. Краткий словарь когнитивных терминов / Под ред. Е. С. Кубряковой. М., 1996. С. 55.
4. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс. Вступительная статья // Теория метафоры. М., 1990. С. 5 – 32.
5. Краткий словарь когнитивных терминов / Под ред. Е. С. Кубряковой. М., 1996. С. 55.
6. Серль Дж. Метафора // Теория метафоры. М., 1990.
7. Блэк М. Метафора // Теория метафоры. М., 1990. ЛЭС. М., 1986
8. Баранов А. Н. Очерк когнитивной теории метафоры // Русская политическая метафора (материалы к словарю). М., 1991.
9. Акматова А. Б. Зооморфизмы в киргизском языке // Гуманитарный вектор. 2020.
10. Касымбеков Т. Сынган кылыч. – Бишкек: Киргизстан, 1998. – С. 228.
11. Барпы. Тандамалар. Ф.: Кыргызстан, 1984. – 288.
12. Эралиев С. Сан тоолор (ырлар жана поэмалар). Ф.: Кыргызстан, 1971. – 266
13. Султанов О. Чарчоонун жүзүнчү ыры: Ырлар жана поэмалар. – Ф.: Адабият, 1989. – 344-б.
14. К. Саматов .Көркөм чыгармалардагы синтезиялык метафоралар, -Б.: 2018
15. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%>
16. <https://cyberleninka.ru/article/n/metafora-kognitivnye-osnovy-otsenochnosti>
17. <https://www.bestreferat.ru/referat-163147.html>

*Турдубаева А.М., ф.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ НЕОЛОГИЗМДЕРДИН ИНТРАЛИНГВИСТИКА ЖАНА ЭКСТРАЛИНГВИСТИКА ЖОЛДОРУ МЕНЕН КЕЛИП КИРИШИ

Аннотация

Бул макалада кыргыз тил илиминдеги адабияттарга сереп салуу менен жаңы маанилердин экстралингвистика жана интралингвистика пайда болуу жолдорун ачып көрсөтүүгө аракет кылдык. Бир дагы жаңы сөздөрдү кабыл албаган тил жок. Кабыл албаган болсо, анда өлүү тил болуп калат десек жаңылышпайбыз. Эмгегибизде неологизмдердин семантикалык, морфологиялык, лексикалык жол менен пайда болгондорун дагы талдоого аракет кылдык. Ар бир доордо коомдук формациялардын алмашышы, техниканын, илим-билимдин өсүшү менен дагы көп жаңы сөздөрдү кабыл алабыз.

Түйүндүү сөздөр: Жаңы, маани, кыргыз тили, сөздөр, лексика, пайда болуу, ички булак, сырткы булак, неологизм, коом.

ВНЕДРЕНИЕ НЕОЛОГИЗМОВ В КЫРГЫЗСКИЙ ЯЗЫК ЧЕРЕЗ ИНТРАЛИНГВИСТИКУ И ЭКСТРАЛИНГВИСТИКУ

Аннотация

В данной статье мы сделали обзор литературы по кыргызскому языкознанию и попытались выявить пути возникновения новых значений экстралингвистики и интралингвистики. Нет языка, который не принимал бы никаких новых слов. Если его не принять, то это мертвый язык. В нашей работе мы также попытались проанализировать семантическое, морфологическое и лексическое происхождение неологизмов. В каждую эпоху, со сменой общественных формаций, с ростом техники и науки мы принимаем много новых слов.

Ключевые слова: Новое, значение, кыргызский язык, слова, лексика, происхождение, внутренний источник, внешний источник, неологизм, общество.

INTRODUCTION OF NEOLOGISMS IN THE KYRGYZ LANGUAGE THROUGH INTRALINGUISTICS AND EXTRALINGUISTICS

Annotation

In this article, we reviewed the literature on Kyrgyz linguistics and tried to identify the ways in which new meanings of extralinguistics and intralinguistics appeared. There is no language that does not accept any new words. If it is not accepted, then it is a dead language. In every epoch, with the change of social formations, with the growth of technology and science, we adopt many new words.

Key words: New, meaning, Kyrgyz language, words, vocabulary, origin, internal source, external source, neologism, society

Коом өсүп өнүккөн сайын жаңы түшүнүктөрдүн пайда болушу, коомдук аң-сезимдин өнүгүшү, коомдук ар кандай жаңы кубулуштардын, жаңы экономикалык, же болбосо жаңы коомдук саясий түзүлүшкө өтүү менен бирге, жаңы сөздөрдүн же болбосо жаңы маанилердин (неологизмдердин) пайда болушуна алып келет десек туурадай сезилет. Окумуштуулар «новые слова, появляющиеся в языке в результате возникновения новых понятий, явлений, качеств, называются неологизмами (от гр. neos – новый + logos – слово)» деген аныктама беришкен [2:41-б.].

Басып өткөн тарыхый коомдун ар бир доорунун ошол мезгилдеги жаңы пайда болгон неологизмдери болот. Алсак, кыргыз тилиндеги кыргыз элинин Кокон хандыгынын тушунда пайда болгон неологизмдер: аталык, удайчы, датка, аптабачы, паңсат, сарбаз, сыпай, саркер, өкүмдар, жаңгер, ясаул, миршаб, кушбеги ж.б.; Орус падышачылыгына кошулган мезгилдеги жаңы пайда болгон сөздөр: генерал, оез, болуш, старчын, гүбүрнатыр, самоор, батрак ж.б.; Октябрь революциясынан кийин пайда болгон жаңы сөздөр: большевик, революция, колхоз, совхоз, кулак, трактор ж.б.; Совет бийлигинин тушунда пайда болгон жаңы сөздөр: Жогорку Совет, библиотека, космос, спутник, космонавт, депутат, манифест, партия, комсомол, пионер, вожатый ж.б.; Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин да кыргыз тилинин лексикасында жаңы сөздөр пайда болгон: президент, спикер, бартер, брокер,

бажыкана, демөөрчү, акционердик коом, менежер, акыйкатчы, клип, айыл өкмөт, премьер-министр, мэр, мэрия, инвестор, кредит, кредиттик союз, кооператив, бизнес ж.б.

Кыргыз тил илиминде дагы окумуштуулар жаңы маанилердин бир топ пайда болуу жолдорун ачып көрсөтүшкөн. Алсак, кыргыз тил илиминин негиздөөчүсү Касым Тынстанов алгачкылардан болуп төмөндөгүдөй жолдор аркылуу жаңы сөздөрдү киргизген. 1. Орус тилинен сөздөрдү калькалоо, жарым калькалоо тактап айтканда толук, жана жарым жартылай кыргыз тилинин төл сөздөрүн колдонуп, которуу жолдору менен жаңы сөз киргизген: библиотека – китепкана, библиография – китептеме, биография – өмүр баяны, география – жарапыя, дезорганизатор – бузгунчу, контрреволюция- револютсага каршы; 2.Ички булактардын эсебинен сөз жасоо аркылуу дагы жаңы сөздөрдү жараткан: подкласс- классча, подвид – түрчө, подрод – урууча, подсудимый- соттуу, аморализм- маралсыздык, неовитализм – жаңы витализм, неокапитализм- жаңы капитализм ж.б. [3:60-61-б.].

Андан бери деле, кыргыз тилинин лексикасында дагы жылыштар болбой койгон жок. Анткени коомдук турмуш улам өзгөрүп, өсүп, өнүгүп, жаңы техника, илим жана башка толуп жаткан тармактар улам жаңыланып, ал тургай мамлекет өзү мурун Советтер Союзунун курамында болгон болсо, кийин өз алдынча көз карандысыз эгемендүүлүккө ээ болуп, жаңы коомдук-экономикалык түзүлүшкө багыт алышы менен бирге, жаңы аталыштар, ар кандай жаңы кубулуштарды, түшүнүктөрдү атоо менен жаңы сөздөр дагы пайда болду десек туурадай сезилет.

А. Сапарбаев да неологизмдердин пайда болушунун төмөнкүдөй жолдорун көрсөткөн. 1. Семантикалык ыкма аркылуу пайда болгон неологизмдер: Сөздөрдүн маанилеринин кеңейиши, б.а. мурдагы эле сөздөрдүн жаңы түшүнүктү атоо үчүн колдонулушу эски жана жаңы түшүнүктөрдүн окшоштук боюнча ассоциациялык жактан байланышынан, экөөнүн ортосундагы жалпылык-окшоштуктан келип чыгат. Мына ушундай ык менен пайда болгон сөздөгү жаңы маанилер **семантикалык неологизмдер** деп аталат. Мисалы, талкулоо – мурунку мааниси чылгый терини ийлөө болсо, кийин колдонулуш чеги кеңейип, маселени талкулоо, илимий иштерди талкулоо деген сыяктуу жаңы мааниге ээ болгон. Ошондой эле кара – мурда көр маанисинде колдонулса, кийин маселени кароо, сотто ишин кароо деген сыяктуу жаңы маани менен толукталды. 2. Неологизмдердин морфологиялык жол менен жасалышы: кыргыз тилинде мурдатан эле колдонулуп жүргөн сөздөргө **–чы** мүчөсүнүн жалганышы менен кесипти билдирүүчү төмөндөгүдөй жаңы сөздөр жасалган: изилдөөчү, сынчы. (“сынчы” деген сөздү биз семантикалык неологизмдерге кошмокпуз, бул кесип мурда эле болгон, мисалы А.Осмоновдун Толубай сынчы дегендей да мурун жылкы-куштарды сындаган, адамдын жеке мүнөзүн сындаган да сынчылар болгон, кийин мааниси кеңейип адабий сынчылар пайда болгон(автор Т.А.)), ширетүүчү, тилчи, адабиятчы, саясатчы, куруучу ж.б . Ошондой эле **–ым, -ма, -гыч, -ыш,-ооч** ж.б. көптөгөн мүчөлөр аркылуу чыгарма, котормо, башкарма, сүрөттөмө, баяндама, уюм, ийрим, сүйлөм, келишим, өндүргүч, өндүрүш, күчөткүч, аныкталгыч, өзгөрүш, байланыш, баяндооч, бышыктооч ж.б. 3.Неологизмдердин синтаксистик жол менен жасалышы: Октябрь революциясынан кийин пайда болгон көптөгөн жаңы түшүнүктөр тилде мурдатан колдонулуп келе жаткан сөздөрдүн жаңы тизмеги аркылуу аталып, жаңы мааниге ээ болушкан: өнөр жай, кириш сөз, жарыш сөз, өмүр баян, ишеним кат, басма сөз,окуу китеби ж.б. Синтаксистик жол менен жасалган кыргыз тилиндеги неологизмдердин дагы бир түрү орус тилинин үлгүсүндө пайда болду: **самокритика** – өзүн өзү сыноо, **треугольник**- үч бурчтук, **производственные средства** – өндүрүш каражаттары ж.б. Ошондой эле кош сөз түрүндөгү неологизмдердин дээрлик бардыгы орус тилинен калькалоо жолу менен жасалды: жасалма спутник, турмуш-тиричилик, диван-кровать, илимий-популярдык, лабораториялык практикалык ж.б. жаңы сөздөрдүн пайда болуу жолдорун көрсөткөн. Ж.Мукамбаевдин да жаңы сөздөрдүн пайда болуу жолдорун, анын ичинен калькалоонун бир нече түрлөрүн көрсөткөн, морфологиялык, синтаксистик, ички жана сырткы булактардын эсебинен пайда болуу жолдору тууралуу да ой пикирлери бар [1:147-148-б.] Жогоркудай жалпы тилдеги неологизмдер менен катар, акын-жазуучулар көркөм каражат катары стилистикалык максатта өздөрүнүн индивидуалдык неологизмдерин да жаратышат.

Мындай мүнөздөгү неологизмдер жалпы тилдеги неологизмдер сыяктуу жаңы пайда болгон түшүнүктү, нерсени атоо зарылдыгынан келип чыкпастан, мурдатан эле тилде аты белгилүү болгон түшүнүктү жаңыча атоо менен, ага күчтүү эмоция, стилистикалык тактык берүү максатын көздөйт да, көпчүлүк учурда жеке гана чыгарманын же жеке жазуучунун энчиси болуп кала берет. Ошондуктан буларды **стилистикалык** неологизм же **эстетикалык** неологизм деп атаса да болот. Мисалы, Р.Шүкүрбеков аракты «жинди суу» деп атаган. М.Алыбаев «Ак чүч» деген чыгармасында жалкоо, эрке талтан аялдарды «ак чүч» деп атаган. А.Токомбаев болсо, **-чылык** аффиксин стилистикалык максатта колдонуп, аны он деген сан атоочко жалгоо аркылуу «ончылык» деген индивидуалдуу неологизмди түзгөн жана аны тууганчылык, досчулук, журткерчилик, уруучулук, улукчулук деген сыяктуу турмуштагы терс көрүнүштөрдү мыскылдоо үчүн пайдаланган [5:185-188-б.] деген өзүнүн көз караштарын билдирип кеткен.

Ж.Мамытов да жаңы маанилердин пайда болуу себептерин тереңирээк изилдөөгө алгандыгы байкалып турат. Окумуштуу кыргыз тилиндеги неологизмдер эки булактын негизинде пайда болуп жатат деген изилдөөсүнө сереп салсак: 1. Ички булактын эсебинен, б.а.кыргыз тилинен мурдатан колдонулуп келе жаткан тилдик каражаттарын пайдалануу менен жасалууда деген көз карашын билдирген. Буга чейинки изилдөөчүлөрдөн айырмаланып, ички булактын эсебинен пайда болгон неологизмдерди экиге бөлүп көрсөткөн: а) жалпы тилдик булактын негизинде пайда болгон неологизмдер: демөөр, демөөрчү (спонсор), ишкер, ишкердик (предприниматель, предпринимателдик), дыйкан чарба, эмкана (поликлиника) ж.б. б)диалектилик булактын негизинде пайда болгон неологизмдер: ижара (аренда), буйрутма (заказ), астана (босого), маара (финиш) ж.б. 2. Сырткы булактын эсебинен пайда болгон неологизмдерди да экиге бөлүп талдоо жүргүзгөн: а) Совет бийлигинин мезгилиндегидей эле азыркы кезде деле орус тили аркылуу көптөгөн башка тилдерден кирген сөздөр басымдуулук кылып жаңы сөздөр пайда болууда: премьер-министр, вице-премьер министр, Саммит, мэр, акция, акционер, брокер, имидж, боевик, триллер, сериал, компьютер ж.б. б) Тектеш тилдерден жана алар аркылуу башка тилдерден (көбүнчө иран араб тилдеринен) кирген неологизмдер. Атап айтсак казак тилинен ардагер (ветеран), аялдама (остановка), балмуздак (мороженое), эгемендик (суверенитет), эгемендүү (суверенитеттүү), мунай, мунайзат (нефть); түрк тилинен учак (самолет), пайыз (процент); өзбек тилинен минбар (кафедра), расмий (официалдуу), рух, рухий (дух, духовный), ахлак (этика, мораль), амалий (практикалык), назарий (теориялык) сыяктуу сөздөр [4:189-б.].

Жаңы түшүнүктөрдү туюнтуу үчүн тилде бүтүндөй сөз пайда болдубу, же мурдатан эле колдонулуп келе жаткан сөз гана жаңы мааниге ээ болдубу, ушуга карай Ж.Мамытов лексикалык жана семантикалык неологизмдер деп экиге бөлгөн. Анын ичинен лексикалык неологизмдердин пайда болушун морфологиялык жол менен тактап айтканда уңгу жана сөз жасоочу мүчөлөрдүн жаңы биригүүсү аркылуу жасалат: ишкердик, ишкердүүлүк, демөөр, демөөрчү. Ошондой эле, синтаксистик жол менен да тактап айтканда уңгулардын жаңы кошулуусу аркылуу жасалат: мамлекеттен ажыратуу, дыйкан чарба, кичи ишкана, орто ишкана, биргелешкен ишкана, аралаш менчик, айыл өкмөтү деген мисалдар менен бышыктаган. ... Ал эми, жаңы түшүнүктөрдү туюнтуу үчүн, тилде бүтүндөй жаңы сөз жасалбастан, мурдатан колдонулуп келе жаткан сөз жаңы мааниге ээ болушу менен башкача айтканда семантикалык неологизмдер пайда болот деген да пикирин айткан. Мындан сырткары, жаңы сөздөр калька аркылуу да пайда болот деген көз карашын билдирген [4:190-191-б.].

Жаңы маанилердин пайда болушу тууралуу Б.Юнусалиев(1959), Ж.Мукамбаев(1978), К.Сейдакматов(1982), К.Дыйканов(1992), А.Жалилов(1996), Э.Абдуллаев(1998) ж.б. изилдөөчүлөрдүн эмгектери да арбын макалабыз чектелүү болгондуктан ар биринин пикирин толук бере алганыбыз жок.

Макалада талданган окумуштуулардын ойлорун эске алып төмөндөгүдөй тыянак чыгарууга аракет кылдык. 1.Сөздөр жаңы маанилерге ээ болуп, семантикалык жол менен да пайда болду. 2. Жаңы сөздөр сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу- морфологиялык жол менен да

жаралды. 3.Тилде мурдатан өз алдынча ар башка мааниге ээ болгон сөздөр, жаңы маанидеги татаал сөзгө айланып, синтаксистик жол менен да жасалды. 4. Кыскартылган сөздөр да кыргыз тилиндеги неологизмдерди пайда кылды. 5. Орус тилиндеги сөздөрдү кыргыз тилиндеги мурдатан колдонулуп жүргөн сөздөр аркылуу которуу жолу менен жүргүзүлдү. 6. Жаңы сөздөр тилдин өзүнүн ички каражаттарынын эсебинен (сөз жасоонун ар түрдүү типтери аркылуу) да жаралды. 7. Сырткы булактын эсебинен, башка тилдерден даяр сөздөрдү кабыл алуу жолу менен пайда болду.

Жалпысынан кыргыз тилиндеги жаңы маанилер лексикалык неологизмдерден, семантикалык неологизмдерден жана автордук неологизмдердин эсебинен жаралды деген пикирлерге кошулабыз.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика. Ф.:Мектеп, 1978. -176 б.
- 2.Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И. Современный русский язык учебник для вузов. – Изд.6-е, перераб. И доп. – М.:Логос, 2003. –528с.
- 3.Кошуева М. Ж. «Касым Тыныстанов – Кыргыз тил илиминин негиз салуучусу» деген темада филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертация кол жазмасы. Ил.жет. Б.Ө. Орузбаева.Б.2006.
- 4.Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика жана лексикология – Б: «ЖЭКА» Лтд., 1999.
- 5.Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. – Б.: «Кыргызстан – Сорос» фонду. 1997. – 328 б.

*Мамиев А.Н., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Абдукадырова Б.А., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

КЫРГЫЗ-ОРУС ТИЛДЕРИНДЕГИ ТЕРМИНДЕРДИ ЖАНА СӨЗДӨРДҮ КОЛДОНУУНУН КОММУНИКАТИВДИК-ПРАКТИКАЛЫК КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Аннотация

Кыргыз-орус тилдериндеги терминдер жана сөздөр көпчүлүк учурда жанаша колдонулганы байкалып келүүдө, бирок дайыма эле жаңы сөздөр, терминдер жана кесиптик атоолордо тил эрежелеринин шайкеш колдонулбаганы, бул ачыктан ачык тил маданиятынын сакталбаганы болуп саналат. Бул көрүнүштөр өзгөчө жогорку бийлик өкүлдөрүнүн арасында жана расмий документацияларында кездешип ойлоно турган жооптуу маселе. Макалада кыргыз орус тилинин коммуникативдик байланыштарынын кемчиликтеринин мисалында талкуулап, авторлор пикирин ачык бөлүшмөкчү.

КОММУНИКАТИВНО-ПРАКТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ УПОТРЕБЛЕНИЯ ТЕРМИНОВ И СЛОВ В КЫРГЫЗСКО-РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Термины и слова в кыргызско-русских языках часто употребляются рядом, но новые слова, термины и профессиональные термины не всегда употребляются должным образом, что является явным нарушением языковой культуры. Вызывает озабоченность то, что это особенно характерно для высокопоставленных чиновников и в официальных документах. Авторы статьи обсудят на примере недостатки кыргызско-русского коммуникативного общения и открыто поделятся своим мнением.

COMMUNICATIVE AND PRACTICAL PROBLEMS OF THE USE OF TERMS AND WORDS IN THE KYRGYZ-RUSSIAN LANGUAGE

Annotation

Mostly Kyrgyz-Russian terms and words used side by side. But new words, terms and professional naming always are not used consistently, and it is openly and clearly deterioration of language culture. These scenes are special for supreme power representatives are responsible matter of occurrence to think in official documents. In this article the author shares with opinions, and discuss examples of Kyrgyz-Russian communicative communications shortcomings.

Дүйнөлүк практикада деле көп тил билүү бул артыкчылык жана мүмкүнчүлүк катары каралат. Ырасын айтканда, бардык эле чөйрөлөрдө сүйлөшүү, түшүнүү, пикирлешүү, жазуу, которуу сыяктуу аракеттери тил илиминде эле эмес ошол тилде билүү, түшүнүү, пикирлешүү жана сүйлөй алуу өңдүү баскычтары болуп саналганы маалым.

Айрым оозеки же өзгөчө тилдик тактыкты талап кылбаган чөйрөлөрдө сүйлөшүү же пикирлешүү мүмкүнчүлүгү улам күн сайын татаалдап, түшүнүшүү кыйындаганын угуп эле жүрөбүз. Маселен дүйнөнүн кайсы гана өлкөсүнө мигрант же турист катары жүргөн жарандарыбыздан уккандай бардык эле чөйрөдө эң негизги көйгөй бул-тил маселеси. Бирок эң кур десе көпчүлүк өлкөлөрдө кабыл алынган жана көптөгөн мамилелерге мүмкүндүк берген өтө кеңири тараган орус, англис, араб сыяктуу тилдерди өздөштүрүү зарылдыгы күн сайын өсүүдө.

Башкасын айтпаганда да Кыргыз Республикасынын калкынын тышкы миграциясынын дээрлик 70-80%ын түзгөн Россия Федерациясында миграция закондору татаалдашып, талап күчөп жатканы буга далил...

Дүйнө цивилизациянын маалыматтарын жана жаңылыктарын кабыл алган орус тилин үйрөнүүдө да көптөгөн көйгөйлөр жана кыйынчылыктар жаралып келүүдө.

Макалада конкреттүү (таасын) далилдер аркылуу орус тилинин терминдерин жана сөздөрүн колдонуудагы айрым көп кездешкен көйгөйлөр боюнча сөз болмокчу...

Эң жаңы маалымат катары 2022-жылдын 11-12 январында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин жетинчи чакырылышынын алгачкы сессиясында эле депутаттар

Нарматова Н.А., Шакиев Н.Т жана Мадумаров А.К. таамай белгилегендей тилдин тазалыгы жөнүндөгү ачык, бирок ачуу пикирлери чоң талкууга жем таштачуудай...

Анткени чынында эле Жогорку Кенештин сессиясында көп колдонулган **“обсуждать этпейлиби”, “пренияда айттым эле”, “голосование койбойсузбу”, “перерыв жарыялайм”, “поддержать этип койбойлубу?”, “задание бериш керек”, “запрос салыңыз”, “явкасын камсыздаңыз”, “мени перебивать этпеңиз”, “законопроектиге сунушум бар эле”, “выступление жазылдым эле”, “праваларыңарды качат этпегиле”, “проект доработкага жиберилсин”, “жалаң элиталар олтурабыз”**. өндүү ар бир эки сөзүнүн бири одоно каталарга жол коюлуп же дээрлик бузулуп айтылганы кызык.

Бул тууралуу депутат А.К.Мадумаровдун айрым депутат-кесиптештерине: **“сүйлөсөнөр мамлекеттик тилде таза сүйлөгүлө, мамлекеттик тилдин аталасын чыгарбай, же расмий тилде сүйлөй алсаңар, ошол тилде сүйлөгүлө”** деп жаңы кашайып кайрылганын туура эле кабыл алуубуз керек, бул бир нече **“киргиз”** чиновниктерине сабак болууга тийиш.

Айрыкча ишкер же расмий баяндоолордо же докладдар учурунда орус тилиндеги же орус тили аркылуу кирген аталыштарда өтө одоно каталар ар бир экинчи же үчүнчү речинде кездешкени бул айкын далил айрым учурларда орус тилинен кирген сөздөрдү десең, айрым нукура кыргыз сөздөрү маселен **чакырык-чакурук, боюнча-моюнча, күлкүлүү-күлкүмүштүү** сөздөрү деле кездешип жатпайбы.

Орус же орус тилдүү депутаттарды эске албаганда бул жаны чакырылышта дээрлик кыргыз тилин түшүнгөн эле депутаттардан куралган бул чакырылыштын абалын жанында эле көрөбүз...

Дагы бир баса белгилөөчү жагдай кыргыз, орус тилдеринде бирдей колдонулган же которулбаган сөздөр, демек ал сөз орус тилине да башка эл аралык тилдерден киргени ачык белгилүү сөздөрдүн колдонуу абалы. Буга чейин нечен талаштарды жараткан бирок акыры бизге жакса да, жакпаса да кабыл алынган, **электрлештирүү, индустриялаштыруу, приватташтыруу, механизациялаштыруу, компьютерлештирүү**, ж.б. ушул сөздөргө көнүп деле бүттүк. Бирок жаңыдан көнүп баратсак дагы жаңы сөздөр пайда болгону, варианттар да айтылуусу күмөн жарата баштады. Учурда анчалык так эмес котормолор менен колдонула баштаган **эквиваленттүү, мотивация, интеллектуалдык, нравалык, эстетикалык, толеранттуу, консолидация, приоритеттүү, стимулдашкан, элиталык**, сөздөрүнө кыргызчалап эле мүчө жалгоо менен сөз катары колдонгонун кандай түшүнүүгө болот?

Жогорудагы сөздөрдү же терминдерди интернеттин котормо сайтынан текшергенибизде **консолидация**-латын тилинен бирге, биргелешкен, бекемдөө, бышыктоо деген, ал эми **приоритет** сөз латынчадан биринчи, башкы мелдешүү маанисинде, **толерант**-сөзү латын тилинен-чыдамдуу, көтөрүмдүү, кабыл алгыч маанисин билдирет.

Ошондой эле **мотивация**-үйрөтүү, түрткү берүү, **эквивалент**-маанилеш, мааниси жакын барабар, окшош, маанисине билдирсе, **интеллектуал** сөзү-акылдуу, жогорку түшүнүктүү, **стимул**-камчылоо, аткарууга кызыктыруу, **демонстрация** сөзү француз тилинен-бузуу, ажыратуу маанисинде, **интенсивдүү** сөзү-күчөтүлгөн, тездетилген деген, **элита**-француз тилинде мыкты жана тандалган, латын тилинде тандайбыз деген маанини туюндурганына карабастан сөздөрдүн уңгусун жана уңгусуна эле кыргызча мүчө же форма жалгоо менен жасала берет деген түшүнүк күлкү келерлик.

Анткени ушул сөздөр уңгусуна эле айрым мүчөлөр жалгоо менен: **мотивацияланып, эквиваленттүү, интеллектуалдуу менчик, стимулдаштыруу, демонстрациялап, интенсивдүү** аракеттер сыяктуу маанилерге кайсы тил мыйзамынын же эрежесинин негизинде киргизилгени таптакыр белгисиз. Албетте илимий, илимий-публистикалык стилдерде бул сөздөрдүн оригиналын өзгөртүүсүз колдонуу талап кылган учурлар кездешүүсү мүмкүн, бирок эң жөнөкөй эле оозеки же жазма стилде кездешкени бул өтө калпыстык жана текебердик

Айрым сөздөрдү колдонуу менен айрым интеллектуал-чиновниктерибиз өз сөздөрүнө ылайыгы келсе, келбесе деле чет элдин сөздөрдүн колдонууну «модага» айлантууда.

Бул кийинки өсүп бараткан муунга оң таасир бербейт, анткени расмий эмес күндөлүк турмушта ар кыл мааниде колдонулуп жаткан сөздөр жетиштүү эле го. Маселен **машинаны-тачка, милиционерди-мент, калп айтуу-лапша илүү, алдап кетүү-кидать этти, тилдеди деген-сөз мозгини чакты, кулакка тепти-алдады, уктатып кетти-алдады, крышавать этти-калкалады же жардам берди, аялды-баба,мамаша,мамуля, жетекчилерди-шеф же босс, жаңы кабыл алынган жоокер-дух, туулган күн-днюха, ынак жакын дос-кент** жана башка сөздөрдү кайсы тилде экенин же түп уңгусунун кайсы тилден келгенин аныктоого баш жетпей калууда. Бул күн санап өнүгүп отурса, жакында тил дээрлик кыйроого учурашы толук күтүлүүчү көрүнүш болуп калбаса, учурдагы муун бул сөздөрдүн маанисине түк кызыгуусу жоголуп, оозуна келгенин сүйлөй берүүсү мыйзамченемдүү эле көрүнүш болуп калат

Анткени алар орой сөз, суук сөз, каймана сөз, какшык сөз жана башка сөздөгө дээрлик маани бербей айрым учурларда ата-энесине, улууларга, же жакындарына деле сүйлөп алып, уят болуусу мүмкүн. Анткени айрым одоно, суук, маданиятсыз сөздөргө дээрлик маани берилбей калган далилдер четтен чыгууда. Бул маалыматтар куудулдардын сөздөрүндө деле **тварь, кидальшик, аферист, зек, черный, смотрящий, пахан** сыяктуу сөздөрү элди күлдүрүү үчүн убактылуу колдонулганы менен, аны жаңы же жаш муун угуп сөздөрдү түздөнтүз кабыл алуусу толук мүмкүн. Ошондуктан кеп маданиятына өзгөчө басым менен түшүндүрүү же жайытуу иштерине маани берсек, антпесе оозум бар деп эле сүйлөй берип, оозуна келгенди оттоп, сөз атасына маани бербесек бул келечек коом үчүн жакшылык алып келбес.

Коом тарбиясы ансыз деле кыйроонун чегине жетип, азыркы муунду эң жөнөкөй эле логикага үйрөтө албай турган учурда өлгөндүн үстүнө көмгөн болуп калбаса болгону.

Сөздөрдүн мындай кош маанилүүлүгү тил билингвизм маанисине жакындашып, бирок көз карашта алганда каймана, көркөм салыштыруусу, какшык же айрым сөздөрдү образдуулук менен аймаштыруу колдонуу сыяктуу маанилерге жакындашат. Сөздөрдүн көпчүлүгү расмий тексттерде, макалаларда, эмгектерде колдонулбаганы менен оозеки сүйлөшүүдө кездешиши жаңы муун үчүн жагымдуу көрүнүш эмес.

Анткени тилдин калыптануусу эң негизинде коммуникативдик байланышуу үчүн зарыл эмеспи. Реалдуу турмушта деле ар бир инсан мамлекеттик, мамлекеттик эмес мекеме уюмдарга, ишканаларга расмий иштер менен кайрылууда дагы практикалык мааниге ээ экенин ар бир муун унутпасак.

Тилдин бузулушу же каталардын кездешүүсү тилде пассивдүү же сейрек колдонулган жаргондордо жана вулгаризмдерде кездешет. Бул сөздөрдүн колдонулушу адабий тилдин талаптарына карама-каршы келет жана тилдин тазалыгы үчүн күрөштө өзгөчө басым жасоого мажбурлайт.

Бул маселе боюнча авторлор келечекте өзгөчө тема менен чыгууну көздөшөт.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Акматалиев А.А. Азыркы кыргыз адабий тили. Бишкек-2012-ж
- 2.Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили: Лексикология жана фразеология. –Бишкек “Кыргызстан”, 1998-ж
- 3.Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. Бишкек “Кыргызстан-Сорос” фонду 1997-ж
- 4.Аширбаев Т.Акматов Т. Мамлекеттик тилде иш жүргүзүү.Бишкек-1999-ж.
- 5.Аширбаев.Т.,Акматов Т. Иш кагаздары: Мамлекеттик тилде иш жүргүзүү.-Бишкек Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору,2001-ж
- 6.Аширбаев Т. Орфографиялык эрежелер. Туура жазуу жана адабий ондоо боюнча практикалык колдонмо.-Ош: Кагаз ресурстары.2005-ж
- 7.Дыйканов К. Кыргыз тилинин фонетикасы менен лексикасы. Фрунзе 1988-ж
- 8.Мамытов Ж.Азыркы кыргыз тили: Фонетика жана лексикология –Бишкек. 1989-ж.

*Жапарова Г.Т., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Мырзакулова К.Ш., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Жолдубаева М.А., студент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

СЕМИОТИКАЛЫК БЕЛГИЛЕРДИ КТОРУУ ЖОЛДОРУ «КЫЗ ДАРЫЙКА» ЭЛДИК ПОЭМАСЫНЫН НЕГИЗИНДЕ

Аннотация

Элдик поэма “Кыз Дарыйка” улуттук өзгөчөлүктөрдү чагылдырган, улуттун байлыгы болуп саналат. Бул поэма эл-журттун рухун, акылмандыгын жана маданий байлыктарын өзүнө камтыйт. “Кыз Дарыйка” котормосу бул изилдөөнүн ири аймагы болуп саналат. Котормо бардык маанини, ошондой эле түп нуска текстинин байлыктарын окурманга маданияттын өзгөчөлүктөрүн жеткиликтүү болгудай чагылдырышы зарыл. Семиотика — белгилер жөнүндөгү илим, ал эми белгилер бардык жерде кеңири таралган мааниге ээ: кандайдыр бир объект же кубулуш белгинин структурасы. Бул категориянын маңызын түшүнгөн кабыл алуучу ар кандай мүнөздөгү материалды схемалаштырууга, талданган кубулуштагы же объекттеги негизги нерсени түшүнүүгө жөндөмдүү. Белгилер ар кандай чөйрөдө ар кандай, ошондуктан ар кандай түргө ар кандай чөйрөдө ар кандай мамиле кылуу керек. Башка орто процесстер сыяктуу эле, семиотика кээ бир максаттар үчүн башкаларга караганда көбүрөөк пайдалуу.

Түйүндүү сөздөр: Семиотика, котормо, анализ, белги, интерпретация, лингвистикалык семиотика, критика, семиотикалык мектеп.

ПЕРЕВОД СЕМИОТИЧЕСКИХ СИМВОЛОВ В НАРОДНОЙ ПОЭМЕ «КЫЗ ДАРЫЙКА»

Аннотация

Народная поэма «Кыз Дарыйка» является национальным достоянием, отражающим национальное самосознание. В этой поэме воплощены дух, мудрость и культурное наследие народа. Перевод поэмы Кыз Дарыйка является основным направлением данного исследования. Перевод должен отражать весь смысл, а также богатство исходного текста, чтобы читатель мог получить доступ к особенностям культуры. Семиотика – это наука о знаках, а знаки имеют повсеместное значение: любой предмет или явление представляет собой знаковую структуру. Понимающий сущность этой категории учащийся способен к схематизации материала любого характера, к пониманию главного в анализируемом явлении или предмете. Знаки в различных средах различны, поэтому в различных средах к различным типам нужно подходить по-разному. Как и в любом другом промежуточном процессе, семиотика пригодна для одних целей больше, чем для других.

Ключевые слова: семиотика, перевод, анализ, знак, интерпретация, лингвистическая семиотика, критика, семиотическая школа.

TRANSLATION OF SEMIOTIC SYMBOLS IN THE FOLK POEM «WARRIOR DARIYKA»

Annotation

The folk poem "Kyz Dariyka" is a national treasure, reflecting national identity. This poem embodies the spirit, wisdom and cultural heritage of the people. The translation of Warrior Dariyka is the main focus of this study. The translation should reflect the full meaning as well as the richness of the source text so that the reader can access the peculiarities of the culture. Semiotics is the science of signs, and signs have a ubiquitous meaning: any object or phenomenon is a sign structure. A student who understands the essence of this category is capable of schematizing material of any nature, of understanding the main thing in the analyzed phenomenon or object. Signs are different in different environments, so different types need to be approached differently in different environments. As with any other intermediate process, semiotics is more useful for some purposes than for others.

Keywords: Semiotics, translation, analysis, sign, interpretation, linguistic semiotics, critics, semiotic school.

Филология – тилди жана адабиятты үйрөтүүчү илим. Андан тышкары ар түрдүү жазма эстеликтердин авторун, жазылуу мезгилин жана ордун, себептерин, кол жазмаларды изилдөөлөрдү жана башкаларды өз ичине камтыйт. Ал эми семиотика- белги жана белгилер системасына кадимки жана жасалма тилдерге мүнөздүү касиеттерди изилдөөчү илим.

Семиотикалык изилдөө иштери синтактикалык белгилер системасынын ички касиеттери, семантикалык белгилердин маани жагы, прагматикалык белги менен аны кабыл алуучу субъектинин ортосундагы байланыш деген үч негизги аспект боюнча ишке ашат. Синтактикалык жана семантикалык аспектилер семиотиканын айрым маселелерин гана, ал эми прагматикасы семиотикага тиешелүү бардык маселени изилдейт.

Ар кандай объект белгилүү жагдайда башка объект жөнүндө кабар берсе (тактап айтканда мааниге ээ болсо), белги деп аталат. Белги белгилөөчү менен белгиленүүчүнүн ажырагыс биримдигинен турат. Ушул мааниден алганда тил, миф, ырым-жырым, искусство ж. б. маданий кубулуштар белгилер системасы катары каралат. Семиотиканын жетишкендиктери гуманитардык илимдерде, медицинада, ошол эле жасалма тилдерди (программалоо тили, документтерди индекстөө тили ж. б.) түзүүдө, бир тилден экинчисине машина менен которууда колдонулат.

В. Г. Винокур белгилегендей [5, 87-б.] Семиотика илими- филология илиминдей эле кеңири аспектиде каралат. [9, 44-б.]

Семиотиканын негиздөөчүсү- Чарльс Морис (381) 50-60 жыл мурун өз алдынча илим ошондой эле адамзаттын жашоосунда – бардык чөйрөдө жаңы кылым семиотика илими болорун айткан. Мындан тышкары белги, белги эмес экендигин төмөнкүдөй категориялык белгилерден айырмалоого болот: а) берилүүчү маалыматты жана эч кандай анык табигый байланышты эч кандай белги- белгиленген эместиги (Ахманова О. С. (32, 33, 34); б) белги - анык бир коомдун мүчөсү катары өз алдынча мазмунун жана билдирүүнү түзүүдө пайда болот (Ч. Пирс (240), В. М. Солнцев (264), Ахманова О. С. (32, 33, 34); с) ар бир белги- анык бир учурдун болуп жаткандыгын жана анык бир жагдайды билдирүүсү керек. (Ахманова О. С. (324-331), Назарова Б. Т. (224-225).

Тил – бул белгилердин системасы. Бул багытта изилдөө жүргүзгөн көрүнүктүү окумуштуулар: Ю. М. Лотман (197, 198, 199, 200, 201) – семиотиканы таанып билүү, бул табигый көрүнүштөрдүн пайда болушу, чыныгы семиотика экендигин белгилеген. Ошондой эле У. Эко (Италия), Р. Барт, Ю. Кристева, Ц. Тодоров (Франция) ж. б. Кыргызстанда философтор (А. А. Брудный, Э. Ж. Шүкүров ж. б.) семиотиканын айрым колдонмо маселелерин изилдешкен. [9, 45-б.]

Ошол эле кылымда, немис философу Иоганн Ламберт ошол эле темага кайрылып, семиотика түшүнүгүнө таянып, трактат жазган. Бирок, бул дисциплинанын эң таанымал илгерки тарыхы 20-кылымда жана Фердинанд де Соссюр менен Чарльз Сандерс Пирстин изилдөөлөрүндө пайда болгон.

Ушул себептен, семиотика бир нече ыкманы камтыган илим: ал оозеки же жазуу тили аркылуу гана эмес, курулган жана берилген маанини изилдей алат, бирок, мисалы, жарнамалык постерди жана анын элементтерин талдай алат (кантип алардын тили, образдары же эстетикалык формалары структураланат жана колдонулат), жана ушул жол менен мааниси эмне экендигин түшүнүү, мааниси, ал тургай, таасири же алуучулар менен орнотууга аракет мамилеси. Семиотика тилди изилдөөгө жана адамдардын баарлашуусуна, ошондой эле ошол байланыш аркылуу пайда болгон психологиялык жана социалдык кубулуштарды түшүнүүгө маанилүү таасирин тийгизди. Ошондуктан семиотика билим көйгөйүнө олуттуу байланыштуу жана белгилер ага жетүүгө мүмкүнчүлүк берген жол менен. Башка сөз менен айтканда, семиотика, белгилерди изилдөө, чындыкка жана нерселердин мааниге ээ болуп, берилишине көз карашты сунуш кылат, бул илимдин чөйрөсүн кеңейтүүдө өзгөчө пайдалуу болду.

Москва-Тартус семиотикалык мектебинин өкүлдөрү Ю. С. Лотман (198-202), Р. Бахтин (45), Б. Успенский [13, 285-б.] тексттин поэтикалык структурасын изилдөөдө, көркөм тексттин механизмдеринин иштөө системасынын эки катмарын аныктаган.

Кыз Дарыйка элдик поэмасынын негизинде лингвистикалык семиотиканы изилдөө менен, аны англис тилине которуу менен Ч. Мористин көз карашын кароого болот. Демек лингвистикалык семиотика – бул көркөм тексттин бирдиги катары, баарлашуу, билдирүү жана кыймыл-аракеттердин түрдүү функциялардын иштелмеси катары, изилдөөчүлөрдүн семантикасын, прагматикасын жана синтактикасын түзөт. [9, 48-б.]

Сөз айкаштары жана сүйлөмдөр чыгармадагы контексттик коннотацияларды пайда кылуучу маданий символдун деңгээлинин анализи болуп эсептелет. М. Э. Конурбаев [11, 163-165-б.] коннотативдик маанилерин төмөнкү каражаттар аркылуу билдирет: жөнөкөй сөздөр, эмоционалдык сөздөр жана сөз айкаштары. Баатырлардын эмоциялары - чыгарманын негизги максатын билдирүү болуп эсептелет. троп; сөз айкаштары, лексикалык жана синтаксистик бирдиктердин жардамы менен; стилистикалык каражаттар аркылуу берилет. [11, 254-б.]

Зулпукор (арабча зулфакар — аркалуу) — Манастын кылычы. Мусулман уламышы боюнча Мухаммед пайгамбар өзүнүн күйөө баласы, ары иниси Азирет Аалыга берген укмуштуу кылычтын аты да З. (Зулфакар) деп аталган. Бул ат эки миздүү, учу эки ача, кылычтын жеңил жана бекем болушу үчүн ортосуна жаныбардын кыр аркасын элестеткен быдырлар салынып өзгөчө ыкма менен жасалышына карата берилген. "Манас" эпосунда кылычтын мындай аталышы дин уламыштары аркылуу кийин кирген. Көпчүлүк варианттарда Манастын кылычы нагыз кыргыз сөздөрү менен аталат: Сагымбайда Ачалбарс, Б. Сазановдо Жойболот, М. Мусулманкуловдо Наркескен, А. Рысмендеевде Акболот (Ачалбарс) жана башкалар баатырдык эпостордун салтында каармандын жеке керт башын эле идеалаштырып, баатырдык доордун рухуна ылайык жоодон жеңилбес кайрат күчкө, согуштук айла-амалга ээ кылбастан, ал урунган курал-жарактарды, ат-тонду да укмуштандырып, адаттан тышкары касиеттерге ээ катары баяндоо адаттагы көрүнүш. Көпчүлүк учурда курал-жарактар жандандырылып, касиеттүү (культтук) сапатка ээ болот. Бул бекеринен эмес, металл (темир) куралдардын пайда болушу баатырдык доордун пайда болушуна түрткү болгон. Эпосто башкы каармандардын алып жүргөн ар бир куралынын “таржымалына” кеңири токтолуп, каарман ага кандайча ээ болгонун, качан, кандайча жасалганын, кандай укмуштуу касиеттер бардыгы кенен сүрөттөлөт. Ошол куралдардын ичинен жоокердик замандын негизги куралы кылычка да зор көңүл бурулат. Бул куралга жетүү өзгөчө кырдаалда болот. Баатырдык эпостордо башкы оң каармандын өзү гана белгилүү бир миссияны аткарыш үчүн укмуштуу жол менен атайы төрөлбөстөн, анын курал-жарагы да атайы ошол ишке арналган болот. Эл өзүнүн идеалын жүзөгө ашырчу каармандын жеке керт башын гана эмес бүткүл турушу менен идеалдаштырат. Ошондуктан каарман ал миссияны аткарыш үчүн атайы жаралган сыяктуу, анын куралдары да ошол миссияга арналып, кереметтүү жол менен атайы көктөн түшөт. Чындыгында мусулман ыйыгынын аркасында байыркы элдердин мифтик түшүнүктөрүнөн, ишенгендеринен пайда болгон касиеттүү колдоочу карыя — тотемдик баба жатканын көрүү башка типтеш материалдар менен салыштырганда ачык көрүнөт. Дүйнөдөгү байыркы элдердин салтында кылычка кудай катары сыйынуу тарыхый реалдуулук болгон. Мисалы, Геродоттун жазганына караганда байыркы скифтердин согуш кудайы кадимки эле кылыч болуп, ага арнап курмандык чалышкан. "Манас" эпосунда да кылыч скифтердегидей культтук касиетке ээ экенин көрөбүз, эпосто баатырлар антташканда: “Ушул антан танганды Ачалбарстын мизи урсун” — дешип кылыч байыркы түрк-моңгол элдериндеги эң жогорку культтар “төбөсү ачык көккө”, “төшү түктүү жерге” катар коюлат:

Пайгамбарыбыздын күйөө баласы Азирети Али Бин Абу Талиб жөнүндө мындайча айтылат. Ухуд казаты (3/625) Пайгамбардын артынан кууп бараткан бир топту азирети Али тосуп чыгып, мизин кайтарган. Анын артынан дагы бир топ келгенде аны да артка кайтарган. Аны көргөн Пайгамбар: “Али менден, мен анданмын” дейт. Ошол кезде Пайгамбарга көрүнгөн Жебреил периште: “Мен дагы экөөңөрдөнмүн” деп кошумчалаган. Пайгамбарыбыз дал ошол жерден: “Зулпукардай кылыч, Алидей баатыр болбос” деген алкоо сөзүн айткан. [1, 45-46-б.] “Кыз Дарыйка” поэмасындагы семиотикалык белгилердин котормосун талдоого болот. Мисалы:

Аманат менден калган боюндагы,
Алтындай **таберигим** колундагы.
Жүрчү элем ал перзентти бир көрсөм деп,
Адамдын болбойт туура оюндагы.
Ат койгун эркек болсо Шахисында,
Сен болуп тарбиячы калдың мында.

Жыттай элек бала жытын балапансың,
Сүймөнчүк арта берер жылдан-жылга.
Кылычты таштап кетем балама арнап,
Кылычтай курч болсун деп бердим тандап.
Алтындан кобуу бар ал кылычты,
Тапшырды Дарыйкага кындан кармап.
Атандын кылычы деп айтып бергин,
Балама ошол болсун менин белгим.
Атасы баласына белги таштап,
Калтырган жолу экен го өткөн элдин.
Чын айтып убадаңды берчи гана,
Чоңойсо аман-эсен ошол бала.
Арбака атаң Аалы эр эле деп,
Жашырбай айтасыңбы чынын ага.
Баары бир айтпасаң да элден угат,
Эр жигит элин таппай кантип тынат.
Түшүнүп ата жөнүн билип калса,
Өзү да тура албастыр мында чыдап.
Жер чапчып үйрүн ойлойт **тулпар** дагы,
Колдогу асманды эңсейт **шумкар** дагы.
Арстан да өз уругун издейт экен,
Болсо да жүргөн жери Иран багы. [1, 317-318б.]
-Your pregnancy is my **gift** to you;
An **investment** as valuable as gold.
No one has a deeper desire
To see and know that child than me.
If you bear a boy, call him Shahisynda, and tutor him well.
Relish your baby's sweet scent whilst nursing,
For your beloved will grow quickly,
With each passing year.
-Then, holding it by its scabbard,
Aaly presented Dariyka with his most treasured,
Finest sword, ornamented in gold, saying:
-May he grow up as sharp as this sword!
Tell our son this is his father's sword;
Evidence that though apart,
He has not abandoned his child.
It is my way of passing on a symbol
Of both his father's people and his heritage.
Give me your oath that if our child survives,
You will hide nothing from him
By telling him the truth about his father,
The great hero Aaly.
But even if you tell him nothing,
He is bound to hear about me from others.
Then inevitably, in due course,
He will feel compelled to seek out
His heroic dzhigit father and his clan,
For even a racehorse thinks about its herd;
A falcon on the hand, yearns for the sky,
And a lion will search out its pride.

It is his place to walk in the garden of Iran. [7, 204-205-б.] (Жапарова Г. Т. «Кыз Дарыйка» элдик поэма котормо китеби, Бишкек 2021, 275-б.)

Азирети Али – диндин символу жана илимдин куттуу дарбазасы болгон азирети Али он киши сураган бир эле суроого он түрдүү жооп бергенде уккандар таңкалып, каршы чыгуудан баш тартып, анын тобуна кошулушкан. Ааламды сүйүү – динди сүйүү. Аманат - gift, таберик-investment, кылыч- sword, тулпар-racehorse, шумкар – falcon- бул поэмадагы семиотикалык белгилер. “Кылыч жана сөз, акыл жана ашыктык, берилгендик жана сабырдуулук, ыйман жана ой жүгүртүү, акыйкат жана саясат, сергектик жана такыбалык, олуттуулук жана сүйүү, жаза жана кечирим, намыстуулук жана кичипейилдик, карапайымдыктын жана улуулуктун каарманы эле”(Алекс Карлейл). [1, 62-б.] “Диндарлыгы, согуштардагы эрдиги, душмандарына карата кечиримдүүлүгү, сөзгө чечендиги менен асыл мусулман эле”(Филипп К. Хитти). [1, 490-б.]

Жыйынтык. Котормодо коммуникативдик жана маалыматтык моделдер колдонулду. Котормо теориясынын пайда болушу үчүн котормонун бирдиги болгон - текст колдонулду. Котормонун семиотикалык түрдүү деңгээлдери анык “белги” болуп эсептелет. Кыргыз тилинен англис тилине которууда айырмачылыктарга өзгөчө көңүл бурулду.

1.Көркөм тексттеги котормонун адекваттуулугу бир канча факторлордун негизинин актуалдуулугу менен түзүлдү.

2.Эпикалык жанрды которууда анализдин негизинде – котормочу сөзмө-сөз, калтыруу, кошумча, эркин котормо аркылуу, этникалык өзгөчөлүктөрдү эске алуу жана жекече маданият стереотиптердин пайда болушу, бул денотативдик жана коннотативдик деңгээлди эске алуу менен.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Азирети Али Бин Абу Талиб Түзгөндөр: Абдулхаким Санжар, Сейитбек Идирисов, Канатбек Аманбаев, Бишкек., 2017.
- 2.Алиманов К. “Кыз Дарыйка”. элдик поэма 11 том. Бишкек., 2001.
- 3.Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва., 1969.
- 4.Ахманова О.С., Гюббенет И. В. Вертикальный контекст как филологическая проблема //Вопр. языкознания. 1977.№3.
- 5.Винокур Г. О. Понятие поэтического языка. Москва., 1965.
- 6.Жапаров А. - Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси. Фрунзе, 1979.
- 7.Zhapparova G. “Female Warrior Dariyka”, National poem, Bishkek., 2020.
- 8.Калиева К. А. Көркөм сөз өнөрү. Бишкек., 2013.
- 9.Караева З. К. Перевод и семиотика. Бишкек., 2006.
- 10.Каримова Ш. Кыргызча-Орусча-Англисче идиомалар сөздүк. Бишкек., 2018.
- 11.Конурбаев М. Э. Теория и практика тембрального анализа текста АДД. 1999.
- 12.Назарова Т. Б. Филология и семиотика. Москва., 2002.
- 13.Успенский Б. А. Проблемы универсалий в языкознании// Новое в лингвистике. Вып. 5. Москва., 1970.
- 14.Усубалиев Б. Көркөм чыгармага лингвистикалык илик. Бишкек., 1994.
- 15.Швейцер А.Д. Теория перевода: (статус, проблемы, аспекты). Москва., 1988.
- 16.Кыргыз тилини сөздүгү. AVRASYA JAYINCILIK, 2010.-1460б.
- 17.New Webster’s Dictionary and Thesaurus, USA, 1993y. -1,248p.
- 18.Eco U. A Theory of Semiotics (Advances in Semiotics). Bloomington: Indiana University Press, 1979. P. 312—313.
- 19.Jacobson R. Linguistics and Poetics. “Style in Language”, Ed. By Th. Sebeok Cambridge, 1960.
- 20.dictionary.cambridge.org

*Адылова Э.А., преподаватель
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

ЯЗЫК КАК СРЕДСТВО КОММУНИКАЦИИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Аннотация

В этой статье описывается важность изучения иностранных языков. С изучением языков у детей расширяется кругозор, они становятся более образованными. Знание языков важно для тех, кто работает в разных сферах науки и технологии, кто хочет по больше узнать о традициях и культуре изучаемого языка. Но также иностранный язык помогает узнать родной язык.

Ключевые слова: иностранные языки, век технологии, культура, образование, интерес к языкам, популярные языки.

ТИЛ АЗЫРКЫ ЗАМАНДА БААРЛАШУУ КАРАЖАТЫ

Аннотация

Бул макалада чет тилдердин уйронуунун маанилуулугу суроттолот. Тилдерди уйронуу менен балдардын коз-караштары кенейет, билимдуу болушат. Тилдерди билуу илимдин жана техниканын ар турдуу тармактарында иштегендер, уйронулуп жаткан тилдин каада-салты жана маданияты жонундо кобуроок билгиси келгендер учун маанилуу. Бирок чет тили эне тилин уйронууго, барктоого жардам берет.

Түйүндүү сөздөр: чет тилдер, технология доору, маданият, билим, тилге болгон кызыгуу, популярдуу тилдер.

LANGUAGES AS MEANS OF COMMUNICATION IN THE MODERN WORLD

Annotation

This article describes the importance of learning foreign languages. With the study of languages, children expand their horizons, they become more educated. Knowledge of languages is important for those who work in various fields of science and technology, who want to learn more about the traditions and culture of the language being studied. But also a foreign language helps to learn the native language.

Kew words: foreign languages, age of technology, culture, education, interest to study the languages, popular languages.

Язык- самый надежный ключ к другой культуре. Мы живём в глобальном мире, который стремительно растёт с каждым днём, и умение понимать людей, принадлежащих к другой культуре, становится жизненной необходимостью. Людям свойственно бояться того, что они не знают. А тем лучше мы узнаем быт, ценности и уклад жизни, культуру и традиции других народов, тем более очевидным становится тот факт, что различия между людьми не так велики, как может показаться на первый взгляд. Умение говорить на иностранном языке производит очень благоприятное впечатление – как на друзей и близких, так и на потенциальных работодателей. Конечно, это не должно быть основной причиной изучения языка, иначе наша мотивация быстро испортится, но это приятный «побочный эффект». Но иностранный язык невозможно выучить за неделю, да и за месяц это вряд-ли получится сделать. В большинстве случаев видимый эффект появляется не ранее 3-4 месяцев в регулярных занятиях, ну а регулярные занятия в течении долгого времени – это замечательный шанс развить силу воли и самоконтроль.

Английский язык на современном этапе - один из самых мощных факторов интеграции национальных культур. Это международный язык науки, техники и технологий, язык межгосударственного и делового общения, язык международного права и личных контактов людей. Знание английского языка сегодня – обязательный элемент культуры и образования, и поэтому понятен всеобщий интерес к обладанию языком.

Знание английского языка открывает для каждого человека прекрасное будущее. Ведь действительно, самый распространенный язык в мире- английский. Даже сегодня, в силу господства Британии в мире, на этом языке говорят на большинстве континентах. В век технологий и цифровизации основная часть интернет- пространства на английском языке. Английский язык также является основой процесса глобализации. Еще раз повторяю, что мы

знаем, что английский язык сейчас нужно использовать на работе, в финансовых учреждениях, в туризме, на транспорте в авиакомпаниях, в образовании и в других сферах жизни общества.

К сожалению, в нашей системе образования обучение языком было делом второстепенным, и много лет изучая иностранный язык в школе, а потом и в ВУЗе мы, как правило, так и не овладевали им. И теперь языковой барьер стал в деловых, культурных, образовательных контактах специалистов существенным тормозом в бизнесе и в предпринимательстве, что заставляет людей разных возрастов, уровня образования, материального положения искать возможности для изучения языка. Вот почему люди, независимо от их возраста, выбирают способы быстрого изучения английского языка, посещают любые языковые курсы. Это проблема могла быть легко решена, если бы методика преподавания английского языка получила широкое распространение и придавала бы большое значение на дошкольном, среднем и высшем уровнях системы образования. Прогресс есть, но процент результатов и качество могло быть лучше.

Современная молодежь говорит, что в наше время знание иностранного языка может помочь найти хорошо оплачиваемую работу и сделать успешную карьеру. Молодежь рассматривает знание английского как способ жить лучше.

Если судить по требованиям сегодняшнего дня, становится ясно, что сейчас никто не избегает изучения языка, потому что мы учим английский для достижения какой-то высокой цели. Например, тот кто владеет языком, у него есть шанс найти высокооплачиваемую работу, путешествовать без препятствий и изменить свою жизнь в целом.

Но также можно заметить, что сами британцы не особо стремятся изучать какой-либо язык. Это было правдой в течении долгого времени. В любом городе мира можно услышать, как британские туристы спрашивают меню ресторана на английском языке. Иногда пытаются сказать пару фраз на местном языке, но перестают прилагать усилия, как только обнаруживают, что официант немного знает английский. Некоторые британцы, живущие за границей, часто проводят все свое время с другими британцами и всеобще никогда не изучают языки. Многие британцы думают: «Мне не нужно учить иностранный язык, потому что сейчас все говорят по-английски». Отчасти это правда. Например, во многих многонациональных компаниях сотрудники должны говорить по-английски, поскольку это официальный язык общения в компании.

Какой же язык изучать? Выбор иностранного языка зависит от ваших целей.

За последние несколько лет повысился интерес к изучению китайского, корейского языков, они пригодятся бизнесменам и предпринимателям. Среди молодёжи идет большая заинтересованность в изучении культуры, кухни и языка Китая, Кореи. Немаловажную роль играют и k-рор группы, дорамы, которые очень хорошо ценятся молодежью по всему миру.

Немецкий язык, после английского- самого популярного языка в Европе. К изучению языка и учебы в Германии потянулись многие люди.

Мы знаем, что с 2014-2015 учебного года высшее образование в Германии бесплатно для всех, включая иностранных студентов. И по некоторым программам обучаться можно не только на немецком, но и на английском языке. И две студентки из моей группы этим летом уезжают в Германию на работу на 2 месяца и с помощью Немецкой Академии «Самара». В течении 3 месяцев они изучали немецкий язык, так как они знали английский, то изучение другого иностранного языка не было таким же уж трудным.

Если вы много путешествуете и хотите легко объясняться с местными жителями в Европе, помимо английского нужно область французскими (пригодится для стран Африки) и конечно немецкими. Если решили сменить вид работы и хотите зарабатывать на переводах, нужно изучить следующие языки: испанский, китайский, арабский. Очень заметна в последнее время заинтересованность в изучении этого языка молодежью во многих школах с исламским наклоном, ввели этот язык как обязательный.

Нужно учесть, что для изучения китайского, арабского или хинди потребуется не один год, в то время как язык Европы или Америки можно освоить на базовом уровне за несколько месяцев.

Один из наших студентов нашего ВУЗа уезжает в Испанию по мобильной учебе на 6 месяцев. Все расходы по проживанию, учебе и пребыванию берет на себя другая сторона. Все это я думаю, благодаря желанию и умению говорить на иностранном языке наших студентов.

Ну и как говорила выше, чтобы увеличить шансы устроиться в международную компанию, нужен английский язык. Все мы в курсе, чтобы устроиться на высокооплачиваемые вакансии, хватает хорошего знания английского. Ну а второй иностранный язык понадобится только, если вы собираетесь ехать профессиональным переводчиком или у компании есть филиал в другой стране.

И в заключении хочу сказать:

Мы живем в век развития интернета, технологий, электронных средств общения. Все это стирает границы между людьми, проживающими в разных странах. Сейчас это очень легко находить друзей не только в своей стране, но и в других государствах, Уровень жизни и уровень свободы современных людей растёт. Все больше людей увлекаются путешествиями, а значит иностранные языки становятся необходимы. Чтобы чувствовать себя комфортно за границей, нужно как минимум знать набор популярных фраз для общения в аэропортах, на вокзалах, в метро, в магазинах и музеях. Но полноценное знание языка открывают гораздо больше возможностей для общения и приобретения новых друзей. Многие люди в наше время задумываются о том, чтобы уехать жить работать в другую страну. Стоит ли говорить, что в этой ситуации знание иностранного языка становится первоочередным условием.

Таким образом, знание языков существенно повышает качество жизни, досуга, расширяет возможности профессионального, карьерного и личностного роста. Кроме того, сам процесс изучения языка развивает память, аналитическое мышление. сообразительность.

Мне нравится одна пословица Йоганн а Гёте: «Тот, кто не знает иностранных языков, не знает ничего про свой родной язык». Лично я думаю, что знать иностранные языки сегодня это абсолютно необходимо для каждого образованного человека, для каждого хорошего специалиста. Поэтому, давайте изучать иностранные языки и открывать с ними много интересных вещей в нашей жизни!

Литература

1. OXFORD university press .Great Clarendon Street,ox2 6 DP, United Kingdom
- 2.Диалог-языковой центр.dialog –eng.ru
- 3.Лагута О.Н. Стилистика. Культура речи. Теория речевой коммуникации. Новосибирск, 2000
- 4.English zoom.ru
- 5.I love English.ru
6. Zaochnik.ru

*Анысова А.А., судья
Жалал-Абад шаардык соту
Сариева Э.И., аспирант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ЦЕНЗУРАНЫН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Аннотация

Макалa «цензура» термининин маанисинин чөйрөсүн аныктайт. Цензуранын бир нече аспекти ачылган. Биринчиси – коомдук мамилелердин бир бөлүгүн чагылдырган абстракттуу түшүнүк катары, экинчиси – цензуранын ишмердүүлүгүн жетектөөчү нарктык координаттардын системасы катар, үчүнчү уюштуруучулук (институционалдык) аспект - цензуранын иштеши үчүн колдонулуучу формалар жана төртүнчү функционалдык бөлүгү.

Түйүндүү сөздөр: цензура, уюштуруу түзүмү, цензуранын функциялары, маалыматтык технологиялар, цензуранын структурасы.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЦЕНЗУРЫ

Аннотация

В статье определяется объем значения термина «цензура». Раскрывается несколько аспектов цензуры. Первое цензура как абстрактное понятие, отражающее часть общественных отношений, второе цензура как система ценностных координат, которые направляют деятельность цензоров. третий организационный (институциональный) аспект те формы, которые применяются для функционирования цензуры и четвертая функциональная часть цензуры.

Ключевые слова: цензура, организационное строение, функции цензуры, информационные технологии, структура цензуры.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF CENSORSHIP

Annotation

The article defines the scope of the meaning of the term "censorship". Several aspects of censorship are revealed. The first is censorship as an abstract concept that reflects part of social relations, the second is censorship as a system of value coordinates that guide the activities of censors. the third organizational (institutional) aspect is the forms that are used for the functioning of censorship and the fourth functional part of censorship.

Key words: censorship, organizational structure, functions of censorship, information technologies, structure of censorship.

Маалыматтык технологиялардын жетишкендиктери менен бардык техногендик цивилизацияларда маалыматтын жайылышын чектөө жана бул процессти башкаруу мүмкүнчүлүктөрү азайып тбаратат. Кээ бир учурда эски идеялар жаны коз краштарга карама-каршы болуп келип жатат.

Саясатчылар эле эмес, бардык илимпоздор (биринчи кезекте юристтер) демократиялык коомдогу “сөз эркиндигин чектөө” сыяктуу пикирлер коп айтууда. Жагдайларын сыпаттоо үчүн түзүлгөн терминологиялык аппаратты тактап (же жаңысын иштеп чыгуусу) зарыл.

Цензуранын объектилери болуп китептер, фильмдер, макалалар эсептелет. Ал эми маданият жана искусстводо, ошондой эле саясат жана идеология жаатындагы ар кандай окуялар эсептелет. Бүгүнкү күнгө чейин "цензура" терминин чечмелөөдө бир нече түрдүү багыттар так калыптанган.

Биринчи багыттын өкүлдөрү – “статисттер”. Алар цензура ар бир мамлекеттин өнүгүүсүнүн объективдүү натыйжасы болуп саналат жана мамлекеттик көзөмөлдөөчү органдарда гана көрүнөт деп эсептешет.

“Статисттер” цензураны саясий же идеологиялык чөйрөгө байланыштырышат, алар дагы цензурага дуушар болгон жана мамлекеттик цензура менен өзүн-өзү цензуранын ортосундагы айырмачылыкты айырмалап, биримдикке эмес, алардын айырмачылыктарына басым жасашат.

а) китептин таркатылышына кийинки көзөмөл (импортко же алып чыгууга тыюу салуу);

б) ага тыюу салуу жана жүгүртүүдөн алып коюу (китепти атайын депозитарийге бүтүрүү);

в) китепке тыюу салуу жана жок кылуу (аны макулатурага, кайра иштетүүгө жөнөтүү).

Экинчи багыттын өкүлдөрүн “коомдук” деп атоого болот. Алар цензураны коомдун тигил же бул бөлүгү катары, адам укуктарын жөнгө салуучу саясий режим катары эсептеп, бир гана мамлекеттик түзүмдөрдүн ишмердүүлүгүнө азайтышпайт, анткени ар кандай ведомстволордун, ошондой эле дээрлик бардык социалдык топтордун, ар кандай кландардын кызмат адамдары тыюу салуучу күчкө ээ деп эсептешет.

Цензураны түшүнүүдө «маданий-психологиялык» деп атоого боло турган үчүнчү багыт бар. Азыркы англис сөздүктөрүндө «цензура» жана «цензура» деген сөздөрдү чечмелөөдө сөзсүз түрдө бул түшүнүктөрдүн мамлекеттик жана коомдук чечмелөөсү көрсөтүлөт, бирок Фрейд тарабынан берилген «цензура» психоаналитикалык концепциясына милдеттүү түрдө шилтеме жасалат.

"Цензурага алынган" Фрейд моралдык-этикалык пландын категориялары менен байланышкан мындай психикалык процесстерди атаган. Цензор же сынчы (Суперего) ар бир инсандын компоненттеринин бири болуп саналат, ал ички тыюулардын системасы, ата-энелер тарабынан бала кезинен бери орнотулган тыюу катары көрүнөт.

"Цензура" термини эмнени билдирет? Белгилүү болгондой, биз же объекти же анын касиетин (бир кезде аны авария деп аташкан), же мамилени аныктай алабыз. Демек, цензура бул мамиле. Цензура – белгилүү бир коомдук көрүнүштү чагылдырган абстракциянын жогорку даражасынын термини. Объект эмес, менчик эмес, иш эмес, мамиле.

Цензура коомдук мамилелердин бир бөлүгү. Мамлекеттик эмес (ал саясий мамилелерден кененирээк), экономикалык эмес (бир катар алымдар менен байланыштуу болсо да), маданий эмес (бирок ал моралдык чөйрөнү да, дин чөйрөсүн да чагылдырат жана таасир этет). Цензура – бул кандайдыр бир өзгөчө, спецификалык бөлүгү – тактап айтканда, коомдук мамилелер. Белгилей кетсек, цензура мамлекеттин натыйжасы да, функциясы да эмес. Бул чиркөөгө жана башка мекемелерге мүнөздүү.

Цензураны коомдук мамилелер катары изилдөө боюнча изилдөө иштери дээрлик жүргүзүлгөн эмес. Мамилелердин бул бөлүгүн сыпаттоо үчүн терминологиялык аппарат такыр иштелип чыккан эмес, бул мамилелерди “ченөө” ыкмалары жок.

Координациялык (аксиологиялык) аспект. Ар кандай социалдык топтор "туура" жана "туура эмес" жөнүндө өздөрүнүн баалуулук идеяларын формулировкалайт. Ал эми ар бир социалдык топ өзүнүн «туура эместигин» жайылтууда экинчисин чектөөгө умтулат. Ошентип, мисалы, күндүн жердин айланасында айлануу идеясы "туура" болгондо, анда жердин күндүн айланасында айлануу идеясы "туура эмес" жана чектөөгө дуушар болгон. Улуу Елизаветанын диний идеялары «туура» болгондон кийин, папалык энцикликалар «туура эмес» болуп калган. Бир өлкөдө социализмдин жеңишинин "туура" идеясы туруктуу революциянын "туура эмес" идеясына каршы чыкты. Православиенин "туура" идеясы бардык "туура эмес" идеяларга каршы турат.

“Туура” жана “туура эмес” деген түшүнүктөр өзгөргөндө, ал топтордун цензура саясаты да өзгөрөт.

Уюштуруучулук аспект. Бирок, бул коомдук мамилелер көбүнчө саясий мамлекеттик органдар жана институттар катары гана эмес, коомдук топтор, коомдор жана союздар катары да формалдуу жана институтташтырылган.

Советтер Союзундагы цензуранын тарыхынын институционалдык компоненти ушул кезге чейин жарым-жартылай гана сүрөттөлгөн (дагы цензура бөлүмүнүн өзүнүн мурдагы жакындыгына байланыштуу). Эгерде түзүмүн жана абалын адекваттуу сүрөттөй алсак, анда цензура процессинин өзү түшүнүктүү жана өтө үстүртөн гана белгилүү. “Цензурага тыюу салынган” деп айтканда, кайсыл иш-аракеттерге тыюу салынат? Анткени, цензура – бул сүрөттөөгө боло турган иш. Кесиптик цензордун ишинин дээрлик бардык этаптары бизге анча белгилүү болбогон көрсөтмөлөр менен жөнгө салынган. Ал эми азыркы юридикалык терминологиялык аппарат бул ишти сүрөттөгөн эмес. Цензуранын «күчүн», анын «алсыздыгын», ийгилигин же алсыздыгын өлчөөчү ыкмалар жок. Бул темадагы ой

жүгүртүүнүн баары журналистика, өз идеяларын сүрөттөп берүүдө. Цензураны кантип өлчөйбүз? Литрдеби же сантиметрдеби? Сандык параметрлер боюнчабы же сапаттыкпы?

СССРде 1930-жылдардын аягында. официалдуу өлчөөлөр жөнүндө ойлор калыптанган - цензуралык каталардын саны боюнча:

-мамлекеттик сырды түзгөн жетишпеген маалыматтар.

Ал эми СССРдеги мамлекеттик цензуранын тарыхынан алыстап кете турган болсок, анда биз ого бетер белгисиздик зонасына туш болобуз, анткени диний, коомдук, партиялык, профсоюздук, айрым бирикмелердин жана бирикмелердин цензурасы жаңыдан изилденип келе жатат.

Функционалдык аспект. Бир нерсенин функциясы деп биз милдеттерди, аларга жетүү ыкмаларын жана айлана-чөйрөгө таасир этүүнүн натыйжасын түшүнөбүз. Башкача айтканда, цензуранын функцияларын талдоодо анын таасирин эске алуу зарыл.

Колдонулган адабияттар:

1. Декрет о Печати // О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении: сб док. и мат. — Москва, 1972, с. 57-58.

2. Декрет о печати 27 октября (9 ноября) 1917г. Выверено по изданию: Декреты Советской власти. Т.I. М., Гос.изд-во полит.литературы, 1957.

3. Баталов Э. Я. В мире утопии: Пять диалогов об утопии, утопическом сознании и утопических экспериментах. М., 1989.

4. Гозман Л. Я. Политическая психология. Ростов-на-Дону, 1996.

Токтоболотова С.А., саяс.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Сариева Э.И., аспирант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

МУРАС УКУГУНУН АКТУАЛДУУ МАСЕЛЕЛЕРИ

Аннотация

Адамзат коомунун өнүгүүсүндөгү заманбап тенденциялар адамдардын мамилелерин жөнгө салууга принципалдуу жаңы мамилелерди калыптандырды. Ошого карабастан, адам жашоосунун социалдык негиздерин аныктоочу эң маанилүү институттардын бири жеке менчик укугу болуп калууда. Адамдардын өз ара жашоонун жолдору жана формалары жөнүндө типтүү түшүнүктөрүн олуттуу түрдө өзгөрткөн коомдун олуттуу социалдык-экономикалык прогрессине карабастан, адам өлгөндөн кийин анын тирүү кезинде ага социалдык жакын адамдар тарабынан менчикке ээ болуу маселелери чечилүүдө. өзгөчө актуалдуу бойдон калууда. Мурас институту мүлктүк мамилелерди тартипке келтирүүнүн салттуу каражаты бойдон калууда, бир жагынан мүлктүк укуктарды укуктук жөнгө салуу, экинчи жагынан, адамга жана анын жакындарына эмнелерди алууга мүмкүндүк берүүчү социалдык адилеттүүлүктү камсыз кылат. ал тирүү кезинде алган. Ушуга байланыштуу бир адамдын, мурас калтыруучунун мүлкүн башка адамдарга - анын мураскорлоруна өткөрүп берүүнүн келип чыгуучу маселелерин иретке келтирүүгө багытталган тукум куучулук мамилелердин теориялык да, укуктук да, мыйзамдык да негиздерин деталдуу изилдөө өтө маанилүү. Мурастык укук чөйрөсүндөгү билимдер системасынын ажырагыс элементтери мурастын негиздери, мүлктү мураскорлорго өткөрүп берүүнүн шарттары жана тартиби, мүлктү сатууну, каттоону жана коргоону укуктук жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрү жөнүндө теориялык жана ченемдик жоболор болууга тийиш.

Түйүндүү сөздөр: мурас, мыйзам, мураскорлор, мыйзам, мүлк, адеп-ахлак, норма.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ НАСЛЕДСТВЕННОГО ПРАВА

Аннотация

Современные тенденции развития человеческого общества сформировали принципиально новый подход к регулированию человеческих отношений. Тем не менее одним из важнейших институтов, определяющих социальную основу жизни человека, остается право на частную собственность. Несмотря на значительный социально-экономический прогресс общества, значительно изменивший стандартные представления людей о способах и формах жизни, решается вопрос о собственности близкого человека после его смерти. остается особенно актуальным. Институт наследования остается традиционным средством регулирования имущественных отношений, с одной стороны, правовое регулирование прав собственности, с другой, обеспечивает социальную справедливость, которая позволяет человеку и его родственникам получить желаемое. он получил при жизни. В связи с этим представляется важным детальное изучение теоретико-правовых и правовых основ наследственных отношений, направленных на решение вопросов, возникающих при переходе имущества одного лица, наследодателя, к другому лицу - его наследникам. Неотъемлемым элементом системы знаний в области наследственного права должны стать теоретические и нормативные положения об основах наследования, условиях и порядке перехода имущества к наследникам, особенностях правового регулирования купли-продажи, оформления и охраны имущества.

Ключевые слова: наследование, право, наследники, закон, имущество, нравственность, норма.

CURRENT ISSUES OF HEREDITARY LAW

Annotation

Modern trends in the development of human society have formed a fundamentally new approach to the regulation of human relations. Nevertheless, one of the most important institutions that determine the social basis of human life remains the right to private property. Despite the significant socio-economic progress of society, which has significantly changed the standard perceptions of people about the ways and forms of life, the issue of ownership by a person close to him after his death is being addressed. remains particularly relevant. The institution of inheritance remains a traditional means of regulating property relations, on the one hand, the legal regulation of property rights, on the other hand, provides social justice, which allows a person and his relatives to get what they want. he received while alive. In this regard, it is important to study in detail the theoretical, legal and legal basis of hereditary relations, aimed at resolving the issues arising from the transfer of property of one person, the testator to another person - his heirs. An integral element of the system of knowledge in the field of inheritance law should be the theoretical and normative provisions on the basics of inheritance, conditions and procedure for transfer of property to heirs, features of legal regulation of sale, registration and protection of property.

Keywords: inheritance, law, heirs, law, property, morality, norm

Мурас - бул дээрлик ар бир адамга таасир эткен жашоо тармактарынын бири. Тигил же бул жол менен, ар бирибиз жашообузда жок дегенде бир жолу «мурас укугу» түшүнүгү абстракттуу сөз айкашынан да көп болуп кала турган кырдаалга туш болобуз. Биз мурасты кабыл алуу же өлгөндөн кийин мүлкүнүздү тескөө жөнүндө болуп жатабы. Ошол эле учурда коомдук мамилелердин бул чөйрөсүнүн пайда болушу бир күндө эле эмес, уруулук байланыштардан баштап, бүгүнкү күнгө чейинки узак өнүгүүнүн натыйжасы болгон.

Алгачкы коомдо мурас институту жок болгон же өтө өнүкпөгөн формалары болгон. Бул жагдайдын негизги себептери болгон:

1) менчик укуктарынын жөнгө салынбагандыгы жана анын натыйжасында мурас маселелерин адеп-ахлактын, үрп-адаттардын, каада-салттардын белгиленген нормаларынын негизинде жөнгө салуу;

2) уруулуктун алкагында адамдын жашоосун камсыз кылган менчиктин примитивдүүлүгү.

Көпчүлүк изилдөөчүлөр тарабынан айырмаланган тукум куучулуктун түйүндүү формалары деп аталат:

1) уруунун мүчөлөрүнүн ортосунда мүлктү бөлүштүрүү (негизинен айрым нерселерге муктаж болгондор);

2) маркум менен бирге ал үчүн тирүү кезинде эң баалуу буюмдарды көмүү.

Азык коомдун мамлекеттик-укуктук системасынын өнүгүшү мураскорлуктун алда канча өнүккөн формаларынын пайда болушуна алып келди.

Тукум куучулук укуктук мамилелердин пайда болушунун өбөлгөлөрү коомдун жашоосунун жетилген негиздерине өтүүсүнө ортомчу факторлорду камтышы керек:

1) уруулук байланыштардын солгундап, анын натыйжасында үй-бүлөлүк мамилелердин пайда болушу;

2) жеке менчиктин пайда болушу.

Мурас укугунун келип чыгышы. Тарыхый жактан ар кандай укук мамилелерин жөнгө салуу (анын ичинде мурас чөйрөсүндө) жагынан башка өлкөлөрдүн ичинен биринчилерден болуп өзгөчөлөнүп турган мамлекеттер Байыркы Вавилон (Хаммурапи мыйзамдары), Байыркы Афина (Солон мыйзамдары) жана Байыркы Рим (XII таблица мыйзамдары болгон.). Бирок, эгерде биринчи эки мамлекет бул проблеманы начар чечип, каза болгон мурас калтыруучунун мүлкүн эркек тукум аркылуу гана мураскорлорго өткөрүп берүү жана аял мураскорлорду бул укуктан ажыратуу мүмкүндүгү жөнүндө жалпы эрежелерди гана белгилешкен болсо, анда Байыркы Римдин укуктук системасы дээрлик бардык заманбап мамлекеттерде мурас институтунун өнүгүшүнө негиз салган.

Байыркы Римдин мурас укугунун негизги жоболору:

1) мурастын эки негизин белгилөө: мыйзам жана керээз боюнча;

2) мурастын универсалдуу принцибинин консолидациясы, б.а. керээз калтыруучунун бардык укуктарын жана милдеттерин өзгөрүүсүз түрдө заматта өткөрүп берүү;

3) керээздик диспозициялардын эркиндиги принцибин жарыялоо, б.а. мыйзам алдындагы керээздин негизинде мурастын артыкчылыгы;

4) тукум куучулук категорияларды белгилөө (заманбап тукум куучулук кезектердин аналогдору):

а) үй-бүлө мүчөлөрү (өлгөн адам үй ээси деп аталып, андан мурас аны менен чогуу жашаган адамдарга өткөн);

б) агнаттар (бир туугандар жана уулдар);

в) уруунун башка мүчөлөрү. Өз кезегинде бул категориялар бир катар тукум куума класстарга бөлүнгөн;

5) керээз боюнча мурастоо учурунда укуктарды жекече (жарым-жартылай) өткөрүп берүү мүмкүнчүлүгүн белгилөө (мисалы, мураскор - мураскорго анын менчигине өткөн турак жайда үчүнчү жактын жашашын камсыз кылуу милдетин жүктөө); өмүрүнүн мезгили);

б) айрым адамдардын мурас калтыруучу тарабынан мурастоо укугунан ажыратылганда (чектелгенде) зарыл (милдеттүү) мурас боюнча эрежелерди белгилөө (атап айтканда, мындай адамдарга мурас калтыруучунун майып балдары кирген).

Азырынча илимпоздор жарандык укук системасында мурастын орду боюнча бир тараптуу позицияларды түзө элек. Реалдуу укук түшүнүгү. Менчик укугу адамдын буюм менен түздөн-түз өз ара аракеттенүүсүн камтый тургандыгы менен ырасталат (жаран бир нерседен пайдалуу касиеттерди, мисалы, телевизорду көрүү аркылуу бөлүп алат - бул менчик укугу). Окшош боюнча, мураскор өлгөн мурас калтыруучунун мурасын кабыл алуу жана белгиленген мөөнөт өткөндөн кийин менчик ээсинин укуктарын ишке ашыруусу.

Мурас, адатта мүлктү өткөрүп берүү катары түшүнүлөт.

Колдонулган адабияттар:

1.Айтбаева И. М. Наследственное право. Особенности рассмотрения гражданских дел, связанных с наследственным правом . (URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30311852)

2.Булаевский Б.А. Наследственное право. М., 2005г. (URL: <http://www.alleng.ru/d/jur/jur034.htm>)

3.Барщевский М.Ю. Наследственное право. (URL: <http://polbu.ru/barschevskypravo/>)

4.Гражданское право. Учебник для вузов (академический курс) / Отв. ред. М.К. Сулейменов, Ю.Г. Басин. Алматы: Юридическая литература, 2004. 2004.. (URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30002463#pos=1;-263)

Чонатаева М.С., ага окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Кудаярова Б.А., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

АДАМ УКУКТАРЫ ТУТУМУНДАГЫ АЯЛДАРДЫН РЕПРОДУКТИВДИК УКУКТАРЫ

Аннотация

Бул макалада системалуу жана системалуу-структуралык анализдин негизинде жана салыштырмалуу укуктук изилдөө ыкмалары аркылуу адам укуктары системасында аялдардын репродуктивдик укуктарын талдоо изилденди. Изилдөөнүн негизги максаты Кыргызстандагы аялдардын репродуктивдик укуктарынын абалын изилдөө, адам укуктары системасында укуктук жөнгө салуунун оң жана терс жактарын чагылдыруу болуп саналат. Изилдөөнүн натыйжалары укук теориясы, гендердик укук, мыйзам чыгаруу иши, укук колдонуу практикасы жана илимий изилдөө чөйрөсүндө теориялык изилдөөлөрдө колдонулушу мүмкүн.

Түйүндүү сөздөр: адам укуктары, репродуктивдик ден-соолук, репродуктивдик укуктар, укук бузуу, жоопкерчилик, зомбулук.

РЕПРОДУКТИВНЫЕ ПРАВА ЖЕНЩИН В СИСТЕМЕ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация

В данной статье на основе системного и системно-структурного анализа, сравнительно правовых методов исследования проанализированы репродуктивные права женщин в системе прав человека. Основной целью исследования является изучение состояния репродуктивных прав женщин в Кыргызстане, отражение положительных и отрицательных сторон правового регулирования в системе прав человека. Результаты исследования могут быть использованы при теоретических исследованиях в сфере теории права, гендерном праве, законодательной деятельности, правоприменительной практике и научных исследованиях.

Ключевые слова: права человека, репродуктивное здоровье, репродуктивные права, правонарушение, ответственность, насилие.

WOMEN'S REPRODUCTIVE RIGHTS IN THE HUMAN RIGHTS SYSTEM

Annotation

This article analyzes the reproductive rights of women in the human rights system on the basis of systemic, systemic-structural, comparatively legal research methods. The main goal of the study is to study the state of women's reproductive rights in Kyrgyzstan, reflect the positive and negative aspects, and legal regulation in the human rights system. The results of the study can be used in theoretical studies in the field of the theory of law of law, gender law, legislative activity, law enforcement practice, and scientific research.

Keywords: human rights, reproductive health, reproductive rights, offense, responsibility, violence.

Кыргыз Республикасынын негизги мыйзамында: "Кыргыз Республикасында эркектер менен аялдар бирдей укуктарга жана эркиндиктерге, аларды ишке ашыруу үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөргө ээ" деп айтылат[1]. Тилекке каршы, көптөгөн учурларда ар кандай иш-аракеттердеги аялдар зордук-зомбулукка дуушар болушат, бирок укуктук мамлекеттин шартында адамдын укуктары жана эркиндиктери, анын ичинде инсандын кол тийбестиги алдыңкы планга чыгат. Зордук-зомбулуктун арасында аялдарга каршы кылмыштар басымдуулук кылгандыгы тынчсыздандырат. Расмий статистика муну тастыктайт. Аялдардын репродуктивдик укуктарынын бузулушуна үй-бүлөдөгү аялдарга каршы зордук-зомбулуктун туруктуу өсүшү да өбөлгө түзөрүн белгилей кетүү керек. Мисалы, 2020-жылы кризистик борборлорго, аксакалдар сотуна үй-бүлөлүк зомбулукка кабылган 6758 аял кайрылган[2.96-бет]. Изилдөө жүргүзүүнүн зарылдыгы Кыргызстандагы адамдардын, анын ичинде аялдардын репродуктивдик укуктарын коргоонун, ишке ашыруунун, камсыз кылуунун кейиштүү абалы менен түшүндүрүлөт.

Бүткүл дүйнөлүк саламаттык сактоо уюмунун маалыматы боюнча Кыргызстанда энелердин өлүмүнүн көрсөткүчү Борбордук Азия мамлекеттеринин арасында жогору бойдон калууда, болгону 5% га төмөндөгөн. Бул тармакта бирдиктүү изилдөө методикасынын жоктугу, концептуалдык теориялык көз караштардын формалдашпагандыгы, түшүнүк

аппараттарынын төмөн иштелип чыгышы, предметтин таандыктыгы укуктук чөйрөнү жөнгө салуу, суррогатанын эне укугунун жоболору, репродуктивдик технологияларды колдонуунун укуктук негиздери, этикалык жактары толук кандуу канааттандыраарлык деңгээлде иштелген эмес, талкууларды жана талаш-тартыштарды жаратат.

Укуктук демократиялык коомдо адамдын укуктары жана эркиндиктери биринчи орунда турат. Адам жана жаран укук менен жөнгө салынуучу мамилелердин бардык чөйрөлөрүндө тиешелүү укуктардын субъектиси болуп саналат. Аялдардын укугун бузуу байыркы мезгилдерде пайда болгон жана азыркы мезгилге чейин болуп келген, буга бир катар тарыхый булактар күбө. Көп жылдар бою аялдардын укуктары жана эркиндиктери төмөн болуп келген, айрым патриархалдык мамлекеттерде аларды сатууга, белекке берүүгө жол берип, аларды буюм катары тааныган.

Тарыхый документтердеги мындай жагдайлардын көптөгөн далилдери бар, алардын бири катары кыргыздардын адат укугун атоого болот. Ошол эле учурда, кош бойлуу аялдардын укугу көңүл бурууну талап кылаарын белгилей кетүү керек, анткени алар бир аз айырмаланат. Аялдардын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо, аларды камсыз кылууга, ишке ашырууга көмөк көрсөтүү азыркы учурда актуалдуу милдет бойдон калууда.

Аялдардын укуктарын жана эркиндиктерин укуктук жөнгө салуу бир катар жагдайлар менен шартталган. Аларга төмөнкүлөр кирет: -дүйнөнүн көптөгөн мамлекеттеринин улуттук мыйзам актылары жыныстардын социалдык ролдоруна негизделген, аялдардын социалдык, экономикалык, саясий укуктарын жана эркиндиктерин укуктук жөнгө салуу патриархалдык үрп - адаттардын кысымы астында чечүүчү фактор катары каралды; - аялдардын укуктарын жана эркиндиктерин жөнгө салуу улуттук психикалык өзгөчөлүктөргө, дин факторлоруна, айрыкча Исламга таасир этет; - аялдардын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылууда дискриминациялык абал көбүнчө аялдын мүнөзү аркылуу үй-бүлөлүк очоктун кароолчусу, балдардын тарбиячысы катары каралды; - коомдун аялдарга карата көз караштарына укуктук аң-сезим жана маданият деңгээли таасир этет.

Адам укуктары жана эркиндиктери системасында аялдардын репродуктивдик укуктарын карап чыгуу методикалык жактан ыңгайлуу болуп саналат, анткени аялдардын укуктарын, анын ичинде репродуктивдик укуктарды адам укуктарынын элементтеринин бири катары кароого бардык негиздер бар. Адам укуктары менен эркиндиктеринин контекстинде репродуктивдик укуктар жалпыланган формада болсо дагы, эл аралык актыларда эске алынгандыгын белгилей кетүү керек.

Атап айтканда, XX кылымдын башында аялдардын укугун коргоо боюнча кыймылдар, аял физиологиялык жактан эркекке караганда бир кыйла алсыз экендигин далилдейт. Эне болуу коом тарабынан таңууланган жүрүм-турумдун гендердик модели катары бааланган. Адам укуктары тутумундагы аялдардын репродуктивдик укуктарын өнүктүрүүдөгү маанилүү эл аралык актылардын бири 1974-жылы Бухарестте, кийинчерээк 1985-жылы Мехикодо, 1985-жылы Каирде өткөрүлгөн калкты жайгаштыруу жана өнүктүрүү боюнча конференциялардын акыркы документтери болуп саналат [3]. Ошону менен бирге калктын тигил же бул топторунун (социалдык, улуттук, курактык жана жыныстык) укуктук статусуна тиешелүү маселелер көп жылдар бою эл аралык коомчулук жана илим тарабынан четке кагылган эмес.

Аялдардын укуктарын укуктук жөнгө салуу эл аралык аренада өнүгүп, 1952 – жылы "Аялдардын саясий укуктары жөнүндө" Конвенция, ал эми 1957-жылы "үй-бүлөлүү аялдын жарандыгы жөнүндө" Конвенция кабыл алынган. Кыргызстан бул жылдар аралыгында СССРдин курамында болгондуктан, эл аралык конвенциялар СССР тарабынан ратификациялангандыгын белгилей кетүү керек [4.93-бет]. Аялдардын репродуктивдик укуктары тутумундагы жөнгө салуучу ченемдерге "Аялдарга карата басмырлоонун бардык түрлөрүн жоюу жөнүндө" Конвенция кирет.

Жогоруда аталган жагдайларды жалпылоо менен төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот: - аялдардын укуктарын жана эркиндиктерин өнүктүрүү коомдун өнүгүшүнүн жана мыйзам ченемдүүлүктөрү менен өз ара жалпы тыгыз байланышта; - аялдардын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу маселеси адамзат цивилизациясынын башталышында эле

башталган; - адам укуктары аялдардын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу жаатындагы улуттук мыйзам актыларын түзүүнүн башаты болуп саналат; - аялдардын укуктарын жана эркиндиктерин адам укуктары менен эркиндиктери менен бирге кароо алардын бөлүнбөстүгүн аныктайт; - аялдардын укуктары менен эркиндиктери биринчи кезекте жалпы формада аныкталган; - аялдардын укуктары жана эркиндиктери үчүнчү муундагы адамдын укуктары болуп саналат, аларды өз алдынча кароо "коомдук укуктарды" ишке ашыруу менен шартталган гендердик, физиологиялык атайын өзгөчөлүктөрдү эске алуу зарылдыгынан.

Колдонулган адабияттар:

1. Конституция Кыргызской Республики. Принята референдумом (всенародным голосованием) 11 апреля 2021 года
2. Указ Президента КР «Об объявлении 2012 года Годом семьи, мира, согласия и взаимного прощения» от 26 января 2012 года УП № 17 // «Эркин Тоо» от 27 января 2012 года. - № 6.
3. Указ Президента КР «Об объявлении 2012 года Годом семьи, мира, согласия и взаимного прощения» от 26 января 2012 года УП № 17 // «Эркин Тоо» от 27 января 2012 года. - № 6.
4. Мужчины и женщины Кыргызстана 2011-2015г. : Годовой выпуск. 2016. Бишкек. с.96 .
5. Международное публичное право [Текст]: Сборник документов Т.1. - М..1996г. - с.460
4. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть [Текст]: Учебник / И.И. Лукашук. М., 1996.- с 93

Куламбаев Б.Б., к.м.н.
АзМИ имени С.Тентишова

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕДИЦИНСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ КОВИД-19

Аннотация

Пандемия COVID-19 наглядно продемонстрировала несовершенство нашей системы здравоохранения и актуальность инновационного его развития. Развитие цифровизации здравоохранения, внедрение современных инновационных технологий стало требованием времени.

Цель данной статьи: Осветить вопросы внедрения современных инновационных технологий в здравоохранении и их роль в развитии системы медицинского обслуживания в Кыргызстане

Методы. Последовательно прогрессивный поиск в базе данных, связанный с инновационными технологиями в медицине и пандемией ковид-19. Краткий обзор имеющейся информации путём оценки различных аспектов современных технологий для борьбы с пандемией ковид-19.

Полученные результаты

Представлен обзор технологических достижений, используемых для совершенствования медицинского обслуживания населения и снижения негативного эффекта пандемии ковид-19 на систему здравоохранения. Современные инновационные технологии способны повсеместно ускорять доступ к услугам здравоохранения и повышать качество предлагаемых медицинских услуг. Для полноценного использования этого потенциала необходимо политическая воля, последовательная система действий со стороны различных участников рынка медицинских услуг и активное участие самых потребителей медицинских услуг.

Ключевые слова: инновационные технологии, пандемия COVID-19, здравоохранение Кыргызстана, медицинское обслуживание.

КОВИД-19 ПАНДЕМИЯСЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫК МЕДИЦИНАЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Аннотация

COVID-19 пандемиясы биздин саламаттыкты сактоо системабыздын жеткилеңсиздигин жана анын инновациялык өнүгүүсүнүн актуалдуулугун ачык көрсөттү. Саламаттыкты сактоону санариптештирүүнү өнүктүрүү, заманбап инновациялык технологияларды киргизүү учурдун талабы болуп калды.

Бул макаланын максаты: Саламаттыкты сактоого заманбап инновациялык технологияларды киргизүү маселелерин жана алардын Кыргызстандагы медициналык жардам системасын өнүктүрүүдөгү ролун көрсөтүү.

Методдор. Медицинадагы инновациялык технологияларга жана covid-19 пандемиясына байланыштуу ырааттуу прогрессивдүү маалымат базасын издөө. Ковид-19 пандемиясы менен күрөшүү үчүн учурдагы технологиялардын ар кандай аспектилерин баалоо аркылуу жеткиликтүү маалыматты кыскача карап чыгуу.

Жыйынтыктар. Калкка медициналык жардам көрсөтүүнү жакшыртуу жана COVID-19 пандемиясынын саламаттыкты сактоо системасына тийгизген терс таасирин азайтуу үчүн колдонулган технологиялык жетишкендиктерге сереп берилди. Заманбап инновациялык технологиялар бардык жерде медициналык кызматтарга жетүүнү тездетип, сунушталган медициналык кызматтардын сапатын жогорулата алат. Бул потенциалды толук пайдалануу үчүн саясий эрк, медициналык кызмат көрсөтүү рыногунун ар кандай катышуучуларынын аракеттеринин ырааттуу системасы, медициналык кызмат көрсөтүүлөрдүн көпчүлүк керектөөчүлөрүнүн активдүү катышуусу талап кылынат.

Түйүндүү сөздөр: инновациялык технологиялар, COVID-19 пандемиясы, Кыргызстандагы саламаттыкты сактоо, медициналык жардам.

INNOVATIVE MEDICAL TECHNOLOGIES DURING THE COVID-19 PANDEMIC

Annotation

The COVID-19 pandemic clearly demonstrated the imperfection of our healthcare system and the relevance of its innovative development. The development of digitalization of healthcare, the introduction of modern innovative technologies has become a requirement of the time.

The purpose of this article: To highlight the issues of introducing modern innovative technologies in healthcare and their role in the development of the medical care system in Kyrgyzstan

Methods. Consistently progressive database search related to innovative technologies in medicine and the covid-19 pandemic. Brief review of available information by evaluating various aspects of current technologies to combat the covid-19 pandemic.

Results. An overview of the technological advances used to improve medical care for the population and reduce the negative impact of the covid-19 pandemic on the healthcare system is presented. Modern innovative technologies can

accelerate access to healthcare services everywhere and improve the quality of medical services offered. The full use of this potential requires political will, a consistent system of actions on the part of various participants in the medical services market, and the active participation of the most consumers of medical services.

Key words: innovative technologies, COVID-19 pandemic, healthcare in Kyrgyzstan, medical care.

Актуальность. Кыргызстан, как и многие другие страны мира, на протяжении последних нескольких лет держит путь на внедрение информационных медицинских технологий, цифровизации медицины [20, 19]. Особенно сильный стимул этому процессу дал период пандемии корона вируса. Пандемия COVID-19 наглядно демонстрировало несовершенство нашей системы здравоохранения и актуальность инновационного его развития [18, 11]. Однако, данная потребность связана не только с ковид-19 и даже дело не в том, будет ли ещё одна пандемия. Вопрос в том, насколько хорошо страна будет готова к защите населения от следующей чрезвычайной ситуации в области общественного здравоохранения?

В медицинской практике существует прямая связь инноваций с уровнем качества медицинской помощи. Чем более подготовлены медицинские кадры и чем технологичнее процесс, тем больше времени можно уделить пациенту и лучше отследить его состояние.

Развитие цифровизации здравоохранения, внедрение современных инновационных технологий в медицину стало требованием времени. Деятельность в этом направлении многоаспектна. Различного рода новации, несмотря на положительный опыт их практического использования пока ещё не имеют широкого распространения в системе здравоохранения нашей страны. Более того, в силу разных причин недостаточная осведомлённость об этом процессе имеется не только среди общего населения, но и среди медицинских работников. Целью данной статьи является рассмотрение инновации в целом, обзор современных инновационных технологий, используемых в нашей стране и в мировой медицинской практике и факторы, влияющие на внедрение информационных инновационных технологий в медицину.

Введение. Инновационное развитие предполагает в первую очередь цифровизации многих сторон этой системы, предоставляющей возможность улучшать показатели здоровья населения за счёт ускорения решения проблем даже в условиях неразвитой инфраструктуры и недостатка ресурсов.

Инновационная деятельность активизируется в периоды кризисов, так как именно в периоды кризисов сложно поддерживать прежний уровень развития как системы, так и отдельных организаций. И именно инновационная деятельность позволяет рационально и эффективно использовать ресурсы, даёт возможность более полно удовлетворять потребности общества. Как нужно понимать инновацию? На первый взгляд, это можно понимать, как новация или новшество. Но при дальнейшем анализе приходим к выводу, что слово «новация» шире по употреблению, «инновация» - ограничено специальными сферами. Слово «новация» именует означает сам факт новшества, тогда как слово «инновация» содержит компонент процесса.

Инновация представляет собой позитивный результат внедрения новшества, способствующий росту показателей эффективности [23]. Инновации – это внесение в разнообразные виды человеческой деятельности новых элементов (видов, способов), повышающих результативность этой деятельности [17].

Позитивный эффект от внедрения инноваций получают не только организации сферы здравоохранения, но и в целом общество.

Положительный опыт зарубежных стран доказывает, что использование информационных технологий в медицине на самом деле позволяет повышать качество, доступность медицинской помощи, способно вывести её на новый уровень, снизить количество госпитализаций, осложнений и уровень смертности, а также значительно улучшить качество жизни людей. Они позволяют медицинским учреждениям и специалистам ориентироваться на потребности пациентов. Успех инноваций на уровне системы здравоохранения предполагает наличия определённых условий. Во-первых, применение информационных технологий в медицине, требует высокого уровня подготовки медицинского персонала, определённой грамотности и пациентов в информационных технологиях. Во-

вторых, если инновационный процесс не подкреплён соответствующей материально-технической базой и не имеет финансового обеспечения ожидать реального использования новшества проблематично. Важную роль в реализации инновационного процесса играет личная заинтересованность, как инициаторов-новаторов, так и работников практического здравоохранения. Это наглядно проявляется в различии внедрения новых медицинских технологий в частном и государственном секторах здравоохранения. В частном секторе здравоохранения внедрение новых технологий и техники — это элемент конкуренции, борьба за пациента и финансирование, дополнительная прибыль, повышение заработной платы сотрудников. В бюджетной сфере здравоохранения внедрение новых технологий проблематично. Как правило централизованных фондов на это отсутствуют и свободных средств на реализацию инновационных проектов у медицинских организаций нет, медицинские работники, внедряющие новые технологии не поощряются. На сегодня частная медицина, которая лучше оснащена технически, лидирует в использовании новых технологий. Она применяет опыт зарубежных партнёров, новейшее оборудование и большое внимание уделяет обучению высококвалифицированных кадров.

Инновационные медицинские технологии можно классифицировать в следующем порядке [16]:

- Информационные инновации, применяемые для систематизации данных, а также управления ими в автоматическом режиме;
- Организационные инновации, позволяющие совершенствовать организацию процессами оказания медицинских услуг и обеспечения их качества;
- Технологические инновации, представляющие собой новые способы лечения и профилактики;
- Фармацевтические инновации, касающиеся создания новых лекарств.

Информационные инновации, применяемые для систематизации данных, а также управления ими в автоматическом режиме электронное здравоохранение.

В целях модернизации сферы здравоохранения и содействия внедрению информационных систем в систему медицинского обслуживания населения в 2015 году была принята Стратегия развития электронного здравоохранения Кыргызской Республики [20].

Одним из главных задач в ней определена формирование Единой информационной системы здравоохранения (ЕИСЗ), которая призвана обеспечить повышение доступности, качества и совершенствование непрерывности оказания медицинской помощи на основе совершенствования информационно-технологического обеспечения.

На данный момент в Кыргызстане достигнуты определённые успехи. В 2019 году ЦЭЗ разработаны и внедрены автоматизированные информационные системы в организациях здравоохранения, оказывающих ПМСП [21]. Централизованная информационная система «Приписанное население» представляет собой единая централизованная информационная база данных о фактическом количестве прикрепленного населения к каждой организации здравоохранения ПМСП, на основе которого формируется объем финансирования ПМСП.

Также внедрён электронный сервис «Онлайн запись на приём к врачу» во всех организациях здравоохранения ПМСП, что позволяет записаться на приём к врачу в любое удобное время через электронный сервис <http://registratura.med.kg>.

Внедряется централизованная лабораторная информационная система «ILab», являющийся новым цифровым решением для лабораторий. Информационная система ILab представляет собой инструмент для автоматизации процессов обработки направлений, анализа, учёта и доставки результатов исследований, записи результатов диагностики. Также система позволит гражданам и медицинским работникам обеспечить доступ к результатам исследований для своевременного установления диагноза и просмотра истории результатов исследований. Использование данной системы также поспособствует отказу от ведения бумажных версий документов и журналов, что позволит экономить финансовые ресурсы и время граждан путём интеграции с государственным порталом электронных услуг «Түндүк».

Министерство здравоохранения Кыргызской Республики разработало также новое цифровое решение в области иммунизации «IEmdoo». Данный программный продукт поможет в регулировании и отслеживании поставок вакцин, расчёта возможности хранения вакцин в специализированном холододовом оборудовании и анализа различной информации, связанной с иммунизацией. Это будет инструментом для реализации задач системы здравоохранения, направленным на повышение доступности и качества медицинских услуг в сфере иммунизации, выявление невакцинированных детей, отслеживание побочных проявлений после вакцинации, автоматическое планирование и учёт плановых прививок. Информационная система обеспечит доступ граждан к личной персональной прививочной карте, где будут данные как о получаемых в рамках Национального календаря профилактических прививок, так и о прививках, получаемых по эпидемическим показаниям.

Национальная информационная система управления ресурсами (НИСУР) представляет собой одно из корневых цифровых решений. Система позволит вести подробное описание (паспорта) всех организаций здравоохранения на всей территории Кыргызской Республики, в которых содержатся сведения о кадрах, подразделениях, укомплектовании специалистами, имуществе, зданиях, объёма койко-мест и их занятости; вести персонализированный учёт кадров, занятых в системе здравоохранения; вести мониторинг технического оснащения каждой организации здравоохранения;

НИСУР позволяет осуществлять центральное управление системой доступов кадров к информационным системам здравоохранения, эффективно принимать решения на основе анализа полученных данных, формировать отчёты и справки, путём использования данных информационной системы.

Центральным компонентом, объединяющим информацию из различных баз данных и информационных систем здравоохранения, является «Цифровой профиль здоровья» человека, в котором будет доступна основная информация о здоровье человека. Данное инновационное решение будет инструментом для реализации задач системы здравоохранения, направленным на повышение доступности и качества медицинских услуг, а также повышения оперативности получения необходимой информации как человеком, так и его лечащим врачом.

Цифровой профиль здоровья является существенным шагом в построении национальной единой информационной системы здравоохранения и в будущем позволит отказаться от бумажных носителей и доставлять информацию о здоровье как гражданину в его смартфон, так и медицинскому специалисту в его кабинет.

В систему межведомственного электронного взаимодействия «Тундук» подключено 12 информационных систем здравоохранения и производится обмен с другими государственными ведомствами (ГРС, ЗАГС, ФОМС, ДГЗ) [15].

Технологические инновации представляющие собой новые способы лечения и профилактики. В мировой медицинской практике 21 век ознаменовался многими технологическими инновациями, улучшающими процессы лечения и профилактики заболеваний [8].

Чатботы в мессенджерах позволяют отследить и проконтролировать применение лекарств. Во время пандемии COVID-19 было запущено несколько специальных чатботов для дистанционной оценки состояния пациентов. Такие боты могут значительно облегчить нагрузку на медперсонал, выполняя некоторые их функции. Например, для контроля использования лекарств компания Catalia Health разработала реального робота Mabu. Он напоминает пациентам о том, что они должны вовремя принять свои лекарства. Также предоставляет медикам соответствующий отчёт.

Универсальный цифровой стетоскоп Eko CORE используется как насадка к большинству существующих стетоскопов. Прибор обеспечивает до 40-кратного усиления звука, улучшает шумоподавление, даёт возможность переключить акустический и цифровой режимы, беспроводное соединение по Bluetooth.

Инновационный быстрый термометр Thermo (Withings) даёт результат через 2 секунды, тогда как обычному термометру требуется не менее 3-х минут. Дополнительно 16

инфракрасных датчиков отслеживают состояние височной артерии по сотням параметров, без контакта с кожей.

Новые инновации в медицине возникают ежегодно. Одно из самых необычных применений ИТ в медицине — видеоигры, позволяющие хирургам тренироваться в своём ремесле. Согласно проведённым исследованиям [3], было отмечено, что 37% таких хирургов допускают меньше ошибок во время настоящих оперативных вмешательств. Информационные технологии в медицине и здравоохранении на сегодняшний день — это мощное средство, помогающее пациенту в адаптации к имеющемуся недугу и приобретению необходимых навыков, позволяющих контролировать своё состояние.

Кыргызстан как высокогорная страна с большим потенциалом медицинской науки интересна для многих исследователей из разных стран и может стать площадкой международных исследований для привлечения технологий и инноваций. Одним из таких инновационных методов, направленных на профилактику и лечения тяжёлых осложнений различных заболеваний, является использование высокопоточной кислородной терапии, по которому запланированы крупные международные исследования в Кыргызстане. Данный метод очень актуален при корона вирусе [2].

Другим примером является международное исследование с созданием и внедрением технологий, основанных на компьютеризации диагностических задач и индивидуализированном подборе комплекса терапевтических средств включающие биорезонансные технологии лечения [14]. Проект создавался с участием нескольких стран, включая Кыргызстан. Технология позволяет повысить лечебный эффект и исключить побочные явления традиционной медицины.

В этом ряду можно отметить также проект «Разработка, внедрение и оценка эффективности мобильного приложения для дистанционного мониторинга амбулаторных пациентов с хронической сердечной недостаточностью в условиях Кыргызской Республики», проводимый в Научном центре кардиологии и терапии МЗ КР.

Актуальной задачей остаётся оценка и отбор тех технологий, которые позволяют готовиться к вспышкам COVID-19 и реагировать на них в кратко- и долгосрочной перспективе, потенциально способны улучшать показатели здоровья и качества жизни населения и/или помогают удовлетворять актуальные потребности в медицинской помощи.

Организационные инновации, позволяющие совершенствовать организацию управления процессами оказания медицинских услуг и обеспечения качества медицинских услуг.

В настоящее время внедряются много различных цифровых инструментов позволяющие совершенствовать организацию труда медиков [1].

-использование цифровых медицинских изображений (рентген, УЗИ, КТ, МРТ) сопряжённых с искусственным интеллектом для облегчения и ускорения постановки диагноза

-использование электронной введённых истории заболеваний и случаев обращений за медицинской помощью, включая такой важной информации как аллергия, непереносимость, противопоказания к использованию отдельных препаратов или процедур.

-облегчение планирования профилактических и плановых медицинских услуг

-доступ к деперсонизированным базам данных пациентов с различными диагнозами для проведения исследований или разработки стандартов и протоколов лечения

-доступ к информации о необходимых лечебных препаратах, медицинских изделий, техники или видов услуг

-проверка корректности назначенного препарата и его дозировки, совместимости назначаемых препаратов или наличия аллергии.

Почему в период пандемии информационные инновационные технологии стали особо востребованными? Поскольку в условиях ограничения контактов они позволяют медицинским работникам взаимодействовать с пациентами дистанционно через аудиовизуальные средства, идентифицировать их личность, записывать пациентов на консультацию или приём для профилактической, лечебной, реабилитационной и паллиативной помощи, обмениваться с ними текстовыми сообщениями и изображениями.

Удобство применения информационных технологий в первую очередь ощутили сами пациенты. Они при этом имеют больше информации, имеют доступ к дистанционному наблюдению и медицинским данным. Все это повышает их удовлетворённость медицинскими услугами, способствует удалению барьеров между врачом и больным. Улучшение доступа к медицинским услугам снижает тревожность родителей больных детей, улучшает уход за роженицами до и после родов, облегчает психиатрическую помощь нуждающимся.

Показательным примером служит приложение для смартфона, позволяющее пользователю мгновенно и точно регистрировать результаты измерения кровяного давления. По данным доклада, выпущенного ВОЗ, за последние 30 лет количество гипертоников среди взрослых в возрасте 30–79 лет выросло с 650 миллионов до 1,28 миллиарда и почти половина из них не догадываются о наличии у себя гипертонии [13].

Смартфоны получили широкое распространение даже в удалённых районах и малообеспеченных ресурсами местах. Программная платформа позволяет превратить уже имеющийся смартфон в медицинский прибор для точного измерения кровяного давления без необходимости подключения других устройств или аксессуаров.

Сегодня телемедицина позволяет врачам непрерывно отслеживать медицинские показатели пациентов, транслировать хирургические операции, проходить телеобучение и проводить онлайн консультации. Преимуществами телемедицины принято считать возможность снижения затрат и решение проблемы неравенства доступа к медицинской помощи – когда у людей из небольших поселений меньше возможности попасть на приём к квалифицированному врачу, чем у жителей больших городов. Все это может кардинально преобразить существующую систему здравоохранения через повышение качества и удовлетворенности пациентов.

Пациенты, медработники и организации все чаще используют технологии и для лучшего понимания процессов, связанных со здоровьем. На помощь пришли инструменты, которые способны сообщать об уровне глюкозы в крови, которые могут обнаружить падение владельца и передать об этом информацию в экстренные службы. Все эти системы подразумевают накопление огромного количества информации. В последующем большие накопленные данные в области медицины помогают экспертам увидеть закономерности заболеваемости пациентов.

В мире используются и другие способы расширения доступа к медицинским услугам. Например, в Руанде была создана высококачественная национальная служба крови, которая доставляет её посредством дронов. За 18 лет им удалось увеличить показатели сдачи крови в три раза. Дроны также используются в индийском штате Телангана. Их преимущество состоит в том, что они могут значительно сократить время транспортировки.

Для нашей высокогорной страны со многими труднодоступными районами использование беспилотных летательных аппаратов могло бы стать хорошим примером инноваций, повышающим доступность медицинских услуг для населения.

Учитывая возникающих периодами случаев перебоя с электроснабжением представляется интересным также следующий пример. В региональной детской больнице сомалийского штата Галмудуг эффективно используется кислородный концентратор на солнечной энергии для лечения пневмонии, от которой ежегодно умирают 900 000 детей [9].

Исследованиями установлено, что обеспечение стабильного доступа к кислороду помогает на 35% снизить смертность детей от пневмонии. Концентратор жизненно необходим для лечения госпитализированных больных COVID-19.

И, это ещё не полный список инструментов на сегодняшний день возможных к использованию в ежедневной клинической практике оказания медицинской помощи.

Проблемы цифровой трансформации. Процесс цифровой трансформации системы здравоохранения Кыргызстана набирает обороты. Однако, мы ещё в начале пути. Необходимо преодолеть много разных проблем на этом пути.

-Все ещё сохраняются разрозненные информационные системы и базы данных в разном формате без интеграции с другими системами.

-Существует высокий уровень дублирования информации вследствие отсутствия должной интеграции между различными медицинскими организациями и между различными ведомствами.

-Низкий уровень квалификации кадров в регионах по информационно-компьютерным технологиям

-Недостаточный уровень и надёжность широкополосного доступа к телекоммуникационным сетям в регионах.

-Слабость оснащения отдалённых сельских районов современной компьютерной и медицинской техникой.

-Слабая информированность населения о современных возможностях системы оказания медицинских услуг

-Слабая грамотность населения по интернет технологиям

Последний фактор является не менее важным, чем другие. Так как побуждение пациента запрашивать у своего врача электронные медицинские услуги – это очень действенный способ стимулирования внедрения новых прогрессивных технологий в медицинскую практику.

Фармацевтические инновации, касающиеся создания новых лекарств. Пандемия новой коронавирусной инфекции стала настоящим вызовом и для фармацевтической индустрии. Фармацевтические компании и поставщики лекарств перестраивали свою работу в условиях ограничений и работали над поиском новых лекарственных средств от COVID-19 и разработкой вакцин. Пандемия стала причиной настоящей цифровой революции в фармацевтической отрасли, так как фармбизнес больше других видов бизнеса опирается на инновации и исследования. К тому же, ограничения движений людей и локдауны стали стимулом для поиска наилучших цифровых решений, эффективной цифровой трансформации отрасли.

В период пандемии коронавируса, во времена быстрых перемен на рынке, фармацевтической отрасли стало недостаточно сосредоточиться исключительно на продаже лекарств и медикаментов. Сегодня она стремится к более целостному подходу с интеграцией фармацевтических и медицинских услуг, большей ориентацией к современным запросам потребителей. Ниже представлены основные инновационные тренды, очерчивающие далеко не полный спектр возможностей фармацевтической промышленности [7, 12].

1. Приоритет профилактики над лечением

Мировой тренд здорового образа жизни, мода на гармоничное развитие отразилась и на фармацевтической промышленности. Фармацевтические компании, активно стали разрабатывать и предлагать биологически активные добавки и фармацевтические препараты, нацеленные на профилактику.

2. Назад к природе: биологические лаборатории

Ботанический тренд - поиск неизвестных лекарственных средств из природных продуктов.

3. Краудсорсинг решений: вдохновение и ноу-хау от пациентов

Сами пациенты становятся инициаторами или вдохновителями исследований новых средств.

4. Открытость инноваций versus конфиденциальность

Некоторые организации предлагают практику открытых инноваций, переход от строгой регулируемости и конфиденциальности информации к стратегии полной открытости знаний.

5. Нанотехнологии

Выделяют пять основных областей применения нанотехнологий в медицине: доставка активных лекарственных веществ, новые методы и средства лечения на нанометровом уровне, диагностика *in vivo*, диагностика *in vitro*, медицинские имплантаты. Многие эксперты фармацевтической промышленности надеются, что нанотехнологии сделают прорыв в генной инженерии, медицине, диагностике и в изобретении различных видов новых лекарственных форм в фармации.

6. Персонализированная медицина и кастомизация

Если сейчас мы покупаем лекарства, разработанные для миллионов людей, без учёта генетических различий каждого индивида, то в ближайшем будущем пациент станет неотъемлемой частью производственных процессов в фармацевтической индустрии: на основании его истории болезни и результатов обследования фармацевт произведёт индивидуальные лекарства и предложит дополнительные методы лечения.

7. Гаджеты здоровья и различные сенсоры - новый популярный тренд, стали возможными благодаря высоким технологиям и искусственному интеллекту.

Вводимые в тело чипы, контактные гаджеты, которые носят на теле, цифровые татуировки, мини-роботы и различные другие датчики помогут получать информацию о состоянии пациента в режиме реального времени и тут же отправлять её медицинским работникам, которые смогут немедленно указать, какие лекарства необходимы. Это позволит принимать обоснованные и быстрые решения о назначении лекарственных препаратов на основе полученных физиологических данных, даже не прибегая помощи врача [22].

В Кыргызстане в период пандемии, по мнению представителей фарм компаний, вырос спрос на некоторые виды лекарств, как витамины, иммуностимуляторы, лекарства, входящие в схему лечения коронавируса. Из-за осложнений логистического характера, возникли трудности с поставкой лекарств и поднялись цены на некоторые лекарства. Ввиду слабого развития отечественной фарминдустрии не приходится говорить о значимых инновационных решениях в этой области.

Страна остаётся более чем на 90% импорт зависимой, что делает нас уязвимой в отношении лекарственной безопасности. Ключевыми проблемами импорт зависимости отечественного фармацевтического рынка являются слабая интеграция науки, производства и образования, низкая степень коммерциализации и практик ориентированности отечественных научных разработок, дефицит в высокоспециализированных узкопрофильных специалистов и прочее.

Создание условий для импорта замещения фармацевтической и медицинской продукции на базе современных технологий в соответствии с международными стандартами GMP является одной из основных задач по развитию фармацевтической промышленности нашей страны.

Заключение. Инновации могут играть важнейшую роль в решении беспрецедентных проблем, вызванных COVID-19. Важно находить нужные решения, способные преодолеть возникающие проблемы. Важно также обеспечить более долгосрочное восстановление по принципу «лучше, чем было» в соответствии с Повесткой дня Организации Объединённых Наций в области устойчивого развития на период до 2030 года.

Мировой опыт показывает, что правительства призваны играть ключевую роль в поддержании инновационной деятельности во время кризисов.

Правительства стран выделяя часть своих ресурсов на меры поддержки инноваций в сфере медицинского обслуживания населения могут в принципе противодействовать краткосрочным негативным последствиям пандемии и одновременно обеспечивать более устойчивое будущее.

Современные инновационные технологии, цифровизация здравоохранения позволяет расширить спектр услуг здравоохранения в условиях ограниченности ресурсов, повысить уровень прозрачности и доступности медицинской помощи и медицинской информации, стимулировать инновации и рост эффективности.

Конечной целью развития технологий электронного здравоохранения является смещение акцента при оказании медицинских услуг с врача и больницы на пациента. Электронное здравоохранение также означает использование таких современных технологий, как программы на основе искусственного интеллекта (ИИ) или больших данных, чтобы содействовать политике предупреждения распространения заболевания благодаря сообщению о потенциальных аномалиях и рисках на основе собранных данных.

Современные инновационные технологии способны повсеместно ускорять доступ к услугам здравоохранения и повышать качество предлагаемых медицинских услуг.

Для полноценного использования этого потенциала необходимо политическая воля, последовательная система действий со стороны различных участников рынка медицинских услуг и активное участие самых потребителей медицинских услуг.

Использованная литература:

1. Ben Ramalingam. Innovation, development and COVID-19: Challenges, opportunities and ways forward. Overseas Development Institute United Kingdom. 2020, December 1.
2. George L Anesi et al. Коронавирусные заболевания: Вопросы интенсивной терапии и обеспечения профилактики <https://defeatcovid.ru>
3. Gideon Bkumstein. Research: How Virtual Reality Can Help Train Surgeons. Harvard Business Review. David Geffen School of Medicine
4. Jaideep Prabhu University of Cambridge United Kingdom Innovation, development and COVID-19: Challenges, opportunities and ways forward
5. Martin J London, MD, FASE. Coronavirus disease 2019 (COVID-19): Critical care and airway management issues
6. Matt Zbrog. THE HOTTEST MEDICAL TECHNOLOGIES IN 2022. <https://www.medicaltechnologyschools.com/medical-lab-technician/top-new-health-technologies>
7. MEDICAL LAB SCIENCE TECHNOLOGIES TO WATCH IN 2019 <https://www.medicaltechnologyschools.com/medical-lab-scientist/future-of-mls>
8. Rita M. Meganck & Ralph S. Baric. INNOVATIVE APPROACHES AGAINST COVID-19, 2021 Developing therapeutic approaches for twenty-first-century emerging infectious viral diseases Nature Medicine volume 27, pages 401–410 (2021)
9. Solar-powered medical oxygen systems saving lives in Somalia: using innovation to accelerate impact in a fragile setting <http://www.emro.who.int>
10. Top new health technologies <https://www.medicaltechnologyschools.com/medical-lab-technician/top-new-health-technologies>
11. Елена Барсукова. Инновации – ключ к развитию фармации и медицины Фармацевтика и фармация. №19 (490) 16
12. За 30 лет число гипертоников в мире удвоилось. Половина из них не знает о своем диагнозе BBC NEWS русская служба <https://www.bbc.com/russian/features-58320075>
13. Инновационные проекты, рекомендованные в фонд «Сколково» в рамках Межгосударственной программы инновационного сотрудничества государств-участников СНГ на период до 2020 года. Бишкек 2015. С.7
14. Информационные системы <https://www.tunduk.gov.kg>
15. Мелерзанов А.В. И др. КЛАССИФИКАЦИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ПОКАЗАТЕЛИ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ Проблемы стандартизации и здравоохранения 2020; 5-6; DOI: 10.26347/1607-2502202005-06003-009
16. Монгуш Ю.Д. ИННОВАЦИИ: ПОНЯТИЕ, СУЩНОСТЬ, ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ ЭКОНОМИКИ. Журнал Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук N 3 за Январь 2016 года
17. Николай Помощников. COVID-19 в Кыргызской Республике: Оценка воздействия на социально-экономическую ситуацию и уязвимость и ответные меры политики. Август 2020 года, с. 86
18. О неотложных мерах по развитию сферы здравоохранения и улучшению качества жизни и здоровья населения в Кыргызской Республике. ПРЕЗИДЕНТ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ УКАЗ от 8 февраля 2021
19. Об утверждении Стратегии электронного здравоохранения Кыргызской Республики на 2015-2020 годы. ПРИКАЗ № 496 от 24.08.2015г.
20. Сайт ЦЭЗ при МЗ КР <http://cez.med.kg/>
21. ТОП-10 инновационных трендов в фарме, The Pharma Media, 27 мая, 2019
22. Храмов Юрий Владимирович. Инновационный менеджмент. <https://moodle.kstu.ru/mod/book/view.php?id=32243>

*Ниязметов М.Р., доцент
Юсупова О.Б., доцент
Маматкулов Б.М., преподаватель
Собирова С.Ю., преподаватель
Ургенчский филиал Ташкентской Медицинской Академии
Республика Узбекистан*

ИЗУЧЕННОСТЬ РОЛИ МЕДСЕСТЁР В СИСТЕМЕ МЕДИЦИНСКОЙ ПОМОЩИ, ИХ УСЛОВИЙ ТРУДА И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

По данным ВОЗ, «Медицинские кадры являются ценным ресурсом и требуют больших вложений в подготовку квалифицированных специалистов... в отличие от большинства источников, их ценность со временем снижается, а ценность медицинских своячных работников». В состоянии анализируются исследования, изучавшие роль, условия труда и деятельность медицинских сестер в здравоохранении.

Ключевые слова: медицинские сестры, условия труда, профессиональные навыки, здоровье медицинских сестер, факторы эмоционального стресса.

STUDYING THE ROLE, WORKING CONDITIONS AND ACTIVITIES OF NURSES IN THE HEALTHCARE SYSTEM

Annotation

According to WHO, "Medical personnel are a valuable resource and require large investments in the training of qualified specialists ... unlike most sources, their value decreases over time, and the value of medical in-laws". The article analyzes studies that have studied the role, working conditions and activities of nurses in healthcare.

Keywords: nurses, working conditions, professional skills, health of nurses, factors of emotional stress.

По данным Всемирной организации здравоохранения, в мире насчитывается более 28 миллионов медсестер государственных и частных секторов, 69% из которых являются квалифицированными медсестрами. Существует достаточно доказательств того, что здоровая и регулярно поддерживаемая, должным образом мотивированная, хорошо образованная медсестра может улучшить процесс оказания медицинской помощи пациентам и ее результаты. При этом важно создать благоприятные условия труда, возможности и перспективы профессионального роста, профессионального признания и поощрения медицинских сестер. Это, в свою очередь, снижает частоту их больничных, укрепляет их работоспособность и побуждает к эффективному участию в деятельности лечебного учреждения и оказанию квалифицированной медицинской помощи [2].

Цель исследования: проанализировать литературу об условиях труда медицинских сестер, работающих в системе здравоохранения и факторах, влияющих на это.

Методы исследования: использовался письменно-аналитический метод.

Обзоры научных публикаций и нормативных документов о профессиональной деятельности медицинских работников в сфере здравоохранения показывают ее разносторонность и многогранность. В частности, исследование О.Г. Сафина (2007 г.); Д.И. Перепелица (2007 г.); Л.В. Щепанская (2007 г.); Н.А. Касимовская (2008 г.); Н.Н. Стаценко (2008 г.); Л.А. Карасева (2009 г.); Г.М. Злобиной (2009), Н.Н. Камыниной (2011) посвящено медико-социальным характеристикам медицинских сестер, условиям жизни и труда, здоровью и социальной защите.

Согласно исследованию, «качество трудовой деятельности работника представляет собой совокупность приблизительных характеристик параметров, характеризующих условия труда, обеспечиваемые условиями труда работников, взаимодействиями в трудовом коллективе, системой организации труда и стимулирования, достигнутым уровнем внутренней разработки корпоративной социальной политики отсутствие интереса к профессии врачей и среднего медицинского персонала (низкая заработная плата, низкая логистика, отсутствие мотивации и стимулов к труду и др.), недостаточное качество

медицинского обслуживания населения в связи с недостаточностью начального и послевузовского образования» [11,12].

Выбор профессии человеком зависит от определенных мотивирующих факторов. Согласно некоторым исследованиям, основной причиной выбора профессии медицинской сестры является 19,0 % реализация своих личных качеств (сострадание, сострадание и др.), 12,9 % получение стабильного дохода, только 12,9 % знают, что профессия требовательна, 3,9% указали на карьерный рост, 12,5% на отсутствие доступа в другое учебное заведение, 12,1% на цель продолжить династию медицинских работников, а 11,6% на возможность общения с широким кругом людей. При рассмотрении причин стремления медицинских сестер к смене места работы в ряде случаев большинство респондентов указали на низкую заработную плату (29,3%), 14,2% переезд или дополнительное (высшее) образование, отсутствие карьерного роста (11,2%), трудные условия труда (11,2%), непрофессиональные обязанности (7,3%), недостаточная социальная защита (6,5%), предложение высокооплачиваемой работы (4,7%). Кроме того, установлено, что 10,3 % мест работы были изменены в связи с семейными обстоятельствами, остальные (5,2 %) - в связи с возникновением конфликтных ситуаций в обществе[6]. Меры, направленные на освобождение медицинских сестер от внебольничной деятельности, внедрение достойной системы оплаты труда за счет повышения сложности и ответственности труда, расширения круга их обязанностей, поощрения профессионализма и личностного развития работников позволяют снизить отток медицинских кадров.

Социально-гигиенические условия труда хирургического отделения, множество проблем в процессе организации труда медицинских сестер: сокращение работы с больными и высокая нагрузка, что приводит к снижению качества сестринского ухода, нерациональное распределение рабочего времени и медикаментозного обеспечения. на рабочем месте, траты на служебные собеседования и обязанности курьера, основной функцией которого является выполнение процедур по назначению врача, а также отсутствие критериев оценки отдельных видов сестринской деятельности усложняют объективную оценку качества сестринского процесса. Также необходимо учитывать показатели, негативно влияющие на окружающих, такие как малоподвижность на рабочем месте, безразличие к выполняемой работе [17].

Исследования показали, что медицинские сестры в большей или меньшей степени недовольны своей работой, в первую очередь работой и организацией труда. Выявлен ряд факторов, препятствующих эффективной деятельности медицинских сестер: неумение рационально использовать время, трудная адаптация к новостям, склонность избегать конфликтных ситуаций, неумение справляться со стрессом. В деятельности медицинских сестер присутствуют травмирующие факторы, которые могут привести к развитию синдрома эмоционального утомления[28]. Исследования показали, что высокая загруженность медицинских сестер значительно снижает скорость выздоровления тяжелобольных и что принудительные смены, ночные смены, работа в выходные и праздничные дни почти не улучшают их материальное положение, и они реже повышают свою профессиональную квалификацию, культурную и духовного роста, задержки, хронические перегрузки на работе, отсутствие надлежащих условий труда, обострение в связи со слабостью материально-технической базы лечебного учреждения. Это, в свою очередь, во многом зависит от здоровья медицинских работников и оказывает непосредственное влияние на качество медицинской помощи, оказываемой населению [5,13].

Здоровье медицинских работников и среднего медицинского персонала имеет важное значение в оказании квалифицированной сестринской помощи населению. Исследования показывают, что каждая пятая медсестра не следит за своим здоровьем, а на сохранение и укрепление здоровья медицинских сестер влияют разумный режим труда и отдыха, своевременное и полноценное лечение возникающих заболеваний, благоприятная психологическая обстановка, физическая активность и воздержание от вредных привычек. Отношение медицинских работников к собственному здоровью во многом обусловлено тем, что они не до конца понимают первопричины развивающихся у них заболеваний. По данным

исследования, 76,6 % из них являются факторами производства своих заболеваний, 42,3 % - неправильным питанием, 25,7 % - бессонницей, 24,9 % - неправильным питанием, 20,8 % - наследственностью и 17,2 % - связаны с нехваткой времени для беспокойства о своем здоровье. Лишь 6,8% респондентов в качестве причины болезни назвали недостаточную двигательную активность и вредные привычки. Характерной чертой респондентов был низкий уровень традиционной врачебной деятельности, что объяснялось большинством медперсонала нехваткой времени и материальных средств без уделения внимания двигательной активности, сну, правильному питанию, борьбе с вредными привычками [4].

Работа в ночную смену – одна из особенностей деятельности больниц. Почти половина медицинских работников сообщили о проблемах с качеством ночного отдыха. Проблемы со сном чаще встречаются у медицинских сестер хирургического профиля в связи со спецификой работы и отсутствием навыков борьбы с хронической усталостью и стрессовым старением[1].

Также существует постоянный риск заражения медицинского персонала высококонтагиозными заболеваниями, в том числе инфекционными. Известно, что сопротивляемость работников к инфекции снижена, что наиболее заметно у работников с многолетним стажем работы. Персонал медицинских учреждений более восприимчив к туберкулезу, вирусным гепатитам и ВИЧ-инфекции, а носительство маркеров гемотрансмиссивных гепатитов составляет 12–62% медицинских работников, работающих в хирургическом отделении и операционных [5, 14,20].

По имеющимся данным, с 2000 г. заболеваемость ВИЧ-инфекцией среди медицинских работников увеличилась в 7 раз. В возрастной структуре ВИЧ-инфицированных медицинских работников преобладает молодежь (20-29 лет - 65,3%), что полностью соответствует возрастной структуре ВИЧ-инфицированных, проживающих в регионе; каждый 7-й медработник заразился при употреблении наркотиков; каждый седьмой ВИЧ-положительный медицинский работник является студентом медицинского образования[18,20]. Наиболее частым и неблагоприятным фактором, влияющим на здоровье медицинского персонала, является загрязнение аптек, операционных, процедурных кабинетов и других производственных помещений лечебного учреждения аэрозолями, дезинфицирующими средствами и лекарствами, в несколько десятков раз превышающее допустимые санитарные нормы[16]. Также медсестры чаще подвергаются воздействию биологических факторов риска (порезы, инъекции, повреждения при работе с биологическими жидкостями и др.)- 44 %, на втором месте - социально-психологические факторы риска, связанные со сменой работы и большими нагрузками - 21, % и лекарственно-химические факторы риска, связанные с постоянным контактом с инструментами, дезинфицирующими средствами и т.п. - на 17,5%. Медицинский персонал в процессе работы может подвергаться воздействию различных факторов риска и трудовых процессов: повышенному нервному и эмоциональному напряжению, вынужденным условиям труда, перенапряжению систем анализаторов, вредным химическим и биологическим агентам, ионизированному и неионизированному излучению, шуму, вибрации, канцерогенам и др[3, 19,21,22].

Медсестры часто испытывают высокую социально-психологическую нагрузку в своей профессиональной деятельности, решая при этом собственные жизненные проблемы и проблемы пациентов. Это один из факторов, влияющих на здоровье и качество жизни медицинских сестер [4].

В профессиональной деятельности медицинских сестер отделения имеется ряд психотравмирующих факторов, которые могут привести к развитию синдрома «эмоционального стресса». Этот синдром рассматривается как результат процесса стресса на работе, несовместимости с рабочим местом или профессиональными обязанностями. Однако основным предрасполагающим фактором является длительная, избыточная и недооцененная нагрузка[19]. А также существует широкий спектр причин, приводящих к развитию стрессовых ситуаций в сестринском деле: перегрузка в профессиональной деятельности,

неудовлетворенность материальным положением, особенности взаимоотношений с больными, врачами, коллегами (сотрудниками). медицинское сообщество, конфликтные отношения в трудовом коллективе, повышенная нагрузка; недостаточная профессиональная подготовка; профессиональная ответственность, проблемы профессионального роста, отсутствие моральных и материальных стимулов, сложные условия личной жизни [8].

Работа медицинских сестер в больницах скорой медицинской помощи характеризуется выраженным нервно-эмоциональным напряжением, несмотря на высокую психоэмоциональную нагрузку, медсестры обнаруживают стрессоустойчивость и, главное, не используют должных механизмов психологического поведения [7].

Медсестры являются неперенными участниками лечебно-профилактического процесса. Профессиональная подготовка, знание и соблюдение этических и деонтологических правил, умение понятным языком объяснить пациенту процесс предстоящего лечения или обследования влияют на быстрое восстановление самочувствия и здоровья пациентов. Деятельность медицинских сестер в лечебных отделениях основывается на результатах проверенных исследований, основная часть которых должна контролироваться и оцениваться с учетом влияния на качество лечебно-диагностического процесса. К ним относятся: организация и осуществление ухода за больными, выполнение назначений врача и оказание неотложной медицинской помощи, обеспечение санитарно-эпидемиологического режима, лекарственное обеспечение [10].

Вывод. Анализ литературы многих зарубежных исследователей показывает, что факторы, влияющие на работоспособность медицинских сестер, работающих в различных медицинских учреждениях, изучены комплексно. В современный период социально - экономического развития неотложная медицинская помощь в хирургических отделениях скорой медицинской помощи, профессионализм медицинских сестер, ответственных за сестринское дело и качество жизни, объем работы медицинских сестер, организация, эффективное использование рабочего времени, риск факторы, влияющие на здоровье, деонтологические проблемы, приводящие к профессиональному стрессу, уровень удовлетворенности пациентов с помощью сестринского дела не изучены.

Существует необходимость проведения обширных исследований и разработки научно обоснованных мероприятий по повышению профессиональной компетентности, навыков, качества и эффективность хирургических сестер. Это позволит повысить профессиональную компетентность и навыки медицинских сестер хирургических отделений, снизить уровень профессионального стресса и улучшить качество сестринского ухода.

Использованная литература:

1. A Comparative Analysis On Health And WellBeing Of Night Shift Nurses Working In Icus And Emergency Departments. Sasmita Das, Itishree Pradhan, Tejaswini Mohanta, Sanghamitra Rout, Yaminikanta Mohanta, Nilima Bara. European Journal of Molecular & Clinical Medicine ISSN 2515-8260 Volume 7, Issue 11, 2020 1160-1166pag.

2. Dubois C-A., D'Amour D., et al. A taxonomy of nursing care organization models in hospitals // BMC Health Services Research. - 2012. // <http://www.biomedcentral.com>, p.3.

3. Бобрецова С.В. Подходы к формированию здорового образа жизни у сестринского персонала Проблемы и перспективы высшего и среднего сестринского образования: интеграция в современное здравоохранение Всероссийская научно-практическая конференция с международным участием (2016–33)

4. Водопьянова Н. Э. Психодиагностика стресса. // Практикум - СПб: Питер, 2009. - 336с., (Сердакова К. Г. Роль стресса в деятельности медицинской сестры. Проблемы и перспективы высшего и среднего сестринского образования: интеграция в современное здравоохранение Всероссийская научно-практическая конференция с международным участием (2–3-й).

5. Габоян Я.С. Контроль и оценка деятельности сестринского персонала лечебных отделений больниц: Автореф. дис.канд. мед. наук: 14.02.03.: - Москва, 2010. –С.92.

*Абдукайимова А.Ж., ст. преподаватель
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

ЭНДОМЕТРИОЗ: ДИАГНОСТИКА, ПРОФИЛАКТИКА И КОМПЛЕКСНОЕ ЛЕЧЕНИЕ С ПРЕПАРАТАМИ ЛОДНИ

Аннотация

Эндометриоз - процесс, при котором полости матки и за пределами происходит доброкачественное разрастание ткани, по морфологическим и функциональным свойствам подобной эндометрию. В последние годы существенно возросла заболеваемость эндометриозом, фиброзно-кистозной мастопатией, фибромиомой матки и т.д. Причины развития этих заболеваний лежат в высоком уровне эстрогенов, который является не только их основой, но и может ускорять процессы старения, снижать качество и сокращать продолжительность жизни женщины. Трудности ведения больных эндометриозом связаны с чрезвычайно вариабельной клинической картиной и тяжестью течения заболевания, тактика зависит от возраста пациенток, формы, стадии заболевания, характера симптомов, репродуктивных задач, а также от рисков, побочных эффектов и экономической рентабельности лечения. В ряде случаев эндометриоз рассматривают как хроническое рецидивирующее заболевание, требующее постоянного внимания и лечения. В этих клинических рекомендациях представлены современные данные о клинической картине, диагностике, а также лечения и комплексном лечении генитального эндометриоза.

ENDOMETRIOSIS: DIAGNOSIS, PREVENTION AND COMPLEX TREATMENT WITH LODNI DRUGS

Annotation

Endometriosis is a process in which a benign growth of tissue occurs outside the uterine cavity and beyond, similar in morphological and functional properties to endometrium. In recent years, the incidence of endometriosis, fibrocystic mastopathy, uterine fibroids, etc. has increased significantly. The reasons for the development of these diseases lie in the high level of estrogen, which is not only their basis, but can also accelerate the aging process, reduce the quality and shorten the life expectancy of a woman. Difficulties in managing patients with endometriosis are associated with an extremely variable clinical picture and severity of the course of the disease, tactics depend on the age of the patients, form, stage of the disease, the nature of symptoms, reproductive tasks, as well as the risks, side effects and cost-effectiveness of treatment. In some cases, endometriosis is considered as a chronic relapsing disease that requires constant attention and treatment. These clinical guidelines provide up-to-date data on the clinical picture, diagnosis, as well as treatment and complex treatment of genital endometriosis.

ЭНДОМЕТРИОЗ: ДИАГНОЗ, АЛДЫН АЛУУ ЖАНА ЛОДНИ ДАРЫ МЕНЕН КОМПЛЕКСТИК ДАРЫЛОО

Аннотация

Эндометриоз – морфологиялык жана функционалдык касиеттери боюнча эндометрияга окшош кыртыштын жатын көңдөйүнүн сыртында жана андан тышкары жерде пайда болгон процесс. Акыркы жылдары эндометриоз, фиброкистоздук мастопатия, жатын миомасы ж.б. Бул оорулардын өнүгүшүнүн себептери алардын негизи гана эмес, эстрогендин жогорку деңгээлде жатат, бирок ошондой эле карылык процессин тездетип, сапатын төмөндөтүп, аялдын жашоо узактыгын кыскартат. Эндометриоз менен ооруган бейтаптарды башкаруудагы кыйынчылыктар өтө өзгөрүлмө клиникалык көрүнүш жана оорунун оордугу менен байланышкан, тактика бейтаптардын жашына, формасына, оорунун стадиясына, симптомдордун мүнөзүнө, репродуктивдүү милдеттерине, ошондой эле көз каранды. тобокелдиктер, терс таасирлери жана дарылоонун экономикалык натыйжалуулугу катары. Кээ бир учурларда, эндометриоз дайыма көңүл бурууну жана дарылоону талап кылган өнөкөт кайталануучу оору катары каралат. Бул клиникалык көрсөтмөлөр жыныстык эндометриоздун клиникалык көрүнүшү, диагностикасы, ошондой эле дарылоо жана комплекстүү дарылоо боюнча заманбап маалыматтарды берет.

Клиническая картина. Эндометриоз чаще всего диагностируют у женщин репродуктивного возраста (25-40 лет).

Клинические проявления эндометриоза: тазовая боль, бесплодие и нарушения менструального цикла, а также наличие опухолевидных образований (эндометриодные кисты) в малом тазу.

Наиболее важный клинический симптом эндометриоза - боль, связанная с менструальным циклом: тянущего характера внизу живота и в области поясницы в течение

всего месяца, усиливающаяся накануне менструации и резко болезненные менструации (дисменорея). Жалобы на бесплодие (как первичное, так и вторичное) фиксируют в 46-50% случаев. Болевые симптомы могут зависеть и от локализации поражений. Некоторые больные указывают на боль в середине менструального цикла, связанную с овуляцией, тазовые ишалгии, поясничную и предменструальную боль, которые постепенно приводят к нарушениям иннервации, воспалительным процессам в области тазовых нервных сплетений. Ишалгии, люмбаго, радикулиты очень характерны для этих больных. Нередко пациентка длительное время лечится от воспаления придатков матки, в то время как основной причиной боли является эндометриоз.

Анализ жалоб пациентки и традиционный гинекологический осмотр позволяют лишь предположить наличие эндометриоза. Больные эндометриозом и ХТБ обычно предъявляют жалобы на постоянную и периодическую, ноющую или приступообразную, продолжительную боль, как правило, ограниченную областью малого таза, поясницей, передней брюшной стенкой ниже пупка.

Диагностика эндометриоза. Тщательный анализ жалоб пациентки и традиционный гинекологический осмотр позволяют лишь предположить наличие эндометриоза, для подтверждения диагноза в большинстве случаев требуется углубленное обследование.

На начальном этапе бимануальное гинекологическое обследование остается одним из наиболее важных методов диагностики эндометриоза, поскольку позволяет выявить опухолевидное образование в области придатков матки, уплотнения в позадишеечной области и болезненность стенок малого таза. При эндометриозе влажной части шейки матки видны эндометриоидные очаги различной величины и формы (от мелкоочечных до кистозных полостей диаметром 0,7-0,8 см, темно-красного цвета). Кольпоскопия позволяет диагностировать эндометриоз слизистой оболочки дистальной части канала шейки матки. При локализации эндометриоза в слизистой оболочке проксимальной части канала шейки матки может быть полезной цервикоскопия, произведенная с помощью фиброгистероскопа.

В крови и перитонеальной жидкости больных эндометриозом повышается концентрация онкоантигенов, в том числе СА125, являющегося фактором, специфичным для аденокарциномы яичника. Концентрация этого маркера в крови здоровых женщин, составляет в среднем 8,3 Ед/мл, при эндометриозе - 27,2 Ед/мл и в 99% случаев не превышает 35 Ед/мл. Однако согласно последним данным, хотя специфичность определения этого маркера при эндометриозе составляет 97%, чувствительность - лишь 27%. Ценность определения этого маркера снижается при сопутствующих гнойно-воспалительных процессах.

Содержание раково-эмбрионального антигена (РЭА) в сыворотке крови здоровых женщин составляет в среднем 1,3 нг/мл и в норме не должно быть более 2,5 нг/мл. Уровень этого онкомаркера повышается при эндометриозе, раке шейки матки, эндометрия, яичников и вульвы. У больных эндометриозом среднее значение этого онкомаркера составляет 4,3 нг/мл.

Лечение эндометриоза. Задачи лечения эндометриоза состоят в следующем:

- удаление очага эндометриоза;
- уменьшение интенсивности болей;
- лечение бесплодия;
- предотвращение прогрессирования;
- профилактика рецидивов заболевания, что уменьшает необходимость выполнения радикального оперативного вмешательства и позволяет сохранить репродуктивную функцию женщин.

Медикаментозное лечение эндометриоза. Поскольку до сих пор не разработана универсальная медикаментозная терапия эндометриоза, она является неспецифической, нацелена в основном на уменьшение выраженности имеющихся симптомов и подбирают ее индивидуально, исходя из характеристик и потребностей каждой пациентки.

Эндометриоз нередко характеризуется персистирующим рецидивирующим течением, поэтому особое внимание при выборе лечения следует уделять не только его эффективности, но и долговременной безопасности и переносимости, в связи с тем, что может потребоваться

достаточно длительная терапия. Необходимо также принимать во внимание экономическую рентабельность лечения. Следует помнить, что лапароскопия не всегда необходима перед началом медикаментозной терапии тазовой боли при подозрении на эндометриоз и отсутствии анатомических изменений (за исключением кистозных форм заболевания). При лечении эндометриоза любые методы медикаментозной терапии нужно использовать в течение 3 мес. при отсутствии противопоказаний и побочных эффектов, после чего оценивают ее эффективность и в случае необходимости производят замену препарата или выполняют оперативное лечение.

Обоснование необходимости проведения сочетанной терапии. большинстве случаев лечение эндометриоза является комплексным и проводят его с использованием различных медикаментозных средств.

- 1.Нестероидные противовоспалительные препараты.
- 2.Гормональная терапия.
- 3.Комбинированная терапия эстрогенами и прогестагенами.
- 4.Антигонадотропины.
- 5.Модулирование функции рецепторов ЖПГ- (*Индол-3-карбинол*, ресвератрол)

Лодни (Индол-3-карбинол 100 мг, Эпигаллокатехин -3- галлат 61мг, Эпикатехин галлат 17мг, Эпигаллокатехин 13мг, Эпикатехин 4.7 мг, Галлокатехин галлат 4.4 мг.) -дают хороший эффект и является противоопухолевым и противовирусным средством. Также оказывает положительное влияние при любых функциональных расстройствах, обусловленных гиперэстрогенемией (повышенным содержанием женских половых гормонов), предменструальном синдроме, эндометриозе, миоме матки и гиперплазии молочной железы. Рекомендации по применению: по 1 таблетке 3 раза в день. Курс 1-3 месяца.

Индол 3-карбинол- Защищает клетки от проникновения ядов и других опасных веществ. Обладает мощным противовирусным действием. Нормализует метаболизм эстрадиола. Является природным антиоксидантом, сохраняет клетки молодым. Тормозит рост многих опухолей, вызывает их гибель. Снижает холестерин.

Катехины- это органические вещества из группы флавоноидов, полифенольные соединения, являющиеся мощными антиоксидантами.

-Катехины в избытке содержатся в разных сортах чая, но особенно много их в зеленом чае.

-По результатам исследований Национального онкологического института США, галлат-эпигаллокатехина способен деактивировать свободные радикалы до их соприкосновения с клетками. Галлат эпигаллокатехина активно препятствует росту онкоклеток, уменьшает размер опухолей. Клетки с аномальной пролиферативной активностью блокируются: галлат эпигаллокатехина вызывает их апоптоз (естественный распад). Все эти свойства делают его мощнейшим онкопротектором.

-Галлат эпигаллокатехина препятствует образованию новых сосудов, что приводит к остановке важного звена развития таких заболеваний как эндометриоз, миома матки с сочетанной патологией миомы матки и аденомиоза.

-Галлат эпигаллокатехина усиливает действие индол-3-карбинола, восстанавливает нарушенный баланс между пролиферацией клеточным ростом) и апоптозом (генетически запрограммированной клеточной гибелью), что приводит к остановке пролиферативного роста.

-Галлат эпигаллокатехина препятствует поражению клеток эндометрия, что останавливает ключевой механизм развития эндометриоза и аденомиоза.

-Галлат эпигаллокатехина обладает сильными противовоспалительными и антиоксидантными свойствами.

-Галлат эпигаллокатехина уменьшает выработку фермента ароматаза.

Заключение. *Лодни*-негормональное средство для лечения гормональных проблем.нормализует метаболизм эстрогенов. Улучшает функциональное состояние молочных желез, матки и яичников в любом возрасте. Снижает риск развития мастопатии,

эндометриоза и миомы матки.Повышает эффективность лечения миомы матки, эндометриоза и мастопатии, препятствуя патологической пролиферации клеток.

Принимая во внимание распространенность эндометриоза среди молодых женщин, резкое снижение качества жизни, бесплодие, поражение смежных органов и высокую себестоимость лечения и реабилитации, особенно при поздней постановке диагноза, это заболевание следует рассматривать как социально значимую проблему, оказывающую влияние на функцию многих органов и систем.

Проблемы лечения эндометриоза связаны со многими факторами, например, не изученные до конца этиология и патогенез; широкое разнообразие клинических проявлений; отсутствие надежных неинвазивных диагностических маркеров; резкое снижение качества жизни, а также ограниченный круг предложенных на данный момент методов безопасного лечения, рассчитанного на длительную перспективу. Выбор того или иного метода лечения зависит от многих составляющих: возраст и статус фертильности, характер симптомов и их тяжесть, переносимость предыдущего лечения, приоритеты самой пациентки, риск побочных эффектов, стоимость и предполагаемая длительность терапии. В каждом конкретном случае возможной целью терапии могут быть удаление эндометриoidных очагов, купирование болевого синдрома, сохранение фертильности или оптимизации условий для успешного применения ВРТ, но всегда сохранение качества жизни и общего здоровья в целом. Безусловно, хирургическое удаление очага относят к основному виду лечения. Медикаментозная терапия, рассматриваемая в качестве возможного эмпирического лечения в некоторых клинических случаях, целесообразна как адъювантный метод лечения после оперативного вмешательства при распространенных стадиях, сопровождающихся болевым синдромом во избежание рецидива и повторных операций. Учитывая необходимость продолжительного лечения, целесообразно назначение низкодозированных, высокоэффективных, безопасных, экономически рентабельных препаратов, которые можно принимать в течение длительного времени. Актуальна также разработка единых подходов к диагностике, лечению и реабилитации больных эндометриозом при всевозможных локализациях и формах у женщин различных возрастных групп.

Использованная литература:

- 1.В.И.Кулаков «Гинекология» 2005г.
- 2.И.Б. Манухин., Л.Г.Тимулович , М.А. Геворкян, Е.И.Манухина-Гинекологическая эндокринология-2022г.
- 3.Адамян Л.В., Андреева Е.Н. Роль современной гормонмодулирующей терапии в комплексном лечении генитального эндометриоза. // Проблемы репродукции. - 2011. - N 6. - С. 66-77.
- 4.Адамян Л.В., Бургова Е.Н., Ткачев Н.А. и др. Применение динитрозильных комплексов железа с глутатином снижает болевые проявления у крыс с экспериментальным эндометриозом. // Проблемы репродукции. - 2013. - N 5. - С. 73-80.
- 5.Адамян Л.В., Кулаков В.И. Эндоскопия в гинекологии. - М.: Медицина, 2000. - 383 с.
- 6.Адамян Л.В., Кулаков В.И., Андреева Е.Н. Эндометриозы. Руководство для врачей. Изд. 2-е. - М.: Медицина, 2006. - 411 с.
- 7.Журнал акушерства и женских болезней. - 2011. - Т. LIX. - N 4. - С. 26-31.
- 8.Волчков В.А., Страшнов В.И. Актуальность исследования и лечения болевых синдромов. Обзор материалов по изучению боли // Актуальные проблемы анестезиологии, реаниматологии и интенсивной терапии. - С.Петербург: СПбГМУ, 2001. - С. 16-19.
- 9.Гаврилова Т.Ю. Аденомиоз: патогенез, диагностика, лечение, методы реабилитации: Автореф. дис. доктора медицинских наук. - М., 2007. - 43 с.
- 10.Гаспарян С.А. Инфильтративная форма генитального эндометриоза: патогенез, диагностика, лечение, методы реабилитации, отдаленные результаты. Автореф. дис. доктора медицинских наук. - М., 2002. - 52 с.

11. Давыдов М.И., Аксель Е.М. Злокачественные новообразования в России и странах СНГ в 2002 году. // ГУ РОНЦ им. Н.Н.Блохина РАМН. - М.: Медицинское информационное агентство, 2011.

12. Заратьянц О.В., Адамян Л.В., Сонова М.М. и др. Экспрессия ароматазы цитохрома Р-450 в эктопическом и эутопическом эндометрии при эндометриозе // Арх. Пат. - 2008. Т.- 70. - N 5. - С. 16-20.

13. Коган Е.А. Способ прогнозирования рецидива эндометриоидной кисты яичника // Патент на изобретение G01N33/573 (2006.01). Соавт.: Сидорова И.С., Унанян А.Л. 28.12.2005.

14. Кузнецова И.В. Эндометриоз: патофизиология и выбор лечебной тактики // Гинекология. - 2008. - N 5. - С. 74-79.

15. Фридман Д.Б., Беженарь В.Ф., Повзун С.А. и др. Анализ эффективности способов получения биоптатов для гистологической верификации аденомиоза // Журнал акушерства и женских болезней. - 2005. - Т. LIV. - N 4. - С. 22-25.

*Нармырзаева Г.А., окутуучу
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ*

КОШ БОЙЛУУЛУК ЖАНА ЖАШОО САПАТЫ

Аннотация

Макалада кош бойлуулуктун абалына аялдын адаптациясынын көйгөйлөрү жана кош бойлуулуктун жашоо сапатына тийгизген таасири тууралуу айтылат.

Түйүндүү сөздөр: кош бойлуулук, кош бойлуулук мезгилиндеги психологиялык компонентинин түрлөрү, ден соолук психологиясы.

БЕРЕМЕННОСТЬ И КАЧЕСТВО ЖИЗНИ

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы адаптации женщин к состоянию беременности и влияние беременности на качество жизни.

Ключевые слова: беременность, виды психологической составляющей при беременности, психология здоровья.

PREGNANCY AND QUALITY OF LIFE

Annotation

The article discusses the problems of women's adaptation to the state of pregnancy and the impact of pregnancy on quality of life.

Keywords: pregnancy, types of psychological component during pregnancy, health psychology.

Ден соолук психологиясы - психологиянын жаңы жана тез өнүгүп жаткан чөйрөсү. Бул багытты өнүктүрүүнүн актуалдуулугу адамдын физикалык жана психологиялык абалында айрым четтөөлөрдүн пайда болушунун алдын алууга практикалык психологдордун багыты менен шартталган. Ошондой эле маанилүү болгон жана адамга терс да, оң да таасирин тийгизген факторлорду бөлүп көрсөтүү зарыл.

Ден соолук психологиясы жигердүү өнүгүп жатканын эске алып, бул тармакта иштеген эксперттер бир катар аксиоматикалык жоболорду түзүшкөн.

1. Абсолюттук мааниде ден соолук жок. Абсолюттук ден соолук идеалдуу болуп саналат.

2. Ар бир адам шарттуу түрдө дени сак. Эч бир адам өмүр бою толук дени сак боло албайт.

3. Ар бир адам белгилүү бир шарттарда (климат, тамак-аш, жумуш) дени сак боло алат. Белгилүү бир адамга ылайыктуу (нормалдуу) жана жараксыз (зыяндуу) жашоо шарттары бар. Бирөө үчүн нормалдуу болгон шарттар экинчиси үчүн аномалдуу болушу мүмкүн [5].

Ден соолук жашоо сапатынын ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Бирок абсолюттук ден соолук жок, ошондуктан ден соолуктун компоненттеринин бири катары алардын ден соолугуна жана жашоо сапатына тийгизген таасирин эске алуу менен жашоодогу эң маанилүү окуяларды деталдуу изилдөө зарыл.

О.С.Осипованын айтымында, буга чейин XIX–XX-кылымдардын аягында, балдарга жана алардын жогорку өнүккөн инсан катары тарбияланышына болгон мамиленин өзгөрүшүнө байланыштуу АКШда төрөлүү көрсөткүчүнүн төмөндөшү болгон. Билими жана кирешеси төмөн балдардын төрөлүшү коом тарабынан айыпталган [4].

Кош бойлуулук – аялдын жашоосунда да, бүтүндөй үй-бүлөдө да маанилүү мезгил [6]. К.В.Кулешованын (2007-ж.) айтымында, бул мезгилде аялды жашоонун жогорку сапаты менен камсыз кылуу зарыл. Эне болууга даярдыктын деңгээли аялдын кош бойлуулукка ыңгайлашуусуна таасир этет. Кээ бир изилдөөлөр боюнча, азыркы жаш аялдар өнөкөт стресс абалында [2].

Психикалык өнүгүүнүн үзгүлтүксүздүк принцибине ылайык, кош бойлуу аялдын физиологиялык жана психологиялык абалы түйүлдүккө түздөн-түз таасирин тийгизет. Ю.В.Ковалеванын айтымында, баланы соматикалык жактан татаалданбай көтөрүп жүргөн аялдар бала кезинде ата-эненин аларга болгон мамилеси алардын мүмкүнчүлүктөрүнө ишенүү

катары көрсөтүлөт. Мындай аялдардын балдары активдүү, алар адам жана предметтик чөйрө менен байланышка багытталган, оптимисттик жана оңой үйрөнүшөт [1].

Е.В.Могилевскаянын пикири боюнча, алгачкы физикалык жана психикалык ден соолук баланын төрөлгөнүнөн баштап жашоосунун биринчи жылынын аягына чейин түзүлөт [3].

Демек, кош бойлуулукка болгон кызыгуу, аялдын жашоосундагы өзгөчө мезгил катары, болочок эненин абалынын алдын алуу, ошондой эле төрөттүн абалын оптималдаштыруу, кийинчерээк - энеликтин бузулушунун алдын алуу мүмкүнчүлүгү менен түшүндүрүүгө болот.

Новосибирск шаардык перинаталдык борборунун антенаталдык клиникасында пилоттук изилдөө жүргүзүүдө 6 жумадан 40 жумага чейинки кош бойлуу 189 аял ТОВ ыкмасы менен текшерилген (Тест И.В. Добряковдун кош бойлуу аялдын мамилелери). Аялдардын орточо жашы 26 жашты түздөгөн.

ТОВ методикасы кош бойлуулук мезгилиндеги психологиялык компонентинин беш түрүн аныктоого мүмкүндүк берет: оптималдуу, гипогестогноздук, эйфориялык, тынчсыздануу жана депрессиялык [7].

Кош бойлуулук мезгилиндеги психологиялык компонентинин түрүн аныктоо бала төрөөдөгү психологиялык кырдаалды түшүнүүгө жардам берет, ошондой эле баланын төрөлүшүнө байланыштуу төрөттүн жүрүшүнүн жана үй-бүлөлүк мамилелердин өзгөчөлүктөрүн болжолдоого мүмкүндүк берет. Кош бойлуулук мезгилиндеги психологиялык компонентинин түрү аялдын инсандык өзгөрүүлөрүн жана реакцияларын чагылдырат. В.Н.Мясищевдин концепциясында кош бойлуу аялдын мамилелеринин системасындагы төмөнкүдөй өзгөрүүлөрдү бөлүп көрсөткөн:

- кош бойлуу өзүнө карата аялдын мамилеси;
- калыптанып келе жаткан «эне-бала» системасындагы аялдардын мамилелери;
- кош бойлуу аялдын башкалардын мамилесине болгон мамилеси.

Новосибирск шаардык перинаталдык борборунун антенаталдык клиникасында пилоттук изилдөөдө 50,9% биринчи кош бойлуу аялдар болгон. Мындан тышкары, биринчи баланын төрөлүшүн болочок энелердин 78,4% күткөн. Биринчи кош бойлуулук жана биринчи баланын төрөлүшү аял үчүн эң чоң стресс учуру [6]; Тандалган аялдардын 21,6% экинчи жана андан кийинки балдардын төрөлүшүн күтүп жатышкан. Бул маалыматтар бир балалуу үй-бүлөлөрдүн басымдуу экенин көрсөтүп турат.

Кош бойлуулуктун оптималдуу түрү кош бойлуулукка карата жоопкерчилик менен мүнөздөлгөн аялдардын 54,6%ында аныкталган.

Мындай аялдарда, эреже катары, үй-бүлөлүк мамилелер жетилген, гармониялуу, кош бойлуулук эки жубайлар тарабынан күтүлөт. Аял жигердүү жашоо образын улантууда, антенаталдык клиникага өз убагында катталып, дарыгерлердин сунуштарын аткарып, ден соолугуна көз салып, төрөткө чейинки тренингдерге катышууну жакшы көрөт. Оптималдуу тип андан ары баланы үй-бүлөдө тарбиялоонун гармониялуу тибин калыптандырууга өбөлгө түзөт.

Кош бойлуу аялдардын 17,5%да гестациялык доминантты эйфориялык түрү аныкталган. Кош бойлуулук мезгилиндеги психологиялык компонентинин бул түрү истерикалык инсандык өзгөчөлүктөрү бар аялдарда, ошондой эле узак убакыт бою тукумсуздуктан дарыланган адамдарда байкалат. Аялдар көзгө басар, алар башкалардан көбүрөөк көңүл бурууну, кандайдыр бир каалоолордун аткарылышын талап кылат. Дарыгерлер, пренаталдык окуу курстарына барышат, бирок пациенттин бардык сунуштарына көңүл бурулбайт, баары аткарылбайт, көптөгөн сунуштар расмий түрдө аткарылат. Аялдардын бул тобунда төрөттөн кийинки аффективдик бузулуулар көп кездешет.

Гипогестогноздук түрү кош бойлуу аялдардын 8%ында табылган. Мындай аялдар көбүнчө окуусун бүтө элек же жумушка дилгир, жашоодогу стереотипти өзгөртүүгө ынтызар эмес, антенаталдык диспансерге катталууга, дарыгерлерге барууга жана өз милдеттерин аткарууга «убакыт жетишсиз» аялдардын арасында кездешет. Кош бойлуулук мезгилиндеги психологиялык компонентинин бул түрү менен аялдар, адатта, антенаталдык окутуу курстары жана кароосуз сабактар жөнүндө шектенүү менен мамиле кылышат. Төрөттөн кийин аларда

гипогалактия көп кездешет. Балдарды багуу, адатта, башка адамдарга (чоң энелерге, няняларга) жүктөлөт, анткени энелер өздөрү «абдан бош эмес». Көп учурда кош бойлуулуктун үстөмдүгүнүн психологиялык компонентинин бул түрү көп балалуу энелерде да кездешет.

Тынчсызданган түрү 5,83%да аныкталган. Кош бойлуу аялдын жогорку деңгээлдеги кооптонуусу менен мүнөздөлөт, бул анын соматикалык абалына таасирин тийгизет. Кош бойлуулук мезгилиндеги психологиялык компонентинин бул түрү менен кош бойлуу аялдар психологиялык жардамга муктаж. Эне болгондон кийин, алар моралдык жоопкерчиликтин жогорулашы менен айырмаланат, алар баланы тарбиялоодо өз күчтөрүнө жана жөндөмдүүлүктөрүнө ишенишпейт. Балдарды тарбиялоо көбүнчө үстөмдүк кылуучу гиперкоргоонун же карама-каршы тарбиянын түрү менен коштолот.

Тандалган аялдардын 14,3% кош бойлуулуктун басымдуу түрү табылган. Бул топко кош бойлуулуктун, төрөтүн жана төрөттөн кийинки мезгилдеги ар кандай кыйынчылыктар болушу мүмкүн.

Кош бойлуулук мезгилиндеги психологиялык компонентинин депрессиялык түрү менен аялдар аныкталган эмес.

Натыйжаларды статистикалык иштетүү тарыхында боюнан алдыруу (медициналык жана спонтандык аборттор) бар аялдардын кош бойлуулуктун оптималдуу түрүн сезүү ыктымалы кыйла аз экенин көрсөткөн. Демек, кош бойлуулукту пландаштыруу боюнча иш акушер-гинекологдор гана эмес, психологдор тарабынан да актуалдуу болуп калат. Жубайлардын кош бойлуулукту пландаштырууга аң-сезимдүү мамилеси физиологиялык өзгөрүүлөргө байланыштуу кош бойлуулук учурунда пайда болушу мүмкүн болгон психологиялык дискомфорт сезимин олуттуу түрдө азайтат. Мисалы, кош бойлуу кезде эс тутумдун жана көңүл буруунун төмөндөшү бул мезгилде аялдын жашоо сапатына терс таасирин тийгизет.

Эгерде кош бойлуулуктун башталышы өкүнүчтүү түшүнбөстүк болсо, ал эми өнөктөштөр психологиялык жактан ата-эненин ролуна даяр болбосо, анда баланын күтүү мезгили жана анын жашоосунун алгачкы жылдары үй-бүлөнүн жашоосунда кризистик мезгил болуп калат. Бул жагдай үй-бүлө системасынын бардык мүчөлөрүнүн жашоо сапатына таасирин тийгизет.

Ошентип, ТОВ ыкмасын колдонуу менен психологиялык диагностикадан өткөн аялдардын 45,4%ында кош бойлуулуктун үстөмдүгүнүн психологиялык компонентинин түрүндөгү ар кандай четтөөлөр бар, тиешелүүлүгүнө жараша аларда кош бойлуулук, төрөт жана төрөттөн кийинки мезгилдеги аскынуулардын пайда болуу коркунучу жогору. Социалдык шарттар жана олуттуу чөйрө менен болгон мамилелер кош бойлуулуктун жүрүшүнө жана аялдын өзүнүн да, анын үй-бүлөсүнүн да жашоо сапатына таасирин тийгизет деген далилдер бар.

Үлгүнүн бул бөлүгүндөгү аялдар кош бойлуулуктун ар кандай татаалдашууларынын жана өнөкөт оорулардын күчөп кетүү коркунучунан улам, алардын соматикалык абалына көзөмөлдүү күчөтүшү керек. Ошондой эле, алар кош бойлуулук учурунда психологиялык колдоого жана диагноздун жыйынтыгын эске алуу менен төрөткө психологиялык даярдоо программаларын иштеп чыгууга муктаж.

Кош бойлуулук мезгилиндеги психологиялык компонентинин түрүн аныктоо баланын төрөлгөн жана төрөлгөн кырдаалын түшүнүүгө, анын төрөлүшүнө байланыштуу үй-бүлөдө мамилелердин кандайча өнүккөндүгүн, үй-бүлөлүк тарбиянын стили кандай калыптанганын түшүнүүгө олуттуу жардам берет.

Аntenаталдык клиникалардын жана төрөт үйлөрүнүн шартында учурда психологиялык жардамды өз убагында көрсөтүү кыйын, ушул убакка чейин бул мекемелерде психолог сейрек учурайт. Психолог медициналык мекемеде иштесе да, көп учурда психолог да, администрация да диагностика, бейтаптар менен коррекциялоо боюнча иш пландарын так иштеп чыккан эмес, мындай иштин натыйжалуулугун баалоо дээрлик мүмкүн эмес.

Ошентип, бүгүнкү күндө баланын төрөлүшү жана төрөлүшү сыяктуу маанилүү турмуштук окуялардын үй-бүлөнүн бардык мүчөлөрүнүн ден соолугуна жана жашоо сапатына тийгизген таасирин эске алуу менен практикада деталдуу изилдөө зарыл.

Колдонулган адабияттар:

1.Ковалева Ю.В. Өз алдынча башкаруунун негиздерин калыптандырууда үй-бүлөнүн ролу / Ю.В.Ковалева // РПОнун IV Бүткүл россиялык съездинин материалдары, 18–21-сентябрь, 2007-жыл: 3 томдо - 2-том. - 191-192-беттер.

2.Кулешова К.В. Кош бойлуу аялдын эмоционалдык абалы / К.В.Кулешова // РПОнун IV Бүткүл россиялык съездинин материалдары, 18-21-сентябрь, 2007-жыл: 3 томдо - 2-том. - С. 220-221.

3.Могилевская Е. V. Коомдук саламаттыкты сактоо контекстинде перинаталдык психологиянын ачылыштары / Е. В. Могилевская // Материалдар IV.

РПОнун Бүткүл россиялык съездинин 2007-жылдын 18—21-сентябры: 3 томдо — 2-том. - 343-б.

4.Осипова О.С. XXI кылымдын реалдуулуктарында жаштардын социалдык интеграциясынын көйгөйлөрү / О.С. Осипова // Азыркы орус үй-бүлөнүн психологиялык маселелери: II Бүткүл россиялык илимий конференциянын материалдары: 3 саатта - М., 2005. - 3-бөлүк. - S. 113-126.

5.Ден соолуктун психологиясы: ЖОЖдор үчүн окуу куралы / Ред. Г.С.Никифорова. – Петербург, 2003. – 607 б.

6.Скрицкая Т. V. Психологиялык реакциянын өзгөчөлүктөрү жана аялдардын кош бойлуулук учурундагы баалуулуктар системасы / Т. В. Скрицкая, Н. В. Дмитриева. – Новосибирск, 2002. – 96 б.

7.Эйдемиллер Е. Г. Үй-бүлөлүк диагностика жана үй-бүлөлүк психотерапия: дарыгерлер жана психологдор үчүн окуу куралы / Е. Г. Эйдемиллер, И. В. Добряков, И. М. Никольская. – Петербург, 2006. – 352 б.

МАЗМУНУ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS:

Омурзаков С.А., Ашымова А.С. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ ВНУТРЕННЕГО КОНТРОЛЯ И АУДИТА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ.....	5
Кантороева А.К., Токтомаматова Н.К. КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ФОНДОВОГО РЫНКА РЕСПУБЛИКИ ПОСРЕДСТВОМ IPO.....	9
Токтомаматова Н.К., Кантороева А.К. ОСОБЕННОСТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОПЕРАЦИЙ С БАНКОВСКИМИ КАРТАМИ НА РЫНКЕ.....	15
Омошев Т.Т., Сулайманова Д.К. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АЙЫЛ ЧАРБАСЫН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН НЕГИЗГИ КӨРСӨТКҮЧТӨРҮНҮН ДИНАМИКАСЫН МАКРОЭКОНОМИКАЛЫК ТАЛДОО.....	21
Маткеримова А.М., Ганыбаева У.Г. ЭКОЛОГИЯЛЫК АУДИТ ЖАНА АНЫ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ....	26
Маткеримова А.М., Сартбаева Г.П., Курбаналы уулу М. КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЭТ ӨНДҮРҮҮНҮН АБАЛЫ ЖАНА АЛАРДЫ ЖАКШЫРТУУ ЖОЛДОРУ.....	31
Рузметов Б.Р., Дусчанов Б.А., Бобожонова О., Бахтиярова Ш. ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТО-СПОСОБНОСТИ РЕГИОНА.....	36
Кузнецов В.П., Бакулина Н.А. СУЩНОСТЬ КАДРОВОЙ ПОЛИТИКИ ПРЕДПРИЯТИЯ.....	42
Кочкорбаева М. Д., Бердибекова Р.Б. ЭКОНОМИЧЕСКАЯ РОЛЬ ТУРИСТСКОЙ ОТРАСЛИ: ДО И В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ COVID – 19.....	48
Кочкорбаева М.Д., Юматова Э. К. НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ COVID -19.....	54
Атаканов Б.К., Намазов Д.А. ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА БИЗНЕС-МОДЕЛЬ КОМПАНИЙ.....	60
Мамытов Т.Т. БУХГАЛТЕР ЖАНА АУДИТОРДУН ИШИНДЕ КАРЖЫЛЫК ТАЛДООНУН РОЛУ.....	65
Кадыров Т.А., Пулатова Г.Т. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ИННОВАЦИЯЛЫК ИШМЕРДИК АБАЛЫ ЖАНА ӨНҮГҮҮСҮ.....	70
Жороева А.М. ГЛОБАЛДАШТЫРУУ ДООРУНДА МЕНЕДЖЕРДИН ЖАҢЫ РОЛУ.....	74
Ажиматова Н.М. РЕГИОНДОРДУ ӨНҮКТҮРҮҮДӨ ИНВЕСТИЦИЯНЫН РОЛУ.....	79
Акбулаева Т.Н., Хамрабаев А.А. СОХРАНЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО РАВНОВЕСИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ ДЛЯ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ.....	84
Сыдыкова Г.С. СОСТОЯНИЕ МЕДИЦИНСКОГО СТРАХОВАНИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ.....	89

Капарова Г.Т., Нурбекова А.Н., Камчибекова А.Р. ВНЕБЮДЖЕТНЫЕ ФОНДЫ И ИХ РОЛЬ В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ КР.....	94
Сариева Н.Т., Ашырбеков С.Р. ВНЕДРЕНИЕ ИННОВАЦИЙ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЙ СЕКТОР ДЖАЛАЛ-АБАДСКОЙ ОБЛАСТИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.....	98
Абсаматова Г.Н. АЗЫРКЫ УЧУРДА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН РЕГИОНДОРУНУН ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНУГҮҮ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ ЖАНА КӨЙГӨЙЛӨРҮ.....	103
Калбаева Р.Д., Насер кызы Ж. ДИАГНОСТИКА ОБОСНОВАНИЕ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА....	107
Абдыкалыкова Ж.А. БИЛИМ БЕРҮҮНҮ САНАРИПТЕШТИРҮҮ ШАРТЫНДА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ЖОГОРКУ БИЛИМ БЕРҮҮНҮН САПАТЫН КАМСЫЗДОО СИСТЕМАСЫНЫН АБАЛЫ.....	114
Качканбаева А.С. РЕГИОНДОРДУН ТУРУКТУУ ӨНУГҮҮСҮНҮН КОНЦЕПТУАЛДЫК НЕГИЗДЕРИ.....	118
Омошев Т.Т., Куваков Ж. КОШУУ ЖАНА КЕМИТҮҮ АМАЛДАРЫН ОКУТУУ ЫКМАЛАРЫ.....	121
Дүйшеев Ж.А., Олжобаев Н.К. ИНСАНТААНУУ БАГЫТЫ: ТАЖРЫЙБА ЖАНА КЕЛЕЧЕК.....	127
Дүйшеев Ж.А. УНИВЕРСИТЕТ 0.4. ЖАНА ҮЗГҮЛТҮКСҮЗ БИЛИМ БЕРҮҮ МАСЕЛЕСИ.....	132
Мырзабаева Н.С., Сулайманов К.А. АРСЛАНБАП ЖАНА СУФИЗМ.....	135
Мырзабаева Н.С., Султанова А.Т., Салибаева Ж.С. КЫРГЫЗДАРДЫН КЫЗ-УЗАТУУ САЛТЫНДАГЫ КОШОК ЫРЛАРЫНЫН ТАРБИЯЛЫК ОРДУ.....	143
Жунусов Н.С., Нурдинова Ж.Д. УНАБИ В ОРЕХОПЛОДОВЫХ ЛЕСАХ ЮЖНОГО КЫРГЫЗСТАНА	147
Юлдашов К.К., Кудаярова Б.А. УКУК ТААНУУДАН САБАК БЕРГЕН МУГАЛИМДИН ЭМГЕГИН ИЛИМИЙ УЮШТУРУУНУН НЕГИЗГИ ПРИНЦИПТЕРИ	151
Асилова З.А., Абдубекова Ж.А. МАТЕМАТИКА САБАГЫН ДИСТАНТТЫК ОКУТУУДАГЫ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР	155
Нусупова Р.С., Абдымажитова А.Н. КЕСИПТИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТӨРДҮ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ.....	158
Абданбаев Э.К. ДИСТАНЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ.....	162
Паязова А.М. ТАРБИЯЛООНУН МАҢЫЗЫ ЖАНА АНЫН БИРДИКТҮҮ ОКУУ ПРОЦЕССИНИН ТҮЗҮЛҮШҮНДӨГҮ ОРДУ.....	165
Орунбаева Т.З. КЛАСС ЖЕТЕКЧИНИН ОКУУЧУНУН ЖАШООСУНДАГЫ ОРДУ.....	172
Хамидова Д. ЭГЕМЕНДҮҮ КЫРГЫЗСТАНДАГЫ АТА-ЭНЕ МЕНЕН ОКУУЧУ БАЛДАРЫНЫН МАМИЛЕСИ.....	176

Мамадалиева К.А., Атыбаева И.Ж. ЖОГОРКУ БИЛИМ БЕРҮҮНҮН САНАРИПТЕШТИРҮҮДӨГҮ МОДЕРНИЗАЦИЯ-ЛАШУУНУН ПРОБЛЕМАЛАРЫ, ШАРТТАРЫ.....	181
Мадимарова К.Т. КЕСИПТИК БИЛИМ БЕРҮҮДӨГҮ ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАР.....	185
Абдувалиев И., Султанова А.А. КЫРГЫЗ ЖАНА КАЗАК ТИЛДЕРИНДЕ ЭТИШТИН КЕЛЕР ЧАГЫ.....	190
Хурибаева Э.Г., Ажибекова А.А. МАХМУД КАШКАРИНИН «ДИВАН ЛУГАТ АТ -ТҮРК» СӨЗДҮГҮ ЖАНА АНДАГЫ МАКАЛДАРДЫН КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ КОЛДОНУЛУШУ.....	194
Хурибаева Э.Г., Атабаева Н.Т. МЕТАФОРАНЫ ҮЙРӨНҮҮНҮН КОГНИТИВДИК НЕГИЗДЕРИ.....	199
Турдубаева А.М. КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ НЕОЛОГИЗМДЕРДИН ИНТРАЛИНГВИСТИКА ЖАНА ЭКСТРАЛИНГВИСТИКА ЖОЛДОРУ МЕНЕН КЕЛИП КИРИШИ.....	204
Мамиев А.Н., Абдукадырова Б.А. КЫРГЫЗ-ОРУС ТИЛДЕРИНДЕГИ ТЕРМИНДЕРДИ ЖАНА СӨЗДӨРДҮ КОЛДОНУУНУН КОММУНИКАТИВДИК-ПРАКТИКАЛЫК КӨЙГӨЙЛӨРҮ.....	208
Жапарова Г.Т., Мырзакулова К.Ш., Жолдубаева М.А. СЕМИОТИКАЛЫК БЕЛГИЛЕРДИ КОТОРУУ ЖОЛДОРУ «КЫЗ ДАРЫЙКА» ЭЛДИК ПОЭМАСЫНЫН НЕГИЗИНДЕ.....	211
Адылова Э.А. ЯЗЫК КАК СРЕДСТВО КОММУНИКАЦИИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ.....	216
Апысова А.А., Сариева Э.И. ЦЕНЗУРАНЫН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ.....	219
Токтоболотова С.А., Сариева Э.И. МУРАС УКУГУНУН АКТУАЛДУУ МАСЕЛЕЛЕРИ.....	222
Чонатаева М.С., Кудаярова Б.А. АДАМ УКУКТАРЫ ТУТУМУНДАГЫ АЯЛДАРДЫН РЕПРОДУКТИВДИК УКУКТАРЫ.....	225
Куламбаев Б.Б. ИННОВАЦИОННЫЕ МЕДИЦИНСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ КОВИД-19.....	228
Ниязметов М.Р., Юсупова О.Б., Маматкулов Б.М., Собирова С.Ю. ИЗУЧЕННОСТЬ РОЛИ МЕДСЕСТЁР В СИСТЕМЕ МЕДИЦИНСКОЙ ПОМОЩИ, ИХ УСЛОВИЙ ТРУДА И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	237
Абдукайимова А.Ж. ЭНДОМЕТРИОЗ: ДИАГНОСТИКА, ПРОФИЛАКТИКА И КОМПЛЕКСНОЕ ЛЕЧЕНИЕ С ПРЕПАРАТАМИ ЛОДНИ.....	241
Нармырзаева Г.А. КОШ БОЙЛУУЛУК ЖАНА ЖАШОО САПАТЫ.....	246

БИЗДИН АВТОРЛОР / НАШИ АВТОРЫ /OUR AUTHORS:

1. **Омурзаков Сатыбалды Ашимович** – д.э.н., профессор, ректор МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
2. **Кантороева Айжамал Кантороевна** – к.э.н., профессор, I проректор МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
3. **Омошев Тологон Тенирович** – к.п.н., профессор, проректор по науке, международным связям и инновационно-образовательным технологиям МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
4. **Маткеримова Анаркан Маткасымовна** – д.э.н., профессор кафедры бухгалтерский учет, анализ и аудит МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
5. **Дуйшеев Женишбек Аматысакович** – к.и.н., профессор, директор института непрерывного открытого образования МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
6. **Токтомаматова Нурзат Кантороевна** – к.э.н., доцент, зав. кафедры финансы и кредит МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
7. **Сулайманова Диларам Капарбаевна** – к.э.н., доцент, начальник отдела науки, аспирантуры и докторантуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
8. **Атаканов Болот Курманбекович** – к.э.н., доцент, зав. кафедры экономики и экономических исследований МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
9. **Юлдашев Кобилжан Камалидинович** – к.ю.н., доцент, зав. кафедры уголовного права и процесса МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
10. **Мамытов Таштанбек Татыкулович** – к.э.н., доцент кафедры бухгалтерский учет, анализ и аудит МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
11. **Хамрабаев Абдурасул Абдусаттарович** – к.э.н., профессор кафедры бухгалтерский учет, анализ и аудит МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
12. **Пулатова Гулнара Тулановна** – к.э.н., профессор кафедры финансы и кредит МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
13. **Хурибаева Элмира Гайдаровна** – к.ф.н., профессор, зав.кафедры международных отношений и общетеоретических дисциплин МКТИ МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
14. **Турдубаева Аида Мамажунусовна** – к.ф.н., доцент кафедры государственного и официального языков МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
15. **Асилова Зульфия Атамырзаевна** – к.т.н., профессор, зав. кафедры математики информатики и педагогики МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
16. **Мырзабаева Нуржамал Сасалимовна** – к.и.н., доцент, зав.кафедры философии и естественно-научных дисциплин МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
17. **Кадыров Толкунбек Акбаралиевич** – к.э.н., доцент, кафедра экономики и экономических исследований МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
18. **Ганыбаева Уларкан Гаппаровна** – к.э.н., доцент кафедры бухгалтерский учет, анализ и аудит МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
19. **Жороева Айнура Маматовна** – к.э.н., доцент кафедры экономики и экономических исследований МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
20. **Токтоболотова Салима Абдылдаевна** – к.полит.н., доцент, зав.кафедры международного права и медиации МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
21. **Сартбаева Гульназ Пахирдиновна** – к.э.н., доцент кафедры экономики и экономических исследований МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
22. **Ажиматова Наргиза Мырзакабуловна** – к.э.н., доцент кафедры финансы и кредит МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
23. **Абданбаев Эркин Кочкорович** – доцент, директор Международного медицинского колледжа МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
24. **Капарова Гулзат Токтогуловна** – доцент, зав. кафедры учетно-финансовых дисциплин ГЭК МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
25. **Абдыкалыкова Жибек Абдрашидовна** – начальник международного отдела МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
26. **Мамиев Аширали Надирович** – профессор кафедры государственного и официального языков МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
27. **Акбулаева Тохтапаша Нематовна** – доцент кафедры учетно-финансовых дисциплин ГЭК МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
28. **Сыдыкова Гулзат Сагындыковна** – доцент кафедры финансов и кредита МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

29. **Султанова Айжамал Абылкасымовна** – доцент, зам.директора Международного Кыргызско-Турецкого колледжа МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
30. **Жапарова Гулнарида Токторалиевна** – доцент, зав.кафедры иностранных языков, теория перевода и практики МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
31. **Паязова Айсулуу Манаповна** – старший преподаватель кафедры математики информатики и педагогики МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
32. **Абсаматова Гульбубу Нурмаматовна** – старший преподаватель кафедры учетно-финансовых дисциплин ГЭК МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
33. **Абдубекова Жумагул Анашбековна** – старший преподаватель кафедры математики информатики и педагогики МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
34. **Абдукайимова Айнура Жанышбековна** – старший преподаватель Международного медицинского колледжа МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
35. **Чонатаева Мээримай Салижановна** - ст.преподаватель кафедры международного права и медиации МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
36. **Сариева Ниссо Турсуновна** – старший преподаватель кафедры финансы и кредит МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
37. **Мырзакулова Кундуз Шамбетовна** – старший преподаватель кафедры иностранных языков, теория перевода и практики МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
38. **Сулайманов Казыбек Абдыкеримович** - преподаватель Международного медицинского колледжа МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
39. **Ашырбеков Сапарбек Расулбекович** – преподаватель кафедры финансы и кредит МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
40. **Султанова Акмарал Токоевна** – преподаватель кафедры философии и естественно-научных дисциплин МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
41. **Салибаева Жайгул Султановна** – преподаватель кафедры философии и естественно-научных дисциплин МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
42. **Нармырзаева Гульнара Алтынбековна** - преподаватель Международного медицинского колледжа МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
43. **Мадмарова Кумушай Тавалдыбековна** – преподаватель кафедры математики, автоматизированных систем управления и технико-технологических дисциплин МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
44. **Адылова Элеонора Адыловна** – преподаватель кафедры иностранных языков, теория перевода и практики МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
45. **Нурдинова Жанара Доолотбековна** - преподаватель кафедры философии и естественно-научных дисциплин МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
46. **Калбаева Рахат Дуйшоевна** - преподаватель кафедры экономики и экономических исследований МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
47. **Кудаярова Барнохан Анваровна** – преподаватель кафедры гражданского права и процесса МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
48. **Качканбаева Айпери Сапарбековна** – преподаватель кафедры учетно-финансовых дисциплин ГЭК МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
49. **Абдукадырова Бегимай Абдурахмановна** – преподаватель кафедры государственного и официального языков МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
50. **Мамадалиева Клара Акимовна** – преподаватель кафедры математики информатики и педагогики МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
51. **Атыбаева Илимкан Женишбековна** – преподаватель кафедры математики информатики и педагогики МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
52. **Нурбекова Айдай Нурбековна** – преподаватель кафедры учетно-финансовых дисциплин ГЭК МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
53. **Ашымова Айпери Сатыбалдыевна** – аспирант 3 курса МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
54. **Сариева Элиза Искандаровна** – аспирант МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
55. **Насер кызы Жаныл** - магистрант 1 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
56. **Камчыбекова Алина Равшановна** - магистрант 1 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
57. **Курбаналы уулу Мыктыбек** - магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

58. **Намазов Данияр Абдымомунович** – магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
59. **Ажибекова Акнур Акимовна** – выпускница направления Международные отношения МКТИ МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
60. **Жолдубаева Мээрим Абдувахатовна** – студентка направления Филологическое образование (иностраный язык) МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.
61. **Абдувалиев Ибраим** – д.ф.н., профессор, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова.
62. **Рузметов Б.Р.** - д.э.н., профессор, Ургенчский филиал Ташкентской Медицинской Академии Республики Узбекистан.
63. **Дусчанов Б.А.** - д.м.н., профессор, Ургенчский филиал Ташкентской Медицинской Академии Республики Узбекистан.
64. **Кочкорбаева Мария Дурусбековна** - к.э.н., доцент, Кыргызский экономический университет имени М. Рыскулбекова.
65. **Куламбаев Бакыт Бекжанович** – к.м.н., зав. кафедрой кафедры морфологических дисциплин, Азиатский медицинский институт имени Саткынбая Тентишева.
66. **Кузнецов Виктор Павлович** - д.э.н, профессор, Нижегородский государственный педагогический университет имени Козьмы Минина.
67. **Бакулина Наталья Александровна** - студент, Нижегородский государственный педагогический университет имени Козьмы Минина.
68. **Бобожонова О.** - доцент, Ургенчский филиал Ташкентской Медицинской Академии Республики Узбекистан.
69. **Бахтиярова Ш.**, соискатель, Ургенчский филиал Ташкентской Медицинской Академии Республики Узбекистан.
70. **Ниязметов М.Р.**, доцент кафедры «Неврологии и психиатрии», Ургенчский филиал Ташкентской Медицинской Академии Республика Узбекистан.
71. **Юсупова О.Б.**, доцент, зав.кафедры “Гигиены”, Ургенчский филиал Ташкентской Медицинской Академии Республика Узбекистан.
72. **Апысова Аида Айдаралиевна** – судья Жалал-Абадского городского суда.
73. **Жунусов Н.С.**, к.б.н, доцент научно-исследовательского, медико-социологического института.
74. **Хамидова Дилия** – преподаватель Современного Международного Университета.
75. **Орунбаева Тахминабону Закиржановна** – преподаватель Современного Международного Университета.
76. **Нусупова Р.С.** - к.п.н., доцент Жалал-Абадского государственного университета имени Б.Осмонова.
77. **Маматкулов Б.М.**, преподаватель, Ургенчский филиал Ташкентской Медицинской Академии Республика Узбекистан.
78. **Собирова С.Ю.**, преподаватель, Ургенчский филиал Ташкентской Медицинской Академии Республика Узбекистан.
79. **Куваков Женишбек** – доцент Жалал-Абадского университета им. Б. Осмонова.
80. **Олжобаев Нурбек Курманбекович** – аспирант Жалал-Абадского государственного университета имени Б.Осмонова.
81. **Бердибекова Р. Б.** - студентка 4 курса, Кыргызский экономический университет имени М. Рыскулбекова.
82. **Юматова Э. К.** - студентка 4 курса Кыргызский экономический университет имени М. Рыскулбекова.
83. **Атабаева Н.Т.** – магистрант Жалал-Абадского государственного университета имени Б.Осмонова.
84. **Абдымажитова А.Н.** - магистрант Жалал-Абадского государственного университета имени Б.Осмонова.

Информация о научно-популярном периодическом журнале «Вестник Международного университета имени К.Ш.Токтомаматова»

В Международном университете имени К.Ш.Токтомаматова издаётся научно-популярный периодический журнал «Вестник Международного университета имени К.Ш.Токтомаматова». Периодичность издания ежеквартально.

Целью журнала является публикация в открытой печати основных научных результатов исследований ученых Кыргызстана и других стран.

«Вестник Международного университета имени К.Ш.Токтомаматова» включён в Перечень научных и научно-технических периодических изданий, рекомендованных для публикации основных научных результатов диссертаций, научных статей утверждённый Высшей аттестационной комиссией Кыргызской Республики.

В журнале публикуются научные статьи по следующим тематическим направлениям исследований:

- актуальные вопросы высшего профессионального образования и воспитательного процесса в сфере высшего профессионального образования, студенческой молодёжи;
- вопросы совершенствования технологии и методологии обучения в вузах и интеграция стран Центральной Азии в Болонский процесс;
- социально-экономические проблемы мировой экономики и стран Центральной Азии;
- вопросы педагогики и психологии;
- актуальные проблемы философии и общественно-языковых дисциплин;
- современные проблемы прикладной математики и информатики;
- международные отношения и туризм.

Международный университет имени К.Ш.Токтомаматова будет благодарен всем, кто будет содействовать распространению информации об этом журнале и выражает готовность к сотрудничеству со всеми заинтересованными лицами.

Статьи и сопроводительные документы необходимо присылать по адресу: Кыргызская Республика, 715 613, г. Жалал-Абад, мкр. Спутник ул. Жени-Жок 30, редакция журнала «Вестник Международного университета имени К.Ш.Токтомаматова», (каб. №4), или отправить на электронный адрес: naukamnu@gmail.com, tolomo@mail.ru.

Справки можно получить по телефонам: +996 (3722) 5-07-05, 5-32- 31, 5-18-11.

Статьи будут рекомендованы к публикации после одобрения редакционной коллегией журнала, в состав которого входят видные ученые Кыргызской Республики, Российской Федерации, Турции и Казахстана. Статьи, не получившие одобрения редакционной коллегии, возврату не подлежат. Ответственность за достоверность информации, изложенной в статьях, несут их авторы.

К научным статьям предъявляются следующие требования:

- содержание и техническое оформление должны соответствовать всем требованиям к научным статьям (профессиональную экспертизу осуществляет рецензент - специалист по соответствующему направлению, который определяется редакционной коллегией, а техническую экспертизу проводит ответственный секретарь издания);
- в одном номере журнала публикуется не более 2-х статей одного автора;
- публикация платная, автор должен отдельно выкупить один номер журнала по его розничной стоимости (вне оплаты за публикацию).

Статья будет принята к рассмотрению редакционной комиссией при условии наличия следующих сопроводительных документов:

- выписка из протокола заседания соответствующей кафедры с рекомендацией к печати;
- название статьи на языке изложения и английском языке жирным шрифтом 14 размера, межстрочный интервал -1,5. а также аннотация на английском языке (10 размер шрифта) обязательны;
- аннотация на языке статьи предпочтительна;
- УДК - желательно;

-указание списка использованной литературы не обязательно только для докторов наук, не использовавших какие-либо источники информации, т.е. если статья представляет собой результат его личных исследований;

-краткое резюме автора: Ф.И.О., должность, научная степень и звание, контактные данные;

-рукопись статьи объёмом в 6-16 страниц машинописного текста в одном экземпляре и электронная версия в редакторе Microsoft Word (обязательно приложение электронного носителя с указанием файла); наличие оплаты;

-шрифт для текстов - Times New Roman.

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

УДК, название статьи на языке изложения основного текста, Ф.И.О. автора (авторов, если они представляют один вуз), место работы (наименование вуза, учреждения), город (если в наименовании вуза нет четкого названия города), страна.

Пример:

УДК _____

Тема статьи (шрифт 12): _____

автор _____,

наименования вуза /

учреждения _____,

город, страна _____.

(шрифт 12)

Аннотация (на языке изложения, на английском языке):

.....

(шрифт 10)

Ключевые слова (на языке изложения, на английском языке):

.....

(шрифт 10)

Текст статьи (шрифт 12, Times New Roman, интервал 1,5).....

.....

.....

Список использованной литературы (шрифт 12):

1.....

2.....

“Вестник” МНУ имени К.Ш.Токтомаматова №2 2022
Зарегистрирован в Министерстве Юстиции Кыргызской Республики
Регистрационное свидетельство №1405
от 21 мая 2008 года

Формат 21х297 Объем 12,25 п.л. 1/16 Тираж 150 экз.
Отпечатано в частной типографии ИП Газибаев Х.Б. “Чакан Басма”
г. Жалал-Абад, ул.Токтогула, 22-1